

Onwrikbare herinnering

Deze uitgave is tot stand gekomen dankzij een financiële bijdrage van
SNS REAAL Fonds.

Afbeelding op het omslag: .....

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN.
Het ISBN van de handelseditie is 978-90-8704-208-0.

©2010 Susan Hogervorst & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum
Typografie: 2-D'sign grafisch ontwerp en DTP, Amersfoort
Druk: Wilco, Amersfoort
Brochage: Van Strien, Dordrecht

*No part of this book may be reproduced in any form without written permission
from the Publisher.*

ONWRIKBARE HERINNERING

Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010

Persistent Memory

Ravensbrück Memory Cultures in Europe, 1945-2010

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de rector magnificus

Prof.dr. H.G. Schmidt

en volgens het besluit van het College voor Promoties.
De openbare verdediging zal plaatsvinden op
donderdag 23 december 2010 om 11.30 uur

door

Suzanna Maria Hogervorst
geboren te Lisse

Promotiecommissie:

Promotor:

Prof.dr. M.C.R. Grever

Overige leden:

Prof.dr. H.A.M. Klemann

Prof.dr. M.J. Schwegman

Prof.dr. S. Stuurman

Inhoud

Woord vooraf	9
Lijst van afkortingen	11
1 Herinneringen aan een concentratiekamp	12
1.1 Onderzoeksvragen	13
1.2 Collectieve herinneringen	19
1.3 Herinneringscultuur als theoretisch concept	24
1.4 Bronnen, methoden en opzet van deze studie	29
2 Ravensbrück – Geschiedenis, herinnering en geschiedschrijving	33
2.1 Een kamp voor vrouwen, mannen en kinderen	34
2.2 Herinnering en geschiedwetenschap	46
2.3 Geschiedschrijving over Ravensbrück	49
2.4 Conclusie	61
3 Wederopbouwfeminisme en de institutionalisering van antifascistische kampherinneringen, 1945-1965	63
3.1 De Ravensbrück-processen: kampherinneringen in de openbaarheid	64
3.2 Nationale organisatievorming	71
<i>Feministisch en communistisch engagement</i>	85
<i>De media van herinnering binnen de nationale context</i>	89
3.3 Kamp Ravensbrück: plaats van communistische herinneringspolitiek	95
<i>Het voormalige kamp</i>	95
<i>Het Internationale Ravensbrückcomité</i>	98
<i>Het herinneringscentrum: plannen en realisaties</i>	100
<i>De inwijding</i>	103
3.4 Sekse als organisatiebasis: de heroprichting van het internationale comité	105
3.5 Conclusie	108

4	Medestrijden, geen medelijden, 1965-1989	111
4.1	Omgang met daders en aandacht voor slachtoffers	112
4.2	1968: het communistische kader op de proef gesteld	120
4.3	Twee soorten oorlogsslachtoffers	125
	<i>Ravensbrück en de herinnering aan de Jodenvervolging</i>	125
	<i>De omarming van getraumatiseerde oorlogsslachtoffers in Nederland</i>	129
	<i>Slachtofferschap van Ravensbrücksters</i>	132
	<i>Herinneringswerk in Ravensbrückcomités als traumaverwerking</i>	135
4.4	Nieuwe herinneringsconsumenten	155
	<i>De kracht van een monument</i>	156
	<i>Een herinneringsoffensief in België en West-Duitsland</i>	163
4.4	Conclusie	169
5	Diversiteit en overdracht, 1989-2010	172
5.1	Eenwording van herinneringen? Herinrichting van het voormalige kamp	174
	<i>Communisme als herinneringswijze en herinneringsobject</i>	177
	<i>Strijd om de zeggenschap over het verleden</i>	180
5.2	Democratisering, nationalisering en Europeanisering	185
	<i>Nationale toe-eigening ten overstaan van overlevenden</i>	186
	<i>Diversiteit van herinnering</i>	190
	<i>Europeanisering</i>	194
5.3	Pedagogisering	197
	<i>Onderwijs en overheid als herinneringsconsumenten</i>	199
	<i>De authentieke locatie als medium van kampherinneringen</i>	201
	<i>De veranderende perceptie van overlevenden</i>	204
5.4	Een nieuwe generatie herinneringsproducenten in de comités	206
	<i>Moeizame samenwerking: voortzetting versus vernieuwing</i>	210
	<i>Diversiteit in de herinneringsproductie</i>	213
	<i>Overdracht als zingeving</i>	216
	Conclusie	220
6	Slotbeschouwing	222
6.1	De sociale dimensie van herinneringscultuur: producenten en consumenten	223
6.2	De media van herinnering	226
6.3	Contexten	227
	<i>De dominantie van de nationale context</i>	228
	<i>Geschiedschrijving en herinneringscultuur</i>	230
	<i>Pedagogisering: de wisselwerking tussen het communicatieve en het culturele geheugen</i>	232

Bijlage 1	237
Bijlage 2	241
Bijlage 3	247
Bronnen en literatuur	249
Summary	266
Herkomst van illustraties	273
Over de auteur	274

Woord vooraf

Voorjaar 2003, toen ik onderzoek deed in het toenmalige Internationaal Instituut en Archief voor de Vrouwenbeweging in Amsterdam, stuitte ik op een folder van het Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück. Het betrof een concentratiekamp speciaal voor vrouwen. Mijn interesse was gewekt, helemaal toen mij duidelijk werd dat er ook mannen in Ravensbrück gevangen hadden gezeten, terwijl het comité uitsluitend de herinnering aan het vrouwenkamp levend hield. Enige tijd later zat ik bij Ravensbrück-overlevende en comitésecretaris Stien Spier dozen vol notulen en ander materiaal door te nemen. Ook voorzitter Greet Roodveldt liet me op zolder grasduinen in dozen met Ravensbrück-stukken. Mede dankzij hun gastvrijheid en vertrouwen studeerde ik het jaar erna af met een doctoraalscriptie over gender en de herinnering aan Ravensbrück zoals die sinds 1945 werd vertolkt door het Nederlandse Ravensbrückcomité. Die scriptie vormde vervolgens het uitgangspunt voor deze dissertatie.

Uit de gesprekken die ik de afgelopen jaren voerde met Ravensbrück-overlevenden uit verschillende landen bleek keer op keer enig onbegrip ten aanzien van het specifieke onderwerp van mijn interesse: *de herinnering aan Ravensbrück*. Voor hen was de geschiedenis van het kamp Ravensbrück de hoofdzaak. De periode na 1945 en hun eigen geschiedenis als overlevendenorganisaties achtten ze veel minder relevant. Dit boek bewijst hopelijk het tegendeel.

Mijn dank gaat in de eerste plaats uit naar deze overlevenden, hun echtgenoten, kinderen en andere betrokkenen die ik heb ontmoet: de reeds genoemde Stien Spier en Greet Roodveldt, An Berentsen, Bram Grisnigt, Irma Trksak, Simone DeGueldre, Helga Amesberger, Rosel Vadehra-Jonas, Joke van Dijk, Jo Spier, Jaap Roodveldt en John Berentsen. Na een stevast aller-vriendelijkste ontvangst bleken zij steeds bereid mij waar mogelijk te helpen. Zonder hun welwillendheid was dit boek er niet gekomen.

Zeer veel dank gaat uit naar SNS REAAL Fonds, dat zowel mijn promotieonderzoek als voorliggend boek financierde. Tevens wil ik op deze plaats de vele mensen bedanken die mij tijdens mijn loopbaan als promovendus hebben geïnspireerd, geënthousiasmeerd of bekritiseerd. Dankzij hen werd

de weg naar mijn promotie een zeer verrijkende en aangename ervaring. Prof. dr. Siep Stuurman en prof. dr. Hein Klemann hebben als lid van de Vaste Commissie van Wetenschapsbeoefening van de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen mijn hoofdstukken van belangrijke commentaren voorzien. Prof. dr. Peter Seixas heeft me zeer gastvrij ontvangen aan zijn Center for the Study of Historical Consciousness in Vancouver. Mijn studieverblijf aldaar heeft me geïnspireerd om het pedagogische aspect van mijn onderzoeksonderwerp verder uit te diepen. De collega's van de researchgroep van het Center for Historical Culture hebben de door mij gepresenteerde hoofdstukken becommentarieerd en hebben bovendien gezorgd voor een zeer prettige werksfeer. Ook de medepromovendi van het Huizinga Instituut wil ik bedanken voor hun kritiek op mijn stukken en hun gezelligheid.

Dr. Bärbel Schindler-Saefkow heeft me op basis van haar jarenlange ervaring met de vrouwen van Ravensbrück geholpen met mijn zoektocht naar bronnen. In het archief van de Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück zijn dr. Cordula Hoffmann en dr. Monika Schnell uiterst behulpzaam geweest. In het laatste stadium is de kritische blik van dr. Marijke Huisman, dr. Kees Ribbens, dr. Dienne Hondius en drs. Oscar Persson van grote waarde geweest. Ir. Tristan Raulings heeft mij geholpen met de illustraties. Tevens was hij mij ter wille met het vertalen van mijn stukken, net als drs. Barbara Mounier, drs. Johannes Schwarz en drs. Lieke Janssen. Esther Markus MA en Noel Travers bedank ik voor hun gastvrijheid tijdens mijn reizen naar Ravensbrück. Aan Theresa Oostvogels komt dank toe voor de procedurele afwikkeling van het promotietraject.

Het meest heb ik echter te danken aan mijn promotor, prof.dr. Maria Grever. Met een niet aflatende betrokkenheid en nauwgezetheid heeft ze mij steeds weer gestimuleerd om kritisch naar mijn eigen werk te kijken.

Tot slot spreek ik mijn grote dank uit aan drs. Andreas Markus die mij heeft gesteund door wie hij is, en aan Abel, de mooiste deadline die ik me maar kon wensen.

Lijst van afkortingen

CPN	Communistische Partij van Nederland
CVR	Comité Vrouwen van Ravensbrück, vanaf 1995: Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück
DFD	Demokratischen Frauenbund Deutschlands
FIAPP	Fédération Internationale des Anciens Prisonniers Politiques
FIR	Fédération Internationale des Résistants
IDVF	Internationale Democratische Vrouwenfederatie
IRC	Internationaal Ravensbrück Comité
KdAW	Komitee der Antifaschistischen Widerstandskämpfer
KPD	Kommunistische Partei Deutschlands
KPÖ	Kommunistische Partei Österreichs
KZ	Konzentrationslager (concentratiekamp)
LSVB	Lesben- und Schwulenverband Berlin
NCPGR	Nationale Confederatie van Politieke Gevangenen en Recht-hebbenden
NRC	Nederlands Ravensbrück Comité
NVB	Nederlandse Vrouwenbeweging
OF	Onafhankelijkheidsfront
PABO	Pedagogische Academie voor het Basis Onderwijs
PCB	Partie Communiste Belgique
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands
SPÖ	Sozialistische Partei Österreichs
StBG	Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten
VVN	Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes
WVC	Wereldvrouwencomité tegen oorlog en fascisme

I Herinneringen aan een concentratiekamp

‘Veel van onze medestrijders weigeren uit bescheidenheid om de gebeurtenissen nieuw leven in te blazen (...). Zij moeten dit gevoel echter overwinnen en begrijpen dat hun bijdrage aan de geschiedenis van de deportatie een opgave is van nationaal belang, die wat Ravensbrück betreft alleen van hen afhangt. (...) Zij zullen dat niet voor zichzelf doen, maar voor hun kinderen, voor de mensheid, opdat het offer van zo velen van ons niet voor niets is geweest.’¹

Na de Tweede Wereldoorlog richtten overlevenden van de concentratiekampen in heel Europa verenigingen op om onderlinge hulp te organiseren en contacten te onderhouden. Georganiseerde overlevenden beschouwden zichzelf daarnaast als voorlichters over het kampverleden en realiseerden zich dat terdege, zoals bovenstaand citaat uit 1957 laat zien. Overlevenden van concentratiekamp Ravensbrück werkten in dat jaar aan de inrichting van een museum bij het voormalige kamp in de buurt van Berlijn in de toenmalige DDR. Op dat moment waren in dertien Oost- en West-Europese landen Ravensbrückcomités actief, die werden overkoepeld door een internationaal comité. Deze organisaties hielden de herinnering aan Ravensbrück levend, waarvoor ze mede afhankelijk waren van historici, journalisten, actiegroepen, beleidsmakers, leraren en medewerkers van erfgoedinstellingen. De motieven voor hun interesse in het kamp konden sterk uiteenlopen. Het herinneren, herdenken, bestuderen en leren van Ravensbrück vond bovendien in verschillende, veranderende contexten plaats. Daarover gaat deze studie.

Het kamp Ravensbrück herbergde hoofdzakelijk politieke gevangenen uit meer dan twintig Europese landen. Dit waren mensen die omwille van hun overtuiging waren vervolgd en/of verzet hadden gepleegd, in welke vorm dan ook. De meesten kwamen uit Duitsland, Oostenrijk, Polen en Rusland. Het kamp staat bekend als vrouwenkamp, maar er hebben ook ongeveer twintigduizend mannen in Ravensbrück gevangen gezeten. Het totaal aantal vrouwe-

¹ Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten, Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück (StBG MGR) RA 1/3-5. Übersetzung aus dem Bulletin der Amicale de Ravensbrück vom Juli 1957.

lijke gevangenen wordt op 123.000 geschat. Ook was er een apart jeugdkamp waar ongeveer duizend Duitse en Oostenrijkse meisjes gevangen zaten. Van deze 144.000 mensen overleefden circa twintig procent het kamp niet.²

Degenen die het kamp wel overleefden, probeerden de kampjaren meestal zo goed en zo kwaad als het ging achter zich te laten en hun leven weer op te pakken. Niettemin waren er in heel Europa Ravensbrück-overlevenden die zich organiseerden in comités, van België tot de Sovjet-Unie en van Spanje tot Noorwegen. In tegenstelling tot overlevenden van veel andere kampen deden de oud-gevangenen van Ravensbrück dit vaak al in de eerste jaren of zelfs maanden na de oorlog. Op hun organisaties ligt hier de nadruk. Ik concentreer me op verbanden die specifiek door en voor overlevenden van Ravensbrück zijn opgericht, wat uitsluitend comités van vrouwen blijken te zijn. Mannelijke Ravensbrück-overlevenden kwamen meestal in algemene verenigingen voor politieke gevangenen of oud-verzetsstrijders terecht. De mannen sloten zich ook wel aan bij andere kampcomités, want net als de vrouwen hadden zij behalve in Ravensbrück vaak in meerdere kampen gevangen gezeten. De Ravensbrückcomités waren soms zeer informeel van karakter en hadden, zoals gezegd, het onderhouden van contacten als doel. Andere comités richtten zich daarnaast op het uitdragen van herinneringen aan Ravensbrück aan een groot publiek, waarmee ze de beeldvorming over het kamp in hoge mate bepaalden. Later werd deze taak deels overgenomen door jongere mensen die de organisaties samen met en namens de overlevenden continueerden.

In dit hoofdstuk presenteer ik de centrale onderzoeksvraag van mijn studie en de daarbij behorende deelvragen. Vervolgens introduceer ik in twee paragrafen de belangrijkste theoretische concepten. Ik sluit af met een methodische verantwoording en de opbouw van deze studie.

1.1 Onderzoeksvragen

In deze studie analyseer ik de omgang met het verleden van concentratiekamp Ravensbrück door overlevenden en anderen. Dat gebeurt vanuit het perspectief van enkele Ravensbrückcomités die als *producenten* van collectieve herinneringen aan het kamp worden beschouwd. Sommige overlevenden legden hun ervaringen vast in tekeningen, gedichten, of dagboeken. Anderen schreven hun memoires of verwerkten hun herinneringen in een roman. Weer anderen publiceerden in een krant of tijdschrift, praatten met mensen in hun omgeving, met therapeuten, journalisten of onderzoekers die hun herinneringen vervolgens op hun eigen manier verwerkten. Ook

2 Er circuleren verschillende aantallen gevangenen, slachtoffers en overlevenden. Voor de achtergronden van de cijfers en de politieke belangen van herinneringsproducenten daarbij, zie hoofdstuk 2.

getuigden overlevenden in de rechtszaal tijdens de strafprocessen die tegen kamppersoneel werden gevoerd. Ravensbrückcomités organiseerden tentoonstellingen en richtten monumenten op. Ze hielden herdenkingen en demonstraties waarbij bepaalde rituelen, symbolen en retoriek werden gebruikt (zie afb. 1). De laatste jaren zijn er bovendien websites gekomen waarmee Ravensbrückorganisaties zich richten tot een breed publiek. Al deze articulaties zijn *producten* van de kampherinneringen die in de loop der tijd een collectieve herinnering over Ravensbrück genereerden. Daarbij bestudeer ik ook de *consumenten* van Ravensbrück-herinneringen: individuen, groepen en instanties die met hun interesse, kritiek of ideeën hebben bijgedragen aan de inhoud en vormgeving van collectieve herinneringen aan het kamp.

Collectieve herinnering wordt in deze studie beschouwd als de voorlopige uitkomst van een sociaal en cultureel proces dat ik met behulp van het begrip herinneringscultuur inzichtelijk zal maken. De sociale dimensie van dit proces heeft betrekking op de herinneringsproducenten en -consumenten.³ Zij vormen samen een *mnemonic community* of herinneringsgemeenschap.⁴ De culturele dimensie verwijst naar de producten die vorm en betekenis geven aan collectieve herinneringen en communicatie over het herinnerde verleden mogelijk maken. Ze belichamen, genereren en transformeren collectieve herinneringen tegelijkertijd.

Een voordeel van het concept herinneringscultuur is dat hiermee zowel materiële als immateriële representaties van collectieve herinneringen in samenhang met hun sociale omgeving kunnen worden bestudeerd. In veel studies naar collectieve herinnering ligt het accent op slechts één van deze aspecten. Doel van deze studie is om naast het empirisch onderzoek – het ‘verhaal over de kampherinnering’ – ook op theoretisch niveau meer helderheid te verkrijgen in de betekenis en de reikwijdte van het concept herinneringscultuur.

De **vraagstelling** van dit onderzoek luidt: *hoe kregen herinneringsculturen van Ravensbrück in België, (West) Duitsland, Nederland en Oostenrijk tussen 1945 en 2010 gestalte, hoe kunnen veranderingen daarin worden verklaard, en wat waren de effecten op de collectieve herinnering?*

Om deze vraag te beantwoorden worden drie factoren onderzocht: de *mensen* die tot de herinneringsculturen behoren; de *media* met behulp waarvan ze over het herinnerde verleden communiceren en de *contexten* waarin zij opereren. Deze factoren zijn met elkaar verbonden en alleen hun gezamenlijke bestudering kan inzicht bieden in de werking en totstandkoming van collectieve herinneringen.

De keuze voor juist deze onderzoekslanden is gelegen in hun onderlinge

3 A. Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung* (Stuttgart 2005) 101.

4 E. Zerubavel, *Time maps. Collective memory and the social shape of the past* (Chicago 2003) 2-3.

variatie wat betreft de omgang met het oorlogsverleden. De twee voorheen oorlogvoerende landen of zogenaamde *daderlanden*⁵ – Duitsland en Oostenrijk – verschilden onderling sterk wat betreft de zelfkritische reflectie op *daderschap* en de omgang met slachtoffers. Ook de twee bezette landen – Nederland en België – vertoonden weinig overeenkomsten in de omgang met oorlogsgetroffenen. In Nederland en West-Duitsland vond halverwege de jaren zestig een omslag plaats in het denken over de oorlog, waarbij de slachtoffers meer centraal kwamen te staan en er een kritische nationale consensus ontstond over het belang van een verantwoorde omgang met het oorlogsverleden. In Oostenrijk en België voltrokken de veranderingen zich op dit gebied geleidelijker en op een later moment, mede onder druk van Europa en de opkomst van extreemrechts. Via de omgang met het voormalige kampterrein in Ravensbrück, dat van 1949 tot 1990 tot de DDR behoorde, en via het Internationale Ravensbrückcomité waarbij twintig landen waren aangesloten, krijgen de bevindingen in de vier onderzoekslanden bovendien een Europese dimensie.

Aan de hand van het concept herinneringscultuur zal ik in deze studie een antwoord geven op enkele deelvragen die betrekking hebben op de drie bovengenoemde factoren. De *mensen* die tot de herinneringsculturen van Ravensbrück behoorden, zijn allereerst de overlevenden die collectieve herinneringen produceerden. Welke sociale en politieke achtergronden hadden zij en welke categorie gevangenen vertegenwoordigden zij? Hoe gaven zij uitdrukking aan hun meervoudig verleden?⁶ De overlevendencomités – en dit gold niet uitsluitend voor de Ravensbrückcomités – bestonden geheel of grotendeels uit communisten. Hoe manifesteerde de communistische invloed zich in de herinneringsculturen van Ravensbrück, welke gevolgen had dit politieke kader voor het delen en uitdragen van kampherinneringen, en in welk opzicht veranderden de herinneringsculturen tijdens en na de Koude Oorlog? Zoals al opgemerkt bestonden de comités geheel uit vrouwen. Op welke manieren gaven de vrouwelijke overlevenden uitdrukking aan hun *seks*-identiteit? En welke invloed had de seksespecifieke samenstelling van de comités op de inhoud en de receptie van de door hen geproduceerde collectieve herinneringen?

De oprichting van overlevendencomités vervulde mogelijk een therapeutische functie voor de betrokkenen. In dit onderzoek gaat het immers om mensen die zich hebben georganiseerd op basis van herinneringen aan extreme en – voor velen – traumatische ervaringen. Dit wil echter niet zeggen

5 Oostenrijk bestond na de aansluiting bij nazi-Duitsland in 1938 formeel niet meer als autonoom land. Niettemin wordt Oostenrijk in de literatuur als oorlogvoerend land of ‘*daderland*’ beschouwd, zie bijvoorbeeld H. Uhl, ‘From victim myth to co-responsibility thesis. Nazi rule, World War II and the Holocaust in Austrian memory’, in R.N. Lebow et al eds., *The politics of memory in postwar Europe* (Durham 2006) 40-72; G. Bisschop and A. Pelinka eds., *Austrian historical memory and national identity* (New Jersey 1997).

6 Zie M. Grever en K. Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007) 109-110.

dat al deze mensen automatisch waren getraumatiseerd. In hoeverre en op welke manieren waren de overlevendencomités van belang bij de omgang van de betrokkenen met hun persoonlijke en mogelijk traumatische kampherinneringen? Beschouwden en presenteerden de Ravensbrücksters zichzelf als slachtoffers, en in hoeverre was trauma een onderdeel van dit slachtofferschap?

Naast de herinneringsproducenten behoren ook de herinneringsconsumenten tot de sociale dimensie van herinneringscultuur. Wie waren in Ravensbrück-overlevenden en hun herinneringen geïnteresseerd en waarom? Hoe gaven zij uiting aan deze interesse? Als publiek hadden deze herinneringsconsumenten een actieve functie in de articulatie en circulatie van collectieve herinneringen. Ze konden deze immers ondersteunen, bestrijden of inzetten voor eigen politieke of sociale doeleinden. We zullen nog zien dat zij van herinneringsconsument in -producent konden veranderen.

De tweede factor wordt gevormd door de *media* van herinneren. Daarmee wordt bedoeld op de culturele tradities, objecten, beelden, rituele handelingen, symbolen en andere informatiedragers waarmee herinneringen kunnen worden gedeeld en overgedragen. Media bieden de kaders waarbinnen collectieve herinneringen vorm krijgen en bepalen daarmee voor een belangrijk deel de productie en toe-eigening en tevens in de inhoud van collectieve herinneringen.⁷ Ze vormen de culturele dimensie van herinneringsculturen.⁸ Omdat collectieve herinneringen en hun culturele dragers of media op elkaar betrekking hebben, zijn ze moeilijk van elkaar te scheiden. James Wertsch stelt dan ook dat het in feite geen collectieve herinneringen zijn die worden geproduceerd en geconsumeerd, maar culturele media die deze herinneringen representeren.⁹ In mijn optiek zijn collectieve herinneringen en hun dragers (media) de gezamenlijke uitkomst van een veranderende herinneringscultuur, een uitkomst die voorlopig is omdat deze steeds deel is van het dynamische proces van herinneren. Herinneringen hebben media nodig om tot collectieve herinnering uit te groeien; pas in de gemedieerde vorm van een verhaal, beeld, object of ritueel zijn ze kenbaar, overdraagbaar en herkenbaar. Andersom krijgen deze articulaties pas specifieke betekenis wanneer ze als representaties van collectieve herinneringen worden herkend en erkend.

Zoals er binnen de sociale dimensie van herinneringsculturen sprake is van een wisselwerking tussen herinneringsproducenten onderling en tussen producenten en hun publiek, is er binnen deze culturele dimensie sprake van een circulatie- of uitwisselingsproces tussen de verschillende media die collectieve herinneringen belichamen en genereren. In dit proces van *re-mediation* versterken, weerspiegelen of veranderen media elkaar, waarbij ze bijdra-

7 A. Erll and A. Rigney, 'Cultural memory and its dynamics', in idem eds., *Mediation, remediation, and the dynamics of cultural memory* (Berlijn / New York 2009) 1-15.

8 Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen*, 101.

9 Wertsch, *Voices of collective remembering*, 117.

gen aan de bekendheid of marginalisering van gebeurtenissen of personen. Zo kunnen bepaalde herinneringen worden geaccepteerd en geïnstitutionaliseerd als officiële versie van een gemeenschappelijk verleden.¹⁰ De vraag is dus via welke handelingen en via welke media herinneringen aan Ravensbrück in de loop der tijd werden uitgedragen en toegeëigend en wat hun invloed was op de inhoud, de reikwijdte en de eventuele institutionalisering van deze herinneringen. Ook het voormalige kamp zélf kan als medium worden beschouwd aan de hand waarvan herinneringen uitdrukking en betekenis kregen. Een belangrijke deelvraag in deze studie is de functie van het voormalige kamp als authentieke *lieu de mémoire* in de overdracht van herinneringen aan Ravensbrück (zie §1.2).

Tevens krijgt het performatieve karakter van herinneren binnen deze culturele dimensie gestalte.¹¹ Daarmee wordt bedoeld op de handeling van het herinneren zelf, uitgedrukt in woord, gebaar, kunst of andere media die zowel een voorwaarde is voor het daadwerkelijke herinneren als een manifestatie daarvan.¹² Herdenkingen zijn bijvoorbeeld publieke manifestaties van herinneringen en creëren tegelijkertijd de voorwaarden waarbinnen deze herinneringen toegang kunnen krijgen tot het hier en nu. De wijze waarop Ravensbrück in de loop der tijd is herdacht vormt een belangrijk aandachtspunt in deze studie.

De derde factor van dit onderzoek naar herinneringsculturen zijn de *contexten* waarbinnen herinneringen worden begrepen, geproduceerd en gedeeld. Zoals opgemerkt vormde het communisme een belangrijke context waarbinnen georganiseerde Ravensbrück-overlevenden hun kampherinneringen betekenis gaven. Dat gold in de meeste onderzoekslanden ook voor het feminisme, hoewel niet gedurende de gehele onderzoeksperiode daadwerkelijk van 'feminisme' sprake was. In deze studie focus ik op drie andere contexten die voor de herinneringsculturen van Ravensbrück van grote betekenis waren en waarmee het communisme en het feminisme deels overlappen: de betekenis van de natiestaat, de historiografische reflectie op de omgang met het kampverleden en het pedagogische vertoog.

Vaak wordt het begrip herinneringscultuur in verband gebracht met nationale cultuur, omdat de natiestaat een belangrijke producent is van collectieve herinneringen.¹³ Evengoed zijn er echter grensoverschrijdende instituties die collectieve herinneringen produceren, die de nationale kaders dus overstijgen. En ook binnen nationale grenzen bestaan meerdere, elkaar overlappende herinneringsculturen. De comparatieve opzet van deze studie is bedoeld

10 A. Rigney, 'Fiction as a mediator in national remembrance', in S. Berger et al eds., *Narrating the nation. Representations in history, media and the arts* (New York 2008) 79-96, 80.

11 J.L. Austin, *How to do things with words?* (Cambridge/Harvard 1962) 1 en 3.

12 J. Winter, 'The performance of the past. Memory, history, identity', in K. Tilmans et al eds., *Performing the past. Memory, history, and identity in modern Europe* (Amsterdam 2010) 11-33, 11.

13 Zie bijvoorbeeld J. Wertsch, 'Specific narratives and schematic narrative templates', in P. Seixas ed., *Theorizing historical consciousness* (Toronto 2004) 49-62.

om inzicht te krijgen in de relatie tussen de natie als belangrijke producent van narratieven over het oorlogsverleden en de mogelijk transnationale herinneringsculturen van Ravensbrück. Op welke manieren houden de productie en receptie van de herinneringen aan Ravensbrück verband met de nationale context waarin ze betekenis krijgen? In hoeverre kregen herinneringen aan Ravensbrück ook binnen een Europese context uitdrukking en betekenis? Er was immers ook een Internationaal Ravensbrückcomité waarbij twintig landelijke comités uit Oost- en West-Europa waren aangesloten.¹⁴ Welk niveau – nationaal of Europees – was voor de georganiseerde overlevenden op bepaalde momenten het meest van belang? Welke mogelijkheden boden beide niveaus om herinneringen aan Ravensbrück uit te dragen en gebeurde dat steeds en overal op dezelfde manieren?

Een tweede context vormt de historiografische (academische en publieke) reflectie op de omgang met het kampverleden. Deze context komt uitgebreid aan de orde in hoofdstuk 2. Overlevenden vormden lange tijd de enige bron van historische kennis over Ravensbrück. Zij maakten meestal geen deel uit van de academische wereld waarbinnen historische kennis werd geproduceerd. Vooral na 1989 werden wetenschappelijke studies verricht naar de geschiedenis van Ravensbrück. Deze twee vormen van kennisproductie en -circulatie over Ravensbrück lijken los van elkaar te bestaan, onderscheiden door ambachtelijke regels over wat wel en niet als wetenschappelijk moet worden beschouwd.¹⁵ In de theorievorming over collectieve herinnering wordt de verhouding tussen herinnering en geschiedwetenschap vaak als oppositioneel gekarakteriseerd.¹⁶ In deze studie zal ik duidelijk maken dat historische kennis gebaseerd op ervaring en herinnering enerzijds, en op wetenschappelijk onderzoek anderzijds nauw met elkaar verweven kunnen zijn. Deze interactie tussen meer populaire en academische vormen van omgang met het verleden verandert bovendien in de loop der tijd.¹⁷ De vraag is op welke manieren deze interactie in het geval van Ravensbrück gestalte kreeg.

Een derde context van deze studie is een pedagogische. Herinneringen aan ingrijpende, schokkende en ontwrichtende gebeurtenissen en ervaringen zoals gevangenschap in een concentratiekamp krijgen mede betekenis via het

14 Albanië, België, Bondsrepubliek Duitsland, DDR, Denemarken, Frankrijk, Hongarije, Italië, Joegoslavië, Luxemburg, Nederland, Noorwegen, Oostenrijk, Polen, Roemenië, Sovjet-Unie, Spanje, Tsjecho-Slowakije (18). Na de Duitse eenwording en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, Tsjecho-Slowakije en Joegoslavië kwam het aantal landen met Slovenië, Oekraïne en Wit-Rusland op twintig.

15 E. Jonker, *Ordentelijke geschiedenis. Herinnering, ethiek en geschiedwetenschap* (Utrecht 2008).

16 In de werken van Maurice Halbwachs, Pierre Nora, Jan Assmann en Aleida Assmann die de canon vormen van de literatuur over collectieve herinnering, worden herinnering en geschiedenis als twee fundamenteel andere en aan elkaar tegengestelde vormen van omgang met het verleden beschreven. Zie hoofdstuk 2 voor een uitgebreide analyse van deze geconstrueerde tegenstelling.

17 M. Grever, 'Fear of plurality. Historical culture and historiographical canonization in Western Europe', in A. Epple and A. Schaser eds., *Gendering historiography: beyond national canons* (Frankfurt / New York 2009) 45-62, 55-56.

doorgeven van herinneringen aan anderen, in het bijzonder jongeren.¹⁸ Op deze manier worden bepaalde waarden overgedragen die de ethische en sociale vorming van jongeren en volwassenen moeten bevorderen. Het uiten, aanhoren, gebruiken en toe-eigenen van herinneringen die betrekking hebben op dit soort schokkende gebeurtenissen en ervaringen voltrekt zich dus mede in een pedagogische context.¹⁹ In de theorievorming over herinnering bestaat weinig aandacht voor de pedagogische aspecten van herinneringsculturen. Vooral experts op het gebied van geschiedenisonderwijs hebben gewezen op de pedagogische functie van collectieve herinneringen.²⁰ In deze studie analyseer ik in hoeverre en op welke manieren collectieve herinneringen aan Ravensbrück een pedagogische functie vervulden. Werden jongeren aangezocht als doelgroep van de herinneringen aan Ravensbrück, wanneer en hoe gebeurde dit? Welke gevolgen had dit voor de inhoud van de collectieve herinneringen aan Ravensbrück? En welke invloed had het geleidelijke maar onvermijdelijke verdwijnen van de ervaringskennis van overlevenden op de pedagogische benadering van oorlogsherinneringen?

1.2 Collectieve herinneringen

Al in de jaren twintig van de twintigste eeuw gebruikte de Franse socioloog en filosoof Maurice Halbwachs het concept collectieve herinnering. Waar herinnering destijds vrijwel uitsluitend binnen de psychoanalyse werd bestudeerd, beschouwde Halbwachs herinneringen als sociale constructies. Hij beschouwde herinneringen niet als authentieke fragmenten uit ons eigen verleden die 'heel blijven' in het onderbewustzijn van de individuele psyche. We herinneren of vergeten volgens Halbwachs afhankelijk van de sociale groepen waarin we verkeren.²¹ Herinneren vindt plaats aan de hand van gemeenschappelijke referentiepunten die vanuit gedeelde gegevens en opvattingen worden geconstrueerd.²² De sociale groepen vormen als het ware de collectieve geheugens die individuele herinneringen genereren en

18 Chiara Bottici stelt dat collectieve herinneringen aan de oorlog zowel op landelijk als op Europees niveau mede binnen een pedagogisch kader gestalte en betekenis krijgen, zie idem, 'European identity and the politics of remembrance', in Tilmans et al eds., *Performing the past*, 335-360, 347.

19 De notie dat we via gezamenlijk herinneren en herdenken worden geconfronteerd met gebeurtenissen uit een voorbij verleden die ons tot betere, meer begripvolle mensen kan maken, werd geformuleerd door Roger Simon, 'The pedagogical insistence of public memory', in Seixas, *Theorizing historical consciousness*, 183-201.

20 Zie S. Wineburg et al, 'Common belief and the cultural curriculum: An intergenerational study of historical consciousness', *American Educational Research Journal* 44 (2007) 1-37, 26; Simon, 'The pedagogical insistence of public memory', met name 190-199; Grever en Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden*, 35-60; K. Barton and L. Levstik, *Teaching history for the common good* (New Jersey 2004) 75-80. Zie ook §5.3.

21 M. Halbwachs, *La mémoire collective* (Parijs 1950).

22 M. Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire* (Parijs 1925) 40.

betekenis geven.²³ Het spanningsveld tussen individuele en collectieve herinnering en tussen herinnering als sociaal en psychologisch (en later ook cultureel) fenomeen dat aan dit pionierswerk van Halbwachs ten grondslag ligt, is ook in de latere theorievorming over herinnering aanwezig.

Pas na 1980 kreeg het baanbrekende werk van Halbwachs brede waardering, mede door toedoen van de Franse historicus Pierre Nora. Anders dan Halbwachs verbond Nora het begrip collectieve herinnering op de eerste plaats met de natiestaat. Hij beschouwde de objecten en plaatsen die aan het nationale verleden refereerden als materiële, kunstmatige vervanging van een levende collectieve herinnering die voorgoed verdwenen was.²⁴ Vernieuwend was Nora's aandacht voor de specifieke plaatsen die herinneringen belichaamden en genereerden – *lieux de mémoire* – en voor authenticiteit. Zijn omvangrijke en invloedrijke werk over de Franse herinneringsplaatsen was mede gebaseerd op de ideeën van Halbwachs, wiens werk als theoretische basis is gaan dienen voor het onderzoek naar herinnering. Herinnering is sinds de jaren tachtig uitgegroeid tot de belangrijkste term binnen de cultuurgeschiedenis en heeft zich ontwikkeld van onderzoeksonderwerp tot een onderzoeksveld met eigen theoretische noties, concepten en discussies.²⁵

Behalve Halbwachs en Nora drukten de Duitse cultuurwetenschappers Jan Assmann en zijn echtgenote Aleida Assmann een stempel op de theorievorming over collectieve herinnering. Hoewel ze zich mede op Halbwachs baseren, benadrukken beiden vooral de culturele aspecten van collectieve herinnering. Centraal in het werk van Jan Assmann staat het begrip *cultureel geheugen*, dat hij beschrijft als verzamelbegrip voor alle kennis die ons handelen en ons waarnemen stuurt en van generatie op generatie wordt doorgegeven, zoals instituties, tradities, monumenten en gecanoniseerde teksten.²⁶ Net als Halbwachs eerder deed, stelt hij daar een 'levende' of sociale vorm van collectieve herinnering tegenover die hij het *communicatief geheugen* noemt. In tegenstelling tot het cultureel geheugen heeft het communicatief geheugen een beperkte levensduur die drie generaties (75 tot 100 jaar) omvat. Volgens deze opvatting zouden de overlevenden van Ravensbrück deel uitmaken van een communicatief geheugen van het kamp. Hun eventuele kinderen en kleinkinderen kennen de verhalen die worden verteld. Met het overlijden van de laatste overlevende verdwijnt ook de verbinding tussen die verhalen en

23 Halbwachs benadrukte dat een individu tegelijkertijd in meerdere collectieven kan opereren – familie, dorp, religie – en dus meerdere herinneringskaders heeft. De natiestaat noemde Halbwachs niet als herinneringskader.

24 P. Nora, *Les lieux de memoire* (3 dl.) (Parijs 1984-1992).

25 Zie o.a. A. Confino, 'Collective memory and cultural history: problems of method', *American historical review* 5 (December 1997) 1386; P. Hutton, 'The memory phenomenon as a never-ending story', *History and Theory* 47 (2008) 584-596, 584.

26 J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München 1992) 29-34. Het begrip cultureel geheugen beschreef Assmann al eerder in *Kultur und Gedächtnis* (Frankfurt a.M. 1988) 9-12.

de historische gebeurtenis zelf. In de veelvuldig aangehaalde woorden van Assmann gaat het communicatieve geheugen dan over in een cultureel geheugen. Dat specifieke deel van het verleden is dan alleen nog kenbaar door het bestuderen van haar materiële representaties.

In een land dat het herinneringsimperatief in de haarvaten heeft zitten is deze eenzijdige en onomkeerbare beweging van het communicatieve naar het culturele geheugen even beeldend als dreigend. Het is wellicht daarom dat deze voorstelling van zaken zowel binnen als buiten de wetenschap ingang heeft gevonden, ook buiten Duitsland. Toch kan het culturele geheugen niet louter als vervanging voor een 'levende' of sociale vorm van collectieve herinnering worden beschouwd. Beide vormen van collectieve herinnering grijpen immers in elkaar. Individuen zoeken steun bij herinneringsgemeenschappen *en* bij gefixeerde vormen van herinnering in het culturele geheugen, om vorm en betekenis te geven aan eigen herinneringen. Dit proces van betekenisgeving vindt voortdurend plaats, zoals uit deze studie zal blijken, en niet (steeds) pas na het verdwijnen van een generatie. Het communicatieve geheugen is bovendien ingebed in een veranderende maatschappelijke context waarmee ook het culturele geheugen te maken heeft.

Vanaf eind jaren negentig verscheen een serie publicaties over herinnering van Aleida Assmann waarin ze deels voortbouwde op het concept cultureel geheugen. Haar studies vallen op door de veelheid aan alternatieven voor de term collectieve herinnering. Assmann spreekt overigens tamelijk consequent van 'geheugen' in plaats van 'herinnering'.²⁷ Ze maakt een onderverdeling in vier 'geheugenformaties' – individueel, sociaal, politiek en cultureel – aan de hand waarvan ze inzichtelijk wil maken hoe herinneringen worden overgedragen en gegenereerd op individueel en collectief niveau, en hoe individuele herinneringen tot collectieve herinneringen kunnen uitgroeien.²⁸ Deze vier geheugenformaties gaan niet geleidelijk in elkaar over omdat het politieke en het culturele geheugen, die samen het 'collectieve geheugen' vormen, veel meer met *elkaar* gemeen hebben dan met de eerste twee geheugenformaties (het individuele geheugen). Er is dus een 'problematische' overgang op de scheidslijn tussen het sociale en het politieke geheugen.

27 Collectieve herinneringen zijn volgens Aleida Assmann temporeel en dynamisch van karakter omdat ze als reconstructies achteraf tot stand komen. Een collectief geheugen, gevormd door bijvoorbeeld archieven, monumenten en instituten, is statisch en 'tijdloos', zie A. Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München 1999) 29, en idem, *Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung* (Frankfurt a.M. 1991). De term collectief geheugen probeert ze overigens te vermijden omdat ze deze 'te vaag' vindt, zie A. Assmann, *Die lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006) 35.

28 Assmann, *Die lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006) 23. Zie voor een Engelstalig artikel over haar vier 'formats' van herinnering: Idem, 'Memory: individual and collective', in R.E. Goodin and C. Tilly, *The Oxford handbook of contextual political analysis* (Oxford 2008) 210-226.

De vier geheugenformaties volgens Aleida Assmann

Individueel geheugen			Collectief geheugen	
Geheugenformatie	Individueel	Sociaal	Politiek	Cultureel
Tijdshorizon	Drie generaties		Onbegrensd	

Het verschil tussen het individuele en het collectieve geheugen is volgens Assmann gelegen in hun temporele structuur. Het *individuele* geheugen krijgt vorm binnen een ‘tijdshorizon’ van drie generaties, vergelijkbaar met de duur van een individueel leven – een conceptualisering die doet denken aan het begrip communicatief geheugen van Jan Assmann. Het *collectieve* geheugen krijgt daarentegen vorm binnen een tijdshorizon die de duur van een individueel leven ver overstijgt. De dragers van dit collectieve geheugen zijn ‘symbolische media’ (materiële objecten, instituten) die dit geheugen duurzaam maken.²⁹

Volgens Aleida Assmann fungeren individuen als ‘geheugensteunen’ van het culturele geheugen, omdat zij zich de dragers van herinnering (artefacten, media, praktijken en symbolen) toe-eigenen binnen een herinneringsgemeenschap. Deze gemeenschap identificeert zich aan de hand van deze herinneringsdragers.³⁰ Assmann betreft dus wel enige uitwisseling tussen de sociale en de culturele of materiële aspecten van collectieve herinnering in haar analysemodel, maar het blijft onduidelijk op welke manier individuele en collectieve herinneringen zich tot elkaar verhouden. Hoewel ze op sommige punten in haar betoog aangeeft dat het culturele en het sociale domein van herinnering elkaar wederzijds beïnvloeden, wekt ze de indruk zich vooral te richten op een eenzijdige beweging van het individueel/sociale naar het politieke en het culturele. Een ander bezwaar is dat het aantal onderverdelingen, modellen en termen de duidelijkheid niet ten goede komt. Het gevaar is dan dat we meer leren over deze modellen dan over de zaken die daarmee zichtbaar en onderzoekbaar kunnen worden gemaakt.

In mijn optiek is de verhouding tussen individuele en collectieve herinneringen complementair. Juist omdat individuen tegelijkertijd in verschillende sociale groepen opereren, worden tegelijkertijd verschillende herinneringen aan verschillende verledens gearticuleerd.³¹ Deze komen samen in het individu. Er vindt een permanente wisselwerking plaats tussen het niveau van het individu en dat van het collectief, waarbij tevens sprake is van een afhankelijkheidsrelatie.

²⁹ Ibidem, 32.

³⁰ Ibidem, 33.

³¹ Grever en Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden*, 109-110.

Op meerdere punten verschillen individuele en collectieve herinnering echter op fundamentele wijze van elkaar. Ten eerste zijn collectieve herinneringen niet afhankelijk van een psyche, zoals individuele herinneringen. Ze zijn niet verankerd in een collectief brein, maar in de communicatie over de betekenis van het verleden. Daarbij spelen vooral sociale, culturele en politieke aspecten een rol, zoals Halbwachs benadrukte.³² Het is daarom ook onjuist en methodologisch aanvechtbaar, zoals Wulf Kansteiner terecht stelt, om mechanismen die betrekking hebben op de individuele herinnering – zoals vergeten en verdringen – zonder meer op collectieven toe te passen.³³ Het begrip collectieve herinnering moet vooral metaforisch worden opgevat als narratief over het verleden. Dit narratief ontspringt weliswaar aan individuele herinneringen, maar overstijgt het domein van het individu. Het nestelt zich in de gemeenschappen en in hun culturele tradities waarbinnen en waarmee dit verleden betekenis en relevantie krijgt.

Een tweede verschil hangt hiermee samen en is gelegen in het feit dat bij collectieve herinnering de ervaring van de herinnering losgekoppeld kan zijn. Op basis van collectieve herinneringen kunnen individuen over zichzelf en hun eigen herinneringen communiceren, zonder dat dit collectieve verhaal (volledig) met hun eigen ervaringen overeen hoeft te komen. Collectieve herinneringen zijn geen optelsom of verzameling van de individuele herinneringen binnen een bepaald collectief – geen *collected memories* – maar vormen een kader waarbinnen individuele herinneringen kunnen worden gedeeld en betekenis krijgen.³⁴ Via de gearticuleerde herinneringen van anderen kunnen individuen zich een beeld vormen van het verleden, waarin ze zichzelf en hun eigen herinneringen kunnen herkennen.³⁵ Zodoende dragen collectieve herinneringen bij aan de vorming en continuering van identiteiten.³⁶ Dat betekent dat mensen die niet zelf in Ravensbrück gevangen hebben gezeten – herinneringsconsumenten – toch tot de herinneringsculturen van Ravensbrück kunnen behoren.

32 Deze kritiek is onder meer uitgewerkt in I. Irwin-Zarecka, *Frames of remembrance. The dynamics of collective memory* (New Brunswick 1994) en in N. Wood, *Vectors of memory. Legacies of trauma in post-war Europe* (Oxford 1999).

33 W. Kansteiner, 'Finding meaning in memory. A methodological critique of collective memory studies', *History and Theory* 41 (mei 2002) 179-197, 186.

34 J. Olick, 'Collective memory: the two cultures', in J.W. Müller ed., *Memory and power in postwar Europe* (Cambridge 2002). Zie ook J. Winter and E. Sivan, 'Setting the framework', in idem eds., *War and remembrance in the twentieth century* (Cambridge 1999) 6-39 en E. Zerubavel, *Social mindscapes. An invitation to cognitive sociology* (Cambridge 1997) 95-96.

35 M. Schudson, 'Dynamics in distortion of collective memory', in D. Schacter ed., *Memory distortion. How minds, brains, and societies reconstruct the past* (Cambridge 1997) 346-364, 348.

36 Voor de relatie tussen collectieve herinnering en identiteit zie onder meer P. Nora, 'Between memory and history: Les lieux de mémoire', *Representations* 26 (1989) 7-25; J. Gillis ed., *Commemorations. The politics of national identity* (Princeton 1994); E. Zerubavel, 'Calendars and history. A comparative study of the social organization of national memory', in J. Olick ed., *States of memory* (Durham 2003) 315-337; C. Lorenz, 'Towards a theoretical framework for comparing historiographies: some preliminary considerations', in Seixas, *Theorizing historical consciousness*, 25-48; M. Grever, 'Nationale identiteit en historisch besef', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 119 (2006) 160-177.

1.3 Herinneringscultuur als theoretisch concept

Met de ontwikkeling van de theorievorming over collectieve herinneringen is een veelheid aan methodologische benaderingen en alternatieve termen ontstaan die de duidelijkheid van het onderzoeksveld niet ten goede is gekomen en in sommige gevallen tot scepsis heeft geleid. Noa Gedi en Yigal Elam namen bijvoorbeeld volledig afstand van de term collectieve herinnering en pleitten voor eerherstel van het aloude begrip mythe.³⁷ Afgezien van het feit dat beide termen niet inwisselbaar zijn – mythen, als vaste verhaalvormen met een plot, maken onderdeel uit van en krijgen hun betekenis binnen collectieve herinneringen – draagt het teruggrijpen op oudere noties en begrippen nauwelijks bij aan de theorievorming over collectieve herinnering. Bovendien doet het de ontwikkelingen in dit onderzoeksveld die wel constructief zijn teniet.

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw werd een verschuiving in de herinneringsstudies zichtbaar waarin herinnering als een dynamisch fenomeen wordt benaderd en waarbij meer aandacht is voor de samenhang tussen sociale en culturele aspecten van collectieve herinnering. Deze nadruk op de dynamiek van herinnering hangt samen met een bredere tendens in cultuurstudies om meer nadruk te leggen op processen in plaats van op producten, en op de circulatie en interactie van culturele artefacten in en met hun omgeving.³⁸ Representanten van deze dynamische benadering zijn onder andere Wulf Kansteiner en de grondleggers van het concept herinneringscultuur. Mijn conceptualisering van herinneringscultuur bevat aspecten van beide dynamische benaderingen, maar is tevens een kritische aanvulling daarop.

Kansteiner onderstreept dat de productie van collectieve herinneringen niet in een vacuüm plaatsvindt en wijst op het belang van de *receptie*.³⁹ Volgens hem is de receptie van collectieve herinneringen mede bepalend voor hun 'succes', evenals de manieren waarop ze worden uitgedragen. Hij vat collectieve herinnering daarom op als 'de uitkomst van een permanente onderhandeling tussen herinneringsproducenten, herinneringsconsumenten en culturele tradities'.⁴⁰ Collectieve herinneringen zijn dus het – altijd voorlopige – eindresultaat van de wisselwerking tussen deze drie factoren. Aan deze

37 N. Gedi and Y. Elam, 'Collective memory, what is it?', *History and memory* 8 (1996) 30-50, 43 en 47. Zie voor de verhouding tussen mythe en collectieve herinnering M. Grever, 'Visualisering en collectieve herinneringen. "Volendams meisje" als icoon van de nationale identiteit', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 117 (2004) 207-229, 212.

38 Erll and Rigney, 'Cultural memory and its dynamics', in idem eds., *Mediation, remediation, and the dynamics of cultural memory*, 1-15, 2 en 3.

39 Het belang van receptie in herinneringstudies werd eveneens benadrukt door A. Confino, 'Collective memory and cultural history. Problems of method', *American Historical Review* 102 (December 1997) 5, 1386-1403; I. Irwin-Zarecka, *Frames of remembrance*; J.W. Müller, 'Introduction' in idem ed., *Memory and power in postwar Europe. Studies in the presence of the past* (Cambridge 2002) 1-35; en R. Samuel, *Theatres of memory. Past and present in contemporary culture* (dl. 1) (Londen 1994).

40 Kansteiner, 'Finding meaning in memory', 179.

dynamische conceptualisering van collectieve herinnering zijn enkele voordelen verbonden die ook voor dit onderzoek van belang zijn. In tegenstelling tot Jan en Aleida Assmann integreert Kansteiner zowel de sociale als de culturele aspecten van collectieve herinnering in een concreet analysemodel.⁴¹ Van belang is voorts dat hij het politieke karakter van de productie en toe-eigening van collectieve herinneringen zichtbaar maakt. Met het uitdragen en toe-eigenen van herinneringen zijn immers bepaalde belangen gemoeid: aandacht, erkenning, financiële steun en herstelbetalingen, de invulling en continuering van identiteiten enzovoort. Herinneringsproducenten willen hun versie van het verleden met een bepaald doel in de openbaarheid brengen; herinneringsconsumenten willen daar al dan niet aan bijdragen, al naar gelang dit hun eigen doelen en belangen ondersteunt.⁴² Politiek, opgevat als de manier waarop belangentegenstellingen van individuen en groepen tot uiting komen, vormt op die manier de motor achter het proces van uitdragen en toe-eigenen van collectieve herinneringen; niet voor niets spreekt Kansteiner van een *onderhandeling* tussen herinneringsproducenten en -consumenten.

Niettemin kleven aan Kansteiners conceptualisering van collectieve herinnering enkele problemen. Omdat de productie van collectieve herinneringen vermengd is met en afhangt van hun receptie, en omdat actoren tegelijkertijd verschillende collectieve herinneringen vertegenwoordigen, is het onderscheid tussen producenten en consumenten (of gebruikers) van herinnering niet altijd even eenvoudig te maken.⁴³ Zoals we in deze studie zullen zien kunnen herinneringsproducenten elkaars herinneringsconsumenten zijn, en kunnen herinneringen van anderen in eigen geproduceerde collectieve herinneringen worden geïncorporeerd. Herinneringsconsumenten zijn dan tegelijk producenten van herinnering.⁴⁴ Het betreft hier dan ook een *analytisch* onderscheid waarmee collectieve herinneringsprocessen kunnen worden ontrafeld en gereconstrueerd. In de praktijk van herinneren lopen beide posities vaak door elkaar.

41 Ook Wertsch benadrukte dat herinnering een sociaal-cultureel fenomeen is en beschouwt herinnering als een vorm van *mediated action*, waarbij zowel actieve *agents* als culturele *tools* betrokken zijn, zie Wertsch, *Voices of collective remembering*, 13.

42 De term herinneringspolitiek verwijst naar de machtsrelaties die aan de productie (en toe-eigening) van collectieve herinneringen en daarop gebaseerde identiteiten ten grondslag liggen, zie bijvoorbeeld Confino, 'Collective memory and cultural history, 1393. Anderen gebruiken de term 'geschiedpolitiek' om dit fenomeen te beschrijven, hoewel het daarbij vaak meer gaat om het gebruiken, toe-eigenen en implementeren van het verleden door officiële instanties; een *top down*-benadering dus. Zie bijvoorbeeld C. Leggewie en E. Meyer, 'Ein Ort, an der man gerne geht.' *Das Holocaust Mahnmal und die deutsche Geschichtspolitik nach 1989* (München 2005). Aleida Assmann gebruikt herinneringscultuur en geschiedpolitiek als begrippenpaar dat een spectrum aanduidt van 'informele, veranderlijke en heterogene vormen van herinneren' enerzijds en een 'stabiele en geïnstitutionaliseerde vorm van herinneren' anderzijds. Het begrippenpaar vormt de ondertitel van haar boek, hoewel ze deze concepten slechts oppervlakkig beschrijft. Zie Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit*, 274.

43 Confino, 'Collective memory and cultural history, 1397 en 1398.

44 S. Crane, '(Not) writing history. Rethinking the intersections of personal', *History and Memory* 8 (1996) 5-30, 22.

Daarnaast lijkt de sociale dimensie van collectieve herinnering in dit model enigszins de overhand te hebben. Exemplarisch is dat Kansteiner nauwelijks ingaat op de term 'culturele tradities'. Zijn dat alle mogelijke manieren waarop herinneringen publiek kunnen worden gemaakt? En valt ook de geschiedwetenschap daaronder? Over dit laatste laat hij zich slechts in zoverre uit dat de relatie van herinnering met de geschiedwetenschap 'één van de interessante theoretische uitdagingen (...) in het onderzoeksveld (...) blijft'.⁴⁵ Producenten, consumenten en culturele tradities kunnen echter - afhankelijk van de situatie - alle even belangrijk zijn voor de totstandkoming van collectieve herinneringen.

Ten derde impliceert de term 'consument' een zekere passiviteit die geen recht doet aan de actieve rol die de receptie in de totstandkoming en verspreiding van collectieve herinneringen speelt. Bovendien is receptie moeilijk te meten; wanneer is een herinnering geconsumeerd en waar blijkt dat uit? James Wertsch signaleert een zelfde probleem en benadrukt dat de bedoelingen van herinneringsproducenten en -consumenten, evenals hun interpretatie van de media waarmee zij hun herinneringen delen, nooit eenduidig en nauwelijks kenbaar zijn.⁴⁶ De begrippen 'gebruik' of 'toe-eigening' zijn concreter en adequater, omdat ze verwijzen naar een actieve deelname aan de inhoud, de vormgeving en de verspreiding van collectieve herinneringen die aan de hand van sporen uit het verleden kunnen worden onderzocht. Voor het gemak hanteer ik in deze studie hoofdzakelijk het begrip consumptie, waarbij ik echter steeds zowel de passieve als de mogelijk actieve betekenis ervan op het oog heb.

Ten slotte vormt de economische associatie die de termen producenten en consumenten van herinnering kunnen oproepen een mogelijk probleem. Het uitdragen en delen van collectieve herinneringen lijkt dan aan marktwerking onderhevig. Hoewel er zeker ook economische en financiële belangen met het publiek maken en toe-eigenen van herinneringen gemoeid zijn - te denken valt aan claims op grondgebied of eigendommen of de ontwikkeling van erfgoedsites die als toeristische trekpleister kunnen fungeren - is dit echter geen adequate voorstelling van zaken, zoals ook uit de toelichting van Kansteiner op zijn model blijkt.

Naast het dynamische herinneringsmodel van Kansteiner is het werk van de Duitse cultuurwetenschappers Günther Lottes en Marcus Sandl voor dit onderzoek van belang. Zij willen met de theorievorming over herinnering een andere richting uit dan Jan en Aleida Assmann, tegen wie ze zich na-

45 Kansteiner, 'Finding meaning in memory', 184. In een aangepaste versie van dit artikel beschrijft hij de 'culturele tradities' als 'de visuele en discursieve objecten en tradities van representatie', die samen met de makers en gebruikers van herinnering een 'hermeneutische driehoek' vormen, zie idem, *In pursuit of German memory. History, television and politics after Auschwitz* (Athens 2006) 27.

46 Wertsch, *Voices of collective remembering*, 117.

drukkelijk afzetten.⁴⁷ Jan Assmanns begrip cultureel geheugen is in hun ogen te statisch.⁴⁸ Binnen hun interdisciplinaire projectgroep aan de Justus Liebig universiteit in Giessen, opgericht in 1997, hebben Lottes en Sandl het begrip herinneringsculturen als theoretisch concept uitgewerkt.⁴⁹ Om 'de pluraliteit en de dynamiek van herinneringscultuur te benadrukken' gebruiken de Giessener onderzoekers het begrip bewust in meervoud. Anders dan Jan en Aleida Assmann hanteren zij de term 'herinnering' omdat 'geheugen' associaties oproept met een [statische] opslagplaats.⁵⁰ Belangrijk is bovendien dat zij 'alle mogelijke' vormen van omgang met het verleden onderzoeken en er in hun ogen geen goede of slechte manieren van omgang met het verleden zijn.⁵¹ Ze laten de geschiedwetenschap niet prevaleren boven de collectieve herinnering, of andersom.

Hun benadering heeft haar oorsprong in de antropologische opvatting van cultuur die de interdisciplinaire onderzoeksgroep hanteert. Daarin worden sociale, materiële en mentale dimensies onderscheiden die door een betekenisstelsel van tekens, codes en teksten samenhang krijgen. Ook in hun opvatting van herinnering gaan de Giessener onderzoekers van deze drie dimensies uit. Daarmee onderscheiden ze zich nadrukkelijk van eerder onderzoek naar herinnering waarin vaak slechts één van de genoemde dimensies wordt benadrukt en verabsoluteerd.⁵²

Herinneringsculturen bestaan volgens hen uit een *sociale dimensie* van personen en instituties die herinneringen produceren, opslaan en afroepen; een *materiële dimensie* van media en andere culturele artefacten – waaronder ook de geschiedwetenschap – die de inhoud van collectieve herinneringen aan herinneringsgemeenschappen overdragen en een *mentale dimensie* van culturele schema's en codes die gemeenschappelijk herinneren mogelijk maken, zoals geschiedbeelden, stereotypen en normatieve opvattingen. Deze drie dimensies van herinneringscultuur overlappen en beïnvloeden elkaar.⁵³ Belangrijk is om te onderstrepen dat het binnen de mentale dimensie dus niet gaat om psychologische en psychoanalytische aspecten van herinneren; deze aspecten hebben alleen betrekking op de individuele herinnering.

Verwant aan de kritiek uit Giessen op het afzonderlijk bestuderen van de

47 Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen*, 34; M. Sandl, 'Historizität der Erinnerung / Reflexivität des Historischen', in G. Oesterle ed., *Erinnerung, Gedächtnis, Wissen. Studien zur kulturwissenschaftlichen Gedächtnisforschung* (Göttingen 2005) 89-120.

48 In 1992 gebruikte Jan Assmann de term herinneringscultuur kort om op de specifieke doorwerking van het verleden te wijzen, zie Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis*, 30-34. Zie ook §5.3.

49 Het *Sonderforschungsbereich Erinnerungskulturen* (SFB 434) had een looptijd van 1997 tot 2008. Sindsdien is er een serie boeken verschenen waarin zeer uiteenlopende onderwerpen in diverse tijdvakken en vanuit verschillende disciplines zijn bestudeerd, zie: <http://www.uni-giessen.de/erinnerungskulturen/home/index.html> (24.11.2009).

50 Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung* (Stuttgart 2005) 34.

51 Ibidem, 101.

52 Ibidem, 101.

53 Ibidem, 102.

verschillende aspecten van herinnering is de kanttekening die Alon Confino en Peter Fritzsche plaatsen bij de dominantie van representatie in de studie naar herinnering. Volgens hen worden ‘sociale relaties, overdracht en receptie (...) die deze representaties mogelijk en betekenisvol maken’ te weinig bij de analyse van herinnering betrokken. Op die manier gaat het in feite over culturele representaties en niet over hun effect op sociale processen, en meer over afzonderlijke artefacten en discoursen dan over hun onderlinge relaties. Ook zij missen dus de sociale dimensie van collectieve herinnering in de analyse. Bovendien draait het bij de ‘in zichzelf gekeerde visie op herinnering’ die zij bekritisieren alleen om herinnering als *representatie* van de omringende cultuur, terwijl die de cultuur ook vormgeeft.⁵⁴ Confino en Fritzsche pleiten voor de opvatting van collectieve herinnering als een samenhangend geheel van sociale en culturele factoren die elkaar wederzijds beïnvloeden, net als de Giessener onderzoeksgroep.

De integratieve aanpak van Lottes en Sandl is zeer zinvol en de interdisciplinaire en dynamische benadering van het fenomeen herinnering was even nodig als nuttig. Helaas zijn de Giessener onderzoekers er in hun streven naar volledigheid niet goed in geslaagd het begrip te operationaliseren. De nadruk op een cultuurwetenschappelijke benadering heeft er bovendien voor gezorgd dat hun uitwerking van het concept moeilijk toepasbaar is op historisch onderzoek.⁵⁵ In de praktijk lijkt de term vooral een variant op het begrip collectieve herinnering te zijn geworden. Gecombineerd met het model van Kansteiner is het concept herinneringscultuur echter wel te operationaliseren voor historisch onderzoek.

Kansteiner onderscheidt net als de Giessener onderzoekers een sociale en een culturele dimensie van collectieve herinnering die elkaar wederzijds beïnvloeden. Hij maakt binnen de *sociale dimensie* een onderscheid tussen producenten en consumenten van collectieve herinneringen; de groep uit Giessen splitst de *culturele dimensie* op in een materieel en een mentaal gebied. Waar Kansteiner alleen het resultaat benoemt van de wisselwerking tussen de sociale en de culturele dimensie, namelijk collectieve herinneringen, bieden Lottes en Sandl een term voor het geheel van factoren waaraan collectieve herinneringen ontspringen: herinneringscultuur. Herinneringscultuur is dus niet een variant op de term collectieve herinnering, maar ligt daaraan ten grondslag.

54 P. Fritzsche and A. Confino eds., *The work of memory. New directions in the study of German society and culture* (Urbana 2002) 5.

55 Christoph Cornelissen beschouwt ‘herinneringscultuur’ als een ‘overkoepelend begrip dat alle denkbare vormen van bewuste herinnering aan historische gebeurtenissen, personen en processen omvat’ en op ‘alle representatiewijzen van het verleden’ betrekking heeft, ‘ook het geschiedwetenschappelijke discours’ en ‘“private” herinneringen voor zover deze publieke sporen hebben nagelaten’. Zie C. Cornelissen, ‘Was heisst Erinnerungskultur’, idem ed., *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 54 (2003) 548-563, 555; Idem, ‘Zur Erforschung von Erinnerungskulturen in West- und Osteuropa. Methoden und Fragestellungen’, in idem et al eds., *Diktatur, Krieg, Vertreibung. Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945* (Essen 2005) 25-44.

In deze studie beschouw ik de georganiseerde Ravensbrück-overlevenden (herinneringsproducenten), hun publiek (herinneringsconsumenten) en de media aan de hand waarvan zij het herinnerde verleden deelden en interpreterden (producten) als relevante elementen in een dynamische en identificeerbare herinneringscultuur waarvan collectieve herinneringen steeds het voorlopige eindresultaat zijn. Deze collectieve herinneringen zijn altijd gemedieerd en vormen een integraal onderdeel van de herinneringscultuur. De vraag naar veranderingen in de herinneringscultuur zal een antwoord moeten opleveren naar veranderingen in inhoud, vormgeving en betekenis van collectieve herinneringen.

1.4 Bronnen, methoden en opzet van deze studie

Omdat herinneringsculturen zich op uiteenlopende manieren in de samenleving manifesteren, heb ik in de vier onderzoekslanden verschillende typen bronnen geraadpleegd: archiefdocumenten, herdenkingsrituelen, symbolen, berichtgeving in kranten, tentoonstellingen, kampliteratuur en audiovisueel materiaal. Ook de totstandkoming van Ravensbrück-monumenten betrok ik bij mijn onderzoek. Daarnaast sprak ik met overlevenden en anderen die actief in de herinneringsculturen van Ravensbrück participeerden.

Niet al het beoogde archiefmateriaal van de comités heb ik kunnen achterhalen en onderzoeken. Zo bestond er in België behalve het in Brussel gecentreerde landelijke Ravensbrückcomité een Nederlandstalige afdeling in Antwerpen. Ravensbrückster Mariëtte Druart was daarvan jarenlang de drijvende kracht. Onduidelijk is wat er na haar dood in 2002 met het archiefmateriaal in haar bezit is gebeurd. Druart was bovendien medeoprichter van een vereniging van kinderen van Belgische Ravensbrück-vrouwen. Deze vereniging is nog steeds actief, maar wilde niet meewerken aan dit onderzoek. Noodgedwongen richt deze studie zich dan ook vooral op de Franstalige, landelijke Vriendenkring Ravensbrück in België.

De landelijke comités in België, Duitsland, Nederland en Oostenrijk wilden wél meewerken aan dit onderzoek. Comitéleden waren bereid om interviews te geven en boden inzage in hun archiefmateriaal. De comitéarchieven bevatten toespraken, jaarverslagen, notulen, correspondentie en mededelingenbladen of circulaires. Deze vormen een belangrijke aanwijzing voor wat de comités deden, wat ze belangrijk vonden en welke individuen en groepen participeerden in de vormgeving en overdracht van herinneringen aan Ravensbrück. Hoewel veel materiaal inmiddels is ondergebracht bij openbare onderzoeksinstituten, bevindt zich nog altijd veel in particulier bezit van comitéleden of hun nabestaanden. De stukken van het Nederlandse comité, toen nog in het bezit van enkele bestuursleden, raadpleegde ik in 2003-2004

voor mijn doctoraalscriptie.⁵⁶ In 2005 werden deze overgedragen aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) in Amsterdam waar ze werden geïnventariseerd. Stukken uit de meer recente periode werden mij door het comité ter beschikking gesteld.

In België bevinden zich veel naoorlogse bronnen over Ravensbrück in het Studiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij (SOMA) in Brussel. In Duitsland en Oostenrijk onderzocht ik de archieven in het documentatiecentrum in het voormalige kamp Ravensbrück; in de *Studienkreis Deutscher Widerstand* in Frankfurt am Main en in het *Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes* in Wenen. In Ravensbrück bevinden zich onder meer documenten over de geschiedenis van het voormalige kamp als herinneringsplaats; persoonlijke archieven van vooraanstaande Ravensbrücksters; de archieven van het Ravensbrückcomité uit de DDR en de stukken van het Internationale Ravensbrück Comité (IRC). Omdat comitéleden uit de verschillende landen veelvuldig met elkaar correspondeerden en soms elkaars vergaderingen bijwoonden, trof ik in alle archieven stukken van comités uit andere landen aan – een groot voordeel van een comparatieve studie als deze.

In totaal heb ik twaalf mensen uit de vier onderzoekslanden geïnterviewd, onder wie vijf overlevenden van Ravensbrück en drie kinderen van overlevenden. De meesten heb ik meerdere keren gesproken. De interviews vonden plaats bij de respondenten thuis, op hun werk of rond een bijeenkomst van het Internationale Ravensbrück Comité.

Interviews met overlevenden van concentratiekampen vormen een belangrijk aspect van de *oral history*, meestal bedoeld om meer te weten te komen over de (subjectieve) realiteit in de kampen en om een beeld van het verleden te construeren dat alleen met documenten niet zou kunnen worden gegeven. Ik wil benadrukken dat het hierom in deze studie *niet* gaat. De gesprekken die ik voerde met overlevenden en andere comitéleden hadden vooral de geschiedenis van het herinneren als onderwerp, niet de geschiedenis van Ravensbrück. Ik heb de comitéleden gevraagd naar de wijze waarop zij betrokken raakten bij de organisatie, welke zaken en personen naar hun idee belangrijk waren, hoe hun ideeën over bepaalde onderwerpen destijds waren en hoe die veranderden. Mijn vragen aan overlevenden betroffen ook de kwestie van het persoonlijke herinneren – bijvoorbeeld of en hoe (traumatische) kampervaringen doorwerkten in de organisatie en hoe het herinneren veranderde in de loop der tijd – en wat daarbij de functie van de Ravensbrückcomités voor hen is geweest.

Ravensbrück-monumenten, de geschiedenis van hun totstandkoming en hun functie in de herinneringsculturen van Ravensbrück vormen eveneens een belangrijk aspect van deze studie. De vormgeving en de standplaats van

56 S. Hogervorst, *Vrouwen, verzet en vrede. Gender en de herinneringspolitiek van het Comité Vrouwen van Ravensbrück 1945-1995* (Doctoraalscriptie Maatschappijgeschiedenis Erasmus Universiteit Rotterdam 2004).

deze monumenten zijn een indicatie van het beeld over het kamp dat de makers wilden neerzetten, en van het belang dat zij en anderen aan Ravensbrück toekenden. Het zijn gestolde herinneringen, waarvan de functies en betekenissen in de loop der tijd kunnen veranderen.⁵⁷ Er zijn in Europa zes Ravensbrück-monumenten opgericht: in Parijs, Antwerpen, Ravensbrück, Amsterdam, Heerhugowaard en Brussel.⁵⁸ Voor de totstandkoming daarvan raadpleegde ik zowel comitéarchieven als stadsarchieven. Ook de herdenkingen bij deze monumenten met bijbehorende rituelen en symbolen zijn belangrijke bronnen.

Berichtgeving in kranten geeft een indruk van de publieke activiteiten van de comités, maar is tevens een indicatie van wat er op een bepaald moment bekend was met betrekking tot kamp Ravensbrück en zijn overlevenden. Deze berichtgeving heb ik geanalyseerd aan de hand van beredeneerde steekmomenten, bijvoorbeeld de dagen rond de onthulling van een Ravensbrück-monument, de data van landelijke of internationale vergaderingen van Ravensbrück-overlevenden, of de zittingsdagen van het Ravensbrück-proces in Hamburg dat tussen december 1946 en december 1948 plaatsvond. De comitéarchieven bevatten aanvullende informatie over dit strafproces. Een analyse van (voorlichtings)films en documentaires over Ravensbrück gaf eveneens inzicht in het bestaande beeld van Ravensbrück en de overlevenden.

De activiteiten van comitéleden en de representaties van hun herinneringen in monumenten, rituelen, documentaires, websites of andere media zijn manifestaties van bepaalde discoursen waarin Ravensbrück betekenis heeft gekregen. Dit onderzoek is gebaseerd op een analyse van deze discoursen, waarbij is gelet op de retoriek, het gebruik van woorden of beelden die verwijzen naar historische gebeurtenissen, personen, groepen, wereldbeelden en overtuigingen, en de invloed van andere discoursen. Op die manier worden tradities zichtbaar waarin herinneringen aan Ravensbrück betekenis kregen. De interviewfragmenten en de buitenlandse citaten overgenomen uit de geschreven bronnen zijn vertaald door de auteur, tenzij anders vermeld.

De gelaagdheid van collectieve herinneringen komt ook tot uitdrukking in de opzet van deze studie. In het hiernavolgende hoofdstuk 2 komen de geschiedenis van concentratiekamp Ravensbrück, de geschiedschrijving over het kamp door overlevenden en historici, en de verhouding tussen herinnering en geschiedenis aan bod. Dit hoofdstuk verbindt de theoretische aspecten uit deze inleiding met het empirisch onderzoek naar de herinneringsculturen van Ravensbrück. In drie chronologisch-thematische hoofdstukken worden

57 M. Grever, 'The pantheon of feminist culture: women's movements and the organisation of memory', *Gender and History* 9 (1997) 364-374, 469.

58 In het herinneringscentrum Ravensbrück bevinden zich naast het centrale monument meerdere gedenktekens. Ook zijn er vrouwenverzetsmonumenten die op enigerlei wijze zijn verbonden met de herinnering aan Ravensbrück. Deze werden in dit onderzoek buiten beschouwing gelaten.

ontwikkelingen in de herinneringsculturen van Ravensbrück geanalyseerd tegen een achtergrond van nationale en internationale gebeurtenissen en processen die een grote impact hadden op de omgang met het oorlogsverleden en de herinneringen aan Ravensbrück in de vier onderzoekslanden. Ik heb drie perioden onderscheiden: 1945-1965, 1965-1989 en 1989-2010. Elke periode markeert een verandering in de omgang met het oorlogsverleden, waarbij de impact van het Eichmann-proces en de val van de Berlijnse Muur als omslagpunten worden gezien.

In hoofdstuk 3 worden de strafprocessen eind jaren veertig tegen het kamp-personeel van Ravensbrück besproken, de ontstaansgeschiedenis van overlevendenorganisaties op nationaal en Europees niveau en de totstandkoming van het herinneringscentrum bij het voormalige kamp in 1959. Hoofdstuk 4 speelt zich af tegen de achtergrond van de veranderingen in de omgang met het oorlogsverleden vanaf de jaren zestig, waarin de herinnering aan de Jodenvervolgving, slachtofferschap en in mindere mate trauma centrale elementen werden in het denken en spreken over de Tweede Wereldoorlog. Hoofdstuk 5 heeft de periode na de Koude Oorlog als focus, waarin de omgang met het oorlogsverleden opnieuw van karakter veranderde. Dat wordt onder meer duidelijk aan de hand van de herinrichting van het herinneringscentrum Ravensbrück in het herenigde Duitsland, de herdenkingen van de bevrijding van Ravensbrück, de pedagogische context waarbinnen kampherinneringen in toenemende mate betekenis kregen en de intrede van een nieuwe generatie herinneringsproducenten in de comités. In hoofdstuk 6, de slotbeschouwing, volgt een terugkoppeling naar de vragen die ik in deze inleiding aan de orde heb gesteld.

2 Ravensbrück – Geschiedenis, herinnering en geschiedschrijving

‘De enige informatiebron is onze herinnering! Toekomstige historici die de concentratiekampen bestuderen, kunnen deze kwestie slechts beschrijven op basis van wat wij communiceren.’¹

Deze zelfbewuste woorden sprak de Poolse Wanda Kiedrzyńska, historica en overlevende van Ravensbrück. Als hoofd van de in 1966 opgerichte ‘geschiedeniscommissie’ van het Internationale Ravensbrück Comité dichtte ze zichzelf en haar organisatie een cruciale rol toe in de geschiedschrijving over Ravensbrück in Europa. Dat was niet geheel onterecht; vooral in de eerste decennia na de oorlog vervulden overlevenden van binnen en buiten de Ravensbrückcomités een centrale rol in de overlevering van historische informatie over Ravensbrück. Niet alleen historici baseerden zich vervolgens (mede) op de getuigenissen van Ravensbrück-overlevenden, zoals Kiedrzyńska zei. Ook journalisten, filmmakers, scholieren en anderen waren voor hun kennis over Ravensbrück grotendeels van overlevenden afhankelijk. In de loop der jaren verloren overlevenden echter het alleenrecht op de overlevering van kampverhalen. Bovendien werd herinnering zelf een object van historisch onderzoek.

Dit hoofdstuk gaat over de historiografische context van de herinneringsculturen van Ravensbrück. Het vormt, zoals eerder gesteld, een schakel tussen het theoretische gedeelte in hoofdstuk 1 en de empirische hoofdstukken. Doel van dit hoofdstuk is om de interactie tussen geschiedenis (geschiedwetenschap) en herinnering bij de productie van historische kennis inzichtelijk te maken.² Allereerst schets ik een korte geschiedenis van het kamp Ravensbrück. Daarna volgt een bespreking van de theoretische discussie over de relatie tussen geschiedwetenschap en herinnering. Tot slot wordt de geschiedschrijving over Ravensbrück door overlevenden en historici geanalyseerd.

1 Studiecentrum Oorlog en Maatschappij (SOMA), AA 1163/65. Toespraak Kiedrzyńska voor historische commissie IRC, zonder datum. *‘La seule source d’informations est notre mémoire! Les historiens futurs que traiteront des camps de concentration, pourront présenter ce problème seulement sur la base de nos communications.’*

2 Zie ook S. Hogervorst, ‘Erinnerungskulturen und Geschichtsschreibung. Das Beispiel Ravensbrück’, Fritz Bauer Institut ed., *Opfer als Akteure. Interventionen ehemaliger NS-Verfolgter in der Nachkriegszeit. Jahrbuch 2008 zur Geschichte und Wirkung des Holocaust* (Frankfurt a.M./New York 2008) 197-218.

2.1 Een kamp voor vrouwen, mannen en kinderen

Na de benoeming van Adolf Hitler als rijkskanselier in januari 1933 trokken de nationaalsocialisten in Duitsland de macht naar zich toe. Er werd een grootschalige propagandamachine opgezet die de bevolking met de nazi-ideologie vertrouwd moest maken. Tegelijkertijd bediende het nieuwe regime zich van een afschrikwekkende terreurcampagne om tegenstanders uit te schakelen. Dat waren in eerste instantie Duitsers die vanwege hun politieke overtuiging werden vervolgd: communisten, socialisten, sociaaldemocraten en vakbondsleden. Zij werden in bestaande gevangenisinrichtingen of speciaal gebouwde concentratiekampen ondergebracht, waar ze onder zware omstandigheden dwangarbeid moesten verrichten.

Vooraf na 1936 breidde het aantal kampen in Duitsland zich sterk uit doordat de repressie zich nu tegen steeds meer groepen begon te richten: Jehova's getuigen, homoseksuelen, de zogenaamde 'criminelen' en een speciale categorie vervolgd die werd aangeduid met de stigmatiserende term 'asocialen'.³ Hieronder viel iedereen die wat betreft leefwijze niet in het nationaalsocialistische maatschappijstelsel paste. Deze brede en willekeurige categorie had voor mannen een andere uitwerking dan voor vrouwen en stelde aan beide andere voorwaarden.⁴ Vanaf 1938 werden de concentratiekampen een steeds belangrijker instrument in de antisemitische politiek van de nazi's. Voordien waren Joden weliswaar eveneens vervolgd, maar hun politieke overtuiging werd aanvankelijk boven 'ras' gesteld als vervolgingsreden. Sinti en Roma uit Duitsland werden wel van begin af aan vervolgd vanwege hun 'ras', maar werden doorgaans bij de 'asocialen' ingedeeld.⁵

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog bevonden zich 21.000 mensen in Duitse concentratiekampen.⁶ Na het uitbreken van de oorlog in september 1939 werden de kampen overspoeld met gevangenen uit de door Duitsland bezette gebieden. Duitsers vormden sindsdien een minderheid van de gevangenen. Hitlers oorlogsverklaring aan de Sovjet-Unie in juni 1941 en het begin van de systematische deportatie en vernietiging van de Joden voorjaar 1942 luidden een nieuwe fase in de geschiedenis van de concentratiekampen in.⁷ Joden, Sinti en Roma uit Duitsland en uit de bezette landen, maar ook Polen en Russen werden nu op grote schaal naar speciaal ingerichte *vernietigingskampen* in Polen gedeporteerd. De *concentratiekampen*, waaronder Ravensbrück, werden een steeds belangrijker factor in de oorlogsindustrie.

3 U. Herbert et al eds., *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur I* (Göttingen 1998) 26-28.

4 Een grote groep mannen in deze categorie vormde bijvoorbeeld de werkweigerars. Vrouwen werden veeleer op grond van noties van onzedelijkheid bij deze categorie ingedeeld, zie C. Schikorra, *Kontinuitäten der Ausgrenzung. 'Asoziale' Häftlinge im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück* (Berlijn 1995) 58.

5 B. Strebler, *Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes* (Paderborn 2003) 134.

6 K. Drobisch und G. Wieland, *System der Konzentrationslager 1933-1945* (Berlijn 1993) 339.

7 Herbert, *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, 30.

Tussen 1933 en 1945 waren er in Europa 23 centrale concentratiekampen en nog eens twaalfhonderd subkampen.⁸ Deze kampen varieerden sterk in grootte en bestaansduur. In veruit de meeste concentratiekampen zaten uitsluitend mannen gevangen, maar er waren ook speciale vrouwenkampen of -gevangenis. Tot 1939 waren er in Duitsland minstens zestien van zulke kampen of inrichtingen, waar ongeveer 3500 door het naziregime vervolgd vrouwen gevangen zaten.⁹ Kamp Moringen, gelegen tussen Göttingen en Hannover, was het eerste centrale vrouwenconcentratiekamp. Het was van oktober 1933 tot mei 1938 in gebruik. Een ander vrouwenkamp was Lichtenburg in Sachsen, dat in maart 1938 werd ingericht en werd opgeheven na de ingebruikname van vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück op 15 mei 1939. Ravensbrück was sindsdien het grootste vrouwenkamp binnen het nationaal-socialistische kampstelsel.¹⁰

Ravensbrück was een gehucht bij het stadje Fürstenberg, gelegen op zo'n tachtig kilometer ten noorden van Berlijn, te midden van bossen en meren. Niettemin beschikte deze afgelegen plek over goede infrastructurele verbindingen. In december 1938 begon een groep mannelijke gevangenen uit concentratiekamp Sachsenhausen er met de bouw van barakken, een administratiegebouw, een was- en kookgebouw en enkele woonhuizen voor het hogere SS-personeel.¹¹ Het uiteindelijke kampterrein besloeg honderd bij tweehonderd meter, omgeven door een hoge muur met daarop prikkeldraad onder stroom. In mei 1939 werden alle gevangenen uit vrouwenkamp Lichtenburg naar Ravensbrück overgebracht. De bouwarbeiders waren toen al teruggestuurd naar Sachsenhausen.

Vanaf maart 1941 kwamen er echter opnieuw mannelijke gevangenen naar Ravensbrück. Zij moesten zware bouwwerkzaamheden verrichten die nodig waren voor de opeenvolgende uitbreidingen van het kamp, dat door de stapsgewijze deportatie van vrouwen uit de bezette landen overvol was geraakt (**zie afb. 2 en 3**). Kennelijk werd dit werk te zwaar bevonden voor de vrouwelijke gevangenen. Deze mannen – afkomstig uit Dachau, Buchenwald en Sachsenhausen – werden ondergebracht in een apart mannenkamp.¹² De omstandigheden in het mannenkamp waren zeer zwaar. Tijdens de eerste anderhalf

8 G. Schwartz, *Die Nationalsozialistischen Lager* (Frankfurt a.M. 1996) 261. Deze kampen waren echter niet allemaal tegelijkertijd in gebruik, zie K. Orth, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte* (Hamburg 1999) 237. Het Duitse Ministerie van Justitie houdt een aantal van 1600 concentratiekampen aan, zie http://bundesrecht.juris.de/begdv_6/anlage_6.html (17.5.2010).

9 C. Füllberg-Stollberg, *Frauen in Konzentrationslagern. Bergen Belsen und Ravensbrück* (Bremen 1994) 8; Strebel, *Das KZ-Ravensbrück*, 40.

10 Hoewel er vanaf maart 1941 ook een apart mannenkamp in Ravensbrück was gevestigd, en hoewel er ook aparte vrouwenkampen waren in andere concentratiekampen zoals Mauthausen of Buchenwald.

11 Strebel, *Das KZ-Ravensbrück*, 44-45.

12 B. Strebel, 'Das Männerlager im KZ-Ravensbrück 1941-1945', *Dachauer Hefte* 14 (Dachau 1998) 141-174, 146-147.

jaar stierf nagenoeg de helft van de gevangenen als gevolg van mishandelingen, moord of uitputting. In het bijzonder trof dit lot de Joodse gevangenen, van wie nauwelijks iemand het jaar 1942 overleefde. Daarna verbeterden de omstandigheden enigszins.¹³ In het laatste oorlogsjaar werden mannelijke gevangenen gerekruteerd voor militaire dienst. De meeste mannen die in Ravensbrück achterbleven, werden in de eerste maanden van 1945 naar kamp Sachsenhausen gestuurd. Op 13 maart 1945 werd het mannenkamp gesloten.¹⁴

In 1942 werd in Ravensbrück een apart kamp voor meisjes tot twintig jaar ingericht en verschenen enkele fabrieken op het terrein met eigen barakken voor de dwangarbeiders die er werkten.¹⁵ Aan het einde van de oorlog besloeg het terrein 75 hectare, waarmee kamp Ravensbrück de omvang had van een middelgrote stad.¹⁶ Ondanks de vele uitbreidingen was het kamp permanent overvol, waardoor de omstandigheden abominabel waren. Honger, kou, slechte hygiëne, uitputting en besmettelijke ziekten lagen permanent op de loer en verkleinden de overlevingskansen van de gevangenen aanzienlijk, nog afgezien van de terreur van het kampstelsel.

In het meisjeskamp, Uckermark geheten, hebben vanaf voorjaar 1942 tot april 1945 circa duizend meisjes gevangen gezeten.¹⁷ Zij waren afkomstig uit Duitsland en waren als ‘asocialen’ gecriminaliseerd en vervolgd, of kwamen uit gezinnen die dit stigma toebedeeld hadden gekregen. Daar kwamen ook nog kleine groepen meisjes uit andere landen bij.¹⁸ Uckermark was niet het enige zogenaamde *Jugendschutzhaftlager*. Onder meer in het voormalige vrouwenkamp Moringen was sinds 1942 een kamp voor minderjarige jongens.¹⁹ In januari 1945 kreeg kampcommandant Fritz Suhren van Ravensbrück de bevoegdheid over Uckermark, waarna hij er een gaskamer liet bouwen voor zieke, oude en gewonde gevangenen van Ravensbrück en andere (buiten)kampen.²⁰ In het drie maanden durende bestaan van Uckermark als vernietigingskamp zijn naar schatting 4250 tot 4500 vrouwen vergast. Tevens is van 104 mannen bekend dat zij in de gaskamer zijn omgebracht,

13 Strebel, *Das KZ-Ravensbrück*, 319.

14 J. Morrison, *Ravensbrück: everyday life in a women's concentration camp, 1939-45* (Princeton 2000) 260.

15 In 1940 werd het kamp uitgebreid met een hallencomplex van de textiel fabriek van de SS. In deze fabriek waren uitsluitend gevangenen van Ravensbrück tewerkgesteld; in de tweede helft van 1942 waren dat er dagelijks vier- tot vijfduizend, zie I. Arndt, ‘Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück. Studien zur Geschichte der Konzentrationslager’, *Dachauer Hefte* 3 (1987) 125-157, 144, 145.

16 S. Erpel, *Zwischen Vernichtung und Befreiung. Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück in der letzten Kriegsphase* (Berlijn 2005) 35.

17 De meeste studies naar Ravensbrück spreken van een aantal van duizend meisjes, bijvoorbeeld Herzog und Strebel, ‘Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück’, 20. Limbächer spreekt in een aparte studie naar Jeugdconcentratiekamp Uckermark van het aantal 1200, zie: K. Limbächer e.a., *Das Mädchenkonzentrationslager Uckermark* (Münster 2000) 9.

18 Limbächer, *Das Mädchenkonzentrationslager Uckermark*, 22.

19 Ibidem, 31.

20 Erpel, *Zwischen Vernichtung und Befreiung*, 82; Limbächer, *Das Mädchenkonzentrationslager Uckermark*, 22-23. In veel andere (eerdere) studies naar Ravensbrück wordt Uckermark beschreven als buitenkamp van Ravensbrück.

maar vermoedelijk waren het er meer.²¹ Vanaf 14 april werd Uckermark ont-ruimd om de sporen van de vernietiging zoveel mogelijk uit te wissen, maar waarschijnlijk ging de systematische moord op kleinere groepen gevangenen nog door tot 23 april. Daarna werd de gaskamer afgebroken.²² Voor veel oud-gevangenen van Ravensbrück is Uckermark dus de naam voor een vernietigingskamp en een synoniem voor de laatste, chaotische en zeer bedreigende fase van hun gevangenschap.

Over de aantallen gevangenen in Ravensbrück bestaat veel onduidelijkheid. In de meeste publicaties – zowel van het herinneringscentrum Ravensbrück en overlevendenorganisaties als van historici – wordt het totaal aantal vrouwelijke gevangenen geschat op 132.000.²³ Dit aantal is gebaseerd op de eerste publicaties van overlevenden, waarin de mannelijke gevangenen in de buitenkampen waarschijnlijk als vrouwen zijn meegerekend. Recente wetenschappelijke studies gaan echter uit van het aantal van 123.000 vrouwen die tot april 1945 voor korte of langere tijd in Ravensbrück gevangen zaten. In het mannenkamp werden tot maart 1945 ruim twintigduizend gevangenen geregistreerd.²⁴

Tabel 1 Aantal gevangenen in Kamp Ravensbrück per land, 1939-1945.

Percentages per kolom

Landen	Vrouwen	%	Mannen	%	Totaal per land
Polen	48.000	39,0	6.200	32,0	54.200
Sovjet-Unie	28.000	23,0	4.400	22,0	32.400
Duitsland/ Oostenrijk	24.000	19,5	3.800	19,0	27.800
België	1.000	0,8	300	1,5	1.300
Nederland	*850	0,7	300	1,5	1.150
Overig	21.150	17,2	5.000	25,0	26.150
Totaal	123.000	100	20.000	100	143.000

* *Schatting tussen 800 en 900*

21 Strebel, 'Das Männerlager im KZ Ravensbrück', 167.

22 Erpel, *Zwischen Vernichtung und Befreiung*, 82, 83.

23 Zie bijvoorbeeld www.ravensbrueck.de (21.5.2010).

24 B. Schindler-Saefkow, *Gedenkbuch für die Opfer des Konzentrationslagers Ravensbrück 1939-1945* (Berlijn 2005) 46-47.

De toename van het aantal gevangenen in Ravensbrück voltrok zich in vier fasen. Tot eind 1942 de fase van de verzameltransporten met circa zestien-duizend registraties; een overgangsfase met tienduizend registraties (1943); een deportatiefase met zeventigduizend registraties (1944) en een fase van de ontruimingstransporten (uit andere kampen) waarin 25.000 gevangenen in Ravensbrück werden geregistreerd (1945).²⁵

Ten aanzien van de nationaliteiten blijkt dat zowel in het vrouwen- als in het mannenkamp gevangenen uit Polen en de Sovjet-Unie over de periode 1939-1945 de grootste nationale groepen vormden.²⁶ In het vrouwenkamp zaten tot 1940 hoofdzakelijk Duitse en Oostenrijkse vrouwen gevangen. Het totale aantal Duitse en Oostenrijkse vrouwen in Ravensbrück tot 1945 bedroeg circa 24.000 (ruim achttien procent) (zie tabel 1). Het aantal Oostenrijkers (dit geldt zowel voor de mannen als voor de vrouwen) onder hen is moeilijk na te gaan, omdat zij na de *Anschluss* van Oostenrijk bij nazi-Duitsland niet als zodanig werden geregistreerd. In de meeste publicaties wordt gesproken van duizend tot twaalfhonderd Oostenrijkse vrouwen, maar Amesberger gaat uit van duizend tot 2400.²⁷ In juni 1939 werden de eerste 440 (Roma) vrouwen uit Oostenrijk naar Ravensbrück overgebracht. Joodse vrouwen uit Oostenrijk kwamen vooral met de opheffing van de oostelijker gelegen kampen naar Ravensbrück. Vanaf 1942 steeg het aantal vrouwen in Ravensbrück dat op grond van ‘omgang met iemand van een ander volk’ was gearresteerd en gevangengenomen. Dit betrof ook een aanzienlijke groep vrouwen uit Oostenrijk.²⁸ Circa 3800 niet-Joodse vrouwen uit Duitsland en Oostenrijk zijn in Ravensbrück omgekomen of omgebracht.²⁹ In het mannenkamp hebben naar schatting 3800 Duitsers en Oostenrijkers gevangen gezeten.³⁰ Het aantal doden onder hen is niet meer na te gaan.³¹

Het eerste transport met vrouwelijke gevangenen uit België kwam aan op 21 augustus 1942. Een kleine twee jaar later kwamen er nog 308 vrouwen bij die vanuit Brussel op transport waren gesteld. Daarnaast vonden enkele kleinere transporten met Belgische gevangenen plaats vanuit diverse steden en ook vanuit het Nederlandse kamp Vught. In totaal hebben ongeveer duizend vrouwen en driehonderd mannen uit België in Ravensbrück gevangen gezeten. Van 74 vrouwen is bekend dat ze er zijn omgekomen; het

25 De aantallen zijn schattingen. Zie Strebel, *Das KZ-Ravensbrück*, 513.

26 In Ravensbrück zaten mensen uit in totaal 27 landen gevangen: Polen, Tsjecho-Slowakije, Sovjet-Unie, Frankrijk, Nederland, België, Joegoslavië, Duitsland, Italië, Spanje, Griekenland, Luxemburg, Noorwegen en kleinere aantallen (10 of minder) uit Albanië, Egypte, Argentinië, Bulgarije, China, Denemarken, Finland, Groot-Brittannië, Ierland, Canada, Portugal, Verenigde Staten, Zweden en Zwitserland. Zie Schindler-Saefkow, *Gedenkbuch*, 293.

27 H. Amesberger, ‘Österreicherinnen in Ravensbrück’, C. Schindler ed., *Jahrbuch Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes* (Wenen 2005) 116-144, 120, 121.

28 Ibidem.

29 Strebel, *Das KZ-Ravensbrück*, 510.

30 Schindler-Saefkow, *Gedenkbuch*, 293.

31 Strebel, *Das KZ-Ravensbrück*, 510.

aantal mannelijke doden uit België wordt op twaalf geschat.³² De Belgische vrouwen die eind 1944 en begin 1945 naar Ravensbrück werden gedeporteerd, waren hoofdzakelijk zogenaamde *Nacht-und-Nebel*-gevangenen (NN). In september 1941 was bepaald dat mensen uit het verzet in de bezette landen van West-Europa niet in eigen land zouden worden veroordeeld en gevangen gehouden, maar naar Duitse kampen zouden worden gebracht. Er werd geen enkele informatie over hun verblijfplaats gegeven, zodat ze 'in nacht en nevel' zouden verdwijnen. Hierdoor zou de bevolking in de bezette gebieden schrik worden aangejaagd. In Ravensbrück kwamen de meeste NN-gevangenen uit Frankrijk.³³

Het aantal Nederlandse vrouwen dat tot eind 1944 naar Ravensbrück was gedeporteerd bedraagt acht- tot negenhonderd.³⁴ Het Ravensbrückcomité in Nederland houdt een aantal van 866 vrouwen aan. De eerste drie Nederlandse vrouwen kwamen op 12 oktober 1940 in Ravensbrück. In 1941 kwamen er ongeveer dertig bij, in 1942 ongeveer 150 onder wie circa negentig Joodse vrouwen, en in 1943 nog eens honderd. De meeste Nederlandse Ravensbrücksters waren politieke gevangenen, maar onder hen waren ook minstens 26 Jehova's getuigen. Op 9 september 1944 kwamen er 653 gevangenen uit concentratiekamp Vught bij in verband met de op handen zijnde bevrijding van het Zuiden van Nederland.³⁵ De meeste Nederlandse Ravensbrücksters hebben dus ruim een half jaar in Ravensbrück gezeten. Dunya Breur gaat uit van het aantal van twee- tot driehonderd dodelijke slachtoffers (vrouwen) uit Nederland.³⁶ Het herinneringscentrum Ravensbrück hanteert een aantal van 140 Nederlandse vrouwen die in Ravensbrück zijn omgekomen of omgebracht.³⁷ Het aantal mannelijke slachtoffers uit Nederland wordt op 36 geschat.³⁸

Over de verschillende categorieën gevangen in de concentratiekampen bestaat tegenstrijdige informatie, omdat de categorisering vaak willekeurig was en de categorieën elkaar overlaptten, ook in Ravensbrück (zie tabel 2 voor absolute cijfers). Zo werden de buitenlandse gevangenen doorgaans bij de categorie politieke gevangenen ingedeeld. Volgens Strebel vormde dit met circa tachtig procent in het vrouwenkamp en 86 procent in het mannen-

32 Schindler-Saefkow, *Gedenkbuch*, 293; Strebel, *Das KZ-Ravensbrück*, 510.

33 Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 82.

34 Dit is een geschat aantal. Diverse bronnen spreken elkaar tegen. Strebel spreekt van circa duizend Nederlandse vrouwen, zie: Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 148-149. Bij het Nederlandse *Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück* zijn de namen bekend van 866 Nederlandse vrouwen die in Ravensbrück gevangen hebben gezeten.

35 Ibidem, 148, 149.

36 D. Breur, *Een verborgen herinnering* (Nijmegen 1995) 169.

37 Bij dat aantal zijn tevens de twee vrouwen meegerekend die tijdens de evacuatie uit Ravensbrück zijn omgekomen.

38 Strebel schat het sterftecijfer onder de Nederlandse mannen op 12%, zie idem, *Das KZ Ravensbrück*, 510. Schindler-Saefkow stelt dat het aantal omgekomen Nederlandse mannen niet bekend is, zie idem, *Gedenkbuch*, 293.

kamp in Ravensbrück veruit de grootste categorie.³⁹ Hieronder vielen niet alleen verzetmensen en aanhangers en sympathisanten van ongewenste politieke partijen, maar ook mensen die waren beschuldigd van onder meer arbeidscontractbreuk of omgang met iemand van een ander ‘ras’.⁴⁰ In het vrouwenkamp was circa twaalf procent van de gevangenen bij de zogenaamde ‘asocialen’ ingedeeld. Onder deze categorie vielen ook de Sinti en Roma evenals vrouwen die vanwege hun seksuele gerichtheid waren vervolgd. Een aparte categorie van homoseksuelen bestond alleen in het mannenkamp.⁴¹ De circa zeventienduizend Joodse vrouwen in Ravensbrück waren in verschillende categorieën ondergebracht. Jehova’s getuigen vormden met 750 tot achthonderd vrouwen circa 0,6 procent van het totaal.⁴²

In het mannenkamp waren circa 145 mannen die omwille van hun seksuele gerichtheid waren vervolgd. Dit betrof uitsluitend mannen uit Duitsland en Oostenrijk.⁴³ Ook het grootste deel van de Jehova’s getuigen in het mannenkamp was uit deze landen afkomstig.⁴⁴ Ongeveer tien procent van de mannelijke gevangenen was Joods, verdeeld over verschillende categorieën. Circa 1,4 procent behoorde tot de Sinti en Roma. Zij waren ingedeeld bij de categorie ‘asocialen’, die in totaal uit circa 3,5 procent van het aantal gevangenen bestond.⁴⁵

39 Ibidem, 111 en Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 295. W. Sofsky stelde enigszins provocerend dat de categorie politieke gevangenen als een soort restcategorie moet worden beschouwd, die idem, *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager* (Frankfurt a.M. 1999).

40 Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 112; Morrison, *Ravensbrück*, 75. Morrison baseert zich op de Poolse overlevende en historica Wanda Kiedrzyńska. Strebel geeft geen totaal van het aantal politieke gevangenen (PG), maar maakt onderverdelingen naar jaar. In 1939 was een kwart van alle gevangenen PG; in 1940 en 1941 was 75% van de nieuwkomers PG waarmee het totaal op 50% kwam; in 1942 was het aandeel PG nog maar 20% en in 1943 was 20% van de nieuwkomers PG. Vanwege de gebrekkige bronnen is een onderverdeling voor de jaren daarna volgens Strebel niet meer mogelijk. Zie Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 104-112, 134 en idem, ‘Die Lagergesellschaft. Aspekte der Haftlingshierarchie und Gruppenbildung in Ravensbrück’ in C. Füllberg-Stolberg et al eds., *Frauen in Konzentrationslagern* (Bremen 1999) 79.

41 C. Schoppmann, ‘Zur Situation lesbische Frauen in den Konzentrationslager’, in KZ-Gedenkstätte Mittelbau-Dora ed., *Homosexuelle in den Konzentrationslagern. Vorträge der wissenschaftlichen Tagung 10-12 september 1997* (Bad Münsterreifel 2000) 139-144 in Strebel, *Das KZ-Ravensbrück*, 35.

42 Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 124, 126, 131.

43 Strebel, ‘Das Männerlager im KZ Ravensbrück’, 154.

44 Ibidem, 147-151.

45 Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 295-302.

Tabel 2 Gevangenen in Kamp Ravensbrück per categorie, 1939-1945

Categorie	Vrouwen	Mannen	Totaal
Politieke gevangenen	98.400	16.900	115.300
Joden	*17.000	2.000	19.000
'Asocialen'	14.760	700	15.460
Sinti en Roma	2.800	292	3.092
'Criminelen'	1.100	1.400	2.500
Jehova's getuigen	*780	200	980
Homoseksuelen	--	145	145
Totaal	**	**	**

* Schattingen tussen 16.000-18.000 en 750-800

** Omdat gevangencategorieën elkaar deels overlappen zijn totaalcijfers en percentages niet relevant.

Gevangenen tussen de vijftien en vijfentwintig jaar vormden zowel in het vrouwen- als in het mannenkamp met circa veertig procent de grootste leeftijdscategorie. Een grote groep gevangen bevond zich dus in de zogenaamde formatieve fase, de levensfase waarin mensen de indrukken opdoen die het wereldbeeld en het referentiekader vormen voor de rest van het leven, en waaraan men doorgaans de sterkste herinneringen heeft.⁴⁶ In het mannenkamp vormden kinderen jonger dan vijftien jaar circa één procent van het aantal gevangenen. Deze kinderen kwamen grotendeels pas vanaf de zomer van 1944 naar Ravensbrück.⁴⁷ In het vrouwenkamp bevonden zich al eerder kinderen. Op basis van (onvolledige) toegangslijsten naar het vrouwenkamp van 1939 tot 1945 is van 882 kinderen bekend dat zij naar Ravensbrück zijn gedeporteerd, van wie de meesten met hun moeder meekwamen.⁴⁸ Vermoedelijk waren er meer kinderen in Ravensbrück. Hun aandeel wordt geschat op 1,6 procent.⁴⁹

De algemene indruk is dat er een relatieve tolerantie bestond ten aanzien van kinderen wanneer ze er eenmaal waren, en dat de kampautoriteiten op dit punt geen consistent beleid voerden.⁵⁰ Oudere kinderen werden

46 K. Mannheim, 'Das Problem der Generationen', in idem, *Wissenssoziologie* (Berlijn 1964) 509-565, 537.

47 Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 183, 303.

48 M. Herzog und B. Strebel, 'Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück', in Füllberg-Stollberg et al eds., *Frauen in Konzentrationslagern*, 16-29, 19.

49 Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 183.

50 Ibidem, 265.

als gewone gevangenen beschouwd en behandeld. Kleine kinderen en baby's konden vaak niet door hun moeder worden verzorgd. Meestal werden zij zo goed en zo kwaad als het ging door andere gevangenen opgevangen. Het kwam voor dat vrouwen in Ravensbrück terechtkwamen terwijl ze zwanger waren, soms zonder dit zelf te weten. Om het aantal kinderen zoveel mogelijk te beperken werden abortussen uitgevoerd. In sommige gevallen werden baby's direct na hun geboorte gedood. Toch zijn in Ravensbrück nog enkele honderden kinderen ter wereld gekomen. De meeste baby's bleven hooguit enkele weken in leven.⁵¹

De gevangenen verrichtten dwangarbeid, veelal onder zeer zware omstandigheden. Ze werkten aan het onderhoud of de uitbreiding van het kamp of werden ingezet in de ziekenboeg, in de keuken, het textielmagazijn of de kampadministratie. Enkele vrouwen werkten als huishoudster voor het hogere kamppersoneel. Speciaal daartoe aangewezen gevangenen assisteerden bewakers.⁵² De dagelijkse leiding over de gevangenen was in handen van vrouwelijke bewakers, die circa tien procent van het kamppersoneel vormden. Ravensbrück was bovendien een opleidingskamp voor bewaaksters die daarna ook in andere vrouwenkampen konden worden ingezet. Tot april 1945 zijn ongeveer 3500 bewaaksters opgeleid.⁵³

Aanvankelijk was het beleid in de concentratiekampen gericht op 'heropvoeding door arbeid'. Vanaf 1942 kwam echter steeds meer nadruk te liggen op de economische exploitatie van gevangenen. Gevangenen werden uitbesteed aan private bedrijven in de naaste omgeving. Tevens vestigden fabrieken zich in de buurt van de kampen om optimaal gebruik te kunnen maken van de arbeidscapaciteit van de gevangenen. Zo verrees bij Ravensbrück een hallencomplex van de firma *Siemens & Halske*, waar twee- tot drieduizend gevangenen tewerk waren gesteld. In december 1944 werden naast de fabriek zes woonbarakken ingericht (het Siemenskamp) om de productie nog efficiënter te maken. Vanaf 1943 vond in dit beleid een omslag plaats en werden er juist kampen gebouwd in de directe nabijheid van (wapen)fabrieken. Deze kleine, zogenaamde buitenkampen vielen onder de administratie van Ravensbrück, hoewel ze daar soms ver vandaan lagen. Soms werden de gevangenen van zo'n buitenkamp dan ook in een ander, dichterbij gelegen hoofdkamp ingeschreven. Ook om die reden zijn aantallen gevangenen per kamp moeilijk vast te stellen. In totaal had het vrouwenkamp Ravensbrück naar schatting 63 buitenkampen.⁵⁴ Het mannenkamp had er acht, waarin vijf- tot

51 B. Pawelke, 'Als Häftling geboren. Kinder in Ravensbrück', in Füllberg-Stollberg et al eds., *Frauen in Konzentrationslagern*, 157-166, 160; Herzog en Strebel, 'Das Frauenkonzentrationslager', 19.

52 Zie voor deze 'Funktionshäftlinge' Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 228-241.

53 Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 230. Zie ook: I. Eschebach, 'SS-Aufseherinnen des Frauenkonzentrationslagers Ravensbrück', *Werkstatt Geschichte* 13 (1996) 39-48.

54 Herzog en Strebel, 'Das Frauenkonzentrationslager', 19, 20.

zesduizend gevangenen waren ondergebracht.⁵⁵ Ravensbrück kreeg vanaf 1943 dus steeds meer het karakter van een doorvoerkamp voor dwangarbeiders. Alle gevangenen kwamen via het hoofdkamp Ravensbrück binnen en bleven daar niet lang, tenzij ze in het hoofdkamp nodig waren. Alleen gevangenen die niet meer konden werken werden terug naar het hoofdkamp overgebracht.

In de chaos van de laatste oorlogsmaanden was het kamp overvol geraakt. Vooral de binnenkomende ontruimingstransporten uit Auschwitz leidden tot grote overbevolking in het kamp. Daarbij kwamen de ouderen, zieken en gewonden vanuit de buitenkampen, die terug naar het hoofdkamp werden gebracht omdat zij niet meer konden werken. In januari 1945 waren er in totaal 46.000 vrouwelijke en ruim achtduizend mannelijke gevangenen in Ravensbrück. Intussen rukten de geallieerde legers op.

Deze situatie leidde tot tegenstrijdige behandeling van de gevangenen. Terwijl in Uckermark een gaskamer werd gebouwd en er een begin werd gemaakt met de systematische moord op zieke en oude gevangenen, werd een kleine minderheid van de gevangenen in de eerste maanden van 1945 uit Ravensbrück vrijgelaten. In totaal betrof dit twee- tot driehonderd vrouwen uit Duitsland, Oostenrijk en Tsjechië, hoofdzakelijk langjarige politieke gevangenen.⁵⁶ De meeste gevangenen werden echter op een barre tocht te voet of per goederentrein richting het westen gestuurd, voor de geallieerde troepen uit. Bij deze zogenaamde 'dodenmarsen' vanuit Ravensbrück en zijn buitenkampen waren duizenden mannen en vrouwen betrokken, van wie honderden zijn omgekomen. De colonnes die op 28 april als laatste het kamp verlieten, werden al enkele uren later ingehaald door eenheden van het Sovjetleger en op straat bevrijd.⁵⁷

Een groep van ongeveer tweeduizend vrouwen en enkele tientallen mannen was in het onbewaakte kamp achtergelaten. Op 30 april stuitten troepen van het 49ste leger van het Wit-Russische front op het kamp, waarvan ze het bestaan waarschijnlijk niet kenden.⁵⁸ Om het kamp zelf werd niet gevochten, maar in de omgeving troffen de eenheden kleinere groepen Duitse militairen die zich tot het uiterste bleven verzetten. Op 1 mei gaven deze mensen zich over en was het gebied volledig onder controle van het 'bevrijdingsleger'. Als onderdeel van het communistische discours over Ravensbrück werd het feit dat troepen van het Russische leger het kamp binnentrokken voorgesteld als een heroïsche bevrijding, ook in de vier landen die in deze studie centraal staan. Dat deze bevrijding alles behalve heroïsch was, blijkt uit de verhalen

55 Arndt, 'Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück', 144, 145.

56 Erpel, *Zwischen Vernichtung und Befreiung*, 162.

57 Ibidem, 171.

58 Ibidem, 181-187. Uit berichten van gevangenen is echter bekend dat het Rode Leger pamfletten boven Ravensbrück had uitgeworpen waarin de gevangenen werden opgeroepen om in het kamp te blijven en de komst van het Rode Leger af te wachten, zie Strebel, *Das KZ-Ravensbrück*, 560.

over de Russische soldaten die op grote schaal gevangenen zouden hebben verkracht. Hierop kom ik terug in het vierde hoofdstuk.

Een ander scenario, dat echter uitsluitend gold voor vrouwen uit Frankrijk, Polen, België en Nederland, was evacuatie. Door toedoen van het Rode Kruis vond eind april een unieke en tamelijk spectaculaire evacuatieoperatie plaats. Op grond van de Geneefse conventie (1929) diende deze organisatie de behandeling van krijgsgevangenen te bewaken en humanitaire acties te organiseren in tijden van oorlog. Tot aan het einde van de oorlog had het Rode Kruis echter geen toegang tot de kampen en getto's en werden hulp- en reddingsprogramma's afgehouden.⁵⁹ Onder druk van de provisorische Franse en Belgische regering zette een speciaal opgericht Internationaal Comité van het Rode Kruis (ICRK) zich najaar 1944 actief in voor de vrijlating van Franse en Belgische vrouwen uit Ravensbrück. Tevens spanden de Noorse en Zweedse regering zich in voor de vrijlating van Scandinavische gevangenen uit het kamp. Graaf Folke Bernadotte, voorzitter van het Zweedse Rode Kruis, onderhandelde in februari 1945 met Heinrich Himmler en kreeg toestemming om zieke, oude en verzwakte Scandinavische vrouwen en moeders met hun kind naar Zweden over te brengen. Dat gebeurde op 8 april.⁶⁰

Vervolgens breidde deze hulpexpeditie zich uit naar niet-Scandinaviërs. Frankrijk drong via zijn ambassadeur in Zweden aan op de evacuatie van de Franse vrouwen uit Ravensbrück door het ICRK, waarna twee grote transporten volgden. Bij aankomst in Parijs op 14 april 1945 werden de geëvacueerde vrouwen onder grote publieke belangstelling verwelkomd door generaal De Gaulle.⁶¹ De volgende transporten van het ICRK vonden eind april plaats en gingen naar Zweden, waar de gevangenen in speciale opvangkampen werden gehuisvest. Deze evacuatieoperaties staan ook wel bekend onder de naam 'Reddingsactie Witte Bussen', omdat de gevangenen daarmee werden vervoerd. De actie groeide uit tot de belangrijkste reddingsoperatie uit de concentratiekampen.⁶² Het uiteindelijke resultaat van de reddingsacties was de repatriëring van circa 10.750 gevangenen uit Scandinavië, Frankrijk, België, Nederland en Polen. Zij werden gedeeltelijk uitgeruild tegen Duitse vrouwen die elders tot krijgsgevangenen waren gemaakt.⁶³

De meeste Belgische en Nederlandse vrouwen werden geëvacueerd en hebben de bevrijding van het kamp niet meegemaakt. Slechts enkelen waren in Ravensbrück achtergebleven om zieke gevangenen te verzorgen.⁶⁴ De overige

59 Ibidem, 99.

60 Ibidem, 131-133.

61 Ibidem, 119.

62 Ibidem, 121, 122.

63 Ibidem, 121.

64 Enkele tientallen Nederlandse mannen en vrouwen waren na de evacuatie in het hoofdkamp achtergebleven. Van Belgen zijn dergelijke gegevens niet bekend. Erpel, *Zwischen Vernichtung und Befreiung*, 208. Volgens Dunya Breur zijn dertig Nederlandse vrouwen en acht mannen in het hoofdkamp achtergebleven.

gevangenen in het hoofdkamp en de buitenkampen van Ravensbrück waren van de reddingsoperaties uitgesloten en werden op ‘dodenmars’ te voet of per overvolle goederentrein richting het westen gestuurd. Nationaliteit, maar ook datum van aankomst in het kamp, plaats en duur van de gevangenschap en gevangencategorie bepaalden dus in hoge mate de overlevingskansen van de gevangenen. Overleven hing echter misschien nog wel meer af van levenskracht, gezondheid, contacten, inventiviteit en toeval.

De schattingen van het aantal doden lopen sterk uiteen en vormen een belangrijk onderdeel van de herinneringspolitiek met betrekking tot het kamp. Jarenlang werd het aantal doden in het vrouwenkamp op 92.000 gehouden (75 procent).⁶⁵ Dit aantal circuleert nog steeds, hoewel er al sinds de jaren zestig aanwijzingen zijn dat dit naar beneden zou moeten worden bijgesteld. Het berust op een oppervlakkige berekening door de Britse aanklagers in het Ravensbrück-proces dat in 1946 werd gehouden. De tienduizenden vrouwen in de buitenkampen van Ravensbrück, evenals de duizenden die door het Rode Kruis uit Ravensbrück zijn geëvacueerd, zijn in dit getal als doden meegeteld. Sinds enkele jaren is het aantal vrouwelijke slachtoffers naar circa 26.000 bijgesteld.⁶⁶ Het sterftecijfer bij de vrouwen was dus ruim 21 procent.⁶⁷ Het aantal mannen dat in Ravensbrück is omgekomen of omgebracht is circa 2550 (12,8 procent).⁶⁸ In totaal zijn in Ravensbrück naar schatting 28.550 mensen omgekomen of omgebracht (twintig procent) (zie tabel 3).

Tabel 3 Aantallen doden in Ravensbrück, 1939-1945

Percentages per rij

	Gevangenen	Doden	%
Vrouwen	123.000	26.000	21,1
Mannen	20.000	2.550	12,8
Totaal	143.000	28.550	20,0

⁶⁵ Vaak wordt het aantal gevangenen op 132.000 geschat. Het sterftecijfer zou dan 69,7% zijn.

⁶⁶ Strelbel, *Das KZ-Ravensbrück*, 179-180 en 508-509. De slachtoffers die de zogenaamde dodenmarsen uit het kamp hebben geeïst, evenals de mensen die in de weken na de bevrijding aan de gevolgen van hun gevangenschap stierven, zijn niet in dit aantal van 26.000 meegerekend. Het Internationale Ravensbrück Comité en de Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück hanteren tot op heden het beduidend hogere aantal van 92.000 doden in Ravensbrück.

⁶⁷ Zie voor een overzicht van de slachtoffers per concentratiekamp Orth, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, 346-348. Het aantal doden in de concentratiekampen is op basis van diverse berekeningen, documenten en getuigenissen op circa 875.000 vastgesteld, maar vermoedelijk waren dit er meer. De doden in de vernietigingskampen zijn hierbij niet meegerekend.

⁶⁸ Strelbel, *Das KZ Ravensbrück*, 510. In dit aantal zijn niet meegerekend: de mannen die zijn omgekomen tijdens de zogenaamde dodenmarsen en de mannen die na het oorlogseinde stierven aan de gevolgen van hun gevangenschap. Bärbel Schindler-Saefkow gaat uit van 3253 mannen die in Ravensbrück zijn omgekomen zie idem, *Gedenkbuch*, 46-47.

Bovenstaande aantallen, gebeurtenissen en ontwikkelingen, zoals die in verschillende historische studies werden beschreven, zijn gebaseerd op documenten uit de kampadministratie en op getuigenissen van overlevenden. Herinnering en geschiedwetenschap liepen hier dus deels door elkaar. In de volgende paragraaf belicht ik kort de theorievorming over de complexe relatie tussen herinnering en geschiedwetenschap, om deze in de derde paragraaf van een empirische, historiografische invulling te voorzien.

2.2 Herinnering en geschiedwetenschap

De relatie tussen herinnering en geschiedenis is één van de centrale kwesties in het theoretische debat over herinnering. Invloedrijke theoretici hebben beide als fundamenteel verschillend en als tegengesteld gekarakteriseerd. De term geschiedenis is in deze debatten meestal synoniem voor geschiedwetenschap, de veronderstelde afstandelijke en onpartijdige benadering van het verleden. Hoewel inmiddels op uiteenlopende manieren is geprobeerd deze tegenstelling te nuanceren of te overstijgen, blijft deze nog steeds zeer invloedrijk.⁶⁹

Het idee van geschiedwetenschap en herinnering als tegengestelden was al aanwezig in het werk van Maurice Halbwachs uit de jaren twintig. Hij vond dat geschiedenis (als wetenschap) begon waar herinnering ophield. Zijn voornaamste doel als historicus was dan ook om aan te tonen hoe onbetrouwbaar herinnering was als bron voor historische kennis. Ook in de twee studies die vanaf de jaren tachtig het debat over herinnering aanzwengelden, *Zhakov* van Yosef Yerushalmi en *Les lieux de mémoire* van Pierre Nora, wordt herinnering beschreven als een oorspronkelijke of sacrale vorm van historisch bewustzijn, tegengesteld aan het moderne historisch bewustzijn waaruit de geschiedwetenschap is voortgekomen.⁷⁰

De tegenstelling tussen geschiedwetenschap en herinnering is op ver-

69 Volgens Kerwin Klein is de stelling dat geschiedenis en herinnering niet echt tegengesteld zijn 'één van de clichés van het nieuwe herinneringsdiscours' geworden, zie K.L. Klein, 'On the emergence of memory in historical discourse', *Representations* 69, 127-150, 128; Wertsch, *Voices of collective remembering*, 19; A. Megill, 'History, memory and identity', in idem, *Historical knowledge, historical error* (Chicago 2007) 41-59 en Jonker, *Ordentelijke geschiedenis*. Toch wordt de genoemde tegenstelling voortgezet in de Duitse theorievorming over herinnering, maar dan in nieuwe termen: historische cultuur versus herinneringscultuur, zie M. Demantowsky, 'Geschichtskultur und Erinnerungskultur – zwei Konzeptionen des einen Gegenstandes', *Geschichte, Politik und ihre Didaktik* 33 (2005) 11-20 en C. Cornelissen, 'Zur Erforschung von Erinnerungskulturen in West- und Osteuropa. Methoden und Fragestellungen', in idem et al eds., *Diktatur, Krieg, Verteilung. Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945* (Essen 2005) 25-44, 33. Ook erfoegd wordt vaak tegenover geschiedenis geplaatst. Zie D. Löwenthal, *Possessed by the past. The heritage crusade and the spoils of history* (New York 1996).

70 Y. Yerushalmi, *Zachor. Jewish history and Jewish memory* (Seattle 1982) 96; P. Nora, *Les lieux de mémoire* (3 dl.) (Parijs 1984-1992). Het werk van Yerushalmi was vooral in de Verenigde Staten invloedrijk.

schillende manieren geconstrueerd: als een oppositie tussen 'dood' en 'levend'; geconstrueerd en authentiek; waar en onwaar; objectief en subjectief; en betrouwbaar en onbetrouwbaar. Historici die zich met herinnering bezighielden, deden dat vanuit één van deze posities en zo kreeg hun werk automatisch een bepaalde agenda. Navolgers van Halbwachs waren erop uit om collectieve herinneringen te ontmaskeren als historisch incorrecte constructies en onderstreepten daarmee de autoriteit en de relevantie van hun eigen discipline.⁷¹ Zo produceert de geschiedwetenschap volgens Jan Assmann slechts kennis. Dat daaraan zingeving en maatschappelijke oriëntatie worden ontleend heeft niet met de wetenschap zelf te maken, maar met haar pedagogische en politieke receptie.⁷² Het feit dat geschiedenis verder af staat van de directe ervaring die door subjectiviteit en vervorming kan worden beïnvloed, betekent voor Assmann en anderen dat 'geschiedenis' objectiever en wetenschappelijker is dan herinnering. 'Geschiedenis' is in zijn ogen een betrouwbaarder bron van kennis dan herinnering.⁷³

Anderen waren juist kritisch ten aanzien van de autoriteit van de wetenschap en wilden met hun studie naar collectieve herinnering het domein van de geschiedenis openbreken. Voor hen representeerde herinnering alles wat geschiedenis als professionele wetenschap voorheen uitsloot.⁷⁴ De omarming van het concept herinnering door de geschiedwetenschap vanaf de jaren tachtig kan in die zin als een emancipatieproces worden beschouwd van voorheen gemarginaliseerde onderwerpen en methoden van onderzoek, in de hand gewerkt door onder meer de invloed van de sociologie en de antropologie op de geschiedwetenschap en de opkomst van *oral history* en genderstudies.⁷⁵ Op die manier werd de afstand tussen geschiedwetenschap en mythe, folklore en orale tradities verkleind, een afstand – door historici gecreëerd en altijd zorgvuldig bewaakt – die aan de basis lag van de professionalisering van de geschiedwetenschap in de negentiende eeuw. Nu was voor sommigen het één niet meer waard dan het ander.⁷⁶ Sterker nog: sommigen beschouwden de geschiedwetenschap zelf als vorm van herinnering.⁷⁷

71 Zie Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis*, 52, 77; idem und T. Hölscher, *Kultur und Gedächtnis*, 10; P. Novick, *The Holocaust in American life* (Boston 1999) 3, 4.

72 Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis*, 52, 77. Ook in eerder werk grensde Assmann het culturele geheugen nadrukkelijk af van de geschiedwetenschap omdat de laatste geen betrekking zou hebben op een collectief zelfbeeld, zie idem und Hölscher, *Kultur und Gedächtnis*, 10.

73 A. Douglas et al, *Witness and memory. The discourse of trauma* (New York/Londen 2003) 15.

74 Zie bijvoorbeeld P. Thompson, *The voice of the past: oral history* (Oxford 1978). Zie over dit standpunt Ankersmit, *Historical representation*, 154 en Jonker, *Ordentelijke geschiedenis*, 11.

75 Zie voor een beknopte beschrijving van de invloeden vanuit de samenleving en van andere disciplines op de geschiedwetenschap, toegespitst op herinnering: J. Leerksen and A. Rigney, 'Values, responsibilities, history', in idem eds., *Historians and social values* (Amsterdam 2000) 7-15.

76 G. Eyal, 'Identity and trauma. Two forms of the will to memory', *History and memory* 1 (2004) 8.

77 Bijvoorbeeld P. Burke, 'History as social memory', in T. Butler ed., *Memory: history, culture and the mind* (New York 1989), 97-113; P. Hutton, *History as an art of memory* (1993). Christoph Cornelissen beschouwt geschiedwetenschap als onderdeel van herinneringscultuur, zie idem, 'Was heisst Erinnerungskultur', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 54 (2003) 548-563, in het bijzonder 555.

Hoewel de dichotomie tussen herinnering en geschiedenis de interesse in het onderzoeksveld aanvankelijk heeft aangewakkerd, zijn dit soort definitiekwesties en positiebepalingen uiteindelijk niet erg vruchtbaar. Ze leiden de aandacht af van waar het in feite om zou moeten gaan: de werking van collectieve herinnering als uitdrukking en vormgever van relaties van individuen en groepen met elkaar en met het verleden. Interessanter dan het op allerlei manieren afbakenen van de grenzen tussen beide manieren van omgaan met het verleden is het inzichtelijk maken van hun onderlinge relatie zoals die zich in de praktijk voordoet, in het bijzonder wanneer het contemporaine geschiedschrijving betreft.

In deze studie ga ik uit van een wisselwerking tussen geschiedwetenschap en herinneringsculturen die tot uiting komt in de *historiografische context* van herinneringsculturen. Deze context wordt gevormd door de personen, initiatieven, producten, tradities en ideeënkaders die met geschiedschrijving te maken hebben, gerelateerd aan het proces van productie, overdracht en gebruik van collectieve herinneringen. Collectieve herinneringen kunnen dienen als bron voor wetenschappelijk onderzoek en kunnen de wetenschappelijke interesse in het verleden stimuleren en sturen. Historische studies kunnen op hun beurt collectieve herinneringen ondersteunen, genereren of ontkrachten en op die manier herinneringsculturen beïnvloeden. Historiografische initiatieven van buiten de academische kring, die vaak een groter publiek bereiken dan wetenschappelijke studies, worden eveneens in de analyse betrokken. De integrale bestudering van de totstandkoming van deze wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke geschiedschrijving maakt bovendien de kaders zichtbaar waarbinnen beide vorm krijgen.

Deze conceptualisering maakt het mogelijk om langs en door de geschiedwetenschap heen te kijken als normerende en vermeend centrale manier van omgaan met het verleden. Daarmee is echter niet gezegd dat geschiedwetenschap een vorm van collectieve herinnering of van herinneringscultuur zou zijn, of daarmee zou samenvallen.⁷⁸ Aan geschiedwetenschap en herinneringsculturen liggen verschillende motieven ten grondslag. Beide hebben hun eigen standaarden en hun eigen claims van waarheid, betrouwbaarheid en authenticiteit. Beide zijn bovendien gebaseerd op een samenspel van emotie, analyse, ethiek en politiek, waarbij het relatieve gewicht van elk van deze ingrediënten steeds verschilt.⁷⁹ Deze verschillen maken dat individuen en groepen nu eens op basis van historische studies, dan weer met behulp collectieve herinneringen betekenis geven aan het verleden. Van belang zijn dus de wederzijdse beïnvloeding en de complementaire functie van geschiedwetenschap en herinneringsculturen in dit

78 In deze studie worden collectieve herinneringen beschouwd als eindproducten van een complex sociaal en cultureel proces dat met de term herinneringscultuur wordt aangeduid. Zie hoofdstuk 1.

79 Zie Jonker, *Ordentelijke geschiedenis*, 22.

dynamische proces.⁸⁰ In de volgende paragraaf zal de historiografische context van de herinneringsculturen van Ravensbrück worden belicht.

2.3 Geschiedschrijving over Ravensbrück

De geschiedschrijving over Ravensbrück was allerm minst een louter academische aangelegenheid. Zo publiceerden overlevenden hun memoires, soms al direct na de oorlog. Eind jaren veertig getuigden overlevenden tijdens de strafprocessen tegen kamppersoneel van Ravensbrück, waarover veelvuldig werd bericht in kranten en tijdschriften. Deze getuigenissen vormden een belangrijke bron voor later historisch onderzoek. Overlevendencomités brachten brochures uit over het kamp en bundels met korte levensverhalen van Ravensbrücksters. Ook publiceerden toen al enkele overlevenden een wetenschappelijke studie over het kamp. Vanaf de jaren zestig verschenen studies van historici die niet in Ravensbrück hadden gezeten, maar pas na 1990 kwam de wetenschappelijke belangstelling voor het kamp echt op gang.

In deze paragraaf staat de context centraal waarin deze uiteenlopende historiografische initiatieven tot stand kwamen. Het grote bestand aan kunstzinnige articulaties van kampherinneringen – tekeningen, schilderijen, dichtbundels, romans en toneelstukken – die ook als historische bron kunnen dienen, zijn niet meegerekend.⁸¹ Wel worden zowel wetenschappelijke als niet-wetenschappelijke publicaties besproken, van overlevenden en anderen. Om te bepalen wat wetenschappelijke studies zijn, heb ik alleen externe criteria gehanteerd: publicaties van mensen die als historicus, socioloog et cetera zijn opgeleid; studies die zijn verschenen bij wetenschappelijke uitgeverijen; publicaties in wetenschappelijke tijdschriften en bundels.

Tussen 1945 en 2010 verschenen ruim vierhonderd memoires over Ravensbrück.⁸² In de vier onderzoekslanden gaat het om 69 memories (zie bijlage 2).

80 Over herinneringscultuur in relatie tot (eigentijdse) geschiedenis zie H.G. Hockerts, 'Zugänge zur Zeitgeschichte: Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft', in K. Jarausch und M. Sabrow eds., *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt* (Frankfurt a.M. 2002) 39-74.

81 Voorbeelden van deze bronnen zijn G. Tillion, *Le Verfügbar aux enfers. Une opérette à Ravensbrück* (Parijs 2005); S. Prins, *De groene jas* (roman) (Amsterdam 1949); D. Breur, *Een verborgen herinnering. Tekeningen van Aat Breur-Hibma uit het vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück en de gevangenis in Utrecht 1942-1945* (Amsterdam 1983); J. Schwartz ed., *Helen Ernst 1904-1948: Berlin, Amsterdam, Ravensbrück* (Berlijn 1994). Zie voor een analyse van deze kunstzinnige bronnen o.a. C. Jaiser, *Poetische Zeugnisse: Gedichte aus dem Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück 1939-1945* (Stuttgart 2000); M. Herzog, *Ravensbrücker Zeichnungen: 'Hoffnung, die in uns lebt'* (Fürstenberg 1990).

82 Dit aantal is gebaseerd op gegevens van het NIOD in Amsterdam; het Studiecentrum Oorlog en Maatschappij in Brussel en het archief in herinneringscentrum Ravensbrück, en op A. Krüger, *Bibliographie zur Geschichte des Frauenkonzentrationslagers Ravensbrück 1945-2003* (Norderstedt 2004). Zie ook I. Eschebach et al eds., *Gedächtnis und Geschlecht. Deutungsmuster in Darstellungen des nationalsozialistischen Genozids* (Frankfurt a.M. 2002) 9. Titels die in meerdere edities zijn verschenen werden slechts één keer meegeteld.

In Oostenrijk gaven overlevenden in 1945 een kleine bundel uit waarin ze voor het eerst hun beeld van het kamp schilderden.⁸³ In hetzelfde jaar publiceerden de Belgische Gerda van der Kerchove, Lyle Bairmont en Constance Liégeois hun (Franstalige) kampherinneringen die ook in Nederlandse vertaling verschenen.⁸⁴ In Duitsland publiceerde Erika Buchmann, later prominent lid van het Ravensbrückcomité in de DDR, haar boek over vrouwen in concentratiekampen, grotendeels gebaseerd op eigen ervaringen. In Nederland verschenen in de eerste naoorlogse jaren respectievelijk *Gevangene en toch...* van Corrie ten Boom en *Vrouwenkamp Ravensbrück* van Anne Berendsen. Het werk van de christelijke Ten Boom is meermaals herdrukt en vertaald, ook in het Duits, Frans en Engels. Haar levensverhaal diende bovendien als inspiratie voor een roman die later werd verfilmd.⁸⁵

In 1946 bereikte het aantal memoires en andere publicaties over Ravensbrück een voorlopig hoogtepunt. Dat jaar verscheen tevens de eerste wetenschappelijke studie over Ravensbrück van de hand van de Franse etnologue Germaine Tillion die in Ravensbrück gevangen had gezeten.⁸⁶ Al tijdens haar gevangenschap begon Tillion met het verzamelen van gegevens die na de oorlog als basis moesten dienen voor een publicatie. In haar boek, in 1973 en in 1988 opnieuw uitgebracht en later in het Duits vertaald, staan de medische experimenten op gevangenen en de directe vernietigingsacties in Ravensbrück centraal.

Een belangrijk motief voor al deze auteurs vormde de diepe overtuiging dat herhaling van het verleden moest worden voorkomen en dat de samenleving om die reden op de hoogte moest worden gebracht van wat zich in de kampen had afgespeeld. De publicaties dienden als waarschuwing om herhaling van het verleden te voorkomen.⁸⁷ Een andere reden om te schrijven was hun behoefte om vast te leggen wat ze recent hadden ervaren.⁸⁸ De vroege publicatiegolf kan bovendien worden gezien als reactie op de maatschappelijke vraag naar informatie over de kampen.⁸⁹ Hoewel uit talrijke berichten en studies een groot gebrek aan belangstelling en begrip voor teruggekeerde kampoverlevenden naar voren komt, bestond er aanvankelijk toch enige interesse dan wel nieuwsgierigheid naar wat zich nu precies in de kampen had afgespeeld.⁹⁰ Ook over andere kampen werden in deze periode betrekkelijk

83 *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück: Geschildert von Ravensbrücker Häftlingen* (Wenen 1945).

84 Zie bijlage 2 voor de volledige titelbeschrijvingen van genoemde publicaties.

85 J. and E. Sherill, *The hiding place* (Old Tappan 1971) Gelijknamige film onder regie van James F. Collier, World Wide Pictures Inc. VS 1975.

86 G. Tillion, *Ravensbrück* (Parijs 1946).

87 Orth, *Das System der Konzentrationslager*, 10-12.

88 Dat constateerde Esther Captain in haar onderzoek naar memoires van kampoverlevenden uit Nederlands Indië, zie *Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995* (Kampen 2002) 136, 137.

89 Ibidem. Zie ook B. Siertsema, *Uit de diepten. Egodocumenten over de naziconcentratiekampen* (Vught 2007) 535-541.

90 Zie Fritz Bauer Institut ed., *Opfer als Akteure*, 7-9; Amesberger, H. e.a., *Vom Leben und Überleben*.

veel memoires gepubliceerd.⁹¹ Toen de interesse in de kampen in de jaren vijftig wegebde onder invloed van de Koude Oorlog en vanwege de breed gedeelde toekomstgeoriënteerde houding tijdens de wederopbouw, daalde het aantal memoires drastisch (zie bijlage 2).⁹²

De samenhang tussen productie en de behoefte aan gepubliceerde kampherinneringen (de consumptie dus) wordt vooral duidelijk uit de Franse situatie. In Frankrijk zijn veruit de meeste Ravensbrück-memoires verschenen (70).⁹³ Dat houdt verband met de grote bekendheid die het kamp hier genoot. Er hadden relatief veel Françaises in Ravensbrück gevangen gezeten, onder wie De Gaulle's nichtje Geneviève. Van haar aankomst uit Ravensbrück in Parijs half april 1945 werd veelvuldig verslag gedaan.⁹⁴ Daarnaast speelde de naoorlogse patriottistische verzetsidentiteit zoals die onder De Gaulle gestalte kreeg een rol, waardoor er voor oud-verzetsmensen veel mogelijkheden waren om zich te organiseren en hun herinneringen publiek te maken.⁹⁵

Van de vier onderzoekslanden in deze studie is in Duitsland (exclusief de DDR met 7) veruit het grootste aantal Ravensbrück-memoires gepubliceerd (39). Daarna volgen Nederland (13), België (9) en Oostenrijk (8). Het kleinere aantal memoires in België in vergelijking met Nederland, terwijl het aantal gevangen vrouwen en mannen uit beide landen nagenoeg gelijk was, kwam mogelijk doordat de markt verzadigd was met publicaties uit Frankrijk en Nederland. Bovendien speelde de Tweede Wereldoorlog in de Vlaamse literatuur volgens Bettine Siertsema een andere rol dan in de Nederlandse, vooral doordat de Vlaamse bevolking met meer gemengde gevoelens tegenover de Duitse bezetting stond. Ook de ervaringen met de Eerste Wereldoorlog gaven de Tweede een andere kleur.⁹⁶ De publieke opinie in Vlaanderen werd tevens sterk beïnvloed door het stereotype beeld over de strenge repressie van vermeende collaborateurs na de oorlog.⁹⁷ Mogelijk werd door dit breed gedeelde gevoel van slachtofferschap de belangstelling verkleind voor slachtoffers van de concentratiekampen. De dominante notie van collectief slachtofferschap

Wege nach Ravensbrück (Wenen 2001); D. Hondius, *Terug-keer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag 1990); F. van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Amsterdam 1995); P. Lagrou, *The legacy of Nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge 2000).

91 Zie P. Hüttenberger, *Bibliographie zum Nationalsozialismus* (Göttingen 1980).

92 Hoewel deze conjunctuur ook in de memoires van de vier onderzoekslanden is te zien (zie bijlage 2), zijn de pieken in de jaren veertig en negentig minder goed zichtbaar vanwege het ontbreken van Frankrijk en Polen, de 'koplopers' wat betreft het aantal memoires.

93 In de eerste naoorlogse periode verschenen hier überhaupt de meeste publicaties over Ravensbrück, zie Krüger, *Bibliographie*, 15. Op plaats twee en drie komen Polen en Duitsland (Oost en West).

94 Zie F. Nueau-Dufour, *Geneviève de Gaulle – Anthoïoz: l'autre De Gaulle* (Parijs 2004) 110-111.

95 Zie Lagrou, *The legacy of Nazi occupation*, 22 en 187-188.

96 Siertsema, *Uit de diepten*, 114. Zie voor de invloed van de Vlaamse nationale beweging op de omgang met de oorlog B. de Wever, 'Het Vlaams nationalisme na de Tweede Wereldoorlog. Verrijzenis of herrijzenis?', *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis* 3 (1997) 277-290.

97 M. Beyen, "'Zwart wordt van langs om meer de Vlaamsgezinde massa.'" De Vlaamse beeldvorming over bezetting en repressie', in J. Gotovich en C. Kesteloot eds., *Het gewicht van het oorlogsverleden* (Gent 2003) 105-120.

vormt tevens de verklaring voor het kleine aantal memoires in Oostenrijk, waar de publieke belangstelling voor de concentratiekampen lange tijd zeer gering was.⁹⁸

Het merendeel van alle memoires over Ravensbrück is geschreven door voormalig politieke gevangenen.⁹⁹ Zij vormden de grootste categorie in het kamp en hadden tevens de overhand in de overlevendencomités. Andere groepen gevangenen zoals Joden, Roma of Sinti of als ‘asociaal’ gecategoriseerde vrouwen maakten hun herinneringen aan Ravensbrück nauwelijks publiek.¹⁰⁰ Wel hebben enkele mannen hun herinneringen aan Ravensbrück gepubliceerd. Hun memoires verschenen in kleine oplagen onder titels die meestal niet expliciet naar Ravensbrück verwezen.¹⁰¹

Na een periode van stilte verschenen in de jaren zestig weer enkele publicaties over Ravensbrück. Dit waren vooral wetenschappelijke studies, waarvan enkele afkomstig waren van overlevenden. Historica en overlevende Dagmar Hajkova uit het toenmalige Tsjecho-Slowakije publiceerde in 1960 een studie over Ravensbrück.¹⁰² Een jaar later verscheen in Polen een studie van de aan het begin van dit hoofdstuk genoemde Ravensbrückster en historica Wanda Kiedrzyńska uit Polen.¹⁰³ Dit boek beleefde in 1965 een tweede druk, aangevuld met een kort hoofdstuk over het mannenkamp. Deze studie werd in de jaren negentig in het Duits vertaald.

Ook historici die niet in Ravensbrück gevangen hadden gezeten, begonnen zich in deze periode voor het kamp te interesseren. In de DDR kwam het in de jaren zestig tot een kleine opleving in de (vak)publicaties over Ravensbrück, mede vanwege de teruggave van archieven die eerder door de Sovjet-Unie in beslag genomen waren.¹⁰⁴ Het boek *Frauen-KZ Ravensbrück* van historica Gerda Zörner uit 1971 gold er als wetenschappelijke standaardwerk

98 Zie A. Gevers, *Façades. Oostenrijkers en het oorlogsverleden* (Amsterdam 1995).

99 Krüger, *Bibliographie*, 15.

100 In Oostenrijk zijn de enig bekende getuigenissen van een overlevende Roma-vrouw uitgegeven. Haar politieke overtuiging is niet bekend. Zie C. Stojka, *Wir leben im Verborgenen* (1988) en idem, *Reisende auf dieser Welt* (1992). In Nederland verschenen de memoires van de Joodse Carla van Lier. Dit boek gaat over de verschillende kampen waar ze gevangen had gezeten; Ravensbrück beslaat slechts een klein gedeelte. Zie *Schroei plekken* (1974). Volledige titelbeschrijvingen in bijlage 2.

101 Zie bijlage 2 voor de memoires van mannelijke overlevenden. Daarvan verschenen er 7 in Duitsland en 2 in Nederland (waarvan 1 van een Belgische overlevende). Anke Krüger heeft in haar bibliografie over Ravensbrück enkele publicaties van Poolse en Tsjechische mannen opgenomen, waaronder ook memoires. Volgens Strebel hadden deze mannen met deze publicaties een herinneringspolitiek als doel. Zij probeerden hiermee bewust het beeld bij te stellen dat er alleen vrouwen in Ravensbrück gevangen zouden hebben gezeten, zie: Strebel, ‘Das Männerlager im KZ Ravensbrück 1941-1945’, 143-144.

102 D. Hajkova, *Ravensbrück* (Praag 1960). Duitse vertaling in Archief MGR zonder signatuur (sept. 2009).

103 W. Kiedrzyńska, *Ravensbrück* (Warschau 1961).

104 Krüger, *Bibliographie*, 16; R. Büchel, *Der Deutsche Widerstand im Spiegel von Fachliteratur und Publizistik seit 1945* (München 1975) 7.

over de geschiedenis van Ravensbrück.¹⁰⁵ In het eerste West-Duitse overzichtswerk van de geschiedenis van de concentratiekampen uit 1970 schreef Ino Arndt een artikel over Ravensbrück.¹⁰⁶ Deze bijdrage vormde samen met de studie van de Franse overlevende Germaine Tillion uit 1946 lange tijd de enige wetenschappelijke studie naar Ravensbrück ten westen van het 'IJzeren Gordijn'.

Hoewel het aantal publicaties over Ravensbrück door niet-overlevenden tamelijk gering was, verloren overlevenden in deze periode dus het alleenrecht op de overlevering van historische informatie over het kamp. Tegen deze achtergrond richtte Wanda Kiedrzyńska in 1966 een geschiedeniscommissie op binnen het Internationale Ravensbrück Comité (IRC). Op die manier wilde ze de verschillende initiatieven rond de geschiedschrijving van Ravensbrück inventariseren, uitbreiden en op elkaar afstemmen. Uit elk landelijk comité werd er iemand in deze commissie afgevaardigd.

Tijdens één van de eerste vergaderingen sprak Kiedrzyńska de leden toe over het doel dat de commissie volgens haar voor ogen stond. Uit deze toespraak is het citaat afkomstig waarmee ik dit hoofdstuk begon; daarin stelt ze dat toekomstige onderzoekers van het kampverleden uitsluitend van de uitslatingen van overlevenden afhankelijk zijn.¹⁰⁷ Uit deze opmerking blijkt niet alleen de wisselwerking tussen herinnering en (contemporaine) geschiedschrijving, maar ook het besef van de invloed die overlevenden konden hebben op het beeld van Ravensbrück in Europa. Het is interessant om deze toespraak nader te belichten, omdat hierin de gewenste beeldvorming in de geschiedschrijving over het kamp aan de orde wordt gesteld.

Over het beeld van het kamp in de eerste memoires was Kiedrzyńska kritisch. Ze sprak van 'een zekere fascinatie voor de wreedheden' die daarin aan de oppervlakte kwam. De voorstelling van het kamp als 'een oord van lijden en verschrikkingen' was volgens haar te eenzijdig. 'Het meest onmenselijke was weliswaar het meest in het geheugen verankerd', stelde ze, maar er moest 'ook aandacht [komen] voor het verzet in het kamp.'¹⁰⁸ Het probleem was echter dat bestaande definities van verzet daarvoor niet volstonden. 'Daarin gaat het om het verzamelen van wapens, gewapende groepen voorbereiden op de dag van de bevrijding, in enkele gevallen gewapende strijd.' De notie van verzet of een verzetsbeweging mocht volgens Kiedrzyńska echter niet worden gereduceerd tot louter gewapende strijd. Alle vormen van individueel en collectief verzet zouden eronder moeten vallen, 'alles wat de bescherming dien-

105 G. Zörner, *Frauen-KZ Ravensbrück* (Oost-Berlijn 1971). Communistische verzetsvrouwen vormen het middelpunt van deze studie, die grotendeels gebaseerd is op het werk van Ravensbrück-overlevende Erika Buchmann, zie idem, *Die Frauen von Ravensbrück* (Oost-Berlijn 1959).

106 I. Arndt, 'Das Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück. Studien zur Geschichte der Konzentrationslager', in *Sammelband des Instituts für Zeitgeschichte* (Stuttgart 1970) 93-120. Tweede herziene druk in: *Dachauer Hefte* 3 (1987) 125-157.

107 SOMA AA 1163/65. Toespraak Kiedrzyńska voor historische commissie IRC, zonder datum.

108 Ibidem.

de van de gevangenen, hen liet overleven en hen de menselijke waardigheid liet behouden.’ De vrouwelijke politieke gevangenen vormden bovendien geen ‘monolithische eenheid’, waarmee ze bedoelde dat niet iedereen in staat was om verzet te plegen. Beslissend was volgens haar dat men de menselijke moraal niet verloor.¹⁰⁹

Mens blijven te midden van de onmenselijke omstandigheden van het kamp, dat was wat verzet volgens Kiedrzynska inhield. Het was bovendien een definitie van verzet waaraan ook vrouwen konden voldoen. Vrouwen moesten zich net als de mannen niet richten op lijden en slachtofferschap, maar op hun strijd voor het behoud van de menselijke waardigheid. De overlevenden hadden hun leven volgens Kiedrzynska aan de strijd van de omgekomen vrouwen te danken, en de geschiedschrijving over Ravensbrück was de zin van hun overleven:

‘Onze verplichting aan degenen die niet zijn teruggekeerd en aan wie we de toekomst te danken hebben, is de waarheid te consolideren op de morele houding van de vrouwelijke politieke gevangenen, op hun strijd voor de hoogste menselijke waarden; een strijd die merendeels gewonnen werd.’¹¹⁰

Deze visie verleende aan de geschiedschrijving over Ravensbrück dus haast een heilig doel. Daarnaast diende Ravensbrück als casus om het beeld over verzet van vrouwen bij te stellen. Het collectieve vrouwenverzet stond centraal, waaraan individuele ervaringen van lijden, angst en onderdrukking ondergeschikt werden gemaakt.

De opvattingen van Kiedrzynska klonken door in de publicaties van de landelijke Ravensbrückcomités en hun tentoonstellingen waarin Ravensbrück, vrouwen en verzet met elkaar in verband werd gebracht. Zo gaf het Oostenrijkse comité in 1963 een speciaal op jongeren gerichte brochure uit, waarin Oostenrijk werd voorgesteld als slachtoffer van het expanderende Nazi-rijk, maar ook als een land waarin allerlei mensen uit allerlei bevolkingsgroepen verzet hadden gepleegd. Vrouwen maakten volgens de brochure uiterst vanzelfsprekend deel uit van dat verzet. Het Nederlandse comité organiseerde in 1975 een tentoonstelling getiteld ‘Vrouwen in verzet’ in het *Van Gogh Museum*. In de brochure bij de tentoonstelling werd gesuggereerd dat alle vrouwen in Ravensbrück verzetsvrouwen waren.¹¹¹

De verklaring voor deze nadruk op verzet kan deels in de communistische ideologie worden gezocht waarbinnen veel overlevenden van Ravensbrück betekenis gaven aan hun kampervaringen.¹¹² De bij het IRC aangesloten lan-

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ ‘C’est pourquoi notre devoir envers ceux qui ne sont pas revenus et envers l’avenir, est de consolider la vérité sur l’attitude morale des prisonnières politiques, sur leur lutte pour les plus hautes valeurs humaines. Lutte qui, dans la plupart des cas, était gagnée.’

¹¹¹ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) BR 7579 *Vrouwen in verzet* (CVR, 1975). Het genoemde boek heet *Terug in de tijd* en is samengesteld door Dick Walda (Amsterdam 1975).

¹¹² Zie ook P. Neumann, “...eine Sprachreglung zu finden.” Zur Kanonisierung des kommunisti-

delijke comités hadden alle een communistische signatuur. In hun memoires en andere herinneringsinitiatieven wilden deze overlevenden niet alleen de gebeurtenissen beschrijven, maar deze tevens verbinden met politieke doeleinden. Hun ervaringen van gevangenschap, verzet en bevrijding vormden al tijdens de oorlog een bevestiging van hun politieke overtuiging. Na de oorlog beschouwden veel overlevenden hun ervaringen als een legitimering en tevens als een plicht om hun politieke streven naar een socialistische (communistische) samenleving voort te zetten.¹¹³ De door ideologie gekleurde voorstelling van de kampgeschiedenis werd gekenmerkt door duidelijke tegenstellingen tussen fascisme en antifascisme en tussen onderdrukking en verzet. Deze specifieke enscenering drukte niet alleen een stempel op het algemene beeld van de kampgeschiedenis in Duitsland en daarbuiten, het vormde eveneens het plot of de verhaalstructuur aan de hand waarvan de afzonderlijke gebeurtenissen tot een zinvolle eenheid werden gemaakt.¹¹⁴ Er was sprake van een *narrative emplotment* van de kampherinneringen die tot uiting kwam in een communistische context.¹¹⁵

De communistische inkadering van de kampherinneringen is echter niet de enige verklaring voor de nadruk op verzet in plaats van op lijden en slachtofferschap. Anders dan de uitlatingen van Kiedrzynska doen vermoeden, waren verzet en solidariteit ook in memoires van niet-communistische Ravensbrücksters namelijk zeer belangrijke thema's.¹¹⁶ De communistische en niet-communistische Ravensbrück-memoires maakten deel uit van een overkoepelend discours over de concentratiekampen, door Alexander Prenninger aangeduid als 'Europese concentratiekampherinnering'.¹¹⁷ Dit dis-

schen Buchenwald-Gedachtnisses in der Dokumentation Mahnung und Verpflichtung', in Fritz Bauer Institut ed., *Opfer als Akteure*, 151-173.

- 113 Herbert, *Die nazionalsozialistischen Konzentrationslager*, 21; J. Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma tot klaagcultuur* (Amsterdam 2002) 123-163. Zie ook idem, 'Levensbeschouwing en doodsdreiging: Puttenaren, communisten en de relatie tussen oorlogstrauma en cultuur', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 5 (mei 1997) 467-484.
- 114 Herbert, *Die nazionalsozialistischen Konzentrationslager*, 2; P. Ricoeur, *Time and narrative* 1 (Chicago 1984) ix; D. Wood ed., *On Paul Ricoeur. Narrative and interpretation* (Londen 1991) 21, 22.
- 115 Zie J Wertsch, 'Specific narratives and schematic narrative templates', in P. Seixas ed., *Theorizing historical consciousness*, 49-62.
- 116 In België en Nederland hebben uitsluitend mensen van buiten de (communistisch georiënteerde) Ravensbrückcomités hun memoires gepubliceerd. Voorbeelden zijn: *Gevangene en toch* (1945) dat diverse herdrukken heeft beleefd en is vertaald in het Duits, Frans en het Engels van de Christelijke Corrie ten Boom; *Vrouwenkamp Ravensbrück* (1946) van kunsthistorica Anne Berendsen (liberaal); de geïllustreerde kampherinneringen van Atie Siegenbeek van Heukelom (liberaal), *Zo ben je daar* (1983) van Tineke Wibaut-Guillonard (liberaal) en *Twee maal twee is vijf: Getuige in oost en west* (2002) van Hebe Kohlbrugge (Christelijk). Zie ook L. van Eerd, *Herinneren met een boodschap. Ravensbrück in Nederlandse memoires, 1945-2005* (Ongepubliceerde master thesis Maatschappijgeschiedenis Erasmus Universiteit Rotterdam, 2009).
- 117 A. Prenninger, 'KZ-Erinnerung im Wandel. Rituelle Verfolgungserinnerungen, "Pilgerfahrten" und der 60. Jahrestag der Befreiung der Konzentrationslager', in S. Mattl et al eds., *Krieg, Erinnerung, Geschichtswissenschaft* (Wenen e.a. 2009) 301-329; Prenninger, 'The Verbalization of Experiences in Context Specific Narratives', paper European Social Science History Conference (ESSHC), 26.2-1.3 2008, Lissabon.

cours kwam in de wederopbouwjaren tot stand, grotendeels door toedoen van georganiseerde overlevenden, en diende in alle Europese landen als een manier van collectieve zingeving aan de recente oorlogservaringen. Tijdens de Koude Oorlog werd de Europese concentratiekampherinnering zowel binnen communistische als niet-communistische kaders gecontinueerd.

Het discours over Ravensbrück als kamp voor verzetsvrouwen was dus niet exclusief communistisch. Wel drukten communisten een belangrijk stempel op de herinneringsculturen van Ravensbrück en op de inhoud van de collectieve herinnering aan het kamp. Deze communistische invloed werkte in West-Europa belemmerend op zowel de wetenschappelijke als de publieke interesse in het kamp.¹¹⁸ In West-Duitsland gaven ontwikkelingen in de geschiedwetenschap begin jaren tachtig echter een impuls aan het onderzoek naar de geschiedenis van de concentratiekampen, waaronder Ravensbrück. In deze periode kwam namelijk de *Alltagsgeschichte* op, waarbij de ervaringen en de leefwereld van gewone mensen als uitgangspunt golden voor het kennen van de historische werkelijkheid.¹¹⁹ Dat leidde tot ongekende aandacht voor de sporen van het verleden uit de eigen leefomgeving. Omdat sporen van oorlog en vervolging nu eenmaal ook talrijk aanwezig waren, vestigde deze geschiedenis-van-onderop-beweging de aandacht tevens op de oorlogsgeschiedenis.¹²⁰ Aan de hand van lokale en regionale oorlogsgeschiedenissen werd geprobeerd om het nationaalsocialisme onderdeel van de Duitse geschiedenis te maken. Behalve historici ondernamen ook leraren, verenigingen, filmmakers en journalisten allerlei initiatieven met de geschiedenis van de concentratiekampen als onderwerp. Hieruit zijn ook enkele publicaties over Ravensbrück voortgekomen, waarin bijvoorbeeld overlevenden naar hun ervaringen werd gevraagd.¹²¹

Het historiografische debat over de plaats van het nationaalsocialisme in de Duitse geschiedenis culmineerde enige tijd later in een hoogoplopend conflict tussen historici en andere wetenschappers van verschillende stromingen. Deze *Historikerstreit*, die ook ver buiten de West-Duitse academische

118 Weliswaar bestonden op dit punt nationale verschillen. Bovendien wisten de Ravensbrückcomités op bepaalde momenten uit hun communistische isolement te breken. Zie daarvoor hoofdstuk 3 t/m 5.

119 Zie A. Lüdtke ed., *Alltagsgeschichte. Zur rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen* (Frankfurt a.M. 1989); G. Eley, 'Labor history, Social history, Alltagsgeschichte: Experience, culture and the politics of the everyday – a new direction for German social history?', *Journal of modern history* 1 (1989) 297-343.

120 Zie D. Peukert, 'Das Dritte Reich aus der Alltagsperspektive', *Archiv für Sozialgeschichte* 26 (1986); W. Kansteiner, *In pursuit of German memory. History, television, and politics after Auschwitz* (Athens 2006) 65-67.

121 Zie o.a. D. Sedlaczek, "Wir haben keine KZ-Opfer zu bedauern oder zu beklagen." Die Auseinandersetzungen um die Moringen Konzentrationslager und der Beginn einer lokalen Erinnerungsbewegung (1980-1989), *Dachauer Hefte* 19 (2003) 128-151; L. Walz, *Und dann kommst du dahin an einem schoenen Sommertag. Die Frauen von Ravensbrück* (München 2005) 17; *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 35 (Juli 1983) 5. Zie ook hoofdstuk 4.

kring werd gevoerd, toonde het sterk gepolitiseerde karakter van de Duitse geschiedbeoefening.¹²² Tevens raakte dit debat aan de kwestie of en op welke wijze 'Auschwitz' kon worden gerepresenteerd, zowel in de historiografie, in de kunst als in de herinnering.¹²³ De vraag naar de (on)mogelijkheid van het herinneren van de Jodenvervolging vormde vervolgens een zeer belangrijke achtergrond van de opkomst van herinneringsstudies als onderzoeksveld, in het bijzonder rond het thema trauma. De opkomst van herinnering in het academische discours en daarbuiten wordt door sommigen beschouwd als de 'return of the repressed' in metahistorische zin; de verlate respons op de Jodenvervolging als het grote trauma van de moderniteit.¹²⁴ Vanuit de *oral history* en de herinneringsstudies werden vervolgens studies verricht naar de concentratiekampen en naar de wijze waarop vervolgingservaringen doorwerkten in het latere leven.¹²⁵

Ook de herinnering aan Ravensbrück werd onderwerp van onderzoek. Vooral in Oostenrijk en Duitsland werd *oral history*-onderzoek verricht naar overlevenden van dit kamp.¹²⁶ In 1999 gaf herinneringscentrum Ravensbrück een bundel uit over de eigen ontstaansgeschiedenis.¹²⁷ Daarin is veel aandacht voor de wijze waarop herinneringen ter plaatse werden vormgegeven in beelden, teksten en rituelen. In Nederland beschreef Jolande Withuis in diverse publicaties de geschiedenis van overlevendencomités van Ravensbrück en andere kampen.¹²⁸ Verenigingen van andere kampoverlevenden en oud-verzetsmensen werden eveneens onderzocht.¹²⁹ Internationaal vergelijk-

- 122 Zie P. Dassen en T. Nijhuis, *Gegijzeld door het verleden: controverses in Duitsland van de "Historikerstreit" tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001); C. Maier, *The unmasterable past. History, Holocaust, and German national identity* (Cambridge, Mass. 1998).
- 123 Zie over dit thema de bundel van S. Friedländer ed., *Probing the limits of representation: Nazism and the 'Final solution'* (Cambridge, Mass. 1992).
- 124 S. Friedländer, *Memory, history, and the extermination of the Jews of Europe* (Bloomington, 1993); M. Roth, *The ironist's cage. Memory, trauma and the construction of history* (New York 1995); D. LaCapra, *History and memory after Auschwitz* (Ithaca e.a. 1998).
- 125 Bijvoorbeeld L. Niethammer, *Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930-1960* (Berlijn 1983-1986) over het dagelijks leven onder het nazi-regime; S. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987); M. Nicholson, *What did you do in the war, mummy? Women in World War II* (Londen 1995); Penny Summerfield, *Reconstructing women's wartime lives* (Manchester 1998).
- 126 Zie H. Amesberger e.a., *Vom Leben und Überleben. Wege nach Ravensbrück* (Wenen 2001); Walz, *Und dann kommst du dahin an einem schönen Sommertag*.
- 127 I. Eschebach et al eds., *Die Sprache des Gedenkens: zur Geschichte der Gedenkstätte Ravensbrück, 1945-1995* (Berlijn 1999).
- 128 Zie o.a. J. Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (Amsterdam 1990); idem, 'Een betwiste erfenis. Organisaties van ex-politieke gevangenen en de Koude Oorlog om Ravensbrück en Buchenwald', in C. Kristel ed., *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog: besluitvorming* (Amsterdam 2002) 313-317 en idem, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005).
- 129 Vooral internationale kampcomités zijn onderwerp van onderzoek geweest. Zie: P. Neumann, *Das Internationale Komitee Buchenwald-Dora und Kommandos. Selbstverständnis, Programm und Geschichte einer politischen Organisation von KZ-Überlebenden seit 1952* (dissertatie per perse; 2010) en H. Schuiten, *L'Amicale Belge de Dachau et sa participation au Comité International de Dachau (CID): Un discours commémoratif dans le contexte de la Guerre Froide* (Doctoraalscriptie Vrije Universiteit

kend onderzoek naar dergelijke organisaties staat echter nog in de kinderschoenen.¹³⁰ Deze studie is hierop een aanvulling.

De politieke omwentelingen in 1989 en 1990 vormden een omslagpunt in de geschiedschrijving over Ravensbrück. Niet alleen nam het aantal memoires sindsdien ongekend toe, ook bestaat er sindsdien structurele wetenschappelijke aandacht voor het kamp.¹³¹ Dit laatste hangt samen met het feit dat veel belangrijke archieven pas na de val van de Muur beschikbaar kwamen. Bovendien werd het herinneringscentrum bij het voormalige kamp in 1990 met een documentatiecentrum en een wetenschappelijke afdeling uitgebreid. Het terrein zelf, dat sinds 1945 gebruikt werd als militaire kazerne, werd in 1994 vrijgegeven. De daaropvolgende uitbreiding en herinrichting van het herinneringscentrum hebben het historisch onderzoek naar het kamp aanzienlijk gestimuleerd.¹³² Sinds midden jaren negentig is er dan ook een ware onderzoeksgolf met betrekking tot Ravensbrück waar te nemen.¹³³

Andere factoren die het wetenschappelijk onderzoek naar Ravensbrück hebben gestimuleerd, vormen tevens een verklaring voor de sterke toename van het aantal memoires in deze periode: het vijftigjarig jubileum van het einde van de oorlog in 1995 en het schaarser worden van het aantal overlevenden.¹³⁴ Het jubileum vormde de aanleiding voor tal van wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke publicaties over de concentratiekampen. De sinds het einde van de Koude Oorlog almaar toegenomen belangstelling voor de oorlog bij publiek en politiek steeg rond het jubileum tot ongekende hoogte. Historici en overlevenden speelden hierop in. Het kleiner worden van het aantal overlevenden vergrootte de interesse in kampmemoires vermoedelijk nog meer en verleende bovendien urgentie aan wetenschappelijk onderzoek

Brussel 2006, beschikbaar via Studiecentrum Oorlog en Maatschappij te Brussel). H. Marcuse schreef een geschiedenis van herinneringscentrum Dachau met daarbij een belangrijke rol voor de georganiseerde overlevenden, zie *Legacies of Dachau. The uses and abuses of a concentration camp, 1933-2001* (Cambridge 2001). Zie ook T. de Ridder, *De geest van het verzet. Ex-politieke gevangenen uit '40-'45* (Zutphen 2009) over de Nederlandse organisatie Expogé.

- 130 Pieter Lagrou onderzocht de omgang met het oorlogsverleden in Frankrijk, België en Nederland tot 1965, waarbij hij veel aandacht besteedde aan overkoepelende organisaties van oud-gevangenen en oud-verzetsmensen, zie idem, *The legacy of nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge 2000).
- 131 In de jaren negentig is überhaupt een sterkte toename te zien van memoires en autobiografieën. Kay Schaffer en Sidonie Smith spreken van een 'memoir boom', die door de grote geopolitieke en culturele veranderingen na de Koude Oorlog zou zijn veroorzaakt, zie Schaffer en Smith, 'Conjunctions. Life narratives in the field of human rights', *Biography* 1 (2004) 1-24, 1.
- 132 In 1996 vond de eerste internationale wetenschappelijke conferentie in het herinneringscentrum plaats, *Forschungsschwerpunkt Ravensbrück*. Een jaar later volgde een internationaal colloquium aan de Freie Universität Berlijn over vrouwenkamp Ravensbrück, en in 1999 een internationale conferentie over sekse en herinnering.
- 133 Zie bijvoorbeeld: C. Füllberg-Stollberg et al eds., *Frauen in Konzentrationslagern, Bergen Belsen und Ravensbrück*; Sigrid Jacobeit e.a., *Forschungsschwerpunkt Ravensbrück* (Berlijn 1997); C. Schikorra, *Kontinuitäten der Ausgrenzung* (Berlijn 1995). In het Engels Morrison, *Ravensbrück everyday life in a women's concentration camp, 1939-45* (Princeton 2000). In Duitsland, Frankrijk en Polen werden de meeste studies gepubliceerd, zie Krüger, *Bibliographie*, 16.
- 134 Herbert, *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, 23.

op basis van interviews met overlevenden. Daarnaast heeft deze toename van het aantal memoires van kampoverlevenden te maken met een factor die uitsluitend op de individuele herinnering betrekking heeft: de toenemende behoefte aan herinneren en terugblikken naarmate men ouder wordt.¹³⁵ Niet alleen werden (kamp)herinneringen uit de adolescentie sterker en frequenter, ook werd met het oog op de aanstaande eigen dood de noodzaak gevoeld deze herinneringen voor het nageslacht vast te leggen. Memoires zijn dan ook uitdrukking van zowel collectieve als individuele herinneringen, die beide aan verschillende processen onderhevig zijn.¹³⁶

De publicatiegolf over Ravensbrück na 1990 is niet alleen het resultaat van praktische omstandigheden, politieke omwentelingen en een geïntensiverde omgang met het oorlogsverleden. Aan de publieke en wetenschappelijke interesse in Ravensbrück ligt tevens een feministisch motief ten grondslag. Het onderzoek naar Ravensbrück werd grotendeels vanuit vrouwengeschiedenis of genderstudies verricht. Binnen dit interdisciplinaire vakgebied werden het eigene van een vrouwenkamp en de specifieke situatie van vrouwen in de kampen en het verzet bestudeerd, waaraan voordien nauwelijks aandacht was besteed.¹³⁷ Dat had een reden.

De publicaties die als de standaardwerken over 'de kampen' werden beschouwd, concentreerden zich op de grotere mannenkampen en dan vooral op het mannenkamp in Auschwitz.¹³⁸ Mede doordat historici en journalisten veel vaker het werk van mensen als Eugen Kogon en Primo Levi citeerden dan autobiografische schetsen van vrouwelijke overlevenden, kregen kampervaringen van mannen een normatieve status.¹³⁹ Auschwitz (in feite het mannenkamp) werd een metafoor voor alle kampen. Sinds halverwege de jaren zeventig ontstond echter – vooral in Duitsland – een opleving in het onderzoek naar de vrouwengeschiedenis van de concentratiekampen.¹⁴⁰ Daarbij

135 D. Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt: over het autobiografische geheugen* (Amsterdam 2001) 204-237. Zie ook Walz, *Und dann kommst du dahin*, 21.

136 Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen*, 186; Kansteiner, 'Finding meaning in memory', 185.

137 De felle discussie over vrouwelijk ouderschap en de specifieke rol en verantwoordelijkheid van vrouwen binnen het nazi-regime is de geschiedenis ingegaan als de *Historikerinnenstreit*. Zie het werk van de hoofdrolspelers in deze discussie: C. Koonz, *Mothers in the fatherland. Women, the family and Nazi-politics* (Londen 1987); G. Bock, 'Die Frauen und der Nationalsozialismus. Bemerkungen zu einem Buch von Claudia Koonz', *Geschichte und Gesellschaft* 15 (1989) 4, 563-579. Voor een analyse: K. Sniijders, *Schuld en sekse. Een onderzoek naar de genderbetekenissen van 'schuld' in de discussie over de oorzaken van Nationaal-socialisme en Holocaust* (Doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1998); K. Heinsohn et al, *Zwischen Karriere und Verfolgung. Handlungsräume von Frauen im nationalsozialistischen Deutschland* (Frankfurt a.M. 1997); U. Gerhard, 'Fern von jeden Suffragettenum. Frauenpolitik in Deutschland nach 1945, eine Bewegung der Frauen?', in I. Bandauer-Schöffmann und C. Duchon eds., *Nach dem Krieg. Frauenleben und Geschlechterkonstruktionen in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg* (Herbolzheim 2000) 175-202.

138 Te denken valt aan de invloedrijke studie van Martin Broszat destijds naar aanleiding van de Auschwitz-processen in Frankfurt, zie M. Broszat et al, *Anatomie des NS-Staates* (Mannheim 1965).

139 Schikorra, *Kontinuitäten der Ausgrenzung*, 15, 16. Zie ook S. Horowitz, 'Geschlechtsspezifische Erinnerungen an den Holocaust', in S. Jacobeit, *Forschungsschwerpunkt Ravensbrück* (Berlijn 1997).

140 C. Koonz, 'A tributary and a mainstream. Gender, public memory and the historiography of Nazi

was de focus op vrouwen in het verzet maatgevend.¹⁴¹ Deze wetenschappelijke nadruk op de actieve rol van vrouwen in het verzet kan enerzijds vanuit het feministische kader worden verklaard waarbinnen dit onderzoek werd verricht. Anderzijds zou het een gevolg kunnen zijn van de receptie van de vanuit communistisch kader geproduceerde geschiedschrijving over het kamp door overlevenden.

De institutionalisering van het vakgebied genderstudies in de jaren negentig verstevigde de basis voor de wetenschappelijke geschiedschrijving over Ravensbrück aanzienlijk. Hoewel de ervaringen van vrouwen de bovenaan bleven voeren, is er sindsdien meer oog gekomen voor de diversiteit aan kampervaringen van de vrouwelijke gevangenen. Er verschenen studies naar de ‘asocialen’, de Joodse vrouwen en de Sinti en Roma en naar tot voorheen onderbelichte thema’s als kinderen in het kamp, gedwongen prostitutie, daders en omstanders.¹⁴²

Een effect van deze feministisch gemotiveerde geschiedschrijving is dat het merendeel van de studies naar Ravensbrück door *historicae* is geschreven. In dit opzicht onderscheidt de Ravensbrück-historiografie zich van de geschiedschrijving over andere kampen. Bovendien werden de mannelijke gevangenen van Ravensbrück nauwelijks tot onderzoeksonderwerp gemaakt. Bernhard Strelbe was één van de zeer weinige mannelijke Ravensbrück-historici die de eerste en tot nu toe enige studie naar het mannenkamp verrichtte.¹⁴³ De dominantie van vrouwen als subject én object vormt dus een constante factor in de geschiedschrijving over Ravensbrück. Het is tevens een opvallende overeenkomst tussen de geschiedschrijving door overlevenden en door tweede-generatie-historici.

Germany’, in K. Hageman and J.H. Qataert eds., *Gendering modern German history: themes, debates, revisions* (Oxford/New York 2007) 147-168. Voorbeelden zijn: Zorn en Meyer, *Frauen gegen Hitler – Berichte aus dem Widerstand 1933-1945* (Frankfurt a.M. 1974); H. Elling, *Frauen im Deutschen Widerstand*, (Frankfurt a.M. 1979); L. Suhling en U. Hochmuth, *Der unbekannte Widerstand* (Frankfurt a.M. 1980); G. Szepanksy, *Frauen leisteten Widerstand 1933-1945* (Frankfurt a.M. 1983).

141 Voorbeelden zijn voor de BRD: H. Elling, *Frauen im Deutschen Widerstand 1933-1945* (Frankfurt a.M. 1978). Voor Oostenrijk: K. Berger et al eds., *Der Himmel ist blau. Kann sein. Frauen im Widerstand Österreich 1938-1945* (Wenen 1985) en Idem, *Ich geb dir ein Mantel, dass du ihn in Freiheit tragen kannst. Widerstehen im KZ. Österreichische Frauen erzählen* (Wenen 1987). Deze laatste twee projecten zijn gebaseerd op interviews met overlevenden.

142 Over Joodse vrouwen zie: I. Dublon-Knebel, *Schnittpunkt des Holocaust: jüdische Frauen und Kinder im Konzentrationslager Ravensbrück* (Berlijn 2009); R. Saidel, *The Jewish women of Ravensbrück concentration camp* (Madison 2004), L. Apel, *Jüdische Frauen im Konzentrationslager Ravensbrück 1939-1945* (Berlijn 2003). Over ‘Asocialen’: C. Schikorra, *Kontinuitäten der Ausgrenzung: ‘asoziale’ Häftlinge im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück* (Berlijn 2001). Over daders: A. Kretzer, *NS-Täterschaft und Geschlecht: der erste Britische Ravensbrück-Prozess 1946/47 in Hamburg* (Berlijn 2009); S. Erpel, *Im Gefolge der SS: Aufseherinnen des Frauen-KZ Ravensbrück* (Berlijn 2007). Over omstanders: A. Leo, *‘Das ist so’n zweischneidiges Schwert hier unser KZ ...’ Der Fürstenberger Alltag und das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück* (Berlijn 2008).

143 Strelbe, ‘Das Männerlager im KZ-Ravensbrück 1941-1945’, 141-174. Van hem is ook het enige overzichtswerk van de geschiedenis van Ravensbrück afkomstig. Zie *Das KZ Ravensbrück*.

2.4 Conclusie

De geschiedenis van Ravensbrück laat een grote diversiteit aan ervaringen zien. Vrouwen, mannen en kinderen werden er via verschillende wegen en om uiteenlopende redenen voor korte of langere tijd samengebracht. Van de 143.000 gevangenen in het vrouwenkamp en het mannenkamp in Ravensbrück overleefden naar schatting 28.550 mensen (twintig procent) hun gevangenschap niet. Zij kwamen om door geweld, ziekte, honger, kou, uitputting of vergassing. De mensen die het wel overleefden, werden in het kamp of elders bevrijd. De grootste groep Nederlandse en Belgische vrouwen is samen met vrouwen uit Frankrijk en Polen door het Rode Kruis naar Zweden overgebracht.

Overlevenden en historici – twee categorieën die soms samenvielen – produceerden kennis over Ravensbrück op basis van herinnering, wetenschappelijk onderzoek of een combinatie van beide. In de geschiedtheorie domineerde lange tijd het idee van een tegenstelling tussen herinnering en geschiedwetenschap. De nadruk werd gelegd op de verschillen tussen beide genres in de mate van betrouwbaarheid, objectiviteit en authenticiteit. Een studie naar herinnering werd daardoor een enigszins politieke aangelegenheid omdat men gedwongen werd positie te kiezen: vóór de authentieke, directe, ‘levende’ herinnering, of vóór de objectieve, betrouwbare, maar ‘geconstrueerde’ geschiedenis. De aanname dat herinnering en geschiedwetenschap elkaar wederzijds beïnvloeden, werd in dit hoofdstuk van een empirische basis voorzien.

De geschiedschrijving over Ravensbrück laat een interessante conjunctuur zien. Overlevenden begonnen direct na de oorlog te schrijven over het kamp en publiceerden memoires, brochures, bundels en een enkele wetenschappelijke studie. Maar pas na 1990 kwam de wetenschappelijke geschiedschrijving over Ravensbrück goed op gang, vooral in Duitsland, en verscheen ook een groot aantal memoires. Belangrijke impulsen voor deze historiografie waren de val van de Muur, de Duitse eenwording, het vijftigjarig jubileum van de bevrijding van de kampen en het besef dat het aantal overlevenden steeds kleiner werd.

De verwevenheid tussen productie en consumptie van kampherinneringen en tussen herinnering en geschiedwetenschap die deze conjunctuur zichtbaar maakt, werpt een nieuw licht op historici als consumenten van herinneringen aan Ravensbrück. Er blijken opvallende inhoudelijke overeenkomsten tussen de geschiedschrijving door overlevenden en door historici die niet in het kamp gezeten hebben.

Ten eerste ligt zowel in de memoires en studies van overlevenden als in de studies van anderen de nadruk op de politieke gevangenen, het verzet en de onderlinge solidariteit in het kamp; pas in de jaren negentig kwamen ook andere categorieën gevangenen en kampervaringen in het wetenschappelijke

blikveld. Ten tweede domineren vrouwen als subject en als object in de geschiedschrijving over Ravensbrück. Het idee van Ravensbrück als vrouwen-aangelegenheid werd door de geschiedwetenschap overgenomen en gereproduceerd. Ten derde was de historiografie over Ravensbrück expliciet ideologisch gemotiveerd. Historici van de tweede generatie waren voornamelijk vanuit een feministische overtuiging in de geschiedenis van Ravensbrück geïnteresseerd. Vanuit de Ravensbrückcomités werd hoofdzakelijk binnen een communistisch kader betekenis gegeven aan de geschiedenis van Ravensbrück. Deze politieke inkadering van het verleden leidde tot een bepaalde verhaalstructuur over het kamp waarin maar voor een beperkt aantal groepen, ervaringen en perspectieven plaats was. De verbinding tussen vrouwen, verzet en Ravensbrück vormde een belangrijk onderdeel van deze verhaalstructuur, waardoor ze de interesse wekte van feministische historicae. Deze structuur zette vervolgens de standaard voor overlevenden en historici die weliswaar buiten de kaders van de (communistische) overlevendenorganisaties opereerden, maar wel in dezelfde historiografische context van de herinneringsculturen van het kamp participeerden. De feministische historicae kunnen als consumenten worden beschouwd van de sterk door het communisme beïnvloedde collectieve herinneringen aan Ravensbrück. Zij droegen vervolgens vanuit hun eigen overtuiging en discipline bij aan de geschiedschrijving over het kamp. Een zelfde uitwisselingsproces tussen producenten en consumenten van herinneringen aan Ravensbrück vond ook binnen andere contexten plaats, zoals uit de volgende hoofdstukken zal blijken.

3 Wederopbouwfeminisme en de institutionalisering van anti-fascistische kampherinneringen, 1945-1965

Na de capitulatie werd het oorlogsverleden in de meeste Europese landen in een nationale context verwerkt. Dit nationale perspectief domineerde decennialang de wijze waarop met kampoverlevenden werd omgegaan. In heel Europa vormden collectief verzet, opoffering en strijd de belangrijkste ingrediënten van de nationale oorlogsherinneringen. Deze ‘Europese concentratiekampherinnering’ kwam binnen nationale kaders tot stand en werd vanaf eind jaren veertig grotendeels gevoed door het communisme of het anticommunisme.¹ In Centraal en Oost-Europa werden nieuwe communistische regimes gevestigd uit naam van het antifascisme.² De focus op de rol van communisten in de strijd tegen Hitler werd een belangrijk middel van de Sovjet-Unie en de daarmee verbonden landen om hun macht te legitimeren en te vergroten. In de westelijke invloedssfeer werd het communisme onder de noemer van totalitarisme juist met de fascistische dictatuur gelijkgeschakeld en met evenzoveel retorische kracht bestreden.

Tegen deze achtergrond sloten overlevenden van Ravensbrück zich aaneen in comités en verenigingen, zowel in Oost- als in West-Europa. Soms gebeurde dit al in de eerste maanden na de oorlog. Verschillende levensbeschouwingen, zoals het communisme en het vooroorlogse feminisme, vormden de ideologische grondslag van hun organisaties. Verdeeld over steden of regio’s waren in een land soms meerdere groepen Ravensbrück-overlevenden actief. Bovendien werd in 1956 een Internationaal Ravensbrück Comité opgericht waarbij comités uit dertien, later twintig landen waren aangesloten. Met wisselend succes probeerden de comités in hun eigen land een plek te verwerven in het naoorlogse, nationaal georiënteerde herinneringslandschap. Aan de hand van het concept herinneringscultuur bespreek ik in dit hoofdstuk onder welke omstandigheden de productie en consumptie van collectieve herinneringen aan Ravensbrück vanuit de overlevendencomités in deze eerste periode op gang kwam.

1 A. Prenninger, ‘KZ-Erinnerung im Wandel. Rituelle Verfolgungserinnerungen, “Pilgerfahrten” und der 60. Jahrestag der Befreiung der Konzentrationslager’, in S. Mattl et al eds., *Krieg, Erinnerung, Geschichtswissenschaft* (Wenen et al 2009) 301-329. Dit transnationale discours over de kampen kan zowel verwijzen naar de inhoud van de collectieve kampherinneringen als naar de context waarin deze werden geproduceerd en gerecipieerd.

2 F. Furet, *Het verleden van een illusie. Het communisme in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1996) 455.

Na een analyse van de effecten van de Ravensbrück-processen in 1946 op de inhoud en uitwisseling van collectieve herinneringen aan Ravensbrück belicht ik de totstandkoming van de Ravensbrückcomités in de vier onderzoekslanden. Daarna komen de oprichtingsgeschiedenis van het herinneringscentrum Ravensbrück in de jaren vijftig aan bod en de wijze waarop de kampherinneringen daar tot uitdrukking werden gebracht. Vervolgens ga ik in op het belang van sekse als organisatiebasis van de Ravensbrückcomités.

3.1 De Ravensbrück-processen: kampherinneringen in de openbaarheid

Van december 1946 tot mei 1948 vond in Hamburg een serie van zeven strafprocessen plaats tegen kampleiding en -personeel van Ravensbrück. Er stonden 21 vrouwen en zeventien mannen terecht. Van hen kregen negen vrouwen en tien mannen de doodstraf opgelegd, de overigen kregen tien of vijftien jaar gevangenisstraf of werden vrijgesproken wegens gebrek aan bewijs.³ Naar de gang en betekenis van deze processen is, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Neurenberger tribunaal en de berechting van kampersoneel van Auschwitz, tot dusver nauwelijks onderzoek verricht.⁴ In deze paragraaf wil ik me niet zozeer richten op het verloop van de Ravensbrück-processen, als wel op de betekenis die zij voor de herinneringsculturen van Ravensbrück hadden – zowel op landelijk als op transnationaal niveau.

In naoorlogs Duitsland werden in alle vier de bezettingszones militaire rechtbanken opgericht om nazi's uit hogere en lagere geledingen van de partij en tevens de leiding en bewaking van de concentratiekampen te berechten. Deze strafprocessen schiepen een belangrijk precedent voor de internationale rechtspraak in de volgende decennia, maar dienden behalve een juridisch

3 H. Elling und U. Krause-Schmitt, 'Die Ravensbrück Prozesse', 14-29. Op 2 en 3 mei 1947 werden negen doodvonnissen voltrokken, twee van de ter dood veroordeelden hadden op dat moment al zelfmoord gepleegd. In de loop van de jaren vijftig werden de twee vrouwen en twee mannen die tijdens het eerste proces tot gevangenisstraffen waren veroordeeld vervroegd vrijgelaten, zie U. Schmidt, 'The scars of Ravensbrück', 48.

4 Recent is de dissertatie van Anette Kretzer, *NS-Täterschaft und Geschlecht: der erste britische Ravensbrück-Prozess 1946/47 in Hamburg* (Berlijn 2009) verschenen, waarin het proces vanuit een genderspectief wordt geanalyseerd. In 2005 publiceerde Ulf Schmidt een artikel over het Britse oorlogsmisdadenbeleid, waarin hij ingaat op de ontstaansgeschiedenis van de Ravensbrück-processen in Hamburg: Schmidt, 'The scars of Ravensbrück: Medical Experiments and British War Crimes Policy, 1945-1950', *German History* 23 (Jan. 2005) 20-49. Tevens gepubliceerd in Heberer and Matthäus eds., *Atrocities on Trial: Historical Perspectives on the Politics of Prosecuting War Crimes* (Washington et al 2008) 123-158. Voordien hebben alleen Elling en Krause-Schmitt in de jaren negentig in het informatieblad van de *Studienkreis Deutscher Widerstand* in Frankfurt am Main over de processen gepubliceerd. Zie: *Informationen* 35 (Okt. 1992) 13-29. Silke Schäfer verrichtte aan de Technische Universiteit Berlijn promotieonderzoek naar vrouwen in concentratiekampen, waarin enkele pagina's aan de Ravensbrück-processen zijn gewijd, zie: Schäfer, *Zum Selbstverständnis von Frauen im Konzentrationslager. Das Lager Ravensbrück*, TU Berlin 2002, 32-38, beschikbaar via http://edocs.tu-berlin.de/diss/2002/schaefer_silke.pdf. Ook Donald Bloxham wijdde in zijn boek *Genocide on trial. War crimes trials and the formation of Holocaust history and memory* (Oxford 2001) enkele pagina's aan het Ravensbrück-proces, zie 34 en 63.

ook een opvoedkundig doel: de processen werden verslagen op de radio en in kranten, en bewijsmateriaal werd onder meer op scholen en in bioscopen door het hele land gebruikt.⁵ Via de juridische weg wilden de geallieerden Duitsland denazificeren.

De militaire rechtbank in Hamburg, de hoofdstad van de Britse bezettingszone in het noorden van Duitsland, begon zich eind 1945 te richten op Ravensbrück. In eerste instantie was het de bedoeling dat dit tribunaal uitsluitend misdaden tegen Britse ingezetenen zou behandelen. In Ravensbrück zaten enkele tientallen Britse vrouwen, van wie het grootste deel behoorde tot een speciale parachutisteneenheid. Zij waren als krijgsgevangene in Ravensbrück terechtgekomen.⁶ Later betrok de *United Warcrimes Commission* echter ook andere misdaden bij haar onderzoek, zoals marteling en medische experimenten, die niet uitsluitend Britse ingezetenen hadden getroffen.⁷ Deze uitbreiding had te maken met het feit dat de Sovjetautoriteiten – die na mei 1945 het bewind over Ravensbrück voerden – weinig interesse toonden om kamppersoneel op te sporen en te berechten.⁸ Omdat er al een Brits team met de opsporing bezig was en omdat veel kamppersoneel naar de Britse bezettingszone was gevlucht en daar al dan niet was opgepakt, werd het Ravensbrück-proces een Britse aangelegenheid.

In een rapport over Ravensbrück verzamelde het onderzoeksbureau van de *United Warcrimes Commission* de namen van 79 personen van wie de meesten werden verdacht van ‘mishandeling, marteling, dood door schuld en moord.’⁹ Een aantal Poolse en Franse overlevenden hielp de Britse geheime dienst bij het identificeren van de daders, zodat deze konden worden opgespoord.¹⁰ Uiteindelijk werden echter slechts 38 personen in Hamburg berecht, omdat veel verdachten niet op tijd konden worden opgespoord. Eveneens wisten enkele verdachten te ontkomen. Zo stonden de mannelijke kampcommandanten Fritz Suhren en Hans Pflaum aanvankelijk in Hamburg terecht, maar zij ontsnapten voor hun veroordeling uit hun cel in Neuenengamme.¹¹ De twee werden later alsnog berecht in Rastatt in de deelstaat Baden-Württemberg, destijds in de Franse bezettingszone in Duitsland.¹²

5 Judt, *Na de oorlog*, 81.

6 Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 156 en 161.

7 Schmidt, ‘The scars of Ravensbrück’, 28.

8 S. Jacobeit und S. Erpel, *‘Ich grüße euch als freier Mensch’* (Berlijn 1995); Schmidt, ‘The scars of Ravensbrück’, 35.

9 NIOD, Archief 250 ‘Doos Ravensbrück’ Map Ravensbrück C 18 7. Rapport ‘Staffs of the concentration camps (officials mentioned in UNWCC records), nr. VII Ravensbrück (women’s concentration camp and Uckermark subcamp’, december 1945.

10 Schmidt, ‘The scars of Ravensbrück’, 24.

11 NIOD, Archief 250 ‘Doos Ravensbrück’, Map CR 30310: Bundel overgetypte krantenberichten betr. stafprocessen Ravensbrück. Titel: ‘Proces Ravensbrück begonnen’. Zonder datum en titel krant.

12 Op 13 mei 1950 werden beiden veroordeeld tot de doodstraf wegens oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid, zie SOMA AA 1163/66/58, Archives relatives au Camp de Ravensbrück et aux prisonnières politiques belges. Lijst getuigen opgeroepen in zaak Suhren en Pflaum; Oordeel Tribunal Supérieur Français de la Haute Commission Alliée en Allemagne d.d. 13.5.1950.

Ook in de Russische zone in Duitsland, Polen, Oostenrijk en Tsjecho-Slowakije, en later in Oost- en West-Duitsland zijn verdachten van misdaden in Ravensbrück opgespoord, aangeklaagd en berecht. Hierover is echter nog minder bekend dan over de processen in Hamburg.¹³

Najaar 1945 en voorjaar 1946 reisde de commissie die het Hamburger proces voorbereidde door vele (West- en Noord-Europese) landen op zoek naar betrouwbare getuigen. Eén van hen was Irma Trksak, die later voorzitter van het Oostenrijkse Ravensbrückcomité zou worden. Ze was via kennissen benaderd of ze als getuige zou willen optreden. Een Britse opsporingsambtenaar inventariseerde wat ze wist over de zaken die de beklagden ten laste waren gelegd. Enige tijd later werd opgehaald voor de reis naar Hamburg. Daar verbleef ze samen met andere getuigen in een onderkomen voor officieren, volgens Trksak een ongekende luxe. Het getuigen zelf beschrijft ze als niet bijzonder moeilijk of emotioneel: 'Gewoon antwoorden op de vragen'. Veel moeilijker vond ze de terugreis en de thuiskomst; de heenreis en het verblijf waren allemaal prima verzorgd, maar zodra de klus erop zat, moesten de getuigen zelf maar zien hoe ze door een verwoest land in een overvolle trein weer thuiskwamen.¹⁴

In totaal traden 29 oud-gevangenen van tien verschillende nationaliteiten als getuige op. Duitse Ravensbrücksters werden aanvankelijk niet opgeroepen.¹⁵ Conform de Britse *Control Council Law* werden Duitse misdaden begaan tegen andere Duitse ingezetenen van vervolging uitgesloten. Deze misdaden zouden door Duitse tribunalen moeten worden behandeld.¹⁶ Een groepje Berlijnse Ravensbrück-overlevenden dat de aanloop naar het proces met grote belangstelling had gevolgd was het echter niet eens met deze gang van zaken.¹⁷ De vrouwen eisten dat zij als getuigen zouden worden gehoord, omdat 'zij menen (...) dat zij een veel waardevoller getuigenis kunnen voortbrengen tegen de kampbewakers dan tot nu toe geschied is.'¹⁸ Kort na aanvang van het proces in december 1946 kwam een grotere groep Duitse vrouwen bijeen in Berlijn. Deze vrouwen richtten vervolgens een comité op dat een grootscheepse inzamelingsactie op touw zette van schriftelijke getuigenverklaringen van oud-gevangenen. Meer dan honderd getuigenissen werden verzameld, die uiteindelijk werden meegenomen in het proces. Een aantal inzenders trad nadien als getuige op in de rechtszaal.¹⁹

De actie van de Duitse Ravensbrücksters kan als emancipatiestreven van Duitse slachtoffers worden gezien. Dat zij aanvankelijke werden geweigerd

13 Elling und Krause-Schmidt, 'Die Ravensbrück Prozesse', 13.

14 Interview Irma Trksak, Wenen, 30.11.2005.

15 Elling und Krause-Schmidt, 'Die Ravensbrück Prozesse', 28.

16 Schmidt, 'The scars of Ravensbrück', 22.

17 StBG MGR, RA 1-3-5-4. Toespraak Saefkow, Tagung Zentraler Arbeitsgemeinschaft Ravensbrück op 13.9.1948 te Berlijn.

18 NIOD knipselcollectie, KB II 1253, Ravensbrück, *De Waarheid*, 12.12.1946.

19 StBG MGR RA 1-3-5-4. Toespraak Saefkow, Tagung Zentraler Arbeitsgemeinschaft Ravensbrück op 13 september 1948 te Berlijn; Elling en Krause-Schmidt, 'Die Ravensbrück Prozesse', 14, 47.

als getuige zou mede door anti-Duits sentiment kunnen zijn ingegeven. Zoals de Oostenrijkse Ravensbrückster Rosa Jochmann berichtte, konden de Duitse getuigen namelijk niet op dezelfde behandeling rekenen als de getuigen uit andere landen.²⁰ Nationaliteit overvleugelde dus de verschillen tussen daders en slachtoffers. De Duitse Ravensbrücksters werden in eerste instantie als Duitsers gezien, en dus als daders en verliezers van de oorlog, en niet als slachtoffers van vervolging. Deze gang van zaken toont de grote invloed van het nationale vertoog.

Het tribunaal bestond uit vijf Britten, een Pool en drie Fransen. Voor deze samenstelling was gekozen omdat het accent van het proces aanvankelijk vooral lag op de medische experimenten die op gevangenen van Ravensbrück zijn uitgevoerd, en omdat Poolse en Franse vrouwen de grootste groepen vormden onder de slachtoffers hiervan.²¹ Op de Britse hoofdaanklager mr. C.L. Stirling na hadden alle leden van het hof een militaire rang. Stirling had reeds dezelfde functie vervuld in de processen met betrekking tot Bergen-Belsen en Neuengamme.²² De processen vonden plaats onder een aanmerkelijke belangstelling. Volgens een verslag van de Belgische Oorlogsmisdadencommissie zat er in december 1946 een honderdtal mensen op de publieke tribune, overwegend uit Groot-Brittannië.

Tot grote teleurstelling en frustratie van de overlevenden draaide het proces om de daders en hun misdaden, niet om de slachtoffers en hun ervaringen. Dat blijkt uit talloze berichten die van getuigen aan andere Ravensbrücksters of aan het publiek. De Belgische Claire van den Boom en Annette Eekman waren als getuige in Hamburg geweest en belegden bij hun terugkeer een persconferentie om hun onvrede te uiten. 'Enkel maar eenvoudige verdachten worden gevonnist, voor wier veroordeling alleen maar gans nauwkeurige feiten mogen worden aangebracht,' beklagden ze zich.²³ De juridische aard van de ondervragingen vormde ook voor enkele Oostenrijkse getuigen een probleem. De aanklagers waren uitsluitend op zoek naar bewijzen en de getuigen moesten daadwerkelijk hebben gezien dat de beklagde bijvoorbeeld gevangenen had geslagen. 'Steeds moest men dat met "nee" beantwoorden.'²⁴ Het algemene, zware en mensonterende karakter en de onmogelijke levensomstandigheden van het kamp kwamen door deze specifieke vraagstelling volgens hen onvoldoende naar voren.

20 StBG MGR, RA 1-3-4-1. Circulaire/verslag proces Ravensbrück opgesteld te Wenen op 13.6.1948.

21 Schmidt, 'The scars of Ravensbrück', 38.

22 NIOD, Archief 250 'Doos Ravensbrück', Map CR 30310: Bundel overgetypte krantenberichten betr. stafprocessen Ravensbrück. Titel: 'De vrouwenmishandeling te Ravensbrück'. Zonder datum en titel krant. Naast hem bestond het tribunaal uit de Franse generaal-majoor V.J.E. Westropp, de eveneens Franse luitenant-kolonel H. de Bonnechose, de Poolse rechter K. Olszewski, de Britse luitenant-kolonel J.A. Glendinning die eerder ook deelnam aan het Bergen-Belsen proces, de eveneens Britse majoor Bowling-Smith en twee Britse kapiteins, E.H. Buckman en W.H. Scott. De procureur-generaal was majoor S.M. Stewart. Zie ook Schmidt, 'The scars of Ravensbrück', 39.

23 'Hoe het proces van Ravensbrück zich voordeed', *De Kracht* (december 1946) 5.

24 'Der Ravensbrücker Prozess', *Mahnruf 2* (31.1.1947) 13, 14.

Eén overlevende was als ‘eerste getuige’ aangewezen. Dat hield in dat zij als enige een beeld mocht schetsen van het kamp, terwijl de overige getuigen alleen vragen mochten beantwoorden. Ook deze gang van zaken stuitte veel getuigen tegen de borst, temeer omdat het tribunaal gekozen had voor de Noorse Sylvia Salvesen. Op grond van haar bevoorrechte positie in het kamp zou zij het kamp niet goed hebben gekend en daarom zou ze een ‘verkeerd en onvolledig beeld’ hebben geschetst.²⁵ De kritiek op Salvesen van de overige getuigen zou overigens politiek gemotiveerd kunnen zijn. Als niet-communiste legde ze wellicht andere accenten in haar verhaal dan communistes gedaan zouden hebben.

Dat er slechts één getuige een impressie mocht geven van het leven in het kamp betekent dat het proces niet was bedoeld om de overlevenden hun verhaal te laten doen. De ene getuige diende slechts de context te schetsen waarin de behandelde misdaden zouden hebben plaatsgevonden. Dat andere gevangenen mogelijk andere ervaringen hadden gehad en dus tot een ander beeld zouden zijn gekomen, leek niet ter zake te doen, tot grote frustratie van de getuigen. Hun ondergeschikte rol bleek eveneens uit het feit dat getuigen onbeschoft zouden zijn behandeld, zowel door de beklagden als door hun advocaten. Ook werd bespaard op de tijd die voor hen was ingeruimd. Zo kreeg Eekman, eenmaal naar Hamburg afgereisd, op het laatste moment te horen dat ze wegens tijdgebrek niet meer mocht getuigen.²⁶ De grootste angst en frustratie van de getuigen betrof echter de daders en het publiek. Er werd gevreesd dat de straffen niet in verhouding zouden staan tot de verschrikkingen in het kamp, maar vooral dat mensen die het niet hadden meegemaakt het niet zouden begrijpen.²⁷

De processen zijn van aanzienlijk belang geweest voor de herinneringsculturen van Ravensbrück. Ten eerste omdat ze een aanzet vormden tot zowel nationale als transnationale samenwerking en informatie-uitwisseling tussen oud-gevangenen. Voor de Duitse overlevenden was het proces zoals gezegd een aanleiding om een landelijk comité op te richten (hoewel dit landelijke comité vooral in de Sovjetbezettingszone opereerde). Vóór en tijdens de processen ontmoetten de getuigen en belangstellende overlevenden uit verschillende landen elkaar. Met het oog op het proces werd in 1946 de allereerste internationale Ravensbrück-reünie gehouden in Praag.²⁸ Getuigen en overlevenden die als toehoorder bij de zittingen aanwezig waren, brachten verslag uit bij andere Ravensbrücksters. De Oostenrijkse Rosa Jochmann is hiervan het meest productieve voorbeeld: aan meer dan honderd Ravensbrückvrouwen in binnen- en buiten-

25 Volgens de Oostenrijkse getuigen, zo schrijven ze in hun brief, was Salvesen het lievelingetje van de zuster in de ziekenbarak. Historicus Jack Morrison schreef dat Salvesen wegens haar vriendschap met de Noorse koning tot de bevoorrechte gevangenen behoorde, zie idem, *Ravensbrück: everyday life in a women's concentration camp, 1939-45* (Princeton 2000) 83.

26 ‘Hoe het proces van Ravensbrück zich voordeed’, *De Kracht* (december 1946) 5.

27 ‘Der Ravensbrücker Prozess’, *Mahnruf* 2 (31.1.1947) 13, 14.

28 IISG Archief Brecht van den Muijzenberg, Map 29 dossier 2: Ravensbrückvrouwen in Praag 1946. Briefje met besluiten die aldaar genomen zijn.

land stuurde ze nieuwsbrieven over de proceszittingen die ze bijwoonde.²⁹ Ten tweede kunnen de in hoofdstuk 2 besproken historiografische initiatieven van de comités als een indirect gevolg van de processen worden beschouwd. Het is aannemelijk dat hun frustratie over hun beperkte rol tijdens het proces hen heeft gestimuleerd om zelf de documentatie over het kamp ter hand te nemen.

Een derde reden waarom de processen de herinneringsculturen van Ravensbrück hebben beïnvloed betreft de potentiële herinneringsconsumenten in de diverse landen. De aanklagers deden aan waarheidsvinding; misdaden en aantallen slachtoffers werden gedocumenteerd. Hierdoor werd niet alleen bij de aanwezigen in de rechtszaal duidelijk wat er in Ravensbrück had plaatsgevonden, ook werd daarover bericht in kranten. Op die manier werd al in de jaren vlak na de oorlog veel kennis gegenereerd over wat er in Ravensbrück was gebeurd. De getuigenissen en de verslagen hierover droegen bij aan de beeldvorming over het kamp bij een publiek dat veel breder was dan alleen de overlevenden. Op die manier werd er een cultureel geheugen aangelegd dat als bron van nationale en transnationale communicatie over het recente verleden kon dienen.

Een studie van de berichtgeving over de processen maakt duidelijk dat Ravensbrück destijds al een zekere reputatie had; herhaaldelijk was sprake van ‘het beruchte vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück’.³⁰ Mogelijk was dit beeld mede gebaseerd op memoires en mondelinge overlevering van herinneringen door overlevenden. Het in de berichtgeving breed uitgemeten feit dat er vrouwelijke bewakers in Ravensbrück waren, leek aan de beruchte reputatie bij te dragen en sprak sterk tot de verbeelding: ‘Vrouwelijke SS-ers waren erger dan wilde beesten’, kopte *De Waarheid*.³¹ Over de aangeklaagde Dorothea Binz, opzichteres in de strafbunker, werd gezegd dat zij de gevangenen sloeg waarbij ze ‘de kracht van een grote man aan de dag legde, omdat zij hierop getraind was. Ze sloeg zo hard dat je het twee straten verder kon horen.’³² Deze gendertyperingen van de bewaaksters als ‘beesten’ komen overeen met het algemene beeld dat na de oorlog van vrouwelijke daders werd geschetst. Volgens Ulrike Weckel werden zij anders dan mannelijke daders vaak als abnormaal en onvrouwelijk afgeschilderd, temeer omdat ze zich niet zoals mannen konden verschuilen achter een voor mannen ‘normale’ bevelsstructuur waarin zij ‘slechts’ opdrachten uitvoerden.³³

29 StBG MGR, RA 1-3-4-1. Verslag van het proces, opgesteld op 13 juni 1948 door Rosa Jochmann; Circulaire 1 december 1949, opgesteld door Jochmann. Hierbij is een lijst gevoegd met namen en adressen van meer dan honderd vrouwen aan wie ze haar bericht heeft gestuurd; Circulaire 19 juni 1949 van Jochmann.

30 Voor dit onderzoek is de verslaggeving van de Ravensbrück-processen in Nederlandse en Oostenrijkse kranten bestudeerd.

31 NIOD knipselcollectie, KB II 1253, Ravensbrück, *De Waarheid*, 12.12.1946.

32 NIOD, Archief 250 ‘Doos Ravensbrück’, Map CR 30310: Bundel overgetypte krantenberichten betr. stafprocessen Ravensbrück. Titel: ‘Neeltje Epker getuigt in Hamburg. Een staalkaart der mishandelingen in Ravensbrück’. Zonder datum en titel krant.

33 U. Weckel und E. Wolfrum, “Bestien” und “Befehlsempfänger”. *Frauen und Männer in NS-Prozessen seit 1945* (Göttingen 2003) 15, 16.

Er was veel aandacht voor de verschrikkingen in het kamp, zoals de medische experimenten op gevangenen, gedwongen sterilisatie en het vermoorden van baby's. Ook werden er mogelijk nog extremer feiten vermeld, zoals het onteren van dode lichamen, het roven van gouden tanden en het levend verbranden van mensen in het crematorium.³⁴ De gaskamer werd in vrijwel alle berichten genoemd. Opmerkelijk is dat de enige Nederlandse getuige, Neeltje Epker, wel inging op de dodenmarsen en de bevrijding door het Sovjetleger, maar niet op de evacuatie van grote groepen gevangenen door het Rode Kruis, terwijl dit toch het lot was dat de meeste Nederlandse gevangenen trof.³⁵ Over mannelijke gevangenen werd met geen woord gerept. De vrouwelijke gevangenen werden als anonieme groep voorgesteld en kregen, behalve door de getuigen, geen eigen gezicht.

De aantallen gevangenen en slachtoffers liepen in de berichtgeving sterk uiteen. De Noorse getuige Sylvia Salvesen zou hebben gesteld dat 'honderdduizend gevangenen de hongerdood zijn gestorven en [dat] honderden gevangenen dagelijks de gaskamers in werden gestuurd'.³⁶ Volgens de NRC waren vijfduizend vrouwen gestorven 'in de gaskamers of na proeven van biologische aard'.³⁷ In een ander bericht wordt aanklager Stewart geciteerd die stelde dat tussen 1941 en 1945 118.000 vrouwen in Ravensbrück waren getineerd, van wie bij de bevrijding nog twaalfduizend in leven waren.³⁸ Een andere krant komt met een beduidend lagere schatting van zestigduizend vrouwen, van wie 'slechts een gering percentage' heeft overleefd.³⁹ In enkele andere berichten wordt het totale aantal van 150.000 vrouwen genoemd die in het kamp gevangen zouden hebben gezeten. Zoals in hoofdstuk 2 beschreven stelde het tribunaal het aantal dodelijke slachtoffers uiteindelijk vast op 92.000. Sinds enkele jaren is het aantal vrouwelijke slachtoffers echter naar circa 26.000 bijgesteld.⁴⁰ Het aantal gevangenen in het vrouwenkamp betrof naar schatting 123.000.

De processen en de berichtgeving daarover in de media verankerden het beeld van Ravensbrück als exclusief vrouwenkamp. Op die manier kreeg het kamp een eigen profiel te midden van alle andere kampgeschiedenissen waarmee het publiek destijds werd geconfronteerd. Voor de individuele dodelijke slachtoffers en overlevenden (vrouwen, mannen en kinderen) en hun

34 'Die Bestien von Ravensbrück', *Volksstimme*, 8.12.1946, 3; 'Menschenverbrennungen in Ravensbrück', *Volksstimme*, 17.12.1946, 1.

35 NIOD, Archief 250 'Doos Ravensbrück', Map CR 30310: Bundel overgetypte krantenberichten betr. stafprocessen Ravensbrück. Titel: 'Het proces Ravensbrück. Haagsche vroedvrouw'. Zonder datum en titel krant.

36 'Die Bestien von Ravensbrück', *Volksstimme*, 8.12.1946, 3.

37 NIOD knipselcollectie, KB II 1252 Ravensbrück NRC, 6.12.1946.

38 NIOD, Archief 250 'Doos Ravensbrück', Map CR 30310: Bundel overgetypte krantenberichten betr. stafprocessen Ravensbrück. Titel: 'Proces Ravensbrück begonnen'. Zonder datum en titel krant.

39 'Moedige landgenote gehuldigd', *Nieuwe Haagse Courant* 25.9.1945.

40 Strebel, *Das KZ-Ravensbrück*, 179-180 en 508-509. Het Internationale Ravensbrück Comité en de Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück hanteren tot op heden het beduidend hogere aantal van 92.000 doden in Ravensbrück.

uiteenlopende ervaringen had men tijdens de processen en in de berichtgeving weinig oog of compassie. Nationaliteit werd kenmerkend geacht voor de identiteit en het perspectief van de getuigen.

3.2 Nationale organisatievorming

In verschillende Europese landen organiseerden Ravensbrückvrouwen zich als eerste groep kampoverlevenden binnen hun land, ook in Nederland, Duitsland en Oostenrijk. In België organiseerden overlevenden van *alle* kampen zich in een zeer vroeg stadium; najaar 1945 waren er al 22 kampcomités, waaronder een ‘Vriendenkring Ravensbrück’. In deze paragraaf gaat het om de vraag door wie en waarom er Ravensbrückcomités werden opgericht, welke activiteiten deze groepen ondernamen en in welke contexten dat gebeurde.

De volgorde waarin de comités aan de orde komen is gekozen op basis van het moment van oprichting. In Nederland werd in december 1945 het Initiatiefcomité Vrouwen van Ravensbrück opgericht, de officiële oprichtingsdatum van de Belgische Vriendenkring Ravensbrück is 1 januari 1946, in Duitsland werd op 6 januari 1947 een *Lagergemeinschaft* (kampgemeenschap) Ravensbrück gevormd en Oostenrijk volgde op 24 mei van hetzelfde jaar. De initiatieven van Duitse vrouwen om zich onder de noemer ‘Ravensbrück’ aan te sluiten hadden hoofdzakelijk plaats in de Russische bezettingszone. Omdat hun activiteiten na de Duitse deling in 1949 in de DDR werden voortgezet, spreek ik in dit hoofdstuk vooral van ‘DDR’ en niet van ‘Duitsland’.

In **Nederland** kwamen meerdere groepen gedurende een bepaalde periode samen met ‘Ravensbrück’ als gemeenschappelijke noemer. Deze groepen volgden elkaar op of bestonden naast elkaar. In feite ging het om een tiental actieve Ravensbrücksters, hoofdzakelijk communistes, die deels dezelfde achterban van maximaal tweehonderd vrouwen aan zich wisten te binden. Vanwege ideologische verschillen slaagden de vrouwen er echter niet in om daadwerkelijk samen de herinnering aan hun kamp levend te houden en publiek te maken.

Het eerste gezamenlijke initiatief van Nederlandse vrouwen van Ravensbrück vond plaats in december 1945. In Instituut Schoevers in Den Haag hielden ongeveer 125 vrouwen een reünie die werd afgesloten met een diner.⁴¹ Bijzonder was dat een hofdame van Koningin Wilhelmina, die zelf ook enige tijd gevangen had gezeten, de reünie bijwoonde namens de Koningin.⁴²

41 J. Withuis, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005) 100. Hier wordt gesproken over ‘ruim 200’ aanwezigen. Wellicht is dat het aantal aanwezigen bij het diner in restaurant Lensvelt Nicola, na afloop van de bijeenkomst in Schoevers.

42 *De Waarheid*, 17.12.1945. Het betreft een zekere freule de Beaufort. Onduidelijk is of het hier gaat om Louise Theodora (Loukie) de Beaufort-barones van Hardenbroek. Zij was per 1 augustus 1945 benoemd tot dame du palais (informatie Koninklijk Huisarchief).

Aan het onderling contact bestond grote behoefte; veel vrouwen hadden een enthousiast kaartje bij hun aanmelding gevoegd. Initiatiefneemster van de reünie was Kek IJzerdraat.⁴³

Volgens de communistische krant *De Waarheid* had de bijeenkomst deels een politiek doel. Behalve het contact onderhouden met oud-kampgenoten wilde de organisatie 'de aandacht van de regering vestigen op de vele zorgen' van de Ravensbrücksters en 'de moeilijkheden en problemen van deze groep (...) net als in België (...) tot staatsaangelegenheid maken'.⁴⁴ In Nederland werden – anders dan in België en Frankrijk – organisaties van oud-gevangenen en verzetsmensen bewust buiten de besluitvorming over de berechting van collaborateurs, de regelingen voor oorlogsslachtoffers en het herdenken van de oorlog gehouden.⁴⁵ De naoorlogse Nederlandse regeringen streefden naar orde en nationale eenheid, die zou worden ondermijnd wanneer allerlei afzonderlijke groepen een speciale positie zouden claimen. De gecentraliseerde herinneringspolitiek die vanuit de regering tot stand kwam, kreeg gestalte in de oprichting van monumenten, het uitbrengen van medailles en de organisatie van tentoonstellingen. De oud-gevangenenorganisaties dienden vooral om het overheidsbeleid te legitimeren.⁴⁶ Wel werd een regeling getroffen voor voormalig verzetsmensen en hun nabestaanden. Deze Wet Buitengewoon Pensioen 1940-1945 trad in september 1947 in werking.⁴⁷ Voor slachtoffers van de raciale vervolging kwam er daarentegen geen uitkering of erkenning.⁴⁸

IJzerdraat had een vragenlijst rondgestuurd om de mogelijke problemen van de Ravensbrücksters te inventariseren. De vragen betroffen de gevangenschap (plaats, duur, reden), de situatie die de vrouwen bij terugkeer aantrouwen en hun lichamelijke en ook geestelijke gezondheid. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht bestond daar in die periode dus al wel aandacht voor. Een enkeling gaf aan last te hebben van rusteloosheid, geheugenverlies of slaap- en concentratieproblemen (waar sommigen grappend bijschreven dat dit laatste toch wel heel merkwaardig was, na in een concentratiekamp te hebben gezeten). De meeste vrouwen kwalificeerden hun geestelijke gezondheid echter als goed en uit de antwoorden en toegevoegde opmerkingen blijkt een opgeruimde, nuchtere stemming.⁴⁹

In dezelfde maand richtte een groep Amsterdamse Ravensbrücksters rond communistes Stennie Gret en Rie Lips en de liberale Thea Boissevain het Initiatiefcomité Vrouwen van Ravensbrück op. Deze vrouwen hadden explicie-

43 Withuis, *Na het kamp*, 100.

44 *De Waarheid*, 17.12.1945. Volgens Withuis had de organisatie van deze reünie geen politiek doel, zie *Na het kamp*, 108.

45 H. Piersma, *Bevochten recht. Politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Amsterdam 2010) 271.

46 Lagrou, *The legacy of Nazi occupation*, 68-69.

47 C. Kristel, 'Inleiding' in idem, *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog: besluitvorming* (Amsterdam 2002) 7-22, 17.

48 Withuis, 'Een betwiste erfenis', 319.

49 NIOD Archiefnr. 250, 'Doos Ravensbrück', map 'Retinie'. Aanmeldingen deelnemers.

te politieke ambities met hun initiatief; het belangrijkste doel van hun Initiatiefcomité was de vorming van een progressieve vrouwenorganisatie.⁵⁰ De Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB) werd in november 1946 opgericht en dit betekende het einde van het Initiatiefcomité Ravensbrück. De vormen en motieven van de Ravensbrücksters om bijeen te komen liepen dus nogal uiteen: een grote reünie waar de behoefte aan hulp kon worden geïnventariseerd, en een nieuwe, permanente organisatie om op basis van de kampeervaringen de belangen van alle Nederlandse vrouwen te behartigen. Deze verschillen in hoe het kampverleden in het heden zou kunnen en moeten worden vertaald zouden korte tijd later nog eens worden versterkt door de ideologische verschillen tussen communistes en niet-communistes. Ravensbrück werd hoe langer hoe meer een politieke aangelegenheid, waardoor veel overlevenden afhaakten.

Na de oprichting van de NVB ging een andere groep met deels dezelfde vrouwen verder, onder wie communiste Coba Veltman en Brecht van den Muijzenberg. Deze groep organiseerde diverse Ravensbrück-reünies en verzorgde hulp aan voormalige medegevangenen.⁵¹ Daarnaast was dit Ravensbrückcomité naar buiten gericht en wilde het alle vrouwen van Nederland voor de vrede mobiliseren, omdat vrouwen 'een speciale taak [hadden] in het naoorlogse Nederland.'⁵² Zij grepen een oproep van Koningin Wilhelmina tot daadkracht, vernieuwing en samenwerking aan om zich los van de NVB als 'vrouwen van Ravensbrück' te organiseren en zich in te spannen voor vrede. Daarbij verwezen ze naar de toespraak van de koningin op 3 mei 1947 bij de nationale herdenking op de Woeste Hoeve op de Veluwe, bij het monument voor de gevallen. Ze sprak:

'Wij moeten de voetstappen van onze gevallen drukken. Wij moeten opnieuw beginnen. (...) Zoekt wat u samenbindt, zonder verschillen te verdoezelen. (...) Versterkt banden met kameraden van andere landen. Voer plannen uit in democratische zin. En tot allen zeg ik: Beloven wij de gevallen te werken aan de vernieuwing van ons vaderland.'⁵³

Geïnspireerd door deze vernieuwingsdrift maakte het comité najaar 1947 plannen voor opnieuw een grote Ravensbrück-reünie, die uiteindelijk zou moeten uitgroeien tot een landelijke vrouwendag op 17 april, de datum waarop de communistische verzetsvrouw Hannie Schaft was gefusilleerd.⁵⁴ 'Zeker

50 S. Pratomogret, 'Vijftig jaar Comité Vrouwen van Ravensbrück', *Vervolging en verzet*, Amsterdam 1995; Withuis, *Opoffering en heroiek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (Meppel 1990) 57.

51 *Trouw*, 10 januari 1947; NIOD knipselcollectie KB II 1252 Ravensbrück.

52 IISG, Archief Brecht van den Muijzenberg, 29/1. Concept circulaire 29.9.1947.

53 *Instituut voor Beeld en Geluid*, Document ID: 12624, oud archiefnr: oudHA-002002.archief. Integrale radio opname van de toespraak 'Werk aan vernieuwing van ons vaderland', H.K.H. Koningin Wilhelmina, gehouden op 3.5.1947, Woeste Hoeve.

54 Hannie Schaft was een communistische verzetsvrouw die in april 1945 werd geëxecuteerd en wier nagedachtenis onderwerp was van politieke strijd tussen communisten en niet-communisten. Na de oorlog groeide ze uit tot communistische verzetsheldin, buiten communistische kring werd haar

tienduizenden vrouwen' zouden moeten deelnemen aan deze jaarlijks terugkerende dag.⁵⁵ De aandacht van de Ravensbrücksters verschoof dus steeds verder van de eigen achterban naar de samenleving als geheel en het politieke doel won aan belang, zoals uit de oproep blijkt:

'Ons vaste vertrouwen, dat deze oorlog de laatste zou zijn geweest, is reeds verdwenen. Maar de overtuiging dat een nieuwe oorlog de grootste schande voor de mensheid zou betekenen en het voorbereiden van oorlogen de grootste handicap is voor het geluk van ieder volk, doet ons ondanks alle teleurstelling opnieuw onze stem verheffen voor de VREDE. En hoe kunnen wij dit beter doen dan als vrouwen uit gevangenis en concentratiekampen en beroep te doen op de andere vrouwen om de handen ineen te slaan en de strijd aan te binden met het monster dat oorlog heet?'⁵⁶

Waarom het uiteindelijk niet tot een landelijke vrouwendag ter ere van Hanne Schaft is gekomen, had alles te maken met het tijdstip waarop dit initiatief werd genomen en met de initiatiefnemers zelf; een clubje communistische vrouwen dat alle vrouwen van Nederland wilde mobiliseren. Tegen de achtergrond van de snel oplopende spanning tussen communisten en niet-communisten viel dit niet in goede aarde. Herdenkingen van Hanne Schaft werden tijdens de Koude Oorlogsjaren als ordeverstoring verboden.⁵⁷

De ideologische verdeeldheid tussen communisten en niet-communisten speelde ook andere organisaties van oud-gevangenen parten. Toen in september 1945 de Landelijke Vereniging voor Ex-politieke Gevangenen (Expogé) werd opgericht, waarin veel oud-verzetsmensen actief waren, hadden communisten hierin nog een sterke positie. Vanaf 1947 gingen er vooral in het katholieke zuiden echter steeds meer stemmen op om communistische leden te weren. Dit proces werd versneld na de communistische machtsgreep in Tsjecho-Slowakije in februari 1948, die werd toegejuicht door de CPN. Dat was voor Expogé en vele andere organisaties onacceptabel. Communisten, onder wie Brecht van den Muijzenberg, werden uit het bestuur van Expogé gezet.⁵⁸ De Sovjetcoup in Praag leidde overal in West-Europa tot marginalisering van communistische partijen en organisaties.⁵⁹ De buitengesloten

verhaal nagenoeg doodgezwegen totdat ze rond 1975, toen de politieke strijd was geluwd, uitgroeide tot het prototype van de verzetsvrouw. Zie Theun de Vries, *Het meisje met het rode haar. Roman uit de jaren 1942-1945* (Amsterdam 1956) en de verfilming daarvan door Ben Verbong in 1981. In 1982, toen de politieke strijd was geluwd, werd ze geëerd met een standbeeld in Haarlem, zie: digitaal vrouwenlexicon van Nederland op <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/schaft> (17.3.2010). Zie ook: T. Kors, *Hanne Schaft. Het levensverhaal van een vrouw in het verzet tegen de nazi's* (Amsterdam 1976); J. Withuis, *De jurk van de kosmonaute* (Amsterdam 1995) 186-187 en *Andere Tijden* (VPRO) 16.4.2006.

55 IISG, Archief Brecht van den Muijzenberg, 29/1. Brief 23.II.1947 van 'initiatiefcomité voor de organisatie van een reünie' aan 'het comité van voorbereiding' en 'de aanwezigen op de bespreking van 12 oktober'.

56 Idem, Verslag bijeenkomst 28.8.1947.

57 Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 147 en *Andere Tijden* (VPRO) 16.4.2006.

58 T. de Ridder, *De geest van het verzet. Ex-politieke gevangenen uit '40-'45* (Zutphen 2009).

59 T. Judt, *Na de oorlog. Een geschiedenis van Europa sinds 1945* (Amsterdam 2006) 185.

communisten richtten vervolgens eigen organisaties op; in Nederland was dat 'Verenigd Verzet 1940-1945'. Expogé werd in 1949 koninklijk en vervulde gedurende zeker de jaren vijftig de functie van anticommunistische pressiegroep.⁶⁰

Na het fiasco van de landelijke vrouwendag kwam er in 1949 weer een verband voor oud-gevangenen van Ravensbrück en kamp Vught. Vanaf december 1949 noemde deze groep zich Comité (van) Vrouwen van Ravensbrück.⁶¹ Dicky Zeevat was secretaris.⁶² De aanleiding voor de oprichting was het feit dat de groep rond Zeevat herhaaldelijk werd gevraagd om adressen van medegevangenen. Bovendien waren er geruchten over een herdenking in Ravensbrück of Berlijn, waar veel vrouwen graag bij wilden zijn. Deze herdenking vond plaats in september 1949 in Berlijn en er was inderdaad een Nederlandse delegatie aanwezig.⁶³ Later werden diverse bijeenkomsten gehouden om verslag uit te brengen.⁶⁴ Op deze manier stimuleerden internationale contacten en bijeenkomsten dus de landelijke organisatievorming.

In dezelfde periode vormde zich rond An van Kampen (secretaris) en Rie Lips-Odinot (voorzitter) een groep onder de naam 'Comité van vrouwen uit concentratiekampen en gevangnissen'.⁶⁵ Deze beide communistes kenden elkaar al van voor de oorlog uit het Wereld Vrouwencomité tegen Oorlog en Fascisme (1934-1940). Beiden behoorden in 1946 tot de oprichters van de Nederlandse Vrouwenbeweging.⁶⁶ Lips (1908-1998) was lange tijd voorzitter van de NVB en van 1951 tot 1958 zat ze in de Tweede Kamer voor de CPN, waarvan ze na de oorlog lid was geworden.⁶⁷ Van Kampen en Lips waren ook vertegenwoordigd in het Comité Vrouwen van Ravensbrück, de groep rond Zeevat. Waarschijnlijk is het algemene comité van Van Kampen en Lips halverwege de vijftiger jaren in dit Ravensbrückcomité opgegaan.

Vanaf ongeveer 1956 vormde zich rond Brecht van den Muijzenberg weer een andere groep, die opereerde onder de naam Nederlands Ravensbrück Comité. Van den Muijzenberg beschikte over vele contacten buiten de CPN en wist deze ondanks de Koude Oorlog te onderhouden. Meer dan anderen werd zij buiten de partij gewaardeerd en dit had tot gevolg dat haar groep vooral partijloze of uitgetreden communistische vrouwen aantrok. Het andere Ravensbrückcomité had zich geheel aan het gezag van de CPN onderworpen.⁶⁸ Tussen beide groepen bestond grote vijandigheid. Vooral na 1958, toen Van den Muijzenberg door haar partij werd geroyeerd, werd haar groep

60 Withuis, 'Een betwiste erfenis', 293-324.

61 IISG, Archief Brecht van den Muijzenberg, 29/1. Circulaire 16.12.1949 van comité van vrouwen van Ravensbrück.

62 Idem, circulaire 22.12.1950 en 2.4.1951.

63 Breur, *Een verborgen herinnering*, 320.

64 NIOD knipselcollectie, KB II 1252 Ravensbrück. *De Waarheid*, 24.10.1949 en 19.11.1949.

65 IISG, Archief Brecht van den Muijzenberg, 29/1. Circulaire 19.1.1951.

66 Withuis, *Opoffering en heroïek*, 39.

67 IISG, Biografieën Nederlandse Arbeidersbeweging, Maria Elisabeth Odinot.

68 Withuis, *Na het kamp*, 160-163.

fel bestreden. Deze voor beide partijen problematische situatie hield tot in de jaren zeventig aan. Hoewel de ambities in eerste instantie groot waren – de Ravensbrücksters richtten zich immers tot alle vrouwen van Nederland – stonden de interne ideologische verschillen daadwerkelijke samenwerking in de weg en konden de aanvankelijke doelstellingen niet worden gerealiseerd.

In **België** vormden scherpe politieke tegenstellingen en grote maatschappelijke onrust de hoofdbestanddelen van de eerste naoorlogse jaren. Voor een belangrijk deel werd die verdeeldheid veroorzaakt door de koningskwestie; een felle machtsstrijd tussen katholieken enerzijds en socialisten, communisten en liberalen anderzijds rond de terugkeer van koning Leopold III na de oorlog. Na het uitbreken van de oorlog had hij geweigerd om net als de regering naar Londen te vluchten en was sindsdien in ballingschap in Oostenrijk. Zijn uiteindelijke terugkeer naar België in juli 1950 bracht het land op de rand van een burgeroorlog.⁶⁹ Als compromis werd besloten om kroonprins Boudewijn de troon te laten bestijgen.⁷⁰

Naast de koningskwestie bleef de polemiek over de erfenis van het verzet de politiek domineren. Het oorlogsverleden van individuen, instellingen en politieke partijen bleef één van de grootste strijdpunten in de naoorlogse geschiedenis.⁷¹ De verdeeldheid tussen Vlaanderen en Wallonië en de weliswaar op feiten gebaseerde, maar vaak clichématige voorstelling van collaboratie en verzet die aan beide landsdelen werd gekoppeld, bepaalt tot op heden de nationale omgangswijze met het oorlogsverleden.⁷²

In deze turbulente naoorlogse politieke orde speelden oud-verzetmensen anders dan in Nederland wel een aanzienlijke politieke rol.⁷³ Zo vervulde de landelijke organisatie van politieke gevangenen een belangrijke functie in de onderhandelingen tussen de verschillende politieke partijen tijdens de koningskwestie.⁷⁴ De prominente positie van oud-verzetmensen droeg in grote mate bij aan de vlotte totstandkoming van diverse uitkeringen, schadevergoedingen en eerbetoon voor uiteenlopende groepen oorlogsgetroffenen, die elkaar daarbij hevig beconcurrerden. Tussen 1944 en 1950 kwamen zeven regelingen tot stand voor verschillende slachtoffercategorieën; nadien werd dit

69 P. Lagrou, 'Verzet en naoorlogse politiek', in L. Huyse en K. Hoflack eds., *De democratie heruitgevonden. Oud en nieuw in politiek België, 1944-1950* (Leuven 1995) 45-68, 62.

70 Lagrou, *The legacy of nazi occupation*, 33.

71 Ibidem, 36.

72 Zie R. van Dorslaer, 'Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945-2000', in G. Deneckere en B. de Wever eds., *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar* (Gent 2003) 227-249; M. van den Wijngaert, *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen 2004) 292; J. Laplasse en K. Steen, 'Het verzet gewogen Een kwantitatieve analyse van politieke aanslagen en sabotages in België, 1940-1944', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 15 (2005) 244-260.

73 Zie P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de 'foute' Nederlanders 1945-1955* (Amsterdam 2002); De Ridder, *De geest van het verzet*, 33-36.

74 Dat was de *Nationale Confederatie van Politieke Gevangenen en Rechthebbenden* (NCPGR), zie Lagrou, 'Verzet en naoorlogse politiek', 62; Idem, *The legacy of nazi occupation*, 224-225.

aantal tot twintig uitgebreid. Sonja van 't Hof spreekt dan ook van een caleidoscoop van slachtofferschap. Het was in de verdeelde naoorlogse Belgische samenleving onmogelijk om een beeld van collectief, nationaal verzet dan wel slachtofferschap tot stand te brengen.⁷⁵

Al deze verschillende regelingen hadden twee overeenkomsten. Ten eerste werden Joodse gevangenen net als in Nederland van alle regelingen uitgesloten, tenzij ze de Belgische nationaliteit hadden of aantoonbaar hadden deelgenomen aan het verzet.⁷⁶ De facto had hierdoor slechts vijf procent van de Joden die in 1940 in België woonachtig waren recht op compensatie. Ten tweede waren de bemoeienissen van de Belgische oorlogsslachtoffers primair gericht op morele erkenning van hun slachtofferschap en status, naast financiële compensatie.⁷⁷ Politieke gevangene was een eretitel die met een medaille werd bekrachtigd, en die recht gaf op militaire privileges zoals vrij reizen en gratis gezondheidszorg. Deze titel was voorbehouden aan mensen die aantoonbaar verzet hadden gepleegd.

Mede vanwege de nauwe banden met de politiek, en vanwege de sinds de Eerste Wereldoorlog bestaande organisaties en tradities van oud-strijders, hadden oud-gevangenen en verzetsmensen zich al in een zeer vroeg stadium georganiseerd. Toen in oktober 1945 een reünie plaatsvond van oud-gevangenen van verschillende kampen, waren daar maar liefst vier overkoepelende organisaties van oud-gevangenen aanwezig, die een half jaar later fuseerden.⁷⁸ Deze *Nationale Confederatie van Politieke Gevangenen en Rechthebbenden* (NCPGR) verenigde – weliswaar met moeite – oud-gevangenen van alle kampen over de scherpe ideologische verdeeldheid heen; een unicum in West-Europa.⁷⁹ Communisten speelden in de organisatie een belangrijke, maar geen exclusieve rol.

Bij de reünie in het najaar van 1945 waren tevens 22 kampcomités aanwezig, waaronder de Vriendenkring Ravensbrück.⁸⁰ Net als in Nederland waren er uitsluitend vrouwelijke politieke gevangenen bij deze organisatie aangesloten. Tot haar achterban rekende ze zeven- tot achthonderd Ravensbrücksters, verspreid over het hele land.⁸¹ Koningin Elisabeth, moeder van

75 S. van 't Hof, 'A kaleidoscope of victimhood. Belgian experiences of World War II', in J. Withuis and A. Mooij eds., *The politics of war trauma. The aftermath of World War II in eleven European countries* (Amsterdam 2010) 49-78, 58.

76 De Nederlandse Wet Buitengewoon Pensioen uit 1947 voorzag in een uitkering aan mensen die aantoonbaar actief verzet hadden gepleegd. Andere categorieën getroffen werden pas vanaf de jaren zeventig in diverse regelingen betrokken. Zie M. Bossenbroek, *De Meelstreep* (Amsterdam 2001) 420-438 en H. Piersma, *Bevochten recht*.

77 Van 't Hof, 'A kaleidoscope of victimhood', 59; Lagrou, 'Verzet en naoorlogse politiek', 54 en 57.

78 SOMA AA 936 Archief Claire van den Boom-Martchouk, Map 1. Officieel bulletin van de CNPPA-NCPGR; Lagrou, *The legacy of nazi occupation*, 221.

79 Lagrou, 'Verzet en naoorlogse politiek', 56.

80 SOMA AA 936 Archief Claire van den Boom-Martchouk, Map 1. Officieel bulletin van de CNPPA-NCPGR. De officiële oprichtingsdatum is 1 januari 1946, zie *Le Moniteur Belge*, Ondernemingsnummer: 0410.553.389.

81 Interview Simone DeGuedre, voorzitter Ravensbrückcomité, 6.7.2006.

koning Leopold III, was beschermvrouwe van het Belgische Ravensbrückcomité. Het bestuur van vijf tot tien personen kwam tweemaandelijks bijeen in Brussel en was vrijwel geheel Franstalig. Daarnaast bestond er in Antwerpen een kring van Ravensbrücksters. Dit was de enige regionale en in feite Nederlandstalige afdeling van de landelijke Vriendenkring Ravensbrück.⁸² Ze werd geleid door de Vlaamse socialiste Hilda Sevens-Danneels, vicevoorzitter van het landelijke Ravensbrückcomité.⁸³ Na haar dood werd Sevens opgevolgd door de Vlaamse Mariëtte Druart.

Het precieze verloop van de oprichting van het Belgische comité kon niet worden achterhaald.⁸⁴ Wel zijn de oprichters bekend, die vaak tot aan hun dood actief waren in het comité.⁸⁵ De spil van het Ravensbrückcomité vormde Claire van den Boom-Martchouk (1902-1991), die het comité zesentwintig jaar als voorzitter leidde. Deze van oorsprong Oekraïense was actief lid van de *Partie Communiste Belgique* (PCB) sinds de oprichting in 1921 en trouwde met medeoprichter van de PCB Georges van den Boom. Samen maakten ze tijdens de bezetting deel uit van de communistische verzetsgroep Onafhankelijkheidsfront (OF). In mei 1942 werd Van den Boom opgepakt en in november dat jaar naar Ravensbrück gedeporteerd. Haar dochter volgde in het voorjaar van 1943 en ook haar man werd naar Ravensbrück gebracht, in juli van dat jaar. Na haar terugkeer in België werd Van den Boom onder meer bestuurslid van de NCPGR en naast haar werkzaamheden voor het Ravensbrückcomité was ze actief in het OF dat na de oorlog doorging als belangenorganisatie van verzetsmensen.

Hoewel er socialistische, christendemocratische en communistische vrouwen in het bestuur zaten, kan het Belgische comité als een communistisch georiënteerde organisatie worden beschouwd.⁸⁶ Dit duidt op de sterke rol van de (communistische) voorzitter binnen de organisatie. Vermoedelijk vanwege de dood van Van den Boom in 1991 raakte het Belgisch comité daarna geleidelijk aan in de versukkeling. Dit zou mede verklaren waarom de organisatie relatief weinig sporen heeft nagelaten.

Anders dan in Nederland speelde het Ravensbrückcomité in België in deze

82 Interview Simone DeGeldre, 30.5.2008. In een gedenkboek dat bij de oprichting van het herinneringscentrum Ravensbrück werd uitgebracht staat een afbeelding van vrouwen met een vlag waarop 'Ravensbrück' en 'Provincie Antwerpen' zijn te zien, zie Komitee der antifascistische Widerstandskämpfer der DDR ed., *Ravensbrück* (Berlijn 1960) 103.

83 SOMA AA 936-5. Notulen internationale conferentie Brussel, 30.5.1948; SOMA AA 2023. Documenten betreffende Dirk Sevens en Hilda Danneels.

84 Het persoonlijk archief van Mariëtte Druart, die jarenlang de afdeling Antwerpen leidde, is in particulier bezit en heb ik niet kunnen raadplegen. De huidige voorzitter van de Vriendenkring, Simone DeGeldre, heeft nauwelijks archiefmateriaal en heeft de geschiedenis van haar organisatie nauwelijks kunnen reconstrueren.

85 Zie bijlage 1.

86 Dat blijkt onder meer uit het optreden van het Belgische comité in internationaal verband, verderop in dit onderzoek. Ook Pieter Lagrou, die onderzoek deed naar overlevendenorganisaties in België, schaarde de Vriendenkring Ravensbrück onder de organisaties met een communistische signatuur, zie Lagrou, *The legacy of nazi occupation*, 274.

jaren een vrij prominente rol in internationaal verband. In mei 1948 organiseerde het één van de eerste internationale reünies van Ravensbrück-overlevenden, waarbij vrouwen uit Frankrijk, Luxemburg, Roemenië en Tsjecho-Slowakije aanwezig waren, evenals een tamelijk grote delegatie van dertig vrouwen uit Nederland.⁸⁷ Met deze reünie hadden de Belgische vrouwen internationale samenwerking tussen de oud-gevangenen van Ravensbrück als expliciet doel.⁸⁸ In diverse toespraken werd het belang van dit streven onderstreept. De Franse Renée Mirande-Thomas, die acht jaar later als Renée Mirande-Laval de eerste voorzitter van het Internationale Ravensbrück Comité zou worden, huldigde het 'Frans-Belgische zusterschap' en verheugde zich over de toenadering die er nu op initiatief van de Belgische vrouwen was gekomen. Samen met de vrouwen uit andere landen wilde ze die samenwerking verder uitbouwen en als 'vrouwen van Europa', 'die Duitsland dacht te kunnen onderwerpen' samengaan met de reeds bestaande internationale organisatie van politieke gevangenen. 'De vrouwen zijn tenslotte ook politieke gevangenen. Zij hebben recht op dezelfde aanspreektitel als de mannen'.⁸⁹

Met deze internationale organisatie doelde de spreekster op de *Fédération Internationale des Anciens Prisonniers Politiques* (FIAPP), een Europese organisatie van politieke gevangenen met communistische signatuur (zie §3.3). Ook deze organisatie was afgevaardigd met een spreker die 'diep onder de indruk' was van het initiatief van de vrouwen van Ravensbrück. 'Zonder de strijd van de vrouwen voor de vrede naast de mannen, is er geen vrede mogelijk', sprak hij.⁹⁰ De communistische koers van de FIAPP zou enkele jaren later een splijtzwam vormen binnen de organisaties van overlevenden in West-Europese landen. De Belgische overkoepelende oud-gevangenenfederatie NCPPR besloot in februari 1950 uit de FIAPP te stappen. Veel Belgische kampcomités volgden, maar het Ravensbrückcomité oordeelde dat het opstappen uit de FIAPP in strijd was met het levend houden van de herinnering aan de slachtoffers in de kampen en aan de misdaden van het naziregime.⁹¹

In eigen land waren de activiteiten van het Belgische comité vooral gericht op de noden van oud-gevangenen en hun nabestaanden. Zo zetten Claire van den Boom en andere Ravensbrücksters zich in voor de weduwen en wezen van omgekomen verzetsmannen. Het comité lijkt zich niet nadrukkelijk tot andere vrouwen te hebben gericht, zoals de Nederlandse Ravensbrücksters aanvankelijk deden. Weliswaar schreef een Ravensbrückster, Marcelle Frère-Leroy, in een speciale vrouwenrubriek in het tijdschrift van de NCPPR regel-

87 IISG Archief Brecht van den Muijzenberg, Map 29 dossier 1. Circulaire 19.5.1948. Of er ook Duitse vrouwen waren uitgenodigd is niet bekend. Bij de eerste internationale Ravensbrück-reünie in 1946 in Praag had het organiserende Tsjecho-Slowaakse Ravensbrückcomité van de regering geen toestemming gekregen om Duitse Ravensbrücksters uit te nodigen.

88 SOMA AA 936 Archief Claire van den Boom-Martchouk, Map 5. Notitie Van den Boom 30.5.1948.

89 Idem, notulen internationale conferentie Vrouwen van Ravensbrück, 30.5.1948 te Brussel, 3.

90 Ibidem, 4.

91 'Amicale de Ravensbrück', *l'Effort* 4 (april/mei 1950) 8.

matig over vrouwenrechten en het pas verworven vrouwenstemrecht, maar zij maakte geen deel uit van het comité.⁹² Het comité participeerde vooral in de wereld van oud-gevangenen en nam deel aan de talrijke herdenkingsceremonies. In vergelijking met Nederland speelde sekse in de Belgische context dus een minder prominente rol.

De naoorlogse situatie in **Duitsland** werd gekenmerkt door de alom gevoelde deceptie van het verlies van de oorlog, de enorme verwoestingen en de aanwezigheid van de vier geallieerde bezettingsmachten die het verslagen land onderwierpen aan een antinazistische heropvoedingspolitiek. In veel steden vormde de sociale dienst werkgroepen voor oorlogsslachtoffers om de talrijke kampoverlevenden van de eerste medische en financiële hulp te kunnen voorzien. De voormalige gevangenen van Sachsenhausen en Ravensbrück werden in Berlijn opgevangen.

Berlijn werd ook het centrum van de activiteiten van de Ravensbrück-overlevenden.⁹³ In mei 1946 hielden enkele Ravensbrücksters er een bijeenkomst ter voorbereiding op een grote herdenking die een week later in het voormalige kamp Oranienburg zou worden gehouden, samen met oud-gevangenen van Sachsenhausen. Dit was de eerste herdenking waar de slachtoffers van Ravensbrück werden gememoreerd. Ravensbrückster en communiste Maria Wiedmaier (1896-1977) hield een toespraak. In januari 1947 kwam een grotere groep vrouwen bijeen in de Sovjetzone in Berlijn met als doel een Ravensbrückcomité te vormen.⁹⁴ Dit werd gedaan om vermiste personen doelgericht te kunnen opsporen, maar vooral met het oog op de Ravensbrück-processen die kort daarvoor van start waren gegaan in Hamburg.⁹⁵

Onder de initiatiefnemers van dit Berlijnse comité was Emmy Handke (1902-1994). Handke was voor de oorlog lid van het *Zentralkomitee* van de communistische partij KPD. Voordat ze in 1941 in Ravensbrück kwam had ze reeds zes jaar eenzame opsluiting in verschillende gevangenissen doorstaan. Na de oorlog was ze zo mogelijk nog strijdbaar dan daarvoor. Ze sprak op talrijke bijeenkomsten in de omgeving van Ravensbrück en Berlijn over haar gevangenschap en de gevolgen van het fascisme. Ze was bestuurslid van de genoemde internationale organisatie FIAPP en van haar opvolger *Fédération Internationale des Résistants* (FIR), en van het landelijke equivalent van deze organisatie in de DDR: het *Komitee der Antifaschistischen Widerstandskämpfer* (KdAW). Vanaf 1958 was ze parlementariër in de *Volks-*

92 'Chronique de la femme', *l'Effort* 4 (april/mei 1948); 'Vrouwenkroniek', *Kracht* (juni/juli 1948) 12; *l'Effort* (juli/augustus 1949) 2.

93 Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten, Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück (StBG, MGR) Simone Hannemann, *Die Entstehung der nationalen Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück* (doctoraalscriptie Freie Universität Berlijn 2003) 11.

94 *Ibidem*, 11.

95 StBG MGR, RA 1-3-5-4. Toespraak Saefkow tijdens de Tagung Zentralen Arbeitsgemeinschaft Ravensbrück op 13 september 1948 te Berlijn.

kammer. Daarnaast was ze ruim dertig jaar secretaris van het Internationale Ravensbrück Comité.⁹⁶

In 1948 vormde zich in Dresden een ander Ravensbrückcomité rond Else Eisold. Waarschijnlijk vormde het opsporen van vermiste personen het voornaamste doel van deze organisatie, net als het comité van Handke beoogde. Beide comités ontmoetten elkaar tijdens een landelijke bijeenkomst van oud-gevangenen van Buchenwald in Weimar in april 1948, waarbij ook overlevenden van andere kampen waren uitgenodigd. Er waren negentig vrouwen van Ravensbrück, hoofdzakelijk afkomstig uit de Russische bezettingszone. Tijdens deze bijeenkomst in Weimar besloten deze vrouwen een landelijk Ravensbrückcomité op te richten.⁹⁷ De bijeenkomst in Weimar was ook voor andere kampoverlevenden de aanleiding om zich aaneen te sluiten, naar het voorbeeld van de Buchenwalders die dat een jaar eerder hadden gedaan.⁹⁸ Zodoende waren er in 1948 zo'n vijftien kampcomités actief in Duitsland, waarvan de meeste werden geleid door communisten.⁹⁹ Deze comités waren alle aangesloten bij de overkoepelende *Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes* (VVN), een organisatie die in de latere DDR zou worden opgeheven en door het genoemde KdAW zou worden vervangen – een communistische zuivering van de oud-gevangenenorganisatie. Het KdAW viel rechtstreeks onder de SED en werd door de staat gefinancierd. Later zou ook de VVN in West-Duitsland een communistische koers gaan varen.¹⁰⁰

Het landelijke Ravensbrückcomité had het verzamelen van bewijsmateriaal tegen het voormalige kamp personeel en de geschiedschrijving over het kamp als belangrijkste taken. Volgens Handke diende de nadruk daarbij te worden gelegd op het verzet in het kamp. Ze had met het comité een politiek doel voor ogen: 'Wij willen strijders voor de vrede zijn en wij willen een vreedzame, vooruitstrevende democratische wereld tot stand brengen, sprak ze in Weimar.'¹⁰¹ Er dienden vijf commissies te worden gevormd die zich met een bepaalde taak zouden bezighouden, waaronder sociale bijstand van oudere Ravensbrücksters. Ook zou er een vertegenwoordiger van het mannenkamp moeten worden gekozen, maar uit geen enkel document blijkt dat dit ooit in de praktijk is gebracht. En hoewel Handke de wens uitsprak tot internationale samenwerking, ging zij niet in op het voorstel om een zesde commissie te vormen die zich zou bezighouden met het verzamelen van adressen en het coördineren van internationale contacten. De doelstellingen die Handke

96 S. Jacobeit, *Kreuzweg Ravensbrück. Lebensbilder antifaschistischer Widerstandskämpferinnen* (Frankfurt a.M. 1987) 48.

97 StBG MGR, RA 1-3-5-4, IV. Verslag Arbeitstagung der Ravensbrücker Häftlinge tijdens het Buchenwald Treffen, 9-11.4.1948 te Weimar.

98 E. Reuter und D. Hansel, *Das kurze Leben der VVN. Die Geschichte der Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes in der Sowjetischen Besatzungszone und in der DDR* (Berlijn 1997) 392.

99 Ibidem, 409.

100 Ibidem, 459-519.

101 StBG MGR, RA 1-3-5-4, IV. Verslag Arbeitstagung der Ravensbrücker Häftlinge tijdens het Buchenwald Treffen, 9-11.4.1948 te Weimar.

noemde, kwamen exact overeen met de richtlijnen zoals die door koepelorganisatie VVN waren vastgesteld en die in alle bij haar aangesloten kampcomités werden doorgevoerd.¹⁰²

Bij de oprichtingsvergadering van het Ravensbrückcomité in 1948 waren ook enkele vrouwen van buiten de Russische bezettingszone aanwezig. Na de Duitse deling in 1949 bleven de contacten van het Oost-Duitse comité met hoofdzakelijk communistische en socialistische Ravensbrückvrouwen uit West-Duitsland bestaan. In West-Duitsland werd pas in 1974 een Ravensbrückcomité opgericht. In 1991, een jaar na de Duitse eenwording, gingen het Oost-Duitse en het West-Duitse Ravensbrückcomité samen. In hoofdstuk vijf komt dit eenwordingsproces aan de orde.

Na de capitulatie installeerde zich in **Oostenrijk** een geallieerde bezettingsmacht die er tien jaar bleef. Het land was in vier zones verdeeld en Wenen werd net als Berlijn door de Amerikanen, de Britten, de Fransen en de Russen gezamenlijk bestuurd. Het idee dat de ultieme verantwoordelijkheid voor de verschrikkingen van de oorlog bij Duitsland lag, was zo algemeen aanvaard dat Oostenrijk van schuld werd vrijgepleit. Het nationale oorlogsverleden werd gevat in de mythe dat het land het eerste slachtoffer van Hitler zou zijn geweest. Deze slachtoffermythe was zowel voor de Oostenrijkers zelf als voor de westelijke geallieerden een aangename oplossing; de laatsten hadden in Oostenrijk een strategische buffer tegen het oprukkende communisme in centraal Europa, en Oostenrijk kon naar de toekomst kijken. De mythe werd de kern van de nationale interpretatie van het oorlogsverleden en daarmee het fundament van de Tweede Republiek Oostenrijk.¹⁰³

Terwijl het land zich naar buiten toe bleef profileren als eerste slachtoffer van de nazi's en, wijzend naar het Oostenrijkse verzet, als een anti-nazi staat, werden intern de pogingen om de herinnering aan het verzet levend te houden gemarginaliseerd of afgedaan als communistenpraat.¹⁰⁴ En net als in andere landen raakten oud-gevangenen onderling verdeeld langs de scheidslijn van het communisme. In 1946 was een overkoepelende organisatie van voormalig politieke gevangenen opgericht, het *Österreichische Bundesverband*, waarin alle politieke stromingen waren vertegenwoordigd: sociaaldemocraten, conservatieven en communisten. Twee jaar later viel deze organisatie langs politieke scheidslijnen in drieën uiteen en vonden alleen nog gescheiden herdenkingen plaats van de omgekomen kampgenoten. Rond de inrichting van het nationale herinneringscentrum

102 De reconstructie van de kampgeschiedenis; reconstructie van de geschiedenis van het verzet; behoud van de gedachte van de internationale solidariteit; uitbouw van internationale verbindingen. Zie Reuter en Hansel, *Das kurze Leben der VVN*, 393.

103 H. Uhl, 'From victim myth to co-responsibility thesis. Nazi rule, World War II and the Holocaust in Austrian memory', in R. Lebow et al eds., *The politics of memory in postwar Europe* (Durham 2006) 40-72, 40.

104 Uhl, 'From victim myth to co-responsibility thesis', 53.

Mauthausen ontstonden bittere conflicten tussen communisten en niet-communisten.¹⁰⁵

Nog voordat het *Bundesverband* in 1948 uiteenviel, stapten de aangesloten Ravensbrücksters uit deze organisatie en richtten een eigen groep op. Daarmee vormden ze het eerste kampcomité in Oostenrijk.¹⁰⁶ Ze waren de politieke conflicten beu en bovendien waren ze binnen de koepelorganisatie toch al steeds naar elkaar toegetrokken. Naar eigen zeggen hadden ze vooral behoefte om onder elkaar te zijn en niets uit te hoeven leggen. De meeste Ravensbrücksters kenden elkaar van de communistische partij, waar ze ook al aan de zijlijn stonden.¹⁰⁷ De Ravensbrücksters hadden echter ook naar het buitenland gekeken. In een verslag van de oprichtingsbijeenkomst in mei 1947 schreef voorzitter Mela Ernst: 'In de meeste landen hebben de politieke gevangenen van het vrouwenkamp Ravensbrück al lang een eigen organisatie opgericht, zelfs met een eigen mededelingenblad, zoals in Frankrijk, Tsjecho-Slowakije en Polen. Het was dus hoog tijd dat de Oostenrijkse vrouwen op Pinksterzaterdag bijeenkwamen om de *Lagergemeinschaft* te constitueren.'¹⁰⁸ Ook hier stimuleerden internationale contacten dus het organisatieproces van overlevenden op nationaal niveau.

De oprichting van het comité was een grootse en feestelijke gebeurtenis die onder veel officiële belangstelling plaatsvond.¹⁰⁹ De Ravensbrücksters waren te gast in het oude raadhuis in Wenen. Bij de bijeenkomst waren burgemeester Theodor Körner (SPÖ) en andere prominenten van de Weense en de landelijke overheid aanwezig, evenals delegaties gevangenen uit heel Oostenrijk.¹¹⁰ Beschermheer van de bijeenkomst was oud-burgemeester Karl Seitz, die zelf in Ravensbrück gevangen had gezeten.¹¹¹ De raadzaal van het oude Raadhuis was versierd met vlaggen van de in Ravensbrück vertegenwoordigde landen en op het podium stonden grote portretten van drie Oostenrijkse vrouwen (niet toevallig vertegenwoordigsters van de drie belangrijkste politieke partijen) die in Ravensbrück waren omgekomen: Käthe Leichter, Mali Brust en Franzi Kantor.¹¹²

105 Perz, *Die Gedenkstätte Mauthausen*, 119-167.

106 In de *Mahnruf* van maart 1947 staat op pagina 19 een oproep aan de Dachauers, dat op 1 april dat jaar een bijeenkomst zou plaatsvinden. Tevens staat daarbij vermeld dat 'in de komende weken alle 'Lagergruppen' samenkomsten [zullen] houden'.

107 Institut für Konfliktforschung, Amesberger en Halbmayr, Uitwerking Gruppendiskussion III, Thema Lagergemeinschaft, gehouden op 14 juni 1999, 17-20.

108 M. Ernst, 'Die Ravensbrückerinnen tagten', *Mahnruf* 6 (juli 1947) 15-17.

109 Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes (DÖW), 51048. Oprichtingsverklaring Lagergemeinschaft Ravensbrück, mei 1947.

110 DÖW 51019. Rede Antonia Bruha tijdens het 50-jarig bestaan van de Lagergemeinschaft Ravensbrück op 23.5.1995 in Wenen.

111 *Mahnruf* 5 (juni 1947) 17.

112 Dit idee is zeer waarschijnlijk afkomstig van Jochmann, zie haar rede tijdens het begrotingsdebat in het parlement, afgedrukt in *Mahnruf* 2 (31 jan. 1947) 3-5. Hierin spreekt ze in het kader van de Opferfürsorgegesetz (slachtofferregeling) over deze drie gevangenen. Ze heeft deze drie bewust als symbool gekozen, een uit elke partij, waarmee ze wilde bewijzen dat voor de doorvoering van deze wet de drie partijen moesten samenwerken.

Twee kwesties stonden volgens Mela Ernst centraal voor de nieuwe organisatie: ten eerste de rehabilitatie van de rol van Oostenrijk in het verzet, en dan vooral van Oostenrijkse vrouwen. In de woorden van Ernst: 'We moeten de Oostenrijkse vrouwen tonen wat fascisme is, en we moeten de idealen van democratie en menselijkheid verbreiden. De Ravensbrücksters moeten overal een centrum zijn waaromheen de vooruitstrevende vrouwen van Oostenrijk zich verzamelen.' Ten tweede had de situatie van de oud-gevangenen prioriteit.¹¹³ Aan alles was nog gebrek: woningen, huisraad, kleding, et cetera. Eigendommen bleken bij terugkeer soms te zijn geroofd en nog steeds waren veel mensen vermist. Oud-gevangenen ondervonden soms grote moeilijkheden wanneer zij bij instanties om hulp vroegen. Een belangrijke functie van het comité was dan ook, naast het organiseren en onderhouden van de onderlinge contacten, het organiseren van materiële steun en het coördineren van hulpaanvragen bij instanties.¹¹⁴

Behalve een 'harde kern' in Wenen had het comité regionale afdelingen in alle Oostenrijkse deelstaten. De Weense vrouwen kwamen maandelijks bij elkaar op steeds wisselende locaties, meestal in koffiehuisen. Soms waren daarbij vrouwen van andere kampen aanwezig.¹¹⁵ Daarnaast vonden een paar keer per jaar samenkomsten plaats met de regionale afdelingen, vaak op tamelijk prestigieuze locaties in het stadscentrum. Muzikale omlijsting en een buffet waren dan de vaste programmaonderdelen.¹¹⁶ Begin mei 1957 werd ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het comité een landelijke bijeenkomst georganiseerd, waar werd besloten om het comité tot een officiële vereniging om te vormen. Er werd een dagelijks bestuur en erebestuur gekozen met leden uit alle deelstaten.

Hoewel het comité formeel onafhankelijk was van het communistische *KZ-Verband*, heeft in het bestuur steeds een relatieve dominantie van communistische vrouwen bestaan.¹¹⁷ Vanuit het principe van de bovenpartijdigheid, en omdat men er steeds van werd beschuldigd een communistenclub te zijn, koos men bewust de nodige sociaaldemocraten in het bestuur.¹¹⁸ Verschillende bronnen wijzen op onderlinge spanningen en rivaliteit tussen vrouwen van deze twee groepen.¹¹⁹ Uit groepsinterviews die in de jaren negentig met het toenmalige bestuur zijn gevoerd, komt naar voren dat in de achterban wel alle politieke gezindten vertegenwoordigd waren.¹²⁰

Via de persoon van Rosa Jochmann (1901-1994) bestonden banden tussen

113 Ernst, 'Die Ravensbrückerinnen tagten', *Mahnruf* 6 (juli 1947) 15-17.

114 *Neue Mahnruf* 2 (15.11.1948) 19; Idem 1 (15.1.1949) 12.

115 De Lagergemeinschaft Ravensbrück werkte eind jaren veertig en begin jaren vijftig samen met de Lagergemeinschaft Aichach. Zie *Neue Mahnruf* 10 (okt. 1952) 22.

116 *Neue Mahnruf* 1 (15 jan. 1949) 12. Stuk over een bijeenkomst in maart 1949; *Neue Mahnruf* 2 (15.2.1949); DÖW, Collectie Ravensbrück, dossier 50137K. Uitnodiging.

117 Amesberger, *Lebendiges Gedächtnis*, 97.

118 Interview met voorzitter Irma Trksak, Wenen, 30.11.2005; *Neue Mahnruf* 3 (dec. 1948) 11.

119 Amesberger, *Lebendiges Gedächtnis*, 97-99.

120 Ibidem, 97.

het Ravensbrückcomité en de sociaaldemocratische SPÖ. Zij had een bijzondere status binnen het comité en was van zeer groot belang voor de Oostenrijkse herinneringscultuur van Ravensbrück. Jochmann was van 1945 tot 1967 lid van het nationale parlement.¹²¹ Van begin af aan was zij bij het comité betrokken, vanaf 1984 tien jaar lang als voorzitter. Ze sprak veelvuldig over haar gevangenschap op scholen en in andere instellingen. Ook buiten haar partij werd ze gerespecteerd; ze was ambassadrice van Ravensbrück en groeide uit tot een alomtewaardeerd nationaal figuur, een 'symbool van tolerantie'.¹²² Ondanks haar voorzitterschap was ze zelden of nooit aanwezig bij de maandelijkse bijeenkomsten. Ze woonde uitsluitend grotere, publieke bijeenkomsten bij waar ze een graag geziene spreker was. Het was wegens haar drukke werkzaamheden als parlamentslid maar vermoedelijk ook vanwege politieke verschillen dat ze enige afstand wilde bewaren tot het door communistes gedomineerde comité, of beter gezegd, van de partijpolitiek waaraan ook het 'bovenpartijdige' Ravensbrückcomité zich niet altijd kon onttrekken.¹²³

Feministisch en communistisch engagement

De georganiseerde vrouwen van Ravensbrück in de vier onderzoekslanden waren politieke gevangenen van verschillende overtuigingen, maar communistische vrouwen speelden een leidende rol. Ze verleenden onderlinge hulp en onderhielden contacten. Tevens participeerden ze in overkoepelende organisaties van voornamelijk mannelijke oud-gevangenen, zowel op landelijk als op transnationaal niveau. Samen vormden ze een netwerk van herinneringsproducenten en -consumenten waarin herinneringen aan de kampen en het verzet vanuit een door het communisme beïnvloede antifascistische wereldvisie werden geïnterpreteerd en uitgedragen.

Als voormalige verzetsvrouwen en kampoverlevenden zagen ze zichzelf daarnaast als de aangewezen personen om *andere vrouwen* te bewegen actief deel te nemen aan de opbouw van een vreedzame samenleving, zoals we hebben gezien. De Oostenrijkse Ravensbrücksters wilden 'overal een centrum zijn waaromheen de vooruitstrevende vrouwen van Oostenrijk zich [zouden] verzamelen.'¹²⁴ In Nederland wilden de Ravensbrücksters 'als vrouwen samen met andere vrouwen de strijd aanbinden met het monster dat oorlog heet,' en richtten ze een landelijke vrouwenorganisatie op.¹²⁵ Ten minste acht van de achtentwintig oprichtsters van deze Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB) hadden in Ravensbrück gevangen gezeten.¹²⁶

121 F. Reiter, *Wer war Rosa Jochmann?* (Wenen 1997) 11.

122 Aldus Vrouwenminister Johanna Dohnal in haar afscheidsrede, Nieuwsbrief LAG Oostenrijk, speciale uitgave gewijd aan Rosa Jochmann, 1991.

123 Brief Bertha Lauscher aan Rosa Jochmann d.d. 15.5.1966, afgedrukt in: Amesberger, *Lebendiges Gedächtnis*, 98-100.

124 Ernst, 'Die Ravensbrückerinnen tagten', *Mahnruf* 6 (juli 1947) 15-17.

125 IISG, Archief Brecht van den Muijzenberg, 29/1. Verslag bijeenkomst 28.8.1947.

126 Amesberger, *Lebendiges Gedächtnis*, 132.

Zowel het Ravensbrückcomité als de NVB maakten deel uit van een korte naoorlogse golf van politiek activisme onder vrouwen. De ervaringen van de Tweede Wereldoorlog werden vertaald naar een claim op een belangrijke maatschappelijke rol voor vrouwen, waardoor een nieuwe oorlog voorkomen zou kunnen worden. Jolande Withuis spreekt in dit verband van wederopbouwfeminisme.¹²⁷ Tijdens een congres dat het Initiatiefcomité Ravensbrück in de aanloop naar de oprichting van de NVB organiseerde, werd dit feministische engagement als volgt verwoord:

‘Moeten wij vrouwen aan politiek doen? Moet er nog meer gebeuren dan Auschwitz? Zijn vijf jaar oorlog en de offers die ons land heeft gebracht niet voldoende om ons te laten beseffen dat wij mede verantwoordelijkheid dragen? (...) Niet naast, maar met de mannen zullen wij tot een betere maatschappij moeten komen.’¹²⁸

Opmerkelijk is dat naar Auschwitz werd verwezen om vrouwen te mobiliseren, en niet naar vrouwenkamp Ravensbrück. Blijkbaar kwalificeerden deze vrouwen Auschwitz als de meest extreme (en bekende) nazimisdad.

De feministische opleving manifesteerde zich ook buiten Nederland. Buitenlandse zusterorganisaties van de NVB blijken te zijn opgericht door of banden te hebben met vrouwen van Ravensbrück. Zo werd in Duitsland de *Demokratische Frauenbund Deutschlands* (DFD) in maart 1947 mede opgericht door Ravensbrücksters Marga Jung-Loose, Ilse Hunger-Grimm en de reeds genoemde Emmy Handke.¹²⁹ De organisatie kwam voort uit de vrouwenafdeling van de SED. Net als de NVB in Nederland wilde de DFD de Duitse vrouwen actief en politiek bewust maken en ‘recht vieler Frauen zu ideologischer Klarheit verhelfen’.¹³⁰ De DFD speelde in de jaren vijftig een belangrijke rol in de vormgeving van herdenkingen in Ravensbrück, zoals we verderop in dit hoofdstuk zullen zien. Ook in België, Frankrijk en Oostenrijk bestonden banden tussen de aan de NVB en DFD verwante vrouwenorganisaties en de vrouwen van Ravensbrück.¹³¹ Deze landelijke vrouwenorganisaties maakten deel uit van de *Internationale Demokratische Vrouwen Federatie* (IDVF) waarbij wereldwijd veertig landen waren aangesloten.¹³² Bij de oprichting in november 1945 in Parijs was een tentoonstelling te zien die deels over Ravensbrück ging.¹³³ Ravensbrückster Marie-Claude Vaillant-Couturier uit Frankrijk was

127 J. Withuis, ‘Een rok als nationaal symbool. Mies Boissevain, de Feestrok en het Nederlands wederopbouwfeminisme’, in idem, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam 1995) 60-84.

128 Withuis, *Opoffering en heroïek*, 38.

129 Jacobeit, *Kreuzweg Ravensbrück*, 57, 72 en 81.

130 I. Eschbach, ‘Jahrestage. Zu den Formen und Funktionen von Gedenkveranstaltungen in Ravensbrück, 1946-1995’, in idem et al eds., *Die Sprache des Gedenkens. Zur Geschichte der Gedenkstätte Ravensbrück 1945-1995* (Berlijn 1999) 69-107, 81.

131 IISG Bro 1735/16 fol. IDFF ed., *10th anniversary of the Women's International Democratic Federation* (Berlijn 1955) 25.

132 IISG 60/82, IDFF ed., *Eugenie Cotton* (Berlijn 1968) IX.

133 StBG MGR, P-MNG/58, ABM Projekt Geschichte der Gedenkstätte Ravensbrück band 52, 1. Brief

algemeen secretaris van de IDFF.¹³⁴ Met het uitbreken van de Koude Oorlog kwamen de IDFF en de aangesloten landelijke organisaties hoe langer hoe meer in communistisch vaarwater terecht.¹³⁵

Bezien vanuit deze transnationale feministische context waarin de Ravensbrückcomités participeerden en aan de hand waarvan ze hun kampherinneringen betekenis gaven, is het niet verwonderlijk dat uitsluitend vrouwelijke Ravensbrück-overlevenden zich organiseerden en waarom Ravensbrück van meet af aan als vrouwenaangelegenheid werd gezien. Voor de mannelijke gevangenen of overlevenden was in dit feministische engagement geen plaats. Bovendien waren er voor hen andere verenigingen en comités waarin zij 'als man' konden participeren. De Ravensbrückcomités vormden één van de weinige exclusieve vrouwenkringen binnen het landschap van oud-gevangenenorganisaties.

In de wederopbouw-vrouwenbeweging participeerden vrouwen uit de arbeidersbeweging, uit communistische en sociaaldemocratische partijen en vrouwelijke kampoverlevenden en tevens vrouwen uit de 'oude' vrouwenbeweging. Sommigen beschouwen deze naoorlogse vrouwenbeweging dan ook als brug tussen de Eerste en de Tweede Feministische Golf.¹³⁶ Ook enkele Ravensbrücksters waren al voor de oorlog als feministe actief. An van Kampen en Rie Lips-Odinot uit Nederland, beiden betrokken bij de oprichting van de NVB en later actief in één van de Ravensbrück-groeperingen, kenden elkaar al van voor de oorlog uit het Wereld Vrouwencomité tegen Oorlog en Fascisme (WVC).¹³⁷ Deze organisatie, die van 1934 tot 1940 bestond, had naast de strijd tegen het fascisme het opkomen voor vrouwenrechten als doel. Communistische vrouwen werkten er samen met vrouwen uit feministische en pacifistische tradities.¹³⁸ Jo Eekman, vaandeldrager van het Belgische Ravensbrückcomité, was eveneens actief geweest in het WVC. Na de oorlog was ze betrokken bij de oprichting van de Vrouwenvereniging voor Vrede en Wel-

IRC aan IDFF, 12.5.1958 betreffende het materiaal over Ravensbrück dat destijds was tentoongesteld en dat niet terug is gegaan naar degenen die het materiaal ter beschikking hadden gesteld. Nu zou het volgens het IRC voor de inrichting van het museum in Ravensbrück kunnen dienen. De officiële oprichtingsdatum van de IDFF is 1 december 1945. Zie de statuten van de Women's International Democratic Federation op <http://www.fdim-widf.com.br/indexingles.htm> (24.10.2008). Zie voor de geschiedenis van deze in oorsprong antifascistische vrouwenorganisatie B. Reinalda en N. Verhaaren, *Vrouwenbeweging en internationale organisaties, 1868-1986* (De Knipe 1989) en L. Rupp, *Worlds of women. The making of an international women's movement* (Princeton 1997).

134 HSG, IDFF ed., *As one! For equality, happiness and peace. World Congress of Women, Copenhagen, June 5-10, 1953*, 160 en 212.

135 Reinalda en Verhaaren, *Vrouwenbeweging en internationale organisaties*, 134.

136 U. Gerhard, 'Fern von jeden Suffragettentum. Frauenpolitik in Deutschland nach 1945, eine Bewegung der Frauen?', in I. Bandauer-Schöffmann und C. Duchon eds., *Nach dem Krieg. Frauenleben und Geschlechterkonstruktionen in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg* (Herbolzheim 2000) 175-202. Zie ook: L. Rupp and V. Taylor, *Survival in the Doldrums. The American Women's Rights Movement, 1945 to the 1960s* (New York 1990) en Withuis, 'Een rok als nationaal symbool'.

137 Withuis, *Opoffering en heroïek*, 39.

138 Ibidem.

vaart, de Belgische zusterorganisatie van de NVB.¹³⁹ Ook de Nederlandse Eerste Golf-feministe Rosa Manus zat in Ravensbrück gevangen, waar ze vermoedelijk in april 1943 omkwam.¹⁴⁰

Vooraf in de beginjaren vormde het feminisme dus een belangrijke drijfveer voor de Ravensbrücksters om zich te organiseren en om hun herinneringen buiten de eigen kring publiek te maken. In diverse publicaties beschreef Jolande Withuis hoe zowel de Nederlandse vrouwen van Ravensbrück als de NVB vanaf eind 1947 in de greep kwamen van het communisme, waardoor in beide organisaties communistische (herinnerings)politiek centraal kwam te staan. Voor de NVB ging dit ten koste van het oorspronkelijke, niet partijgebonden vrouwenactivisme.¹⁴¹ In een ideologie met klasse als leidend principe neemt sekse een ondergeschikte en bovendien problematische plaats in; solidariteit tussen alle vrouwen stond immers de loyaliteit van communistes met de arbeidersklasse in de weg. Withuis beschreef hoe binnen de NVB op verschillende manieren is getracht naast klasse toch ook sekse tot een politieke factor te maken. De vier fases die zij daarin onderscheidde zijn mogelijk bruikbaar voor de analyse van de manier waarop de Ravensbrückcomités zich 'als vrouwen' hebben georganiseerd en waarop zij sekse tot onderdeel van hun herinneringspolitiek hebben gemaakt, zowel in deze onderzoeksperiode als daarna.

In de directe naoorlogse periode belichaamde volgens Withuis (potentieel) moederschap de gezamenlijkheid van alle vrouwen.¹⁴² Nadruk werd gelegd op het anders en beter zijn van vrouwen; alleen door deelname van vrouwen de samenleving daadwerkelijk vreedzaam en rechtvaardig worden. Met het uitbreken van de Koude Oorlog verdween uit de NVB wat naar huidige maatstaven feministisch kan worden genoemd.¹⁴³ In deze tweede fase werd het praktisch onmogelijk om vrouwen te verenigen over de partijlijnen heen, maar moederschap bleef bestaan als invulling van de aard en de maatschappelijke rol van vrouwen.

- 139 E. Buch, *Moeke Eekman 1897-1960: hulde aan de nagedachtenis van een buitengewone vrouw* (Brussel 1962) 31-32.
- 140 W.H. Posthumus-van der Goot, 'Manus, Rosette Susanna (1881-1943)' in *Biografisch Woordenboek van Nederland* (Den Haag 1979) 366-7. Zie ook M. Bosch en A. Kloosterman eds., *Politics and friendship. Letters from the International Women's Suffrage Alliance, 1902-1942* (Columbus 1995). Volgens Ravensbrück-overlevende Nelia Epker zou Manus naar Auschwitz zijn overgebracht, zie N. Epker, *Rosa Manus* (s.l. 1946). Volgens het Rode Kruis als ook volgens de nazi's is ze echter in Ravensbrück omgekomen, hoewel er twee verschillende overlijdensdata circuleren (mei 1942 en april 1943).
- 141 Withuis, *Opoffering en heroïek*; Idem, 'Een betwiste erfenis', in C. Kristel, *Binnenskamers* (Amsterdam 2002) 293-324; Idem, *Na het Kamp*.
- 142 M. Schwegman en J. Withuis, 'Moederschap. Van springplank tot obstakel', in G. Duby en M. Perrot eds., *Geschiedenis van de vrouw in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1993) 557-583. Zie ook de kritiek op het belang dat in dit verband aan moederschap wordt toegekend in M. Grever, 'Feministen en het vaderland. De historische legitimatie van een vrouwelijk "wij gevoel"', in M. Bosch et al eds., *Feminisme en Verbeelding. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 14* (1994) 162-170.
- 143 Dit uitbreken van de Koude Oorlog was een tamelijk geleidelijk proces. De Sovjetcoup in Tsjechoslowakije in februari 1948 wordt vaak als beginpunt gehanteerd, zie E. Hobsbawm, *Een eeuw van uitersten. De korte twintigste eeuw, 1914-1991* (Houten 1995).

In 1956 volgde een kortdurende derde fase waarin de gezamenlijkheid van vrouwen werd gevonden in het feit dat zij gezamenlijk werden achtergesteld ten opzichte van mannen.¹⁴⁴ Hoewel dat steeds een streven was, stond het opkomen voor vrouwenrechten zoals gelijk loon, verbod op ontslag bij huwelijk en gelijkheid in huwelijksrecht in deze fase het meest centraal. Deze nadruk op gezamenlijke achterstelling juist op dit moment verklaarde Wit-huis met de kortstondige dooi in de Koude Oorlog en de oplopende binnenlandse spanningen, waardoor binnen de CPN naar nationale eenheid werd gestreefd. Het formuleren van gezamenlijke vrouwenbelangen over de partijgrenzen heen werd daarvoor kennelijk een geschikt middel gevonden.

Na 1956 brak een vierde fase aan waarin aan sekse als organiserend principe in het geheel geen invulling meer werd gegeven. De NVB werd een hulporganisatie van de CPN die 'toevallig' vrouwen verenigde, aldus Wit-huis. Moederschap verdween volledig uit het discours van de NVB. Het vredesstreven werd niet langer gebaseerd op een bijzondere aard van vrouwen, maar was veel meer een gemakkelijke en vrijblijvende invulling van de taak van vrouwen binnen de partij.¹⁴⁵ Vrouwen waren nu ten opzichte van mannen niet langer anders en al helemaal niet beter, maar ze moesten zich voortdurend als gelijke bewijzen.¹⁴⁶ Het oude feminisme werd beschouwd als een voorbijgane fase, overbodig gemaakt door het bestaan van de arbeidersbeweging en de Sovjet-Unie.¹⁴⁷ Sekse en al het eventuele streven dat op basis daarvan kon worden ondernomen werd dus in toenemende mate vanuit het klassebegrip gezien.

Uit deze analyse blijkt hoe moeizaam een concrete invulling aan sekse als organisatiebasis kon worden gegeven, ook afgezien van de problematische verhouding tussen feminisme en communisme. Vrouwelijke vreedzaamheid, potentieel moederschap en gezamenlijke achterstelling ten opzichte van mannen zijn manieren waarop sekse betekenis kreeg, maar vaker nog was er in het geheel geen sprake van een specifieke invulling van het seksebegrip. In het vervolg van deze studie zal worden gekeken welke conceptualiserings van sekse door de diverse producenten en consumenten van collectieve herinneringen aan Ravensbrück werden gehanteerd. Aan de hand daarvan zullen de betekenis en de bestendigheid van het aanvankelijke feministische engagement binnen de Ravensbrückcomités inzichtelijk worden gemaakt.

De media van herinnering binnen de nationale context

Het communisme en het feminisme vormden de ideologische kaders waarbinnen de Ravensbrückcomités in deze periode opereerden. De vraag is in

¹⁴⁴ Withuis, *Opoffering en heroïek*, 113.

¹⁴⁵ Ibidem, 131.

¹⁴⁶ Voorbeelden van deze retoriek zijn er te over, bijvoorbeeld in de toespraak Fanny Edelman, IDVF-secretaris tijdens het VIIe Congres in vrouwenjaar 1975.

¹⁴⁷ Withuis, *Opoffering en heroïek*, 128.

hoeverre de herinneringen aan Ravensbrück daarbij ook binnen een nationale context betekenis kregen en met welke media dat gebeurde. In het hiernavolgende analyseer ik de betekenis van monumenten, herdenkingsrituelen, tradities, symbolen en andere media in de vier onderzoekslanden voor de collectieve herinnering aan Ravensbrück.

De activiteiten van de **Belgische Ravensbrücksters** waren vooral gericht op het goed georganiseerde, grote netwerk van oud-gevangenenorganisaties dat aanvankelijk veel aanzien genoot. Op initiatief van oud-gevangenen werd het voormalige concentratiekamp Breendonk bij Mechelen op 19 augustus 1947 uitgeroepen tot nationaal monument en werd er voor het eerst een herdenking gehouden. Sindsdien vindt er jaarlijks rond die oprichtingsdag een nationale herdenking plaats. In 1954 onthulde Koning Boudewijn er een gedenkteken ter nagedachtenis aan de politieke gevangenen.¹⁴⁸ Door deel te nemen aan deze nationale herinneringstraditie hebben de vrouwen van Ravensbrück een plaats gekregen binnen de nationale gemeenschap van politieke gevangenen.

De vrouwen kregen daarnaast ook al vrij snel een eigen monument op begraafplaats Schoonselhof in Antwerpen (**zie afb. 4 en 5**). Hier werden tegelijkertijd drie monumenten opgericht voor Ravensbrück, Dachau en ter ere van het Sovjetleger, alle drie ontworpen door beeldhouwer Mark Macken.¹⁴⁹ Over de ontstaansgeschiedenis van deze monumenten bestaat veel onduidelijkheid.¹⁵⁰ Vermoedelijk werden ze in oktober 1952 onthuld. Het Ravensbrückmonument zelf biedt echter goede aanknopingspunten voor de wijze waarop de herinnering aan het kamp destijds werd verbeeld. Het bestaat uit een rechtop staande betonnen plaat waarop aan beide kanten teksten en afbeeldingen zijn aangebracht. Op de voorzijde staat in uitgebeitelde en vergulde letters 'Geef ons het leed en het geluk de onzen'.¹⁵¹ Daarnaast is een bronzen reliëf met drie halfabstracte vrouwenfiguren die vluchten voor een belager. De twee voorste vrouwen dragen een kind in hun armen en kijken angstig over hun schouder, de achterste vrouw bezwijkt. In plaats van heldhaftig of strijdbaar zijn Ravensbrückvrouwen hier afgebeeld in de rol van slachtoffers – weinig passend bij het communistisch vertoog – en weerloze moeders.

148 *Het Fort Breendonk*, 101.

149 J. Robert ed., *Schoonselhof nu. Een eigentijdse visie op de Antwerpse necropool* (Antwerpen 2005). In de biografie over Mark Macken geschreven door August Corbet worden deze gedenktekens echter niet genoemd, zie F. Corbet, *Mark Macken* (Brussel 1959).

150 Een document in het Stadsarchief Antwerpen (256 # 1518) spreekt van het 45-jarig bestaan van de vriendenkring der gewezen politieke gevangenen en rechthebbenden van het kamp van Ravensbrück op zondag 12 oktober 1997. De vriendenkring is echter al in 1946 opgericht, vermoedelijk gaat het hier om het jubileum van de oprichting van het monument. De vormgeving van het monument en het feit dat er een urn met as is ingemetseld, duiden evenzeer op oprichting in de jaren vijftig. Navraag bij de begraafplaats, bij kunsthistorici met expertise op het gebied van de begraafplaats Schoonselhof evenals krantenonderzoek gaven geen uitsluitsel over de ontstaansgeschiedenis van het monument.

151 De bedoeling noch de herkomst van deze cryptische regel konden worden achterhaald.

De achterzijde bevat in uitgebeitelde en vergulde letters de tekst: ‘De vrouwen van het concentratiekamp Ravensbrück – aan alle vrouwen die nooit weerkeerden uit de oorden van ontzetting’. Het monument eert dus ook de nagedachtenis aan vrouwen die in andere kampen zijn omgekomen en vermoord. Uit de bronzen driehoek met de letter B die onder deze tekst is aangebracht, is af te leiden dat het hier om Belgische vrouwen gaat. De driehoek verwijst naar de rode driehoek op de kampuniformen van politieke gevangenen, waarop met één of twee letters de nationaliteit van de gevangenen werd aangegeven. Deze rode driehoek – symbool dus voor het nationale kader – gebruikt het Ravensbrückcomité ook in de correspondentie en in het vaandel dat het bij officiële plechtigheden met zich meedraagt.

In het Ravensbrück-monument is een urn met as uit het kamp ingemetseld, een traditie die na de Eerste Wereldoorlog is ontstaan en zich snel door Europa verspreidde. De massale slachtingen op de slachtevelden had identificatie van individuele gesneuvelden vrijwel onmogelijk gemaakt. De officiële, nationale bijzetting van de overblijfselen van een onbekend slachtoffer – de onbekende soldaat – stond symbool voor de begrafenis van allen die voor de natie waren gevallen. Hiermee kregen nationale oorlogsmonumenten een symbolische en religieuze lading. Na de Tweede Wereldoorlog werd deze praktijk tot de ‘onbekende gevangenen’ uit de concentratiekampen uitgebreid.¹⁵² Het Ravensbrück-monument sloot bij deze nationale annex westerse herdenkingstraditie aan. Met het overbrengen van as uit Ravensbrück naar Antwerpen werd Ravensbrück letterlijk naar België gehaald. Jaarlijks werd er op de eerste of tweede zondag van oktober een herdenking gehouden. De Belgische vrouwen kozen dus niet de evacuatie of bevrijding uit Ravensbrück in april 1945 als aanleiding om er te herdenken, noch zochten ze aansluiting bij een nationale of religieuze gedenkdag om bij Ravensbrück stil te staan. Net als in Nationaal Monument Kamp Breendonk gold de oprichtingsdatum van het monument als herdenkingsdag.

Het **Oostenrijkse Ravensbrückcomité** had geen eigen plek om Ravensbrück te herdenken. Het oprichten van een eigen Ravensbrück-monument is ‘nooit nodig gevonden’, volgens de huidige voorzitter.¹⁵³ De centrale begraafplaats in Wenen, waar vanaf 1948 diverse monumenten ter nagedachtenis aan de kampslachtoffers waren gecreëerd, diende als plaats waar de Ravensbrücksters samen met andere oud-gevangenenorganisaties jaarlijks hun doden herdachten. Dat gebeurde op de katholieke gedenkdag Allerheiligen, een nationale gedenkdag in Oostenrijk. Dat duidt erop dat de Ravensbrücksters en andere Oostenrijkse kampoverlevenden, hoewel hun organisaties vanaf 1947 langs politieke scheidslijnen uiteenvielen, het oorlogsverleden toch vooral vanuit een (katholiek) nationale context benaderden, net als de Belgi-

152 Eschebach, *Die Sprache des Gedenkens*, 24-25.

153 Interview Irma Trksak, Wenen, 30.11.2005 en 21.5.2008.

sche Ravensbrücksters. Door het gezamenlijke herdenken op deze nationale gedenkdag maakten ze duidelijk tot een nationale herinneringsgemeenschap te behoren. Tegelijkertijd werden de in herinnering geroepen gebeurtenissen deel van het Oostenrijkse verleden gemaakt.¹⁵⁴ Ondanks deze gezamenlijkheid fungeerden de graven van individuele Ravensbrücksters daarnaast als ‘eigen’ gedenktekens die specifiek aan Ravensbrück en de eigen kring van oud-gevangenen refereerden. Tijdens Allerheiligen versierde het Ravensbrückcomité deze graven met bloemen en hield er korte herdenkingsbijeenkomsten.¹⁵⁵ Katholieke en nationale herinneringsculturen vermengden zich hier met die van de Ravensbrückvrouwen.

Naast het eren van de doden en het samenkomen in eigen kring wilde het comité van begin af aan een politieke boodschap uitdragen die uit de kampervaringen kon worden gedestilleerd. Bijzonder is dat dit al in december 1945 gebeurde met een brochure getiteld *Frauen KZ Ravensbrück*, samengesteld door elf overlevenden – een aantal van hen zou twee jaar later samen met anderen het Ravensbrückcomité oprichten. In deze brochure berichtten de vrouwen over hun ervaringen in het verzet en in het kamp. In de emotionele en persoonlijke beschrijvingen komt ook de specifieke situatie van vrouwen in een concentratiekamp aan de orde.

Naar aanleiding van een serie antisemitische incidenten die eind jaren vijftig in Oostenrijk plaatsvond, besloot het comité speciaal voor jongeren een tentoonstelling te maken over Ravensbrück en het verzet. ‘Juist nu, in de tijd van versterkte neonazistische uitwassen is het onze opgave de verleiding van de jeugd tegen te gaan en de jeugd voor te lichten over de gruwel en misdaden van de nazi’s,’ schreef het comité in een rondbrief.¹⁵⁶ In september 1960 werd de tentoonstelling ‘Den Toten zum Gedenken, den Lebenden zur Mahnung’ geopend in Wenen, waarover in de pers en op televisie werd bericht.¹⁵⁷ Met hun tentoonstelling wilde het comité een parallel laten zien tussen het antisemitisme van de jaren dertig en het heden.¹⁵⁸ Aan de hand van foto’s, documenten en grafieken werd op de voorgeschiedenis van de nazidictatuur ingegaan, op aantallen en feiten betreffende Ravensbrück, op de Oostenrijkse slachtoffers en niet in de laatste plaats op het verzet. Ook werd de film ‘Nacht en nevel’ over de concentratiekampen vertoond.¹⁵⁹ ‘Jeugd wees waakzaam,’ werd de bezoekers aan het einde van de tentoonstelling meegegeven.¹⁶⁰

De tentoonstelling was een groot succes. In de achttien dagen die ze in

154 Zie E. Zerubavel, *Time maps. Collective memory and the social shape of the past* (Chicago 2003) 3-5.

155 ‘Lagergemeinschaft Ravensbrück’, *Neue Mahnruf* 2 (15.11.1948) 19; ‘Ein Grabmal für Mela Ernst’, *Neue Mahnruf* 2 (Einde Februar 1950) 8; *Neue Mahnruf* 3 (15.3.1949), 2. Artikel bij de dood van Mela Ernst op 9.3.1949 in de leeftijd van 56 jaar; *Neue Mahnruf* 3 (maart 1950) ‘Feierliche Enthüllung des Grabmals für Mela Ernst’, 6.

156 DÖW 50369/207, circulaire Ravensbrückcomité 1960.

157 Ibidem, 3.

158 *Mitteilungsblatt* (december 1960) 2.

159 Oorspronkelijk *Nuit et Brouillard*, Alain Resnais, Parijs 1955.

160 Amesberger, *Lebendiges Gedächtnis*, 49.

Wenen was te zien trok ze meer dan duizend individuele bezoekers. Daarnaast werd ze nog eens door scholieren van 75 Weense middelbare scholen bezocht in het kader van de geschiedenisles. Wegens het grote succes reisde de tentoonstelling in de jaren daarna langs andere scholen en buurthuizen in alle deelstaten. Vaak waren overlevenden aanwezig om vragen te beantwoorden. Volgens de schatting van het comité hebben in totaal ruim 133.000 mensen de tentoonstelling gezien.¹⁶¹ Daarnaast bereikte het comité nog eens vele mensen met een tweede brochure die het in 1963 als onderdeel van de tentoonstelling uitbracht en die eveneens speciaal op jongeren was gericht.¹⁶² Met de Oostenrijkse jeugd als doelgroep en gesteund door leraren en schoolbesturen wisten de Ravensbrücksters dus een zeer groot publiek te bereiken en uit hun communistische kring te breken. Hun politieke signatuur lijkt bij deze publieksvoorlichting geen rol te hebben gespeeld.

In **Duitsland** vormden het maatschappelijk werk onder de oud-kampgenoten en de Ravensbrück-processen in Hamburg aanvankelijk de belangrijkste zaken voor het Ravensbrückcomité. Daarna hield de Duitse deling de gemoeederen bezig. De Oost-Duitse vrouwen, die het Ravensbrückcomité in feite voortzetten, zetten hun activiteiten al snel na de oprichting van de Bondsrepubliek Duitsland in mei 1949 voort. Op 10 september 1949, krap een maand voordat de DDR werd opgericht, organiseerde het samen met het KdAW een internationale vrouwen-vredesbijeenkomst voor Ravensbrücksters in Berlijn en Fürstenberg (zie afb. 6). Het was een grootscheepse, politieke manifestatie waarvoor flinke volksmassa's op de been waren gebracht.

In een verslag meldde Emmy Handke dat ruim driehonderd buitenlandse en duizenden Duitse 'vriendinnen' aan de manifestatie hadden deelgenomen. Er waren Ravensbrücksters aanwezig uit Nederland, België en Oostenrijk, en delegaties van de Europese oud-gevangenenorganisatie FIAPP en uit de Sovjet-Unie. Een Poolse overlevende en de Belgische Claire van den Boom hielden toespraken. De deelnemers werden per autobus van Berlijn naar Fürstenberg gebracht; onderweg deed de stoet enkele andere plaatsen aan. Burgemeesters hielden toespraken en de jongerenorganisatie *Freie Deutsche Jugend* zong liederen. Na de plechtigheden in Fürstenberg zouden circa tienduizend mensen in een vredesdemonstratie richting Ravensbrück zijn getrokken.¹⁶³

Het voormalige kamp had als authentieke locatie al de betekenis van een monument, maar voor ceremoniële doeleinden was er een provisorisch monument opgericht dat na de vredesdemonstratie werd onthuld. In dit monument was de as van een onbekende gevangene ingemetseld. Net zoals bij het

¹⁶¹ Ibidem, 50.

¹⁶² Lagergemeinschaft Ravensbrück ed., *Ravensbrück. Was geht das mich an?* (Wenen 1963 en 1977). In totaal werden veertigduizend exemplaren gedrukt, zie Amesberger, *Lebendiges Gedächtnis*, 53-56.

¹⁶³ StBG MGR, P-NMG/6 1949, Bericht über das Internationale Frauen Friedenstreffen in Ravensbrück am 10.9.1949.

Belgische Ravensbrück-monument werd met dit ritueel ook in Duitsland het nationale herinneringskader benadrukt.¹⁶⁴ Met de oprichting van de DDR kort daarna kreeg deze nationale context extra relevantie. De nauwe banden met de door de staatspartij geleide oud-gevangenenorganisatie KdAW zorgden ervoor dat er middelen beschikbaar waren om een breed publiek bij de herinnering aan Ravensbrück te betrekken. De Ravensbrückcomités in de andere onderzochte landen beschikten niet over deze staatssteun.

Anders dan in de andere landen maakten de vrouwen van Ravensbrück in **Nederland** geen deel uit van de naoorlogse nationale herinneringscultuur. Ze richtten zich vooral tot de eigen achterban van communistische vrouwen en kampoverlevenden. Wanneer ze daarbuiten een publiek wilden bereiken, bedienden ze zich van communistische symbolen en retoriek. De beoogde landelijke vrouwendag ter ere van de communistische verzetsheldin Hannie Schaft werd al genoemd. Een ander voorbeeld is de herdenking van de Februaristaking. De groep van Van Kampen en Lips had begin jaren vijftig onder meer als doel om 'als groep vrouwen' mee te lopen in de stoet tijdens deze herdenking, die in die tijd al een exclusief communistisch karakter had gekregen.¹⁶⁵ De Ravensbrücksters wilden met bloemen versierde foto's meedragen van 'gefusilleerde vrouwen en de vrouwen die in concentratiekampen en gevangenschappen zijn gestorven'.¹⁶⁶ Niet bekend is of dit alleen Nederlandse of ook buitenlandse vrouwen zouden moeten zijn.

Tevens werden de Ravensbrücksters van nationale herdenkingstradities uitgesloten. Op 4 mei 1955 onthulde prinses Wilhelmina in Winterswijk een monument voor de in Ravensbrück omgekomen verzetsvrouw Thea Kuipers-Rietberg, dat tegelijk alle verzetsvrouwen huldigde, zoals steeds werd benadrukt. Het was een plechtige gelegenheid waarbij behalve de oud-koningin diverse andere hoogwaardigheidsbekleders aanwezig waren. Eén van de spreeksters was Els van Keekem-Koerts, bestuurslid van het Comité Vrouwen van Ravensbrück (CVR). Buiten het protocol om had haar groep 'opvallend groepsgewijs opgelopen' achter hun geborduurde Ravensbrück-vlag, wat veel aanwezigen als uiterst demonstratief ervoeren.¹⁶⁷ Het verzoek van het CVR om voortaan jaarlijks een herdenking te houden bij het monument werd formeel om die reden geweigerd, maar waarschijnlijk hadden de instanties tijdens of na de plechtigheden de politieke kleur van het CVR ontdekt. Het comité had volgens hen een te sterk eenzijdig karakter en men wilde politieke agitatie vermijden.¹⁶⁸ Ondanks het verbod hielden de Ravensbrücksters het

164 Eschebach, *Die Sprache des Gedenkens*, 24.

165 Daarmee wordt bedoeld op de door communisten geïnitieerde staking in Amsterdam op 25 februari 1941 uit protest tegen het wegvoeren van de joden, zie A. Mooij, *De strijd om de Februaristaking* (Amsterdam 2006) 153-156.

166 IISG, Archief Brecht van den Muijzenberg, 29/1. Circulaire 8 maart 1952. Uit het boek *De strijd om de Februaristaking* van Annet Mooij blijkt niet dat dit ook daadwerkelijk is gebeurd.

167 Withuis, *Na het kamp*, 158-160.

168 IISG, Archief Brecht van den Muijzenberg, 29/1. Brief B&W Winterswijk aan Van Keekem, 7.11.1955.

jaar daarop toch een herdenking, maar zonder veel publieke belangstelling en daarom hielden ze er maar mee op. De communistische Ravensbrücksters waren succesvol uit de Nederlandse herinneringscultuur geweerd.

3.3 Kamp Ravensbrück: plaats van communistische herinneringspolitiek

Het voormalige kamp was het geografische centrum van de herinneringsculturen van Ravensbrück. Overlevenden hadden persoonlijke herinneringen aan deze plek en ook in de vorming van collectieve herinneringen speelde het voormalige kamp een belangrijke rol. Herinneringsplaatsen zoals het voormalige kamp Ravensbrück zijn volgens James Young niet zozeer uitdrukking van gemeenschappelijke herinneringen. Veel meer dwingen ze een verdeelde gemeenschap om hun verschillende waarden en idealen binnen een gezamenlijk kader te vatten. Door een gemeenschappelijke ruimte te creëren voor herinnering, propageren herinneringsplaatsen volgens hem de illusie van een gemeenschappelijke herinnering.¹⁶⁹

In deze paragraaf belicht ik de invloed van het herinneringscentrum op de herinneringsculturen van Ravensbrück, zowel qua inhoud van de collectieve herinneringen als qua organisatie van de herinneringsproducenten. Droeg het centrum inderdaad bij tot gemeenschappelijke herinneringen en tot de oprichting van nieuwe herinneringsgemeenschappen?

Het voormalige kamp

In naoorlogs Europa werd doorgaans uiterst pragmatisch met de voormalige concentratiekampen omgegaan. Het waren ten slotte plaatsen waaraan de lokale bevolking doorgaans niet wilde worden herinnerd, en bovendien waren er grote groepen mensen – collaborateurs, vluchtelingen en soldaten – die ergens moesten worden ondergebracht. Veel voormalige kampen kregen dan ook een nieuwe bestemming als gevangenis, opvangkamp of militaire kazerne. Ravensbrück was sinds mei 1945 in gebruik als kazerne van het Rode Leger. Vanaf eind jaren veertig maakten overlevenden zich sterk om in elk geval een deel van het terrein als herinneringsplaats in te richten. Hun aandacht richtte zich daarbij vooral op het crematorium, dat sterk in verval was geraakt.

In september 1948 vond de eerste herdenkingsmanifestatie plaats in Ravensbrück, georganiseerd door de vrouwen die een half jaar eerder een landelijk Ravensbrückcomité hadden opgericht. Dat gebeurde tijdens de Dag voor de slachtoffers van het fascisme, een speciale herdenkingsdag op de tweede zondag van september die voor het eerst in 1945 werd gehouden, die tijdens de Koude Oorlog vooral in communistische landen in gebruik bleef.¹⁷⁰ Oud-

¹⁶⁹ J. Young, *The texture of memory. Holocaust memorials and meaning* (New Haven/Londen 1993) 6.

¹⁷⁰ Deze dag heeft geen relatie met een historische gebeurtenis. Met de escalatie van de Koude Oorlog en de marginalisering van communisten verdween deze gedenkdag in het westen bijna volledig.

gevangenen verzamelden zich op de marktplaats in Fürstenberg en trokken daarna in een lange stoet met vlaggen richting het voormalige kamp. Bij een deel van de oude kampmuur, waarlangs een massagraf was gecreëerd, werden kransen neergelegd. ‘Wij eren jullie onvergetelijke kameraden’, stond er op de kampmuur, waarmee mannelijke én vrouwelijke gevangenen van Ravensbrück werden herdacht.¹⁷¹ Ook op de eerste van een serie tijdelijke monumenten die vanaf 1948 voor de herdenkingen werden opgericht, was een sekseneutrale tekst aangebracht: ‘Op deze plaats werden duizenden antifascisten uit alle landen door fascistische vermoord’.¹⁷² Vermoedelijk in 1949 werd voor de kampmuur een bord opgericht met daarop in het Russisch en het Duits de waarschuwing: ‘Gedenkplaats. Voor onze in concentratiekamp Ravensbrück vermoorde broeders en zusters.’

Sinds de eerste herdenking in 1948 is er jaarlijks in Ravensbrück herdacht, maar de herdenkingen veranderden in de loop van de jaren vijftig sterk van karakter. Vanaf circa 1950 begon vrouwenorganisatie DFD zich met de Ravensbrück-herdenkingen bezig te houden. Zij wilden vrouwen politiek bewust en actief maken en kennelijk was ‘vrouwenkamp’ Ravensbrück hiervoor een geschikt medium. Door deze inmenging van de DFD kreeg de herinnering aan Ravensbrück een seksespecifieke invulling; de mannen van Ravensbrück verdwenen volledig uit beeld. Zo werden de sekseneutrale aanduidingen op de monumenten vervangen door leuzen over vrouwen, moeders en kinderen. ‘92.000 vrouwen uit achttien landen lieten hun leven in Ravensbrück’, luidde het opschrift bij het in 1949 gerestaureerde crematorium. De provisorische monumenten uit 1952, 1954 en 1959 – vierkante zuilen met daarbovenop een vlammschaal – hadden geen inscriptie meer. Foto’s van herdenkingsceremonies uit de jaren vijftig tonen uitsluitend vrouwen en soms ook kinderen die kransen neerleggen en vlaggen dragen. Ook zijn spandoeken te zien met teksten als: ‘Wij moeders voeden onze kinderen op tot vredesvrienden’ en ‘Met de moeders aller volkeren voor de vrede’.¹⁷³ Op de kampmuur verschenen drie plaquettes waarmee bezoekers over Ravensbrück werden geïnformeerd. De eerste memoreerde de bevrijding door het Sovjetleger. ‘Op deze plek stierven 92.000 vrouwen, meisjes en moeders’, meldde de middelste plaquette. Op de laatste waren enkele regels van de in de DDR beroemde dichteres Anna Seghers aangebracht, waarin de gevangenen als moeders en zusters werden getypeerd die zich hadden opgeofferd voor de antifascistische strijd.¹⁷⁴

In het oosten bleef het echter een belangrijke datum, zie Eschebach, ‘Jahrestage’, 71.

¹⁷¹ Eschebach, ‘Jahrestage’, 73.

¹⁷² I. Eschebach, ‘Zur Formensprache der Totenehrung. Ravensbrück in der frühen Nachkriegszeit’, in idem et al eds., *Die Sprache des Gedenkens*, 13-38, 26.

¹⁷³ Ibidem, 32.

¹⁷⁴ Idem, 31. De tekst luidt: ‘Sie sind unser aller Mütter und Schwester. Ihr könntet heute weder frei lernen, noch spielen, ja, ihr wäret vielleicht gar nicht geboren, wenn solche Frauen nicht ihre zarten, schwächlichen Körper wie stählerne Schutzschilder durch die ganze Zeit des faschistischen

Ravensbrück was een middel geworden voor een feministisch doel, waarbij vrouwelijke gezamenlijkheid betekenis en relevantie kreeg door middel van symbolisch moederschap en de notie van vrouwelijke vreedzaamheid. Er had een feministische toe-eigening plaatsgevonden van de herinnering aan Ravensbrück door de DFD, waarin echter ook Ravensbrücksters actief waren. Deze overlevenden wilden *als vrouwen*, en samen met andere vrouwen die niet in het kamp hadden gezeten, betekenis geven aan hun oorlogservaringen en herinneren in dienst van het heden en de toekomst.

Terwijl de DFD en enkele overlevenden Ravensbrück dus inzetten voor hun eigen vrouwenpolitiek, als gevolg waarvan de herinnering aan Ravensbrück een seksespecifieke invulling kreeg, kreeg deze herinnering in dezelfde periode steeds meer een nationaal annex communistisch karakter. De nog jonge DDR identificeerde zich sterk met het verzet tegen het fascisme. Dit werd de kern van de nationale identiteit zoals die in de loop van de jaren vijftig gestalte kreeg, onder meer via de voormalige concentratiekampen op het eigen grondgebied. Het streven van het Ravensbrückcomité en de DFD om via Ravensbrück vrouwen politiek bewust te maken paste naadloos binnen de strategie van de SED. Op die manier konden vrouwen uit de DDR worden betrokken bij het natievormingsproces.¹⁷⁵ De nadruk op sekse die ter plaatse werd gelegd en de specifieke doelgroep van de herinneringsinitiatieven bleven dus gehandhaafd, maar de context waarin werd herdacht veranderde in de tweede helft van de jaren vijftig sterk. Het kleine gedeelte van het voormalige kamp dat overlevenden met provisorische en enkele permanente gedenktekens tot herinneringsplaats hadden omgevormd, werd onderdeel van een totaalplan waarmee Ravensbrück, Buchenwald en Sachsenhausen tot nationale herinneringcentra werden omgevormd en aldus in de nationale collectieve herinnering werden ingelijfd.

Deze nationalisering van de herinnering aan de kampen in de DDR vond echter wel plaats binnen een internationaal kader. De *Fédération Internationale des Résistants* (FIR), voortgekomen uit de organisatie FIAPP (zie par. 3.1), was na haar tweede congres in 1954 begonnen met het doorvoeren van een actieve, communistische herinneringspolitiek waarin de voormalige kampen en de overlevenden een grote rol speelden.¹⁷⁶ De FIR was vooral in de DDR

Terrors vor euch und eure Zukunft gestellt hätten/Zij zijn de moeders en zusters van ons allen. Jullie hadden vandaag niet vrij kunnen leren of spelen, jullie zouden misschien niet eens zijn geboren, als zulke vrouwen niet hun tere, tengere lichamen als stalen schilden door de gehele tijd van fascistische terreur voor jullie en jullie toekomst hadden gesteld.

175 I. Eschebach, 'Geschlechtsspezifische Symbolisierungen im Gedenken. Zur Geschichte der Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück', *Metis* 8 (1999) 15, 12-27, 15.

176 Van de Ravensbrückcomités die in dit onderzoek centraal staan, waren alleen het Nederlandse en het Duitse aangesloten bij de FIR. Het Belgische en het Oostenrijkse comité waren geen lid. De FIR was een voortzetting van de in Warschau gevestigde FIAPP. Het hoofdkwartier werd begin jaren vijftig verplaatst van Warschau naar (de Russische bezettingszone in) Wenen om de organisatie een niet uitsluitend Oost-Europees aanzien te geven. Zie Lagrou, *The legacy of nazi occupation*, 272.

en andere Warschaupactlanden een zeer invloedrijke organisatie van communistische signatuur die politieke gevangenen uit heel Europa verenigde. Ze besloot dat voormalige kampen en gevangenissen gedenkplaatsen moesten worden waar massale herdenkingen zouden worden georganiseerd. Dit grootscheepse plan kon worden uitgevoerd door de omvorming van de kampen tot herinneringscentra, door bepaalde activiteiten van door communisten gedomineerde nationale overlevendenorganisaties en door de oprichting van internationale kampcomités.¹⁷⁷ Tegelijk met het nationale herinneringscentrum in Ravensbrück zou er dus een internationaal Ravensbrückcomité moeten komen, dat de herinnering aan het (communistische) verzet tegen het fascisme in internationaal verband kon uitdragen.

Het besluit van de FIR kan worden gezien als een tegenaanval op de anti-communistische retoriek in het Westen, waarin de Sovjet-Unie als een voortzetting van de nazistische dictatuur werd voorgesteld. In de communistische visie op het oorlogsverleden waren de concentratiekampen onderdeel van een kapitalistisch, fascistisch systeem die duidelijk maakten waartoe fascisme en anticommunisme konden leiden.¹⁷⁸ Ravensbrück en de bestaande overlevendenorganisaties werden toegeëigend door de communistische FIR als instrumenten voor hun politieke boodschap. Om de oprichting van het herinneringscentrum Ravensbrück te kunnen duiden, volgt nu eerst een korte ontstaansgeschiedenis van het Internationale Ravensbrückcomité (IRC).

Het Internationale Ravensbrückcomité

Ravensbrücksters Emmy Handke en Erika Buchmann waren verbonden aan de FIR en aan haar landelijke afdeling in de DDR. Vanaf 1954 speelden ze een actieve rol in het benaderen en bijeenbrengen van een internationaal gezelschap van Ravensbrücksters. Op dat moment hadden al diverse internationale Ravensbrück-bijeenkomsten plaatsgevonden, waarbij de vrouwen uit de DDR echter nooit aanwezig waren geweest. In april 1946 vond de eerste internationale bijeenkomst plaats, georganiseerd door het Ravensbrückcomité in Tsjecho-Slowakije. Daarbij waren vrouwen uit Oostenrijk, Polen, de Sovjet-Unie, Frankrijk, Nederland, Joegoslavië, Noorwegen en het gastland aanwezig om samen de eenjarige bevrijding te memoreren.¹⁷⁹ Het organisatiecomité had van de regering geen toestemming gekregen om ook Duitse Ravensbrücksters uit te nodigen.¹⁸⁰ Blijkbaar was de oorlog daarvoor nog te

177 Idem. Ook een verslag van Joegoslavische deelnemer aan de vergadering van het IRC in november 1956 bevestigt dat 'de Ravensbrück-afdeling in de DDR destijds (...) toen twee jaar geleden in Berlijn de internationale gedenktag ter ere van de slachtoffers van het fascisme plaatsvond (...) werd verplicht de organisatie en vestiging van een internationale afdeling op zich te nemen.' StBG MGR, RA 1-3-5 K, 'Abschrift'.

178 Lagrou, *The legacy of nazi occupation*, 271.

179 IISG Archief Brecht van den Muijzenberg, Map 28. Uitnodiging Ravensbrück reünie in Praag en notitie Van den Muijzenberg betreffende deze reünie.

180 StBG MGR, RA 1-3-5-4. Verslag bijeenkomst Ravensbrücker gevangenen tijdens het Buchenwald Treffen, 9-11.4.1948.

kort geleden. Tijdens de bijeenkomst werd besloten de internationale contacten te continueren door een internationaal secretariaat op te richten, dat alle landelijke Ravensbrückcomités zou vertegenwoordigen. Documentatie over het kamp en de voorbereidingen voor het Ravensbrück-proces waren de belangrijkste voorziene taken van deze internationale organisatie.¹⁸¹

Twee jaar later werd in Brussel een vergelijkbaar initiatief genomen (zie §3.2). Bij deze bijeenkomst waren vrouwen uit Roemenië, Frankrijk, Nederland, Luxemburg en Tsjecho-Slowakije aanwezig.¹⁸² Dit initiatief heeft echter geen vervolg gekregen en ook het in Praag geïnitieerde internationale comité is nooit daadwerkelijk opgericht. Door de inmenging van de FIR, en vanwege het concrete doel dat de organisatie nu voor ogen stond, kwam het dit keer wel tot de oprichting van een internationaal comité. In september 1954, ter gelegenheid van de Dag van de slachtoffers van het fascisme, organiseerde de FIR een gedenkmar in Ravensbrück waarbij overlevenden uit tien landen aanwezig waren. Twee dagen later werd op een bijeenkomst in Oost-Berlijn besloten het contact tussen de aanwezigen te onderhouden om op die manier 'beter te kunnen strijden tegen een herhaling van Ravensbrück' en om de tiende verjaardag van de bevrijding in 1955 'op grootse wijze te kunnen vieren'.¹⁸³ Tevens werd een internationaal netwerk van oud-gevangenen van belang gevonden om materiaal in te zamelen voor het beoogde museum bij het voormalige kamp.

De Franse Rénee Mirande-Laval werd opgedragen een voorlopig Internationaal Ravensbrückcomité (IRC) te vormen.¹⁸⁴ Op 17 november 1956 werd dit internationale comité officieel opgericht in Oost-Berlijn (zie afb. 7).¹⁸⁵ Naast voorzitter Laval uit Frankrijk werden zes vice-presidenten gekozen, afkomstig uit België, Oost-Duitsland, West-Duitsland, de Sovjet-Unie, Polen en Tsjecho-Slowakije. De Oostenrijkse Toni Lehr was secretaris. Naast deze landen waren Italië, Hongarije en Roemenië stevast vertegenwoordigd. Het IRC verenigde aldus Ravensbrücksters uit elf landen. Daarnaast woonden vrouwen uit Joegoslavië, Luxemburg, Spanje en Nederland met enige regelmaat de internationale bijeenkomsten bij. Aanvankelijk waren ook de comités uit Denemarken en Noorwegen zij het IRC aangesloten, maar met deze vrouwen bestonden vanaf de jaren zestig geen contacten meer. In totaal waren dus zeventien nationale comités voor korte of langere tijd in het IRC

181 IISG Archief Brecht van den Muijzenberg, 29/2: Ravensbrückvrouwen in Praag 1946. Briefje met besluiten die aldaar genomen zijn.

182 SOMA AA 936-5. Archief Claire den Boom-Martchouk. Verslag internationale bijeenkomst te Brussel, 30.5.1948.

183 StBG MGR, RA IRK-Bestände (nog zonder signatuur, sept. 2009), Communiqué 13.9.1954.

184 Ibidem.

185 StBG MGR, RA IRK-Bestände (nog zonder signatuur, sept. 2009) Map 1950-1959, Verslag bijeenkomst IRK 17-19.11.1956; StBG MGR, P-MNG/58, ABM Projekt Geschichte der Gedenkstätte Ravensbrück band 52, 1. Circulaire aan landelijke comités, opgesteld door Aenne Seafkow en Marga Jung, januari 1957; Idem, Informationsbrief nr. 1, 1.2.1957, opgesteld door Marga Jung. Tijdens de oprichtingsvergadering op 17 en 18 november 1956 waren Ravensbrücksters uit Frankrijk, Polen, België, Tsjecho-Slowakije, DDR, BRD, Oostenrijk en Joegoslavië aanwezig.

vertegenwoordigd. Elk comité vaardigde steeds één of twee vrouwen af naar de internationale bijeenkomsten, die jaarlijks en steeds in een ander land zouden plaatsvinden.¹⁸⁶

Het herinneringscentrum: plannen en realisaties

Direct na de oprichting van het IRC werd begonnen met de inzameling van voorwerpen en documentatie voor het museum in Ravensbrück, dat werd gerealiseerd in het gebouw dat tot 1945 in gebruik was als gevangenis voor de 'zwarte' politieke gevangenen. Op de benedenverdieping van het gebouw waren de voormalige cellen omgevormd tot kleine nationale tentoonstellings annex gedenkruimtes die door de afzonderlijke landelijke comités werden ingericht. Op de bovenverdieping moest een permanente tentoonstelling over Ravensbrück komen die met hulp van overlevenden zou moeten worden ingericht.¹⁸⁷ Deze tentoonstelling diende de strijd van de Duitse arbeidersklasse tegen het fascisme te visualiseren. De doelgroep was 'in de overwegende meerderheid vrouwen'. Om die reden waren volgens de makers, het Oost-Duitse Ministerie van Cultuur en de landelijke afdeling van de FIR, 'eenvoudige documentatie, beperking tot het wezenlijke en een beeldrijke vormgeving' met 'zo min mogelijk tekst' geboden.¹⁸⁸

Via het IRC werden de leden van de landelijke comités verzocht om informatie over de kampgeschiedenis en om materiaal dat deze zou kunnen illustreren. 'Hun bijdrage aan de geschiedenis van de deportatie is een opgave van nationaal belang, en hangt wat Ravensbrück betreft alleen van hen af,' zo spoorde het Franse Ravensbrückcomité haar achterban aan om aan de oproep van het IRC gehoor te geven.¹⁸⁹ Er vond regelmatig overleg plaats tussen de makers van het museum en het Oost-Duitse Ravensbrückcomité dat eigen voorstellen kon doen. Volgens de Ravensbrücksters zou de ingangsruijme de volgende tekst moeten bevatten, geflankeerd door portretten van de leiders van de DDR:

'De DDR als statelijke basis van alle vredelievende Duitsers zet haar hele kracht in voor het verkrijgen van vrede in Duitsland en Europa (...) De herinnering levend houden aan de offers die de volkeren in de strijd tegen oorlog en fascisme hebben gebracht, is een nationale ereplicht voor alle Duitse patriotten (...) Het museum Ravensbrück, in de voormalige gevangenis ingericht, getuigt van het lijden van de vrouwen en kinderen en van de heroïsche solidaire strijd van de antifascistische gevangenen.'¹⁹⁰

186 Idem. Zie ook S. Hogervorst, 'Female resistance fighters. National memory cultures and the international Ravensbrück committee', in E. Koresaar et al eds., *The burden of remembering. Recollections and representations of the 20th century* (Helsinki 2009) 76-92.

187 I., Eschebach, 'Die nationalen Gedenkräume in der Gedenkstätte Ravensbrück' in idem ed., *Ravensbrück. Der Zellenbau* (Berlijn 2008) 74-101, 80.

188 StBG MGR P-NMG/59 137. Notitie doelen van het museum. Jaar onbekend (zou ook betrekking kunnen hebben op het in de tweede helft van de jaren tachtig vernieuwde museum).

189 StBG MGR RA 1/3-5. Übersetzung aus dem Bulletin der Amicale de Ravensbrück vom Juli 1957.

190 StBG MGR, P-MNG/58, ABM Projekt Geschichte der Gedenkstätte Ravensbrück band 52, 1. 'Vorschlag für die Gestaltung des Eingangsraums im Museum Ravensbrück', opgesteld tijdens bespreking 3 en 4 november 1956.

In de volgende ruimtes dienden zes thema's aan de orde te worden gesteld, zoals 'Vrouwen willen in vrede leven', 'Militarisme en fascisme leiden tot oorlog' en 'Ravensbrück, het grootste vrouwenconcentratiekamp in Duitsland'. Dit laatste thema zou moeten worden uitgewerkt aan de hand van de arbeidsverhoudingen, het strafstelsel, kinderen in het kamp en de onderlinge solidariteit en het verzet in het kamp. Een plattegrond van het kamp, diagrammen van aantallen vrouwen en kinderen uit de diverse landen en tekeningen over het kampleven dienden deze aspecten te illustreren. Als afsluiting dienden foto's van de bevrijding door het Sovjetleger.¹⁹¹ Uit de beschikbare bronnen blijkt dat deze voorstellen daadwerkelijk zijn doorgevoerd.

Het vormgeven van de solidariteit en het verzet in het kamp bleek uiterst problematisch. Veel vrouwen hadden gehoor gegeven aan de oproep van de museumrichters om afstand te doen van hun dierbare herinneringsstukken. Daaronder waren tekeningen, kleine voorwerpen, borduurwerkjes en gedichten die vrouwen tijdens hun gevangenschap wisten te vervaardigen en die ze aan elkaar hadden geschonken (zie afb. 8 en 9). Voor de vrouwen waren deze objecten uitingen van hun verzet tegen het kampstelsel en van hun onderlinge solidariteit. Een vertegenwoordiger van het Ministerie van Cultuur wilde echter 'minder geschenken en meer verzet', zo zei hij tijdens een vergadering over het museum in 1958. Het gevaar bestond dat het kampleven met het tentoonstellen van deze kunstwerkjes van gevangenen werd gebagatelliseerd, vond hij. Er zou 'geen jota van de gruwelijkheden [moeten] worden weggelaten. Die zijn noodzakelijk, omdat het begrip van het fascisme langzamerhand abstract wordt, vooral bij de jeugd.'¹⁹² Namens het Ravensbrückcomité bracht Anne Saefkow daartegen in dat deze kleine geschenken 'veel mensen moreel weer [hebben] opgericht'. 'Verzet, een uitsluitend geestelijke actie, kan men moeilijk op materiële wijze uitbeelden.'¹⁹³

Nadelig voor Saefkow en andere Ravensbrücksters was dat deze 'geestelijke actie' in de mannenkampen wel degelijk concrete sporen had nagelaten. De musea in Buchenwald en Sachsenhausen toonden bijvoorbeeld geïmproviseerde wapens en zendapparatuur, evenals getekende plattegronden met smokkel- en vluchtroutes. Het was dus vooral het *vrouwenverzet* dat nauwelijks concreet kon worden gemaakt omdat dit niet voldeed aan het bestaande verzetsbeeld.¹⁹⁴ Bij gebrek aan ander materiaal werden de kunstwerkjes toch tentoongesteld als representatie van verzet en solidariteit.

Behalve een museum kwam er ook een monument in het herinneringscentrum Ravensbrück. Hierin hadden het IRC noch het Oost-Duitse Ravens-

191 Idem, 'Ausgestaltung des Museums des Frauenkonzentrationslagers in Ravensbrück, in seinen wesentlichen Zügen angenommen auf einer Zusammenkunft ehemaliger Ravensbrücker Häftlinge und auf einer Internationalen Tagung in November 1956'.

192 Idem, notulen vergadering over de 'Konzeption der Ausstellung im Widerstandsmuseum des ehemaligen KZ Ravensbrück', 27.3.1958.

193 Ibidem.

194 Zie Eschebach, 'Geschlechtsspezifische Symbolisierungen', 15.

brückcomité enig aandeel gehad. Het monument werd gemaakt door beeldhouwer Will Lammert en bestaat uit een in brons uitgevoerde sculptuur van twee meer dan levensgrote vrouwenfiguren op een zeven meter hoge obelisk. De ene vrouw wordt door de andere gedragen. Het monument, getiteld 'dragende', symboliseert de hulpvaardigheid en de solidariteit van de gevangenen, eigenschappen die kenmerkend zouden zijn voor de vrouwen van Ravensbrück. Het werd in de DDR al snel bekend onder de naam 'monument van de solidariteit'.¹⁹⁵ Maar het monument werd destijds ook als Piëta gekarakteriseerd: de voorstelling waarbij Christus in de armen van zijn moeder rust. De kunstenaar zou aan het oude Piëtamotief een nieuwe, socialistische invulling hebben gegeven door de 'actieve handeling van solidariteit te veralgemeniseren, te activeren en te actualiseren'.¹⁹⁶ De metafoor van de Piëta kan volgens Susanne Lanwerd ook als een seksespecifieke interpretatie van de gevangenen van Ravensbrück worden beschouwd. Volgens haar werden de figuren destijds in diverse publicaties inderdaad als moeder en kind omschreven.¹⁹⁷

Oorspronkelijk zou aan de voet van de obelisk met de twee vrouwen een tweede figurengroep worden geplaatst met circa twintig levensgrote bronzen vrouwen- mannen- en kindergestalten. Door de plotselinge dood van de kunstenaar najaar 1957 kon deze echter niet worden gerealiseerd, tot onvrede van het Duitse Ravensbrückcomité. In een brief aan minister-president Grotewohl schreven de Oost-Duitse Ravensbrücksters dat 'de uiterlijke vormgeving van het herinneringscentrum – en dat moet in de figurengroep aan de voet van de obelisk worden uitgebeeld – duidelijk [moet] maken dat het een vrouwen- en kinderkamp was'.¹⁹⁸ Grotewohl beloofde dat er op een andere plek in het herinneringscentrum een aparte figurengroep zou komen die aan hun wensen zou voldoen. Dit monument, getiteld 'Moedergroep', werd pas enkele jaren later gerealiseerd (zie afb. 10). Het werd onthuld tijdens het twintigjarig bevrijdingsjubileum in april 1965 en is gesitueerd aan de toegangsweg naar het herinneringscentrum.¹⁹⁹

195 Bijvoorbeeld in de *Berliner Zeitung*, 5 mei 1975. Zie S. Lanwerd, 'Skulpturales Gedenken. Die Tragende des Bildhauers Will Lammert', in I. Eschebach et al eds., *Die Sprache des Gedenkens*, 39-54 en K. Hoffmann-Curtius, 'Charitas und Kampf. Die Mahnmahe in Ravensbrück', in Eschebach, *Die Sprache des Gedenkens*, 55-68.

196 Zie S. Lanwerd, 'Die Bildformel Piëta. Religiös tradierte Geschlechterbilder in Symbolisierungen des Nationalsozialismus', in I. Eschebach et al eds., *Gedächtnis und Geschlecht. Deutungsmuster in Darstellungen des nationalsozialistischen Genozids* (Frankfurt a.M. 2002) 163-180.

197 Ibidem, 170-172.

198 Brief des Komitees ehemaliger Ravensbrück-Häftlinge an O. Grotewohl vom 30.II.1957, geciteerd in E. Schwartz en S. Steppan, 'Die Entstehung der Nationalen Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück, 1945-1959', in Eschebach et al eds., *Die Sprache des Gedenkens*, 218-239, 235.

199 Dit monument werd gemaakt door Fritz Cremer. Zie Hoffmann-Curtius, 'Charitas und Kampf', 65. De figurengroep is later op kleinere schaal alsnog gerealiseerd op basis van schetsen van Lammert. Het werd in de jaren negentig onthuld aan de Grosse Hamburgerstrasse in Berlijn bij de voormalige Joodse begraafplaats. Het monument dient nu als herinnering aan de uit Berlijn weggevoerde Joden.

Op diverse manieren probeerden de Ravensbrücksters dus invloed te krijgen op de wijze waarop de herinnering aan hun kamp ter plaatse zou worden gerepresenteerd. Meer dan de overheidsinstanties die voor de bouw van het herinneringscentrum verantwoordelijk waren, legden ze de nadruk op Ravensbrück als vrouwenkamp, en op hun eigen sekse-identiteit. Dit was vermoedelijk een strategie om binnen de communistische kaders een eigen geluid te laten horen. De sekse-identiteit kreeg voornamelijk invulling aan de hand van symbolisch moederschap en de notie van vrouwelijke vreedzaamheid. Ook de door Withuis gesignaleerde retoriek over de gezamenlijke achterstelling van vrouwen is hierin herkenbaar. De Ravensbrücksters uitten hun ongenoegen over het feit dat er tien miljoen mark was uitgetrokken voor de omvorming van Buchenwald tot herinneringscentrum, tegen zes miljoen voor Sachsenhausen en twee miljoen voor Ravensbrück.²⁰⁰ Ze beschouwden dit verschil als een bevestiging van het feit dat vrouwen te weinig erkenning kregen.

De inwijding

De onthulling van het herinneringscentrum vond plaats op 12 september 1959 in het bijzijn van honderden overlevenden uit heel Europa en duizenden DDR-burgers (zie afb. 11, 12 en 13). De plechtigheden begonnen in Fürstenberg met een korte militaire ceremonie op het marktplein. Daarna trok een lange stoet naar het voormalige kamp langs 'juichende' DDR-burgers die grote portretten van de drie Duitse communistische verzetsheldinnen droegen: Käthe Niederkirchner, Olga Benario en Paula Lohagen.²⁰¹ Aangekomen in het kamp namen vertegenwoordigers van de DDR-regering en overlevenden uit verschillende landen plaats op een grote tribune. Eén voor één werden 23 nationale vlaggen gehesen, voor elk land dat in het kamp was vertegenwoordigd.²⁰² De aanwezigen werden begroet door de zestienjarige Bärbel Saefkow, dochter van Ravensbrückster Aenne en de omgekomen Duitse verzetsheld Anton Saefkow. 'Dankzij jullie gezamenlijke strijd is onze jeugd in de DDR gelukkig geworden,' zo sprak ze.²⁰³ Vervolgens legden overlevenden uit verschillende landen korte geloftes af.

Claire van den Boom uit België stelde dat de gedenkplaats in Ravensbrück voor altijd aan het heldendom van de vrouwen zou herinneren en een appel zou zijn aan de komende generaties om zo te handelen dat er nooit meer een Ravensbrück zou zijn. Jo Sprietsma uit Nederland zei dat het herinnerings-

200 StBG MGR, P-MNG/58, ABM Projekt Geschichte der Gedenkstätte Ravensbrück band 52, 1. 'Notitz Besprechung mit Genossin Handke, Buchmann und Jung vom Komitee Ravensbrück ueber Instandhaltung und Ausgestaltung der Gedenkstätte, 14.11.1956.'

201 Zie voor een beschouwing over één van deze verzetsheldinnen Linde Apel, 'Olga Benario. Kommunistin, Judin, Heldin?', in Eschebach et al eds., *Die Sprache des Gedenkens*, 196-217.

202 Dit gold destijds als het officiële aantal, inmiddels is dat aantal naar 27 bijgesteld. Zie Strebel, *Das KZ Ravensbrück*.

203 Komitee der antifaschistische Widerstandskämpfer der DDR ed., *Ravensbrück* (Oost-Berlijn 1960).

centrum Ravensbrück zich niet beperkte tot het herdenken van het voorbije, maar een waarschuwing was voor alle tijden. ‘Wij zullen niet afwachten en dadeloos toezien’, zo besloot ze haar toespraak. Toni Lehr uit Oostenrijk sprak haar dank uit dat zij en twee andere Oostenrijkse vrouwen Ravensbrück door een reddingsactie van medegevangenen hadden overleefd en riep op om door te gaan met de strijd voor de vrede, tegen herbewapening van West-Duitsland en voor een gelukkige toekomst. Lore Wolff uit West-Duitsland zag in de oprichting van het herinneringscentrum het bewijs dat DDR de beste tradities van ‘ons volk’ koestert, de tradities van democratie en vrede.²⁰⁴ Na de geloftes hield de Oost-Duitse Ravensbrückster Rosa Thälmann een toespraak. Zij was de echtgenote van Ernst Thälmann, de in Buchenwald geëxecuteerde leider van de Duitse communistische partij die in de DDR als held werd vereerd. Tot slot werd het volkslied van de DDR gespeeld, waarna als symbool van de vrede vijfduizend duiven werden losgelaten. Eén en ander werd onder de titel ‘Das Vermächtnis’ (de nalatenschap) vastgelegd voor de Oost-Duitse televisie.²⁰⁵

De inwijdingsceremonie, het museum en het monument vormden een totaalconcept waarmee de DDR zich als antifascistische natie manifesteerde. De antifascistische strijd van de Duitse arbeidersklasse werd in het museum gevisualiseerd en in het herinneringscentrum als geheel telkens opnieuw geactualiseerd, zodat ‘de wil tegen oorlog, fascisme en militarisme’ werd gesterkt.²⁰⁶ ‘Ravensbrück zal elke bezoeker helpen om hartstochtelijk partij te kiezen,’ aldus Erika Buchmann.²⁰⁷ De nationale vlaggen, het volkslied en de aanwezigheid van militairen tijdens de inhuldiging duiden op het (communistisch) nationale kader waarin dat gebeurde. Ook in de jaren daarna was Ravensbrück het toneel van talloze nationale plechtigheden, zoals militaire beëdigingen en ceremonies van jongerenorganisatie FDJ, die evenwel niets met Ravensbrück als voormalig concentratiekamp te maken hadden.²⁰⁸ Het verleden werd veralgemeeniseerd tot een gemeenschappelijke, nationale oriëntatie op de toekomst, die door het communistische antifascisme was geïnspireerd.

Via Ravensbrück als herinneringsplaats werd in de DDR dus een (communistisch) nationale herinneringsgemeenschap gecreëerd. Er was sprake van toe-eigening van de herinnering aan Ravensbrück door communistische organisaties in de DDR, die zich vervolgens als belangrijke herinneringsproducenten manifesteerden. De Ravensbrückcomités verloren hierdoor de zeggenschap over de herinnering. Ze hadden nog slechts gedeeltelijk invloed op

204 Geloftes afgedrukt in Komitee der antifaschistische Widerstandskämpfer der DDR ed., *Ravensbrück* (Oost-Berlijn 1960) 118-124.

205 DEFA, ‘Der Augen zeuge. Beitrag: Das Vermächtnis’, 15.9.1959.

206 Eschebach ‘Jahrestage’, 76. Dit gebeurde tevens via een voorlichtingsfilm die vanaf 1968 in het museum werd getoond, zie R. Drescher en J. Huisken (regie) ‘Frauen in Ravensbrück (Kd AW/DEFA, Oost-Berlijn 1967 - 1968).

207 StBG MGR P-NMG/59 Toespraak Erika Buchmann.

208 Eschebach et al eds., *Die Sprache des Gedenkens*, 74-90; Idem et al eds., *Gedächtnis und Geschlecht*, 125.

de inhoud van de collectieve herinneringen en de wijze waarop deze publiek werden gemaakt. Als gevolg van deze toe-eigening was weliswaar een internationale gemeenschap van Ravensbrücksters tot stand gekomen, maar het IRC fungeerde slechts als instrument in de van bovenaf opgelegde communistische herinneringspolitiek. Tekenend is de opmerking van IRC-secretaris Emmy Handke in een verslag dat ze in 1972 aan de FIR uitbracht: 'Als een succes van onze deelname in het Internationale Ravensbrück Comité geldt het feit dat jaarlijks vooral uit België en Frankrijk grote groepen oud-gevangenen met hun verwanten en andere burgers uit deze landen de DDR bezoeken.'²⁰⁹

3.4 Sekse als organisatiebasis: de heroprichting van het internationale comité

Na de inwijding van het herinneringscentrum Ravensbrück in september 1959 zakte het internationale Ravensbrückcomité (IRC) volledig in. In de ogen van de FIR, die in 1954 aan de basis had gestaan van de oprichting, had het IRC zijn functie inmiddels vervuld. Ook het landelijke Ravensbrückcomité in Oost-Duitsland hield na 1959 tijdelijk op te bestaan. Een aparte organisatie van vrouwelijke overlevenden werd niet langer nodig gevonden. De Ravensbrücksters uit de DDR zetten hun activiteiten voort binnen de landelijke afdeling van de FIR, het *Komitee der Antifaschistischen Widerstandskämpfer* (KdAW).²¹⁰ Onder Ravensbrücksters uit de westerse landen bleef de behoefte aan een internationale organisatie echter bestaan. Uiteindelijk werd het IRC opnieuw opgericht, waarbij sekse als uitgangspunt diende. De vraag is hoe daaraan uitdrukking werd gegeven en hoe deze hernieuwde internationale vrouwenorganisatie zich tot de bestaande communistische organisaties verhiel.

Tijdens een landelijke bijeenkomst van het Oostenrijkse Ravensbrückcomité in 1963, waarbij ook enkele buitenlandse Ravensbrücksters aanwezig waren, kwam het onderwerp IRC ter sprake. De aanwezigen betreurden dat er geen internationale organisatie meer bestond en formuleerden de wens tot heroprichting van het IRC. Sindsdien vonden kort na elkaar meerdere internationale bijeenkomsten plaats. Men had grote behoefte om binnen een officieel verband met elkaar in contact te blijven en de herinneringen publiek te maken. De Belgische Van den Boom verwoordde het als volgt:

'Toen we merkten dat het IRC na 1959 geen activiteiten meer ondernam, waren wij zeer teleurgesteld (...). In ons land zijn we zeer actief, maar dat is niet genoeg: er zijn proble-

²⁰⁹ StBG MGR, RA 1-3-5-38, 'Zur Arbeit des Internationalen Ravensbrück Komitees', 5.6.1972.

²¹⁰ StBG MGR, RA 1-3-5-61, Protokoll der Sitzung der nationalen Ravensbrück-Komitees am Montag, 20.4.1964, 1. Bij deze internationale bijeenkomst van Ravensbrücksters in Berlijn was er geen Ravensbrückcomité uit de DDR aanwezig. Emmy Handke en Anni Sindermann vertegenwoordigden er het *Komitee der Antifaschistischen Widerstandskämpfer* (KdAW).

men die de landsgrenzen overstijgen. Ik geloof dat het noodzakelijk is dat dit comité niet langer uitsluitend op papier bestaat, maar daadwerkelijk actief is.²¹¹

In 1965 organiseerde het Belgische comité een internationale vergadering in Brussel waar het IRC officieel werd heropgericht.²¹² Als doelstellingen werden de strijd tegen neonazisme, de geschiedschrijving over het kamp en de 'vredesopvoeding' van de jeugd geformuleerd.²¹³

Het waren dus vooral de comités uit westerse landen die het initiatief tot heroprlichting namen: België en Oostenrijk. Ook Frankrijk, dat de voorzitter leverde, steunde dit initiatief uitdrukkelijk. Mogelijk kan dit worden verklaard uit het feit dat dit transnationale niveau juist voor de vrouwen van de westerse Ravensbrückcomités zo belangrijk was als alternatief voor het problematische nationale niveau; in veel westerse landen vormden de door communisten gedomineerde Ravensbrückcomités slechts marginale groepen. Het westerse initiatief bij de heroprlichting wil echter niet zeggen dat het IRC na 1965 een westers of minder communistisch comité was geworden – dezelfde vrouwen waren erin actief en de FIR oefende via de DDR-delegatie nog steeds controle uit. Maar blijkbaar groeide het idee dat de vrouwen zich onafhankelijker van de FIR zouden kunnen en moeten opstellen.

De Oost-Duitse Emmy Handke was afwezig bij de heroprlichting.²¹⁴ Zij was 'van mening dat er naast de FIR geen [andere] internationale verzetsorganisaties moesten worden gevormd.'²¹⁵ Daarom heeft ze naar eigen zeggen verhinderd dat er bij de heroprlichting officiële statuten werden opgesteld, waarschijnlijk in opdracht van de FIR. Toen dat niet was gelukt en het internationale comité er toch was gekomen, wilde ze er wel bij betrokken worden.²¹⁶ De verhouding met de FIR bleef echter problematisch. Zo werd voor de eerste vergadering na de officiële heroprlichting van het IRC in Praag in 1966 *geen* vertegenwoordiger van de FIR uitgenodigd, tot onvrede van Handke. Zij had deze kwestie opgeworpen bij de andere leden van het IRC-presidium, maar de Oostenrijkse Toni Lehr was ertegen.²¹⁷ Ook andere Ravensbrücksters waren kritisch ten aanzien van de FIR-inmenging in het IRC.

Een manier om zich van de FIR te onderscheiden was het benadrukken van de vrouwelijke identiteit van de Ravensbrück-overlevenden. Daarvan getuigen de discussies tijdens de vergadering in Oostenrijk in 1963, waarbij voor het eerst over een eventuele heroprlichting werd gesproken. De Franse gedelegeerde en eigenlijke IRC-voorzitter Laval stelde dat het noodzakelijk

211 StBG MGR, RA 1-3-5-61 LXII 19-21.

212 StBG MGR, RA 1-3-5-48 Verslag IRK bijeenkomst op 27.2.1965 in Brussel.

213 StBG MGR, RA 1-3-5-61 LXII 19-21.

214 StBG MGR, RA 1-3-5-48 Verslag IRK bijeenkomst op 27.2.1965 in Brussel.

215 StBG MGR, RA 1-3-5-38, 'Zur Arbeit des Internationalen Ravensbrück Komitees', 5.6.1972.

216 Volgens DDR-lezing is het internationale comité op 26.4.1966 heropgericht. Op die datum kwamen de notulen van de oprichtingsvergadering beschikbaar. Daarin waren de statuten opgenomen die nu, op 26.4.1966, door de DDR-delegatie en dus ook door de FIR konden worden goedgekeurd, zie StBG MGR, RA 1-3-5-4, IV 80.

217 StBG MGR, LXI 181, 'Einschätzung der Tagung des IRK, mei 1966', opgesteld door Handke.

was dat er een internationaal Ravensbrückcomité kwam omdat de FIR tot dusver de belangen van vrouwen te weinig behartigde en er ook maar weinig vrouwen in de FIR waren vertegenwoordigd. Vrouwen speelden echter een belangrijke rol in het verzet en ze waren daarom volgens haar genoodzaakt om zelf actief hun verzetsrol aan het publiek te tonen.²¹⁸

Uit deze uitspraak blijkt de concurrentie tussen de bestaande, machtige FIR en het opnieuw op te richten IRC, en de onvrede over het feit dat het verhaal over de verzetsvrouwen ondergeschikt was gemaakt aan dat over het mannenverzet. Deze motivering voor een internationaal comité van Ravensbrück-vrouwen was nieuw. Bij de oprichtingsvergaderingen tussen 1954 en 1956 was van een speciale rol of taak van vrouwen immers geen sprake geweest. Ook Van den Boom verwees tijdens de heroprichting naar het 'feit' dat er 'maar één kamp was geweest voor vrouwen'. En juist daarom was het voor haar en de Belgische Vriendenkring Ravensbrück een grote teleurstelling dat het IRC de facto niet meer bestond. 'Dat is niet alleen een kwestie van prestige,' sprak ze, 'ook andere zaken staan hier op het spel, zoals onze strijd voor de vrede en tegen de heropleving van het fascisme.'²¹⁹ Vrouwen moesten dus de herinnering aan het enige vrouwenkamp levend houden en *als vrouwen* strijden voor vrede en tegen fascisme. En dat kon beter binnen een internationale organisatie van vrouwen, zoals het IRC. In de aanloop naar de heroprichting in 1965 werd sekse dus steeds belangrijker als organiserend principe. Op die manier kon het IRC zich van de bestaande overlevendenorganisaties onderscheiden. Vooral de westerse Ravensbrücksters gingen de concurrentie aan met de mannen van de FIR om een apart bestaan van hun IRC te legitimeren.

In de geschiedenis van het IRC is het tweemaal voorgekomen dat mannelijke overlevenden van Ravensbrück spraken tijdens een vergadering. Włodzimierski Kulinski uit Polen woonde in april 1964 een vergadering bij in Berlijn en een zekere mijnheer Gati uit Hongarije sprak tijdens een IRC-conferentie in Parijs in 1972. Beiden noemden uitdrukkelijk dat ze zich ervan bewust waren dat Ravensbrück in eerste instantie een vrouwenkamp was geweest, maar ze pleitten ervoor om de mannelijke gevangenen van Ravensbrück niet te vergeten. Op hun pleidooi werd in het geheel niet gereageerd. Uit de notulen van de conferentie van 1972, opgesteld door Emmy Handke uit de DDR, spreekt een tamelijk grote vijandigheid ten aanzien van het 'onaangename en onjuiste' optreden van de Hongaar: 'Hij sprak tot ons alsof we politieke analfabeten waren. Hij dacht waarschijnlijk dat hij ons moest leren hoe we moeten werken.' Zijn toespraak werd met ijzige stilte ontvangen, rapporteerde Handke.²²⁰ Hoewel er tussen haar en andere Ravensbrücksters dus

218 StBG MGR, RA 1-3-5-4, IV 62 Bericht über die Teilnahme an der Generalversammlung der Österreichischen Lagergemeinschaft Ravensbrück am 18.5.1963, 4.

219 StBG MGR, RA 1-3-5-61 LXII 19-21.

220 StBG MGR, RA 1-3-5-61, LXI 135, Verslag IRK vergadering in Parijs, 27.11.1972.

verschil van inzicht bestond over de positie van het IRC ten opzichte van de FIR, keurde ook Handke de inmenging van mannen in het IRC af. Daarmee lijkt ze het belang van het gezamenlijke vrouw-zijn als organisatiebasis toch te onderstrepen.

Het Internationale Ravensbrück Comité kwam jaarlijks enkele dagen bijeen, telkens in een ander land, om de activiteiten van de landelijke comités te bespreken (zie afb. 14). Het had geen formele banden met het herinneringscentrum Ravensbrück; het was daar slechts een vaste gast bij internationale herdenkingen. Het IRC ondernam ook geen activiteiten om de herinnering aan Ravensbrück op transnationaal niveau uit te dragen, noch had het een eigen mededelingenblad zoals de landelijke comités.

Toch kan het IRC wel degelijk als herinneringsproducent worden beschouwd. De leden vertaalden hun kampherinneringen namelijk in een moreel appél aan wereldleiders om te stoppen met die zaken waarmee de Ravensbrücksters het niet eens waren, uit naam van de slachtoffers van Ravensbrück en van de idealen waarvoor zij hadden gestreden. Verschillende resoluties werden aangenomen over situaties van oorlog en geweld, de wapenwedloop, amnestie voor (vermeende) oorlogsmisdadigers en over fascisme en racisme, die vervolgens naar de verantwoordelijken werden verstuurd.²²¹ Op die manier probeerden de vrouwen invloed uit te oefenen op de wereldpolitiek, waarmee ze aan hun oorlogservaringen en overleven een zin probeerden te verlenen. Impliciet gaven ze zo ook invulling aan de inhoud van de herinnering aan Ravensbrück: het was een kamp voor verzetsvrouwen die zich ook nu weer verzetten tegen situaties waarin in hun ogen onrecht geschiedde.

3.5 Conclusie

In de periode 1945-1965 werden herinneringsgemeenschappen van Ravensbrück-overlevenden gecreëerd op nationaal en transnationaal niveau. Deze bestonden uitsluitend uit vrouwen, die in Ravensbrück bovendien voornamelijk tot de categorie politieke gevangenen hadden behoord. Hun gezamenlijkheid was niet zozeer gebaseerd op de ervaringen tijdens hun gevangenschap, maar op het gemeenschappelijke streven om hun herinneringen in de openbaarheid te brengen. Door hun toedoen werd via monumenten, getuigenissen, herdenkingen, brochures en memoires een eerste bestand aan kennis geproduceerd over Ravensbrück. Via deze media vond communicatie plaats over het herinnerde verleden tussen overlevenden en anderen waardoor een collectieve herinnering aan Ravensbrück ontstond.

Het transnationale wederopbouwfeminisme vormde aanvankelijk de con-

221 Zaken die op achterstelling van vrouwen betrekking hadden, werden niet tot onderwerp van de resoluties gemaakt.

text waarin deze collectieve herinnering tot stand kwam. Dit was een belangrijk motief voor de georganiseerde overlevenden om met hun herinneringen naar buiten te treden. Het legitimeerde tevens een bestaan los van andere organisaties van oud-gevangenen. Aan de hand van noties van vrouwelijke vreedzaamheid, potentieel moederschap en gezamenlijke achterstelling ten opzichte van (verzets)mannen gaven de Ravensbrücksters invulling aan hun identiteit en aan hun politieke streven. Dit seksespecifieke herinneren verklaart waarom mannelijke overlevenden van Ravensbrück als subject en als object van de herinneringsculturen van Ravensbrück werden uitgesloten. Ravensbrück was een vrouwenzaak die ook vanuit de herinneringsconsumptie als zodanig werd benaderd. Dat bleek uit de herdenkingen in het voormalige kamp en uit de berichtgeving over de strafprocessen tegen kamppersoneel van Ravensbrück.

In de vier onderzochte landen had de herinnering aan Ravensbrück de potentie om tot nationale herinnering uit te groeien. Samen met andere organisaties van oud-gevangenen gaven de comités aanvankelijk op nationaal niveau uitdrukking en betekenis aan een Europese concentratiekampherinnering, waarvan verzet en strijd van de politieke gevangenen de hoofdbestanddelen waren. Ook het wederopbouwfeminisme kreeg gestalte binnen een nationale context. De Ravensbrücksters richtten zich op de vrouwen van hun land die ze wilden betrekken bij de wederopbouw van een vreedzame samenleving. Het nationale kader bepaalde in hoge mate de mogelijkheden voor een uitwisseling van herinneringen tussen de georganiseerde overlevenden een publiek van herinneringsconsumenten en de media die daarvoor konden worden aangewend.

Nadat vanaf circa 1947 het communisme de overhand kreeg in de Ravensbrückcomités vond een verwijdering plaats tussen de herinneringsculturen van Ravensbrück en die van de natiestaat. Door de communistische invloed binnen de comités en het anticommunisme in de West-Europese onderzoekslanden gleden deze comités tijdens de Koude Oorlog af tot marginale groepen die in feite alleen nog met hun communistische achterban aansluiting hadden. Het transnationale niveau fungeerde voor deze Ravensbrückcomités daarom als alternatief voor het nationale niveau. In die zin vond de samenwerking tussen comités uit Oost- en West-Europa niet plaats *ondanks*, maar *dankzij* de Koude Oorlog.

Alleen in de DDR groeide de herinnering aan Ravensbrück daadwerkelijk uit tot sterk communistische georiënteerde, nationale herinnering, verankerd in een monument en een museum bij het voormalige kamp. Er vond hier een toe-eigening plaats van de herinnering aan Ravensbrück door de natiestaat, die tot dominante producent van kampherinneringen uitgroeide. Van de comités in de andere onderzoekslanden wisten alleen de Oostenrijkse Ravensbrücksters kortstondig aansluiting te vinden bij het nationale kader. Hun rondreizende tentoonstelling was geen onderdeel van een nationale her-

innering aan de kampen zoals in de DDR, maar werd juist geïnitieerd vanwege het ontbreken daarvan.

De dominantie van het communisme als context van de Ravensbrück-herinnering leidde tot een eenzijdige weergave van de kampherinnering met verzet en solidariteit als voornaamste elementen. Binnen de communistische context bleef de nadruk op sekse weliswaar gehandhaafd, maar het bleek niet goed mogelijk om aan de inhoud van de collectieve herinnering aan Ravensbrück een seksespecifieke invulling te geven. Het communistische kader werd als het ware over het feministische heen geschoven en maakte dat nu niet zozeer het grote publiek, maar vooral de eigen achterban van communistische oud-gevangenenorganisaties via Ravensbrück aan het abstracte vrouwenverzet werd herinnerd.

De kleinschalige, communistisch georiënteerde comités van vrouwelijke overlevenden wilden met hun kampherinneringen een politieke boodschap uitdragen, maar vonden daarvoor nauwelijks gehoor bij de samenleving. In de loop van de jaren zestig begon de omgang met het oorlogsverleden in diverse Europese landen echter te veranderen. Zouden de Ravensbrücksters daardoor wel aansluiting vinden bij een breder publiek?

4 Medestrijden, geen medelijden, 1965-1989

In 1965 werd de bevrijding van de concentratiekampen op grootschalige wijze herdacht. Het twintigjarig jubileum luidde in West-Europa het einde in van de hegemonie van de eenzijdige vaderlandslievende oorlogsherinneringen waarin geen plaats was voor de heterogeniteit van de vervolging door de nazi's.¹ Het meest prangend was het feit dat het specifieke karakter van de genocide op de Joden tot dan toe systematisch was veronachtzaamd. Dachau of Buchenwald waren het referentiepunt, niet Auschwitz. De overlevenden van deze kampen waren strijdvaardige en actieve slachtoffers met wie het publiek zich kon identificeren. De 'passieve' vervolgingslachtoffers met ervaringen van lijden, schaamte en onmacht lieten zich daarentegen moeilijk in een collectief zingevend kader inpassen en leenden zich bovendien nauwelijks voor identificatie.²

Juist op het punt van maatschappelijke identificatie met de 'passieve' vervolgingslachtoffers begon er vanaf de jaren zestig iets te veranderen. Van tweederangs slachtoffers veranderden deze groepen geleidelijk aan in centrale vertolkers van oorlogsherinneringen. In het kielzog van de sterk toegenomen aandacht voor de Jodenvervolging ontstond vervolgens ook aandacht voor andere groepen vervolgingslachtoffers en voor het trauma waaraan oorlogsslachtoffers konden lijden. Dit discours over de Jodenvervolging, slachtofferschap en (psychisch) lijden – in dit hoofdstuk aangeduid als 'Holocaustherinnering' – concurreerde met de kort na 1945 gecreëerde 'Europese concentratiekampherinnering', waarbinnen Ravensbrück tot dusverre betekenis had gekregen.³

In dit hoofdstuk analyseer ik de invloed van de Holocaustherinnering op de herinneringsculturen van Ravensbrück. Werden de comités zelf consumenten annex producenten van de Holocaustherinnering, en maakten zij de Jodenvervolging, slachtofferschap en (psychisch) lijden tot onderdeel van de herinnering aan Ravensbrück? Groeiden de herinneringen aan Ravensbrück in de periode 1965-1989 wél uit tot nationale oorlogsherinneringen, en in

1 Lagrou, *The legacy of Nazi occupation*, 285, 286.

2 A. Assmann, *Die lange Schatten der Vergangenheit*, 74.

3 Prenninger, 'KZ-Erinnerung im Wandel.'

hoeverre is dat aan de invloed van de Holocaustherinnering toe te schrijven? En wat was in deze periode de relevantie van het communisme en het feminisme voor de productie en consumptie van Ravensbrück-herinneringen? Het was immers in een periode van ontspanning tussen de beide grootmachten van de Koude Oorlog dat de Holocaustherinnering opkwam.⁴ Bovendien vond in deze periode een heropleving van het feminisme plaats.

Aan de hand van de juridische en maatschappelijke omgang met daders worden allereerst de verschillende nationale contexten geschetst waarbinnen het oorlogsverleden al dan niet nieuwe betekenissen kreeg. Tegen de achtergrond van de Sovjet-inval in Tsjecho-Slowakije in 1968 en de omgang met deze kwestie binnen het Internationale Ravensbrückcomité wordt vervolgens de invloed belicht van het communistische kader op de georganiseerde Ravensbrücksters. In de derde paragraaf staat de omgang met slachtoffers en trauma centraal. Tot slot ligt de focus op de invloed van nieuwe herinneringsconsumenten op de herinneringsculturen van Ravensbrück.

4.1 Omgang met daders en aandacht voor slachtoffers

In mei 1960 werd oud SS-er Adolf Eichmann gearresteerd op zijn schuiladres in Argentinië. Voor en tijdens de oorlog had hij de gedwongen emigratie van Joden georganiseerd. Na het in oktober 1941 ingestelde emigratieverbod coördineerde hij hun deportatie naar de concentratiekampen.⁵ De Israëliëse geheime dienst bracht hem naar Jeruzalem waar hij het jaar daarop onder grote mediabelangstelling werd berecht. Deze gang van zaken leidden tot veel discussie. Had Eichmann niet door een internationaal tribunaal vervolgd moeten worden in plaats van door één land, dat ook nog eens allerm minst neutraal kon staan tegenover de recente geschiedenis, en kon hij in zijn eentje verantwoordelijk worden gehouden voor de moord op zes miljoen Joden? Intussen kreeg het grote publiek via getuigenissen van overlevenden een indruk van de aard en de omvang van de Jodenvervolging. Vrijwel alle Europese landen die door de nazi's waren bezet werden vertegenwoordigd door ten minste één getuige die steeds over een bepaalde episode van de Jodenvervolging werd gehoord.⁶ Via de verslagen van talloze buitenlandse journalisten en schrijvers kreeg het proces vervolgens een internationale dimensie, hoewel het niet in elk land evenveel impact had.⁷

4 M. Bracke, *Who's socialism, who's détente? West European communism and the Czechoslovak crisis, 1968* (Boedapest 2007) 28.

5 H. Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil* (Harmondsworth 1976) 119, 148.

6 H. Yablonka, *The state of Israel vs. Adolf Eichmann* (New York 2004) 239, 241.

7 Zie N. Burckhardt, 'Externalisierung und Selbstkritik. Der Eichmann-Prozess in belgischen und niederländischen Medien', in J. Eckel und C. Moisel eds., *Universalisierung des Holocaust?* (Göttingen 2008) 26-42, 41; Uhl, 'From victim myth to co-responsibility thesis'; F. Wielenga, *Schaduw van de Duitse geschiedenis: de omgang met het nazi- en DDR-verleden in de Bondsrepubliek Duitsland* (Amsterdam 1993) 56.

Het Eichmann-proces wordt beschouwd als de eerste van een serie gebeurtenissen die oorzaak en uitdrukking waren van de opkomende Holocaustherinnering in West-Europa en de Verenigde Staten. Sommige daarvan hadden een internationale reikwijdte, andere beperkten zich tot een nationale context. Enerzijds hadden deze gebeurtenissen te maken met de omgang met daders, zoals het Auschwitz-proces dat tussen 1963 en 1965 in Frankfurt am Main werd gevoerd, de discussie in Nederland in 1972 rond de gratiëring van de drie Duitse oorlogsmisdadigers die nog in Nederland gevangen zaten en de affaire rond de Oostenrijkse presidentskandidaat Kurt Waldheim in 1986 die als luitenant in de *Wehrmacht* had gediend. Anderzijds hadden ze de slachtoffers als focus. Voorbeelden daarvan zijn de uitzending van de televisieserie *De Bezetting* in Nederland (1960-1965); de miniserie *Holocaust* in 1978 en 1979 in de Verenigde Staten en grote delen van Europa, en in diverse landen het verschijnen van romans, toneelstukken en wetenschappelijke studies met de Jodenvervolging als onderwerp. Al deze culturele producties, debatten en juridische kwesties markeerden de veranderingen in het denken en spreken over de oorlog. De veranderingen voltrokken zich in de vier onderzoekslanden in een verschillend tempo en met een andere intensiteit, zoals uit deze paragraaf zal blijken.

In de **Bondsrepubliek** werd in 1958 een federaal strafhof opgericht om nog niet vervolgd nazimisdaden te behandelen.⁸ Aanleiding was een reeks antisemitische voorvallen die internationaal veel kritiek ontlokte. West-Duitsland werd op die manier geconfronteerd met de wijze waarop het met zijn oorlogsverleden omging. Het nieuwe strafhof initieerde onder meer het Auschwitz-proces in Frankfurt am Main als weloverwogen poging om bij te dragen aan de bewustwording van Duitse verantwoordelijkheid voor de Jodenvervolging.⁹ Het proces werd door alleen al twintigduizend mensen bijgewoond en daarnaast werd het voor miljoenen mensen verslagen in de pers en op televisie.¹⁰ Kort erna verscheen het beroemde historische overzichtswerk van het proces van Martin Broszat en anderen, *Anatomie des SS-Staates*, dat keer op keer moest worden herdrukt.¹¹

Hoewel dit proces een minder groot effect had dan dat tegen Eichmann, werd 'de Joodse catastrofe' door beide processen tot onderdeel gemaakt van de publieke, politieke en wetenschappelijke discussie over de oorlog.¹² Steeds

8 Zie Wielenga, *Schaduwen*, 53.

9 E. Wolfrum, 'Berichte zur Geschichte der Erinnerung. Die beiden Deutschland', in N. Frei und V. Knigge eds., *Verbrechen erinnern*, 138.

10 Volgens Chris Lorenz bestond het publiek tijdens de Auschwitz-processen hoofdzakelijk uit scholieren, zie idem, 'Twee soorten catastrofe. Over de verwevenheid van dader- en slachtofferrollen in de Duitse geschiedschrijving na 1945', in P. Dassen et al. eds., *Duitsers als slachtoffers: Het einde van een taboe?* (Amsterdam 2007) 173-209, 184.

11 M. Broszat et al eds., *Anatomie des SS-Staates* (Olten 1965).

12 M. Heyl, 'Duitse herinneringscultuur. Gedachten en patronen', in F. van Vree en R. van der Laarse eds., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 221-244, 236.

meer Duitsers begonnen een algemene vorm van Duitse verantwoordelijkheid voor de nazimisdaden en hun gevolgen te accepteren.¹³ Op scholen werden leerlingen sindsdien uitvoerig geïnformeerd over het Nationaalsocialisme en er was vooral veel aandacht voor de slachtoffers. Als onderdeel van hetzelfde maatschappelijke bewustmakingsproces werden het tot dan toe verwaarloosde en vervallen kamp Dachau bij München evenals enkele nazi-locaties in West-Berlijn tot herinneringcentrum omgebouwd.¹⁴ Daarmee volgde de Bondsrepubliek dezelfde strategie als de DDR, waar de *Gedenkstätten*-politiek al sinds halverwege de jaren vijftig was uitgegroeid tot morele en politiek-pedagogische aangelegenheid.

In de omgang met het oorlogsverleden in de Bondsrepubliek brak in de jaren zestig dus een nieuwe fase aan. Niet langer ging het erom *of* er een verband bestond tussen Nazi-Duitsland en de Bondsrepubliek, maar om *hoe* dit verband op een zinvolle wijze kon worden begrepen. In literatuur, media en geschiedwetenschap werd de aandacht op het naziverleden gevestigd. De politieke elite ging er nu van uit dat een zorgvuldige reflectie op de erfenis van het Derde Rijk een aanzienlijke verbetering zou betekenen voor de politieke, sociale en economische status quo van Duitsland.¹⁵ Als manifestatie van dit veranderde historisch besef deed de term *Vergangenheitsbewältigung* zijn intrede, letterlijk het te boven komen van het verleden.

De omslag in de omgang met het oorlogsverleden voltrok zich tegen de achtergrond van een heftige generatieconflict in cultuur en politiek.¹⁶ De eerste naoorlogse generatie van zogenoemde '68-ers maakte het naziverleden tot een instrument in de strijd tegen het *establishment*.¹⁷ Ze bekritiseerden maatschappelijke loopbanen van ex-nazi's en verzetten zich tegen de onkritische houding van een groot deel van de oudere generatie ten aanzien van het nazisme. Het generatieconflict in de omgang met de oorlog kwam aan het licht tijdens de openingsceremonie van de *Gedenkstätte* Dachau in september 1968. Jongeren van de *Bayrischer Jugendring* (BJR) gingen er met de

13 N. Frei, 'Der Frankfurter Auschwitzprozess und die deutsche Zeitgeschichtsforschung', in Fritz Bauer Institut ed., *Auschwitz: Geschichte, Rezeption, Wirkung* (Frankfurt a.M./ New York 1996) 123-138, 124; Lorenz, 'Twee soorten catastrofe', 186.

14 In 1965 werd de Gedenkstätte Dachau ingewijd, ingericht door het Internationaal Dachau Comité (CID) en het land Beieren. Het was het brandpunt van een verhit conflict tussen communistische overlevendenorganisaties enerzijds en anticommunistische overlevendenorganisaties en overheid anderzijds. Zie hiervoor Marcuse, *Legacies of Dachau*. Voor een geschiedenis van het CID en het Belgische Dachaucomité, dat hierin een belangrijke rol vervulde: Schuiten, *L'Amicale Belge de Dachau et sa participation au Comité International de Dachau (CID)* (Doctoraalscriptie Vrije Universiteit Brussel 2005). Voor de situatie in Nederland: Withuis, *Na het kamp*.

15 W. Kansteiner, 'Losing the war, winning the memory battle. The legacy of Nazism, world war II and the Holocaust in the federal republic of Germany', in R. Lebow et al eds., *The politics of memory in postwar Europe* (Durham en Londen 2006) 102-146, 103.

16 Heyl, 'Duitse herinneringscultuur', 228.

17 Met de '68-ers worden de mensen bedoeld die zijn geboren tussen 1940 en 1950, en dus jonge volwassenen waren in het symbolische jaar 1968, het jaar van het massale jongerenoproer in Europa en de Verenigde Staten.

herdenkende overlevenden op de vuist. De woede van de jongeren was gegrond in het geringe aandeel dat zij hadden gekregen in de voorbereiding van de herdenking. Maar vooral het militaire karakter van de ceremonie, voornamelijk door Belgische en Franse overlevenden georganiseerd, stuitte de pacifistische jongeren tegen de borst. Belgen en Fransen hadden sinds lange tijd een dominante rol in het Internationale Dachau Comité en zeer tegen de zin van het Dachaucomité uit West-Duitsland wilden zij de omgekomenen militaire eer bewijzen met een parade.¹⁸ De herdenking was dus tevens een botsing van verschillende nationale herinneringsculturen.

Friso Wielenga nuanceert de conceptualisering van de omslag in de omgang met de oorlog als generatieconflict. Volgens hem kan de invloed van de jongere generatie worden gezien als katalysator van een proces dat al eerder op gang gekomen was. De oprichting in 1958 van het genoemde strafhof beschouwt hij als beginpunt van de geleidelijke omslag in de omgang met de oorlog in de Bondsrepubliek. De '68-ers gaven het debat vervolgens de morele lading die de omgang met de oorlogsgeschiedenis sindsdien kenmerkt.¹⁹

De televisieserie *Holocaust* in 1978-1979 veroorzaakte een nieuwe golf van bewustwording van Joods slachtofferschap en bracht vooral in de Bondsrepubliek grote commotie teweeg. Eén op de twee Duitse volwassenen bekeek *Holocaust* (meer dan twintig miljoen mensen) en alle massamedia besteedden naar aanleiding van de serie aandacht aan de nazimisdaden en de omgang daarmee. De serie voegde een nieuwe dimensie toe aan het publieke debat over het naziverleden. Het regeringsvoornemen om oorlogsmisdaden verjaard te verklaren werd onder druk van de publieke opinie ingetrokken.²⁰ In lokale geschiedenisworkshops en praatgroepen hielden talloze amateurhistorici en anderen zich bezig met het dagelijks leven tijdens de Tweede Wereldoorlog. Er kwam een beweging op gang die de nazimisdaden via gedenktekens tot onderwerp van herinnering maakten.²¹ Grote herdenkingen, zoals het veertigjarig jubileum van het oorlogseinde op 8 mei 1985 en het vijftigjarig jubileum van de *Reichspogromnacht* drie jaar later, evenals diverse schandalen en conflicten zorgden ervoor dat de oorlog permanent onderwerp bleef van politiek en publiek debat.²²

In **Oostenrijk** voltrok de omslag in de omgang met het oorlogsverleden, geconcretiseerd in de omgang met daders en slachtoffers, zich veel later en minder intensief dan in Duitsland. De al tijdens de oorlog gecreëerde slachtoffermythe was het fundament van de nationale interpretatie van het oorlogs-

18 Gezien de politieke verhoudingen namen uitsluitend militairen uit de NAVO-landen deel aan de parade, zie Marcuse, *Legacies of Dachau*, 320-323.

19 Wielenga, *Schaduw*, 56, 64.

20 A. Kaes, *Deutschlandbilder. Die Wiederkehr der Geschichte im Film* (München 1987) 23.

21 Heyl, 'Duitse herinneringscultuur', 229, 239.

22 W. Benz, 'Der Umgang mit Gedenktagen und Gedenkstätten in der BRD', in W. Bergmann et al eds., *Schwieriges Erbe. Der Umgang mit Nationalsozialismus und Antisemitismus in Österreich, der DDR und der Bundesrepublik Deutschland* (New York/Frankfurt a.M. 1995) 305.

verleden en daarmee de basis van de Tweede Republiek Oostenrijk.²³ Voor het specifieke slachtofferschap van de Oostenrijkse Joden die de Holocaust hadden overleefd was in de nationale slachtoffermythe geen plaats.²⁴ Door een verregaande eufemisering van de oorlogsjaren werd afstand gecreëerd tot het Derde Rijk en het naoorlogse Duitsland, inclusief de ontwikkelingen die dat land doormaakte op het gebied van *Vergangenheitsbewältigung*.

De juridische omgang met daders stelde in Oostenrijk in vergelijking tot de Bondsrepubliek nauwelijks iets voor: er kwam geen centraal strafhof voor de berechting van nazimisdaden zoals in Duitsland, veruit de meeste nazi's werden na een kortdurende periode van denazificatie eind jaren veertig van vervolging vrijgesteld, en in de weinige processen die later nog tegen nazi's werden gevoerd werden de meesten niet schuldig bevonden. Eveneens had het Auschwitz-proces in Duitsland in Oostenrijk nauwelijks effect en het ontbrak de Oostenrijkers volgens Bertrand Perz volledig aan een bewustzijn van concrete daders.²⁵

De dominante trend was om in bedekte termen over de oorlog, daders en slachtoffers te spreken.²⁶ Alleen communisten spraken openlijk over de oorlog, en dan met name over de rol in het verzet die communisten hadden gespeeld. Net als in de andere westerse landen waren zij met het uitbreken van de Koude Oorlog echter naar de politieke marge verdreven. De opdeling van de politiek in een socialistisch en een katholiek blok maakte alternatieve geluiden vrijwel onmogelijk. Alleen vanuit de kring van kunstenaars, schrijvers en wetenschappers klonken vanaf 1960 kritische geluiden, maar deze hadden weinig invloed op de publieke opinie en op de officiële omgang met de oorlog.²⁷ Ook het aantreden in 1970 van de Joodse socialist Bruno Kreisky als bondskanselier bracht nauwelijks een verandering in de Oostenrijkse omgang met de oorlog teweeg. Hij wilde niets weten van een speciale positie of erkenning van specifieke groepen slachtoffers en vervolging van daders.

De grote omslag kwam met de affaire-Waldheim. Toen de conservatieve Österreichische Volkspartei (ÖVP) in 1986 Kurt Waldheim als presidentskandidaat naar voren schoof, ontstond een discussie over zijn nazi- en oorlogsverleden. Als luitenant bij de *Wehrmacht* was hij betrokken geweest bij de strijd tegen de partizanen op de Balkan. Door journalisten ondervraagd reageerde hij uiterst terughoudend met betrekking tot dit verleden, en vooral zijn frequente uitspraak dat hij daar slechts zijn plicht had vervuld stuitte op weerstand van een aanzienlijk deel van de bevolking. De ÖVP vermoedde een linkse lastercampagne en voerde Waldheim succesvol op als 'slachtoffer net als Oostenrijk', waarna hij met ruime meerderheid tot president werd verkozen.²⁸

23 Uhl, 'From victim myth to co-responsibility thesis', 40.

24 Ibidem, 46.

25 Perz, 'Berichte zur Geschichte der Erinnerung. Österreich', 153-154.

26 A. Gevers, *Façades. Oostenrijkers en het oorlogsverleden* (Amsterdam 1995).

27 Perz, 'Berichte zur Geschichte der Erinnerung. Österreich', 160.

28 Ibidem, 158.

De affaire rond Waldheim bracht de transformatie van de Oostenrijkse herinneringscultuur met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog in een stroomversnelling. Er volgden intensieve publieke debatten over Oostenrijks aandeel in de oorlog en de omgang met het oorlogsverleden. De slachtoffermythe maakte plaats voor een consensus over een door Oostenrijk en de Oostenrijkers gedeelde verantwoordelijkheid voor de nazimisdaden. De vele initiatieven tijdens het vijftigjarig jubileum in 1988 van de Oostenrijkse *Anschluss* bij nazi-Duitsland van regering, politieke partijen, media, universiteiten, scholen, kerken en andere instellingen, getuigden van deze nieuwe nationale herinnering waarin voor de slachtoffermythe geen plaats meer was.²⁹ De rede van bondskanselier Franz Vranitzky in 1991 voor het parlement, waarin hij voor het eerst openlijk de Oostenrijkse verantwoordelijkheid voor de Jodenvervolgving erkende, vormde het begin van een ruimhartiger erkenningsbeleid voor oorlogsslachtoffers van diverse categorieën.³⁰ In deze aandacht voor slachtoffers bleven de daders echter nog steeds buiten beschouwing; volgens Bertrand Perz heeft de herinnering aan de nazi-misdaden in Oostenrijk tot op heden slechts gedeeltelijk doorgezet.³¹ Het officiële herinneren van de slachtoffers heeft aan het eufemiseren en soms zelfs romantiseren van de oorlogsjaren in conservatieve kringen geen einde gemaakt.

Net als in Oostenrijk speelde in **België** de opdeling van vrijwel de gehele samenleving in een katholieke en socialistische 'zuil' de omgang met de herinnering aan oorlogsslachtoffers parten, nog afgezien van de verdeeldheid tussen Wallonië en Vlaanderen. De discussie over de oorlog werd er gevoerd in termen van collaboratie of verzet en was voortdurend inzet in de strijd rond het Vlaams nationalisme dan wel in de strijd tussen links en rechts, die elkaar deels overlaptten. Over slachtoffers werd al snel niet meer gepraat en de Jodenvervolgving speelde in de publieke discussies geen rol. De deportatie van de Joden werd van begin af aan niet als Belgisch probleem ervaren. Zoals beschreven in hoofdstuk 3 hadden ingezetenen zonder Belgische nationaliteit alleen na een patriottische daad recht op een uitkering, zodat veruit de meeste overlevenden van de genocide geen schadevergoeding kregen.³² Net als in andere landen werden zij dus tot tweederangs slachtoffers gemaakt.

29 A. Prenninger, 'Zelfbedrog en dubbelspraak. De verbannen herinnering van de Tweede Wereldoorlog in Oostenrijk', in F. van Vree en R. van der Laarse eds., *De dynamiek van de herinnering*, 265-287, 281.

30 Gevers, *Façades*, 211-238. Direct na de bevrijding hadden Oostenrijkse staatsburgers die gewapend verzet hadden gepleegd recht op schadevergoeding. Degenen die buiten het 'actieve politieke verzet' vielen, kregen een wel een 'slachtofferbewijs' dat hen echter nauwelijks voordelen bood. Geleidelijk werden voor andere slachtoffergroepen regelingen getroffen, maar niet-politiek gevangenen bleven tweederangs slachtoffers. Tot 1995 waren de als 'asociale' vervolgd en homoseksuelen van elke regeling uitgesloten. Zie: B. Bailer-Galanda, 'Die Opfergruppen und deren Entschädigung', in Forum Politische Bildung ed., *Wieder gut gemacht?* (Wenen 1999) 90-96, 92.

31 Perz, 'Berichte zur Geschichte der Erinnerung. Österreich', 160. Zie ook Young, *The texture of memory*, 91-112.

32 Lagrou, 'Verzet en naoorlogse politiek', 57.

In 1970 kwam daarin enige verandering. In Anderlecht werd in april dat jaar een nationaal monument onthuld ter nagedachtenis aan 'de 23.838 Joden die in de oorlog naar de Duitse kampen zijn weggevoerd en niet terugkeerden'.³³ Zij werden echter als martelaren herdacht – het betreffende plein werd omgedoopt tot Joodse Martelarenplein – en niet als groep die *in België* en gedeeltelijk door Belgen werd vervolgd en tot slachtoffer was gemaakt. De Jodenvervolging werd kortom gevat in het traditionele discours van de Europese concentratiekampherinnering binnen een katholiek georiënteerde context, waarin geen aandacht was voor de specifieke aard van hun vervolging en het lijden als gevolg daarvan. Pas recentelijk is er een politieke en deels ook maatschappelijke discussie over de Jodenvervolging in België ontstaan rond de geplande bouw van een Holocaustmuseum in de Dossinkazerne in Mechelen, een gevangenis van waaruit de Belgische Joden naar de kampen werden gedeporteerd.³⁴ Van een daadwerkelijke omslag in het denken over de oorlog, toegespitst op de Jodenvervolging, is in België echter nauwelijks sprake geweest.³⁵

In **Nederland** ten slotte vond wel een omslag in het denken over de oorlog plaats. Net als in Duitsland ging de aandacht voor de slachtoffers gepaard met een besef van schuld of medeverantwoordelijkheid, dat zich vooral manifesteerde in de maatschappelijke opwindning rond de zogenaamde 'Drie van Breda' in 1972.³⁶ Sinds de jaren vijftig hadden deze aanvankelijk vier Duitse oorlogsmisdadigers in de Bredase gevangenis – Fischer, Kotälla, Aus der Fünten en Lages – herhaaldelijk om gratie verzocht en de discussie hierover laaide om de zoveel tijd weer op, om uiteindelijk in 1972 tot een hoogtepunt te komen. De drie (Lages was in april 1971 overleden) dienden toen opnieuw een gratieverzoek in bij de eigenzinnige Minister van Justitie Van Agt en vonden bij hem gehoor. Ook de pacifistische koningin Juliana had naar verluid een hand in het kabinetsstandpunt voor gratiëring van de Drie.³⁷ Een eendrachtig protest van verschillende groepen oorlogsslachtoffers en de door de media aangezwevende maatschappelijke commotie deed de Tweede Kamer uiteindelijk echter tegen gratieverlening besluiten.³⁸

33 Zie *De Standaard*, 14.4.1970, 13.

34 Eén van de discussiepunten is het spanningsveld tussen de wetenschappelijke en de politieke/maatschappelijke omgang met het verleden. Zie voor de wetenschappelijke bijdrage aan dit debat bijvoorbeeld M. Beyen, 'De kloof', *Ons erfdeel* 2 (2007) 122-129; G. van den Bergh, 'Geen Holocaustmuseum', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Eigentijdse Geschiedenis* 13/14 (2004) 283-305 en idem, 'Een uniek Vlaams Holocaustmuseum', *De Standaard* 9.12.2001; M. Hooghe, 'Een Holocaustmuseum als morele statement', *De Standaard* 15.11.2003. Zie ook G. Verbeeck, 'Getouwtrek rond een Holocaustmuseum in Vlaanderen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120, 2 (2007) 238-238.

35 I. de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag 1997) 200.

36 Jan Bank sprak van een 'collectief besef van tenminste passieve schuld' dat in die jaren ontstond, zie idem, *Oorlogsverleden in Nederland* (Baarn 1983) 23.

37 In de jaren vijftig had zij geweigerd het doodvonnis van Lages te ondertekenen, zie Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*. Zie ook: C. Fasseur, *Juliana en Bernhard. Het verhaal van een huwelijk* (Amsterdam 2008).

38 Willy Lages was in 1966 vrijgelaten omdat hij ernstig ziek was en leefde vervolgens nog vijf jaar in

De omgang met de drie Duitse oorlogsmisdadigers had een ongekende emancipatie van oorlogsslachtoffers tot gevolg, die paradoxalerwijze leidde tot een devaluatie van slachtofferschap. Joden verloren al snel het alleenrecht op de vertolking van de vervolgingsgeschiedenis; naast Joodse kampoverlevenden stonden andere groepen op die maatschappelijke erkenning en zorg van de overheid claimden. De Jodenvervolging werd in dat proces tot een metafoor voor maatschappelijk leed in het algemeen.³⁹ Deze periode was volgens Ido de Haan cruciaal voor de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.⁴⁰ Er ontstond een uitgebreid netwerk van organisaties en werkgroepen, zowel van slachtoffers als van de overheid die aan hun hulpvragen tegemoet wilde komen. Mede op advies van de diverse werkgroepen kwamen in de loop van de jaren zeventig en tachtig nieuwe wettelijke regelingen tot stand voor respectievelijk vervolgingslachtoffers, slachtoffers van de oorlog in Azië, burgerlachtoffers en tot slot voormalig verzetsmensen uit Nederlands-Indië.⁴¹ Zo werd de overheid met terugwerkende kracht aansprakelijk gesteld voor de bezettingsjaren – iets dat ze gedurende tientallen jaren had weten te voorkomen, maar waar inmiddels de tijd niet meer naar was.⁴²

Net als in de West-Duitse situatie wordt de omslag in de omgang met de oorlog ook in Nederland wel als een generatieconflict geconceptualiseerd. Het beperkte verzet van de oorlogsgeneratie werd een middel tot maatschappijkritiek van jongeren die zich sterk met het verzet van destijds identificeerden; zij beschouwden hun eigen verzet tegen de gevestigde orde als voortzetting van het verzet tegen de Duitse bezetter.⁴³ Ondanks de felheid en de polarisatie in het debat veranderde de visie op de oorlog volgens Hans Blom niet radicaal; dat de oorlog een frequent thema was in het maatschappelijk debat versterkte slechts haar reeds bestaande functie van moreel kompas.⁴⁴ De perceptie van de oorlog veranderde met andere woorden slechts in die zin dat ‘fout’ alleen nog maar foutter werd gevonden, en dat er vooral onder jongeren een besef ontstond dat de categorie ‘goed’ veel kleiner was dan in de eerste twintig naoorlogse jaren was gedacht en gezegd.

In de jaren tachtig vond een centralisering in de omgang met de oorlog plaats. De almaar toenemende aandacht voor de oorlog had ertoe geleid dat

vrijheid; op 31 juli 1979 overleed Joseph Kotalla in de Bredase gevangenis; op 27 januari 1989 werden de overgebleven twee, Franz Fischer en Ferdinand Aus der Fünten, vrijgelaten. Zij stierven nog in datzelfde jaar. Zie H. Piersma, *De Drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap, 1945-1989* (Amsterdam 2005).

39 De Haan, *Na de ondergang*, 132.

40 Ibidem, 131, 132.

41 Zie Bossenbroek, *De Meelstreep*, 420-438.

42 Piersma, *Bevochten recht*, 278.

43 J. Bank, ‘De Tweede Wereldoorlog en de binnenlandse politiek’, in D. Barnouw et al eds., *1940-1945: Onverwerkt verleden?* (Utrecht 1985) 27-50, 39-41; M. van Staveren, ‘Moralisten, sekse en de natie’, in M. Bosch et al eds., *Sekse en oorlog. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 15* (Amsterdam 1995); H. von der Dunk et al, ‘Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955-1973’, in idem et al eds., *Nederland in de jaren vijftig en zestig. Wederopbouw, welvaart en onrust* (Houten 1986) 9-36, hier 24-27.

44 H. Blom, ‘Het leed, de vastberadenheid en de mooie vrede’, *NRC Handelsblad*, 30.1.1993.

er verschillende herdenkingen en vieringen werden georganiseerd, naast de nationale dodenherdenking en viering van de bevrijding. Deze versnippering bracht de continuïteit van het herdenken en vieren in gevaar, zo vreesde de regering-Lubbers. In dat licht werd in november 1987 het Nationaal Comité 4 en 5 mei opgericht en in hetzelfde jaar verscheen de nota *Jeugdvoorlichtingsbeleid over de Tweede Wereldoorlog in relatie tot het heden* van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Het regeringsbeleid was er voortaan op gericht om met behulp van 4 en 5 mei opvoedkundige idealen uit te dragen en een impuls te geven aan de identificatie van de jeugd met 'nationale waarden'.⁴⁵ De omgang met de oorlog in Nederland kenmerkte zich door een schuld bewust besef van nationale passiviteit en door erkenning van allerlei groepen slachtoffers die als gevolg van hun oorlogservaringen nog steeds leden.

Tussen de vier onderzochte landen bestonden dus aanzienlijke verschillen ten aanzien van de mate waarin de Holocaustherinnering tot onderdeel van nationale oorlogsherinneringen werd gemaakt. Alleen in Nederland vond op nationaal niveau een onomwonden identificatie met oorlogsslachtoffers plaats die ook een eigen gezicht kregen. In West-Duitsland werd de emancipatie van slachtoffers overschaduwed door de discussie over daders. Anders dan in West-Duitsland kwam in Oostenrijk geen concreet besef van ouderschap tot stand, en werden ook de slachtoffers pas later en in mindere mate tot onderwerp van politieke en publieke aandacht gemaakt. Het minste 'succes' had de Holocaustherinnering in België. Hier bleef de Europese concentratiekamp-herinnering het centrale discours waarmee op nationaal niveau uitdrukking werd gegeven aan een collectief oorlogsverleden, hoewel de oorlog te omstrede was om op nationaal niveau tot een eenheid in herinnering te kunnen leiden.

In het vervolg van dit hoofdstuk zal duidelijk worden in hoeverre deze grote onderlinge verschillen hun weerslag hadden op de mate waarin de Ravensbrückcomités aansluiting zochten en vonden bij de Holocaustherinnering en bij een (nationaal) publiek van herinneringsconsumenten. Allereerst wordt de blik gericht op het Internationale Ravensbrückcomité.

4.2 1968: het communistische kader op de proef gesteld

Bij zijn heroprichting in 1965 zag het Internationale Ravensbrück Comité (IRC) zichzelf expliciet als vrouwenorganisatie. Het wilde de belangen van vrouwen behartigen en het publiek (inclusief de eigen gemeenschap van voormalig politieke gevangenen) wijzen op de belangrijke rol die vrouwen

45 J. Vermolen, 'De vierde en de vijfde mei. Herinnering aan en herdenking van de Tweede Wereldoorlog', in G. Aalders ed., *Oorlogsdocumentatie '40'-45. Zesde jaarboek van het RIOD* (Zutphen 1995) 87-122, 112.

speelden in het verzet *toen* en in de samenleving *nu*. De vrouwelijke gezamenlijkheid als organisatiebasis verhinderde echter niet dat er sprake was van grote verdeeldheid. Deze was gegrond in verschillende ideeën over de politiek van de Sovjet-Unie en over loyaliteit aan de door haar gecontroleerde instanties.

In de nazomer van 1968 kwam de verdeeldheid tot een hoogtepunt, toen de Sovjet-Unie en drie andere Warschaupactlanden Tsjecho-Slowakije binnenvielen. Daardoor kwam een gewelddadig einde aan de tijdens het kortdurende bewind van de gematigde leider Alexander Dubček ontstane situatie van politieke ontspanning in het land; de zogenoemde ‘Praagse lente’. Dit voorval leidde tot grote onrust en verdeeldheid in de communistische wereld, ook binnen het IRC. Het was nu niet langer vanzelfsprekend om in de strijd voor de vrede de zijde van de Oostbloklanden te kiezen. De kwestie vormde dan ook een lakmoesproef voor het voortbestaan van het IRC. De omgang hiermee geeft inzicht in de onderlinge verhoudingen en maakt de bestendigheid duidelijk van het communistische kader waarin de betrokkenen opereerden.

In Tsjecho-Slowakije had het Ravensbrückcomité de ‘Praagse lente’ gesteund. De Ravensbrücksters waren er zeer geschokt en bevreesd door het militair ingrijpen en stuurden een oproep naar de andere Ravensbrückcomités:

‘In deze tragische dagen denken we aan jullie, lieve zusters, en geloven dat jullie innerlijk met ons verbonden zijn. Jullie kennen ons goed en weten, dat wij verdedigers van de waarheid en van de mensenrechten zijn. We hebben jullie morele ondersteuning nodig voor onze gerechtvaardigde zaak, voor alles wat men bij jullie voor ons land kan doen.’⁴⁶

Hun oproep viel lang niet overal in goede aarde. Emmy Handke uit de DDR, Claire van den Boom uit België en Käthe Jonas en Doris Maase uit de Bondsrepubliek steunden het Sovjet-ingrijpen. De Nederlandse vrouwen speelden geen rol van betekenis in het IRC, temeer daar ze zelf met grote politieke verdeeldheid te kampen hadden en daardoor vaak geen afvaardiging konden sturen. De Franse IRC-voorzitter Renée Laval sympathiseerde met de Tsjecho-Slowaakse vrouwen, maar alleen bij het Oostenrijkse comité vonden zij daadwerkelijk steun. Dit comité stuurde direct een sympathiebetuiging rond. Het verzocht de overige comités hun afkeer te laten blijken van de ‘bezetting van Tsjecho-Slowakije door de Warschaupactlanden’ en om ‘de Tsjecho-Slowaakse vriendinnen moreel en economisch te steunen’. De Oostenrijkse actie leidde tot grote ergernis van de meer Sovjetgetrouwe Ravensbrücksters, in wier ogen van ‘bezetting’ immers geen sprake was. IRC-voorzitter Renée Laval gelaste de geplande vergadering in Parijs af en zag de toekomst van het in-

⁴⁶ DÖW 50167 Oproep Tsjecho-Slowaakse vrouwen, geciteerd in internationaal rondschrijven Lagergemeinschaft Oostenrijk.

ternationale comité somber in. Ze schreef: 'Het zal praktisch onmogelijk zijn om het internationale comité te behouden.'⁴⁷ Hoe nu verder?

'Bij ons is de verwarring zo groot dat we graag zouden willen weten of er binnen het internationale comité überhaupt nog een gezamenlijke werkwijze bestaat,' schreef Doris Maase uit de Bondsrepubliek in september 1968 aan IRC-secretaris Toni Lehr.⁴⁸ Alleen al de vraag of er wel of niet binnen IRC-verband over de kwestie Tsjecho-Slowakije gesproken diende te worden was provocatief. De gematigde Lehr uit Oostenrijk kon zich niet voorstellen dat er binnen het IRC over iets anders dan 'het onrechtvaardige optreden' in Tsjecho-Slowakije zou worden gesproken 'met gevolgen die nog niet zijn te overzien'. Het was volgens haar 'een aanval in de rug geweest, niet alleen van het socialisme, maar ook van de strijd van alle vooruitstrevende krachten.'⁴⁹ Handke uit de DDR vond echter dat deze kwestie 'niet naar de voorgrond' getrokken moest worden.⁵⁰ Ook Maase vond 'dat ieder hierover in zijn eigen organisatie een standpunt moet innemen. In groepen die wat betreft wereldbeschouwing zo verschillend zijn samengesteld, moeten we vooral verenigende en alle verzetsstrijders in gelijke mate treffende vragen behandelen.' Ze vond echter wel dat het IRC bijeen diende te komen: 'Juist nu is een discussie binnen het IRC noodzakelijker dan ooit. We moeten bepalen wat de opgaven zijn van het IRC en welke kwesties door ons gezamenlijk te behandelen zijn en welke niet.'⁵¹

Als compromis besloot voorzitter Laval een informele internationale bijeenkomst te koppelen aan de jaarvergadering van het Franse Ravensbrückcomité in Parijs. Deze bijeenkomst liep echter op een fiasco uit. Laval durfde het niet aan om de kwestie te bespreken, maar in de wandelgangen werden de onderlinge standpunten pijnlijk duidelijk. Er werd geruzied en gehuild. Waarschijnlijk vanwege hun sleutelposities in het bestuur leek het Sovjetkritische kamp de bijeenkomst naar zich toe te trekken. Een opmerking van Maase over het feit dat de inval geen soloactie was van de Sovjet-Unie, maar van de Warschaupactlanden gezamenlijk, werd niet vertaald door de gematigde Lehr. Op de tweede vergaderdag zou Käthe Jonas mogen spreken namens de Bondsrepubliek. Ze had de hele nacht gewerkt aan haar bijdrage, maar helaas voor haar kon er de andere ochtend 'wegens tijdgebrek' slechts één buitenlandse gast namens allen spreken, en dat was de gematigde Italiaanse Lydia Rolfi. Ze sprak niet over Tsjecho-Slowakije, maar over het jeugdwerk in de diverse landen. Het pro-Sovjetkamp werd dus geboycot.⁵² Aan het einde van de vergadering nam het Franse comité bovendien een resolutie aan tegen de Sovjet-Unie.

47 StBG MGR, RA 1-3-5-61 Correspondentie m.b.t. kwestie Tsjecho-Slowakije (T-S), brief van Maase aan Lehr, 27.9.1968, 1.

48 StBG MGR, RA 1-3-5-61, brief van Maase aan Lehr, 27.9.1968, 1.

49 Idem, brief van Handke aan Maase, 18.10.1968.

50 Ibidem.

51 StBG MGR, RA 1-3-5-61, brief van Maase aan Lehr, 27.9.1968, 1.

52 Idem, brief van Maase aan Handke, 29.10.1968.

Hoewel de gematigde vrouwen in deze kwestie aan het langste eind leken te hebben getrokken, was de realiteit toch weerbarstiger. Tijdens de volgende internationale vergadering, die in oktober 1970 in Tsjecho-Slowakije plaatsvond, was het internationale gezelschap namelijk te gast bij een Ravensbrückcomité van geheel nieuwe samenstelling; het bestuur van het comité in Praag was vervangen door meer Sovjetgetrouwe Ravensbrücksters. Samen met hun gasten zetten zij een streep onder de ‘desoriëntatie in de internationale antifascistische beweging’ van de afgelopen twee jaar. De resolutie die de Tsjecho-Slowaakse gastvrouwen na afloop van deze bijeenkomst opstelden, is een politieke plaatsbepaling en een signaal aan de overige Ravensbrückcomités. De kritiek op de Sovjetoverheersing van de voorbije jaren werd bestempeld als laster en als ‘aanvallen op de socialistische ideeën’ waarvoor ‘vele van onze vriendinnen hun jonge leven hebben geofferd.’ De internationale solidariteit zou in 1968 zijn verstoord ‘door het onverantwoordelijke handelen van onze voormalige medegevangenen:

‘In de spannende tijd, waarin het zelfs om het bestaan van onze socialistische staat ging en het leven van velen van ons werd bedreigd, hebben zij zich bij de politieke lafaards aangesloten en hen geholpen bij hun publieke manifestaties met als doel de strijd tegen de met ons verbonden en onze vrienden, namelijk tegen de Sovjet-Unie te ontketenen. Zij vergaten aan wie wij ons leven en onze vrijheid danken.’⁵³

In het bijzonder veroordeelden de vrouwen dat er brieven waren gestuurd naar de Ravensbrücksters in het buitenland, waarin ‘de situatie in Tsjecho-Slowakije na de komst van de verbonden legers leugenachtig [zou zijn] afgeschilderd.’

‘In onze toekomstige arbeid zullen wij wederom de samenwerking met onze buitenlandse vriendinnen waarborgen, in het bijzonder met de vrouwen uit de Sovjet-Unie en uit de socialistische landen, die de grootste aanvallen te verduren kregen. Wij staan volledig achter de politiek van de communistische partij van Tsjecho-Slowakije – de leidende kracht in de staat, en de regering.’⁵⁴

En zo was de politieke koers weer duidelijk. Het uitdragen van de herinnering aan Ravensbrück en de verbanden tussen de oud-gevangenen werden keihard ondergeschikt gemaakt aan partijpolitiek.

De nieuwe Tsjecho-Slowaakse vrouwen werden maar moeizaam in het IRC opgenomen, behalve natuurlijk door de genoemde Sovjetgetrouwe gedelegeerden. Voor Lehr en Laval was het moeilijk om een organisatie te leiden waarin zich zaken voordeden waarmee ze het helemaal niet eens waren maar waaraan ze niets konden doen. Toch bleven ze aan, hoewel zonder veel en-

53 DÖW 50167 Resolutie Konferenz der ehemaligen Häftlinge des Konzentrationslagers Ravensbrück, welche am 10. Oktober 1970 in Lidice abgehalten wurde.

54 Ibidem.

thousiasme. Soms leek het wel of ze de boel saboteerden: Laval bereidde bijeenkomsten niet goed voor en Lehr stuurde soms geen notulen rond, tot grote frustratie van met name Handke die steeds verslag moest uitbrengen aan haar superieuren in de DDR.⁵⁵ Daardoor functioneerde het IRC in de eerste helft van de jaren zeventig niet erg goed.

In de jaren daarna ontstond echter enige onderlinge toenadering. Van groot belang daarvoor was een informele internationale reünie die het Oostenrijkse comité in 1974 organiseerde. Dit was één van de weinige activiteiten die de Oostenrijkse vrouwen na 1965 nog ondernamen. Zowel bij het heroprichten van het IRC in 1965 als bij het 'lijmen' van de haast verscheurde organisatie enkele jaren later stelde het Oostenrijkse comité zich op als bruggenbouwer tussen de Sovjetgetrouwe *hardliners* en de gematigden, tot wie zijzelf behoorden.

De reünie was een initiatief van de Oostenrijkse Rosa Jochmann, die zich zowel bij de Ravensbrücksters in eigen land als daarbuiten zeer geliefd had gemaakt als barakoudste in Ravensbrück. Als parlementariër wist ze een prominente partijgenoot ertoe te bewegen zijn vakantiehuis beschikbaar te stellen waar de Ravensbrücksters kosteloos konden verblijven. Van 17 tot 30 november kwamen daar 178 vrouwen uit achttien landen bijeen.⁵⁶ Onder hen waren twaalf vrouwen uit West-Duitsland, twee uit België, tien uit Nederland en dertien uit de DDR.⁵⁷ Het was een opvallend informeel samenzijn met een feestelijke opening, een excursie naar Wenen en veel vrije tijd om te wandelen of om te zwemmen in het overdekte bad. Zoals Hanka Houskova van het 'oude' Tsjecho-Slowaakse Ravensbrückcomité het onder woorden bracht: 'Wat een geweldig idee is dat, dit samenzijn, dat was altijd een wens bij de officiële bijeenkomsten, waar we steeds gezegd hebben: eenmaal moeten we tijd voor onszelf hebben.'⁵⁸ Dat zij überhaupt was uitgenodigd toont de samenbindende opzet van de bijeenkomst al aan. Tot haar grote spijt kon ze echter niet komen. 'Deze tijd is helaas niet gunstig', schreef ze diplomatiek.⁵⁹ Dat was een subtiele verwijzing naar het pijnlijke recente verleden, dat door het overweldigende succes van dit samenzijn echter naar de achtergrond verdween.

Afgezien van de bemiddelende rol van de Oostenrijkse vrouwen was seksueel mogelijk een doorslaggevende factor in het feit dat het verdeelde IRC tot op heden bijeenbleef. Een scheuring zou immers een einde hebben gemaakt aan het enige internationale kampcomité voor vrouwen – de reden waarom het IRC enkele jaren eerder was opgericht. Tot slot moet de invloed van het communistische kader op de betrokkenen niet worden onderschat. De

55 StBG MGR RA 1-3-5-61 Bericht von der Jahrestagung des IRK 5 en 6.5.1971 in Warschau.

56 DÖW 51019 Festveranstaltung 50 aktive Jahre. Verslag activiteiten door Toni Bruha.

57 *Mitteilungsblatt der Österreichischen Lagergemeinschaft* (december 1974) 2.

58 *Ibidem*.

59 *Ibidem*.

kwestie Tsjecho-Slowakije heeft afgezien van de Tsjecho-Slowaakse delegatie geen personeelwisselingen bij het IRC teweeggebracht (noch bij de onderzochte landelijke comités), en na een korte afkoelingsperiode werd op dezelfde voet doorgegaan. Ondanks alle onvrede, woede, frustratie en teleurstelling bleven deze vrouwen loyaal aan deze communistische herinneringstraditie, waarvan ze kennelijk niet los konden of wilden komen.

4.3 Twee soorten oorlogsslachtoffers

In het kielzog van de nieuwe aandacht voor de Jodenvervolging kwam er aandacht voor een specifiek soort lijden van oorlogsslachtoffers: het psychisch lijden als gevolg van traumatische kampervaringen. De vraag is in hoeverre de vrouwen van Ravensbrück zichzelf gingen beschouwen als (getraumatiseerde) oorlogsslachtoffers. Presenteerden ze zich als slachtoffers om erkenning te verkrijgen? In hoeverre zochten ze, al dan niet met dat oogmerk, aansluiting bij de herinnering aan de Jodenvervolging? Deze laatste vraag wordt beantwoord aan de hand van de zelfpresentatie van de comités in de nationale gedenkruintes in het herinneringscentrum Ravensbrück, die halverwege de jaren tachtig opnieuw werden ingericht.

Na een korte schets van de achtergronden van het traumadiscours over de Tweede Wereldoorlog – vooral een Nederlands verschijnsel – worden vervolgens verschillende initiatieven van de comités besproken waaruit hun verhouding ten aanzien van slachtofferschap en trauma blijkt. Tot slot wordt de therapeutische functie geanalyseerd die de Ravensbrückcomités voor de betrokkenen konden vervullen.

Ravensbrück en de herinnering aan de Jodenvervolging

Terwijl als oorzaak of beginpunt van de maatschappelijke veranderingen in het denken over de oorlog stevast wordt verwezen naar het Eichmannproces en de Auschwitz-processen in de jaren zestig, lijken deze gebeurtenissen aan de Ravensbrückcomités geheel voorbij te zijn gegaan. Dat is in zoverre opmerkelijk omdat bij de Auschwitz-processen ook enkele vrouwen van Ravensbrück getuigden.⁶⁰ In de communistische wereldvisie was Auschwitz echter geen plek of 'gebeurtenis' die exclusief met de geschiedenis van de Jodenvervolging was verbonden, maar met de geschiedenis van het verzet tegen het fascisme. Net als Ravensbrück was Auschwitz omgevormd tot herinneringscentrum, waar niet de ondergang van de Joden, maar van de Polen werd gememoreerd.⁶¹ Dat de wereld via de processen in Jeruzalem en Frankfurt

60 Van de 360 getuigen waren er 211 overlevenden van Auschwitz en 10 overlevenden van andere kampen (Ravensbrück, Mauthausen en Sachsenhausen). Zie Fritz Bauer Instituut ed., *Der Auschwitz Prozess*, 7.

61 Zie over de geschiedenis van herinneringscentrum Auschwitz: J. Huener, *Auschwitz, Poland, and the*

Auschwitz nu als hoofdlocatie van de Jodenvervolgung kreeg gepresenteerd, deed aan die zienswijze niets af.

De afwezigheid van beide strafprocessen in de herinneringsproductie van de Ravensbrückcomités is exemplarisch voor hun visie op de Jodenvervolgung. Als deze al werden gethematiseerd, dan gebeurde dat uitsluitend binnen een communistisch kader. Dit blijkt onder meer uit de zelfpresentatie van de comités in herinneringscentrum Ravensbrück. In het voormalige gevangenisgebouw in Ravensbrück hadden nationale comités eind jaren vijftig eigen gedenkruimtes ingericht. Vanwege overstromingen in het gebouw in 1985 werden deze gedenkruimtes, inclusief een deel van de objecten en tekeningen die overlevenden ter beschikking hadden gesteld, ernstig beschadigd. De 'tentoonstellingscellen' moesten opnieuw worden ingericht, waarbij de inhoud van de gepresenteerde herinnering in sommige gevallen werd aangepast. Uit de beschikbare bronnen kon echter niet altijd worden achterhaald wat er precies werd veranderd.

Het Oostenrijkse comité was in september 1986 één van de eerste comités die hun cel heropenden. Bijzonder was dat de herinrichting was gesubsidiëerd door de Oostenrijkse regering. Bovendien werd de opening verricht door voormalig Minister van Justitie Christian Broda (SPD). Deze betrokkenheid van de overheid laat zien dat het comité uit zijn communistische kader wist te breken. Deze verandering voltrok zich tegen de achtergrond van de omslag in de omgang met de oorlog die zich met de Waldheim-affaire manifesteerde. In enkele kranten werd over de opening bericht.⁶²

Zowel in de oorspronkelijke cel als in de heringerichte versie werd een tamelijk divers beeld geschetst van de gevangenen van Ravensbrück. Joden en 'Zigeuners' werden ook in de jaren vijftig al genoemd.⁶³ In de nieuwe versie werd echter uitgebreider dan voorheen op de lotgevallen van de Sinti en Roma ingegaan.⁶⁴ Daarnaast waren er in de heringerichte cel korte biografische schetsen te zien van Oostenrijkse vrouwen die in Ravensbrück en Lichtenburg gevangen hadden gezeten. Onder hen waren communistische, sociaaldemocratische, monarchistische, liberale, katholieke én Joodse vrouwen. Uit hun levensbeschrijvingen kwamen bovendien uiteenlopende redenen van gevangename naar voren. In vitrines lagen persoonlijke voorwerpen uitgestald die deels ook in de originele Oostenrijkse cel waren te zien (zie afb. 15).⁶⁵

Het Nederlandse comité had in tegenstelling tot de Oostenrijkse vrouwen geen eigen cel in de oorspronkelijke 'landtentoonstelling'. Dat had alles te maken met de verdeeldheid tussen de verschillende groepen Ravensbrück-

politics of commemoration 1945-1979 (Athens 2003); Young, *The texture of memory*; K. Young, 'Auschwitz-Birkenau: The challenges of heritage management following the Cold War', in W. Logan and K. Reeves eds., *Places of pain and shame. Dealing with difficult heritage* (Londen 2009) 50-67.

62 *Arbeiter Zeitung*, 1.10.1986, 8; *Wiener Zeitung* 1.10.1986, 7.

63 'Programm für das Museum im ehemaligen KZ Ravensbrück', *Mitteilungsblatt* (december 1958) 4.

64 Amesberger, *Lebendiges Gedächtnis*, 65.

65 Eschebach, 152.

vrouwen. Pas toen de strijd begin jaren tachtig was bekoeld was het Ravensbrückcomité er alles aan gelegen om een cel in te richten. ‘De bedoeling is om een beknopt overzicht te geven van het antifascistische verzet en de strijd voor de vrede door vrouwen vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog,’ sprak comitévoorzitter Stennie Pratomo tijdens de reünie van 1986.⁶⁶ In mei 1987 werd de Nederlandse cel geopend door de Nederlandse ambassadeur in de DDR, Carel Schneider, en een groep voormalig gevangenen. Ook was er een cameraploeg van het *NOS-Journaal* aanwezig.⁶⁷ De inrichting van de cel werd mede gefinancierd door het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en de Gemeente Amsterdam. Ook hier manifesteerde de overheid zich dus als actieve herinneringsconsument.

In de cel bevonden zich vijf panelen: vier over het verzet en één gewijd aan de slachtoffers. Hierop stonden de namen van 138 in Ravensbrück omgekomen Nederlandse vrouwen. In een vitrine waren in het kamp gemaakte voorwerpen te zien en twee mappen met tekeningen van Ravensbrücksters Aat Breur-Hibma, To Frank-Stolz en Atie Siegenbeek-van Heukelom. Ook waren er replica’s van de Ravensbrück-monumenten in Nederland: het monument op het Museumplein in Amsterdam uit 1975 en het vrouwenverzetsmonument in Leiden uit 1985, gemaakt door Ravensbrückster Truus Menger.⁶⁸ ‘Op de andere panelen, in de vitrine en in de boeken met tekeningen [en] in het Leidse verzetsmonument (...) triomfeert de verzetsgeest van onze vrouwen, die ook in de gevangnissen en concentratiekampen werd hooggehouden,’ aldus Pratomo. Dit vrouwenverzet werd inzichtelijk gemaakt aan de hand van foto’s van onder meer demonstraties tegen plaatsing van kruisraketten en de Februaristaking. Het is uitsluitend in de context van de Februaristaking dat het lot van de Joodse bevolking van Nederland wordt genoemd. De diversiteit van de gevangenen van Ravensbrück, noch de uiteenlopende vervolgingservaringen worden in de Nederlandse cel gethematiseerd.

De inrichting van de Belgische cel bestond uit een *in memoriam* onder de nationale driekleur, met de namen van alle omgekomen Belgische gevangenen van Ravensbrück, en uit foto’s en tekeningen van prominente Belgische gevangenen, van concentratiekamp Breendonk in België en van het dagelijks leven in het kamp. Op geen enkele manier wordt verwezen naar andere categorieën gevangenen; alleen de vrouwelijke politieke gevangenen werden genoemd. Ook wat betreft deze cel kon niet worden achterhaald welke elementen in de jaren tachtig werden aangepast ten opzichte van de oorspron-

66 Overzicht activiteiten CVR van april 1985 tot mei 1986, archief CVR.

67 Beeld en geluid TD15818, *NOS Journaal* 6.5.1987.

68 Sinds maart 2004 staat er ook een replica van een vrouwenverzetsmonument in Heerhugowaard, gemaakt door Elly Baltus. Dit monument staat in een nieuwbouwwijk waar op initiatief van Ravensbrückster en comitélid Stien Spier 21 straten naar verzetsvrouwen zijn genoemd die in Ravensbrück en Auschwitz gevangen hebben gezeten. Dit was onderdeel van een grotere actie voor het noemen van straatnamen naar verzetsvrouwen van het comité, waarin het tot dusver niet is geslaagd. Archief CVR, jaaroverzicht 1997.

kelijke versie uit 1959. Zeker is dat een affiche van *Amnesty International* tot de aanpassingen behoorde. Dit was uiterst omstrede, omdat deze mensenrechtenorganisatie in de DDR als 'Feindorganisation' gold. De leiding van het herinneringscentrum zou voor verwijdering ervan hebben geijverd, maar om onduidelijke redenen hangt het er tot op heden nog (zie afb. 16).⁶⁹

De Belgische cel werd gefinancierd door het Stedelijk Instituut voor Sierkunsten en Ambachten (SISA) in Antwerpen. Studenten van deze instelling hielpen het Ravensbrückcomité met de inrichting. Mogelijk was het idee voor het omstrede affiche van hen afkomstig. Voordat de tentoonstelling in 1988 naar Ravensbrück werd overgebracht, werd ze enige tijd in het Antwerpse stadhuis geëxposeerd.⁷⁰

Een Duitse cel ten slotte is er tot op heden nog niet, hoewel er bij de herinrichting van het cellencomplex na 1985 wel even over gesproken was. De geschiedenis van de 'Duitslandcel' maakte de botsing tussen de communistische en westerse herinneringskaders manifest. Het idee voor een cel waar de Oost- en West-Duitse politieke gevangenen gezamenlijk zouden worden gememoreerd was afkomstig van de directeur van het herinneringscentrum Egon Litschke. Wel werd expliciet vermeld dat 'elementen die een bepaalde vorm van eenheid of gemeenschappelijkheden [tussen Oost- en West-Duitsland] suggereerden (...) niet [waren] toegestaan.'⁷¹ Zijn plan werd echter ondermijnd door het streven van de DDR naar toenadering tot het Westen, waarvoor een cel voor de 'slachtoffers van rassenvervolgung, ongeacht nationale herkomst' als een geschikt middel werd beschouwd.⁷²

Aanvankelijk werd nog gezocht naar een compromis. Volgens een plan voor de herinrichting van het cellencomplex uit augustus 1985 zou de 'Duitslandcel' worden gewijd 'aan alle personen uit het voormalige Duitse rijksgedebied die uit politieke, religieuze of raciale gronden in Ravensbrück gevangen zaten. (...) Hier is ook de plaats om de vervolging van Joden en Sinti en Roma bijzonder naar voren te brengen.'⁷³ Na een brief van het West-Duitse Ravensbrückcomité uit 1986, waarin het zijn interesse in een eigen cel liet blijken, werden ook deze aangepaste plannen echter overboord gezet. Nog in hetzelfde jaar werd een 'internationale cel' ingericht, gewijd aan 'de in Ravensbrück gevangen communisten, sociaaldemocraten, vakbondsmensen, christenen, patriotten, burgerlijke democraten en *slachtoffers van de fascistische rassenwaan tegen Joden, Sinti en Roma*', aldus een inscriptie aan de wand. Dit was de eerste keer dat de vervolgingslachtoffers van Ravensbrück expliciet werden gememoreerd. Twee jaar later zou de eerste herdenking voor de Joodse

69 A. Bessmann et al, 'Die nationale Gedenkräume der MGR. Ein Überblick', in I. Eschebach ed., *Ravensbrück. Der Zellenbau* (Berlijn 2008) 103-189, hier 110.

70 Blijkens een uitspraak van Emmy Handke tijdens de algemene vergadering van de Oostenrijkse Lagergemeinschaft Ravensbrück van 18.5.1063 in Wenen, StBG MGR, RA 1-3-5-4, 14.

71 Eschebach, 'Die nationalen Gedenkräume', 186.

72 Eschebach, 'Jahrestage', 92.

73 Eschebach, 'Die nationalen Gedenkräume', 186.

gevangenen in Ravensbrück worden gehouden, eveneens geïnitieerd door de DDR-autoriteiten.⁷⁴ Vanwege het feit dat deze internationale cel de Duitse gevangenen, 'niet in de laatste plaats de politieke gevangenen', onvoldoende zou representeren, streven de Duitse overlevenden tot op heden naar een eigen ruimte in het cellencomplex.⁷⁵

Uit de inrichting van de nationale cellen blijkt dat de zelfpresentaties van de Ravensbrückcomités als herinneringsproducenten uit de vier onderzoekslanden nogal uiteen liepen. Het Oostenrijkse comité liet als enige een divers beeld zien van de gevangenen van Ravensbrück. Deze diversiteit was ook al in de oorspronkelijke tentoonstelling zichtbaar en kan dus niet als gevolg van de toegenomen aandacht voor de Jodenvervolging worden gezien. Het Belgische en het Nederlandse comité beperkten zich tot de herinnering aan de vrouwelijke politieke gevangenen en het verzet, terwijl de door de Duitse Ravensbrücksters gewenste representatie van de herinnering aan de Duitse politieke gevangenen werd verhinderd door een van bovenaf opgelegde diversiteit. De interesse die de comités met hun heringerichte cellen wisten te wekken buiten communistische kring kan wel als gevolg van de Holocaustherinnering worden gezien. Het feit dat er een oud-minister, een school en een televisieploeg met de Ravensbrücksters meereisden naar de DDR duidt op een toegenomen belangstelling voor hun herinneringen en op een veranderde perceptie van communistische kampoverlevenden.

De omarming van getraumatiseerde oorlogsslachtoffers in Nederland

Met de toenemende maatschappelijke interesse in de oorlog begon ook de wetenschappelijke aandacht voor de oorlog aan te zwellen. Artsen, psychiaters en maatschappelijk werkers vroegen eerst in vakbladen, later ook in kranten en tijdschriften aandacht voor psychische oorlogsgevolgen die zich soms pas decennia later konden manifesteren.⁷⁶ Het bewustzijn van het op deze manier doorwerken van de oorlog maakte het oorlogsverleden op een nieuwe manier actueel. Vooral in Nederland drong dit bewustzijn ook buiten wetenschappelijke kring door.⁷⁷ De politieke en publieke aandacht in Nederland voor oorlogsslachtoffers en vooral voor de psychische gevolgen van hun oorlogservaringen is Europees gezien ongekend, en slechts vergelijkbaar met ontwikkelingen in de Verenigde Staten.⁷⁸ De kwestie rond de in §4.1 al genoemde 'Drie van Breda' in 1972 en de sleutelrol daarbij van psychiaters, getraumatiseerde oorlogsslachtoffers en de televisie had tot gevolg dat trauma uitgroeide tot centraal element van het denken en spreken over de oorlog in Nederland.

74 Eschebach, 'Jahrestage', 92.

75 Eschebach, 'Die nationalen Gedenkräume', 188.

76 A. Mooij, 'De langste schaduw. Het denken over psychische oorlogsgevolgen', in C. Kristel ed., *Binnenskamers*, 261-291, hier 270-275.

77 Zoals beschreven door Ido De Haan in *Na de ondergang*, 225, 226.

78 Zie J. Withuis and A. Mooij eds., *The politics of war trauma. The aftermath of World War II in eleven European countries* (Amsterdam 2010) 325-326.

Volgens Hinke Piersma vond het appel van de door psychiaters ondersteunde slachtoffers vooral gehoor omdat de gerichtheid op het slachtoffer aan de Nederlandse samenleving een uitweg bood voor het eigen falen tijdens de oorlog. Slechts weinigen hadden immers verzet gepleegd, en uit Nederland was van de West-Europese landen het hoogste percentage Joden naar de vernietigingskampen weggevoerd. De noties van goed en fout, kenmerkend voor het Nederlandse debat over de oorlog, kregen begin jaren zeventig een nieuwe betekenis: de goeden kozen de kant van de slachtoffers, de fouten niet.⁷⁹ De focus op trauma en slachtofferschap was dus zowel voor de betrokkenen als voor de schuldige omgeving een sterkend en identiteitsvormend proces. Mogelijk vormt juist dit aspect een verklaring voor het succes van het trauma-discours in Nederland. Andere mogelijke (deel)verklaringen zijn de in Nederland sterk doorgevoerde emancipatie van de (psychiatrische) patiënt, het succes van de welvaartstaat en een specifieke politieke cultuur waarin belangengroepen veel invloed kunnen verkrijgen.⁸⁰

Aanvankelijk wierpen vooral psychologen en psychiaters en niet zozeer de slachtoffers zich op als vertolkers van traumatische oorlogsherinneringen. Nadat de maatschappelijke belangstelling voor de oorlog eind jaren veertig sterk was afgenomen, was er een wetenschappelijk debat over oorlogsslachtoffers en hun psychische problematiek blijven bestaan. Vooral de Denen, de Noren en de Fransen speelden hierin aanvankelijk een leidende rol.⁸¹ In de jaren vijftig en zestig vonden diverse internationale congressen plaats over de medische, psychische en soms ook juridische problematiek van oud-gevangenen. In Nederland speelde de Leidse psychiater Jan Bastiaans een cruciale rol in de erkenning van de psychische problematiek van oorlogsslachtoffers. Zijn hele professionele leven stelde hij in het teken van onderzoek naar en vooral behandeling van het complex van klachten en problemen dat mede door zijn toedoen bekend werd als het KZ-syndroom. Bastiaans hield zich in eerste instantie voornamelijk bezig met het voormalig verzet, maar behandelde later ook mensen uit andere slachtoffergroepen. Binnen de kring van kampoverlevenden werd hij op handen gedragen. Niet alleen omdat hij aandacht voor hen had en uitzicht bood op genezing, maar ook omdat hij een verband kon aantonen tussen de oorlogservaringen en huidige psychische problemen, op grond waarvan een beroep op uitkeringen kon worden gedaan.⁸²

Het verbond tussen psychiaters en oorlogsslachtoffers leidde tot een 'erkenningsoffensief' richting publiek en overheid. Tijdens een openbare hoorzitting voorafgaand aan het Kamerdebat over de 'Drie van Breda' deden oorlogsslachtoffers hun persoonlijke, soms hartverscheurende verhaal. De

79 Piersma, *De drie van Breda*, 157 en 195.

80 Withuis and Mooij, *The politics of war trauma*, 326-329.

81 Mooij, 'De langste schaduw', 270-275.

82 Over Bastiaans als onder patiënten geliefde maar onder collega's omstreden behandelaar van oorlogstrauma's schreef Bram Enning een proefschrift, getiteld *De oorlog van Bastiaans. De LSD-behandeling van het kampsyndroom* (Amsterdam 2009).

geuite emoties werden wetenschappelijk ondersteund door de drie psychiaters H. Musaph, A. Sunier en J. Bastiaans, die stelden dat het nog steeds voortdurende leed van de slachtoffers zwaarder diende te wegen dan het lot van de Drie.⁸³ Zowel de hoorzitting als het uiteindelijke Kamerdebat op 29 februari 1972 werden live op televisie uitgezonden. Drie dagen voor het Kamerdebat werd bovendien een documentaire vertoond over een LSD-behandeling door Bastiaans van een getraumatiseerde kampoverlevende.⁸⁴ Door deze media-aandacht verschoof de publieke opinie in meerderheid van voor naar tegen vrijlating van de Drie.⁸⁵

De vrouwen van Ravensbrück stonden enigszins ambivalent tegenover de nieuwe aandacht voor psychische problemen. Het Comité Vrouwen van Ravensbrück (CVR) maakte van de gelegenheid gebruik om de belangen van de achterban op dit punt te behartigen en signaleerde een niet nader toegelichte behoefte aan acute (psychische) hulpverlening. Niettemin hield het comité tevens vast aan de behartiging van een meer traditioneel belang: verbetering van het *verzetspensioen*. Daarmee leken de Ravensbrücksters zich van het slachtofferschap van andere oorlogsgetroffenen te distantiëren. Het verzetspensioen was immers een recht, een soort verlate premie voor tijdens de oorlog geleverde diensten. Dat was iets fundamenteel anders dan een uitkering op basis van slachtofferschap.

Tijdens een hoorzitting van het Werk- en Adviescollege in 1976 – een door de overheid ingesteld orgaan dat het terrein van de lichamelijke en geestelijke oorlogsschade diende te inventariseren – stelden de Ravensbrücksters voor om een centrale persoon te benoemen die de immateriële wensen kon aanhoren ('dat zijn de niet direct financiële wensen,' zo lichtte het comité zijn voorstel toe in een nieuwsbrief); om een centraal telefoonnummer in te stellen voor mensen in nood en om goed bereikbare dependances te realiseren van het Centrum '45 in Oegstgeest, de eerste gespecialiseerde behandelingsrichting voor getraumatiseerde oorlogsslachtoffers.⁸⁶ Als belangrijkste punt

83 Piersma, *De drie van Breda*, 118, 119.

84 Louis van Gasteren, *Begrijpt u nu waarom ik huil?* 1969. De film werd gesubsidieerd door het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk, de Nationale Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid en de Stichting 1940-1945. De bioscooppremière in aanwezigheid van Koningin Juliana trok veel media-aandacht. Er was discussie over de vraag of de film alleen geschikt was voor experts en studenten, of ook voor een breder publiek. Naar aanleiding van de commotie over de Drie van Breda werd de film voor het eerst op televisie vertoond, zie Beeld en geluid, http://www.beeldengeluidwiki.nl/index.php/Begrijpt_u_nu_waarom_ik_huil%3F (21.6.2010).

85 Hoewel de regering dit had geprobeerd te voorkomen, was de documentaire voorafgaand aan het debat aan Kamerleden vertoond, waardoor ze de politieke besluitvorming mogelijk heeft beïnvloed, zie Piersma, *De drie van Breda*, 127. Chris Vos wijst op de cruciale rol die de televisie in deze kwestie speelde. Meer dan elk medium maakte het de emoties, waar het immers allemaal om draaide, zichtbaar, zie C. Vos, *Televisie en bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Hilversum 1995) 154, 166. Zie ook J.C. Alexander et al eds., *Cultural trauma and collective identity* (Berkeley et al 2004) 18-19; E. A. Kaplan, *Trauma culture. The politics of terror and loss in media and literature* (New Brunswick 2005) 1-23.

86 Archief CVR, Overzicht activiteiten CVR, april 1976 tot mei 1977.

bracht het comité naar voren dat het immateriële niet losgekoppeld kon worden van het materiële. Naar de mening van het Comité waren ‘materiële zorgen (...) vaak de oorzaak van alle mogelijke andere zorgen of verergeren [ze] deze in ieder geval.’⁸⁷ Daarbij verwees het naar de bureaucratie rond het aanvragen van het Buitengewoon Verzetspensioen.

Een tweede verschil met andere verzetsorganisaties was dat het CVR zich als vrouwengroep profileerde die binnen de bestaande regelingen soms werd achtergesteld ten opzichte van (verzets)mannen. Door zich nadrukkelijk te presenteren als verzetsvrouwen distantieerden ze zich zowel van de nieuwe slachtoffergroepen als van de traditionele organisaties van mannelijke niet-slachtoffers. Bij het Werk- en Adviescollege wees het CVR op ‘de onbillijkheden in de belasting van de vrouwelijke gehuwde pensioengerechtigde en die in de grondslagvaststelling voor het verzetspensioen van de huisvrouw, meestal de laagste waardering, terwijl ze vaak ondanks haar invaliditeit toch het huishouden moet blijven doen wegens het ontbreken van financiën voor huishoudelijke hulp.’⁸⁸ Ook binnen andere instanties bestond de inbreng van het CVR vooral uit het belichten van de positie van vrouwen die bijzondere aandacht behoefde.⁸⁹ Het was dus opnieuw sekse waarmee de Ravensbrücksters zichzelf profileerden en hun organisatie legitimeerden. Kennelijk hielden de Nederlandse Ravensbrücksters vast aan vertrouwde patronen zoals deze invulling hadden gekregen binnen de Europese concentratiekamp-herinnering: het discours van en over de groep politieke gevangenen en verzetsmensen waarin verzet en strijd centraal staan in plaats van lijden en slachtofferschap.⁹⁰

Slachtofferschap van Ravensbrücksters

Hoewel de Nederlandse Ravensbrücksters daar alle gelegenheid toe hadden, maakten ze nauwelijks gebruik van de nieuwe, op psychische problemen gerichte aandacht voor kampoverlevenden. Zoals we zullen zien bleven ook de Ravensbrückcomités in andere landen, waar de nadruk op trauma minder groot was, vasthouden aan een traditionele invulling van slachtofferschap. Aleida Assmann duidde dit soort slachtofferschap aan met de term ‘sacrificium’. Daarbij gaat het om gesneuvelden van een welbewuste opofferingsstrijd voor de goede zaak, met wie het publiek zich gemakkelijk kan identificeren.⁹¹

87 Ibidem.

88 Ibidem.

89 Zo blijkt uit het activiteitenoverzicht in de jaarverslagen over 1977-1980 in het CVR archief. Zie voor de overheidszorg voor Nederlandse oorlogsslachtoffers E. Touwen-Bouwsmas, *Op zoek naar grenzen. Toepassing en uitvoering van de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Amsterdam 2010) en Piersma, *Bevochten recht*.

90 Prenninger, ‘The Verbalization of Experiences in Context Specific Narratives’.

91 Zie A. Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006) 73-74.

In West-Duitsland vormde het ‘passieve’ slachtofferschap van raciaal vervolgd, – door Assmann aangeduid als ‘victima’ – vanaf de jaren vijftig een onderwerp van felle politieke discussie, geconcretiseerd in de herstelbetalingen aan slachtoffers en nabestaanden in binnen- en buitenland. De voor Nederland kenmerkende psychologische dimensie van dit slachtofferschap ontbrak in de Bondsrepubliek nagenoeg geheel.⁹² De nadruk op trauma betrof daar voornamelijk de schuldige omgeving en het tot dusver grootschalige ‘verdringen’ van de nazimisdaden.⁹³

Kort na de oorlog waren in Duitsland voorzieningen getroffen voor voormalig politieke gevangenen, maar in de Bondsrepubliek werden communisten van deze overheidsvoorzieningen uitgesloten.⁹⁴ Dit was voor de overwegend communistische vrouwen van het West-Duitse Ravensbrückcomité echter geen reden om zich als slachtoffers te profileren of om aansluiting te zoeken bij de Holocaustherinnering. Ook aan de oprichting van dit comité in 1974 lagen geen motieven ten grondslag die te maken hadden met het claimen van erkenning op basis van slachtofferschap, noch met traumaverwerking. De vrouwen in kwestie wilden worden erkend als communistische verzetsstrijders. Politieke actie in samenwerking met andere linkse organisaties en publieksvoorlichting over Ravensbrück en het antifascisme waren de belangrijkste activiteiten van dit comité.

Binnen het Belgische Ravensbrückcomité werden trauma noch slachtofferschap gethematiseerd. Er bestond op dit punt geen specifiek streven naar aandacht of steun. Dit streven zou hoogstwaarschijnlijk vergeefs zijn geweest omdat in België geen sprake was van een traumacultuur.⁹⁵ Als ex-politieke gevangenen konden de Belgische Ravensbrücksters rekenen op overheidssteun. Sinds 1954 kregen mensen met de Belgische nationaliteit die aantoonbaar fysieke schade hadden geleden door de oorlog een maandelijks uitkering, aangevuld met belastingvoordelen, vrij reizen en gratis gezondheidszorg.⁹⁶ Ambities om deze regelingen uit te breiden had het comité niet. Net als in Nederland hielp het comité zijn achterban bij het aanvragen van een aanvullend verzetspensioen.⁹⁷ Mede door toedoen van comitévoorzitter Claire van den Boom werd in Brussel in april 1977 een verzorgingstehuis

92 Zie B. Giessen, ‘The trauma of perpetrators. The Holocaust as the traumatic reference of German national identity’, in J.C. Alexander et al eds., *Cultural trauma and collective identity*, 112-154.

93 A. en M. Mitscherlich, *Die Unfähigkeit zu trauern: Grundlagen kollektiven Verhaltens* (München 1967). Matthias Heyl merkte op dat het niet zozeer een onvermogen betrof om te rouwen om de slachtoffers van de nazimisdaden, maar een onvermogen om zich van de eigen identificatie met het nationaalsocialisme te distantiëren. Dat laatste was ook een rouwproces, maar van een andere orde, zie Heyl, ‘Duitse herinneringscultuur’, 224. Zie ook Wielenga, *Schaduwen*, 26.

94 Zie S. Goltermann, ‘Negotiating victimhood in Eastern and Western Germany 1945-2005’, in J. Withuis and A. Mooij eds., *The politics of war trauma*, 107-140.

95 Zie Van ‘t Hof, ‘A kaleidoscope of victimhood’.

96 Wet betreffende de herstellpensioenen voor de burgerlijke slachtoffers van de oorlog 1940-1945 en hun rechthebbenden van 15 maart 1954.

97 SOMA R 2672 ‘Beste gelukwensen’, Vriendenkring Ravensbrück ed., *Ravensbrück 1* (1977) 3.

voor voormalig politieke gevangenen opgericht.⁹⁸ Ravensbrücksters legden geregeld bezoeken aan de bewoners af.⁹⁹ De instelling bood ruimte aan veertig personen, en in januari 1979 woonden er 'reeds 22 politieke gevangenen of hun weduwen', aldus Van den Boom in het mededelingenblad.¹⁰⁰ Daaruit blijkt niet alleen dat de behoefte aan deze instelling niet overweldigend was, maar ook dat de politieke gevangenen over wie ze sprak in feite uitsluitend mannen waren. Ook wordt niet expliciet gemaakt waarom er behoefte zou bestaan aan een verzorgingstehuis voor juist deze categorie; het lijkt hier om reguliere ouderenzorg te gaan en niet om gespecialiseerde psychische hulpverlening aan getraumatiseerde oorlogsslachtoffers.

De Oostenrijkse Ravensbrücksters werkten in 1978 mee aan een onderzoek naar de psychische gevolgen van gevangenschap, dat werd geïnitieerd door een dochter van Ravensbrückster en comitélid Lotte Brainin.¹⁰¹ Dit onderzoek van neuropsychiater Elisabeth Brainin werd gefinancierd door het Ministerie van Wetenschap en Onderzoek en betrof zowel overlevenden als hun kinderen.¹⁰² Er werden 37 overlevenden en 42 personen van de volgende generatie ondervraagd, die via het comité waren benaderd.¹⁰³ Het onderzoek confronteerde de Ravensbrücksters met het mogelijke doorwerken van hun kampervaringen en dat was niet onomstreden; tijdens de landelijke Ravensbrück-reünie van november 1977 werd druk over het onderzoek gediscussieerd. De Ravensbrücksters mochten kennelijk meebeslissen over de vragen die hen werden gesteld. Hoewel inmiddels een derde versie van de vragenlijst was gemaakt, konden nog steeds niet alle vrouwen zich in de vragen vinden.¹⁰⁴ De exacte twistpunten konden helaas niet worden achterhaald, maar uit deze derde versie van de vragenlijst blijkt dat de nadruk van het onderzoek lag op het voorkómen van psychische problemen zoals angst en depressie. Ook werd betrokkenen gevraagd naar alcoholisme en drugsgebruik als indicatoren van psychische problemen.

Het onderzoek was geen oorzaak of uitdrukking van een zich manifesterende traumacultuur in Oostenrijk ten aanzien van de Tweede Wereldoorlog. Anders dan in Nederland, de Verenigde Staten en in mindere mate het Verenigd Koninkrijk en Scandinavië zijn verlate psychische gevolgen van ontvriktende ervaringen hier niet algemeen geaccepteerd en erkend.¹⁰⁵ Ook

98 Vragen en antwoorden Belgische Senaat, bulletin 2-38, zitting 2000-2001, Vraag nr. 1352 van de heer Kelchtermans aan de Minister van Landsverdediging dd. 14.6.2001. <http://www.senate.be/www/?Mival=/publications/viewPubDoc&TID=33613038&LANG=nl> (13.11.2008)

99 SOMA R 2672 Vriendenkring Ravensbrück ed., *Ravensbrück, bijzonder nummer 3* (Juli 1977) 2.

100 Idem, *Ravensbrück 1* (1979) 4.

101 De volledige titel van dit onderzoek luidde 'KZ-Haft und Störungen der Nachfolge Generation: eine Untersuchung – Befragung an in Ravensbrück inhaftiert gewesen Frauen und deren Kindern.' Zie ook de dissertatie van M. Much, *Die psychischen Spätfolgen der Konzentrationslagerhaft: eine Untersuchung an österreichischen und polnischen Frauen* (Wenen 1990).

102 DÖW 51019, Festveranstaltung 50 aktive Jahre. Verslag activiteiten door Toni Bruha.

103 *Mitteilungsblatt der Österreichischen Lagergemeinschaft* (december 1974) 2.

104 *Mitteilungsblatt der Österreichischen Lagergemeinschaft 1* (1980) 9.

105 Zie H. Embacher en M. Ecker, 'A nation of victims. How Austria dealt with the victims of the authoritarian Ständestaat and national socialism', in Withuis and Mooij eds., *The politics of war trauma*, 15-48.

voor de Oostenrijkse Ravensbrücksters betekende dit confronterende onderzoek uiteindelijk geen daadwerkelijke verandering in de zelfpresentatie of – perceptie van de overlevenden. De inhoud en de inkadering van de door hen geproduceerde kampherinneringen veranderden hierdoor evenmin. Noch de uitkomsten van het onderzoek, noch datgene wat met het beantwoorden van de zo sterk bediscussieerde vragenlijst aan de oppervlakte was gekomen, was naderhand onderwerp van discussie of reflectie. Het lijkt erop dat het comité vooral zijn medewerking aan dit onderzoek heeft verleend vanwege het feit dat de tweede generatie centraal stond. Het lijden en het slachtofferschap van deze tweede generatie was voor de Ravensbrücksters wellicht wat gemakkelijker te accepteren dan dat van henzelf. Door de medewerking aan dit onderzoek naar het slachtofferschap van hun kinderen konden ze hun zelfbeeld van verantwoordelijke moeders en niet-slachtoffers overeind houden.

Hoewel het denken en spreken over de oorlog in hun omgeving in sommige gevallen was veranderd, bleven de georganiseerde Ravensbrück-overlevenden dus vasthouden aan een traditionele invulling van slachtofferschap zoals die binnen het Europese discours van en over politieke gevangenen tot stand was gekomen. Wanneer zij door hun omgeving met hun mogelijke psychische slachtofferschap werden geconfronteerd, zoals in Oostenrijk en Nederland, stonden ze daar niet afwijzend tegenover, maar ze grepen de ontvanelijkheid van hun omgeving op dit punt niet aan om hun kampherinneringen actueel te maken door zich als slachtoffers te presenteren.

Een mogelijke verklaring voor de afwijzing van de slachtofferidentiteit door de georganiseerde Ravensbrücksters is gelegen in hun politieke engagement tijdens en vooral na de oorlog. De Ravensbrücksters beschouwden de slachtoffers van raciale vervolging als groepen met fundamenteel andere oorlogservaringen dan zij en ze konden zich niet of nauwelijks met hen identificeren. Zij hadden immers politieke strijd gevoerd of verzet gepleegd, en waren niet in Ravensbrück terechtgekomen vanwege hun etnische of ‘asociale’ achtergrond. Bovendien verschilden beide slachtoffergroepen wat betreft de omgang met hun oorlogservaringen. De Ravensbrücksters hadden geen behoefte aan medelijden, maar aan medestrijden. Juist de politieke inkadering van de kampherinneringen verleende voor hen een zin aan de oorlogservaringen, en aan het eigen overleven.

Herinneringswerk in Ravensbrückcomités als traumaverwerking

Uit gesprekken met comitéleden blijkt dat het omzetten van hun oorlogservaringen in politieke actie – communistisch of anderszins – hielp bij het verwerken of hanteerbaar maken van hun (al dan niet traumatiserende) ervaringen. Actieve deelname in een Ravensbrückcomité had voor de betrokkenen deels een therapeutische functie. De comités vormden specifieke herinneringsgemeenschappen waarbinnen de betrokkenen het begrip vonden waaraan het in hun omgeving vaak ontbrak. De comités waren in die zin lotgenotengroe-

pen. Dit betekende niet automatisch dat er ook daadwerkelijk en expliciet over de mogelijk traumatische kampherinneringen werd gesproken, zoals uit uitlatingen van comitéleden blijkt.

De bijeenkomsten van het Nederlandse comité (CVR) waren volgens overlevende An Berentsen-Droog vooral praktisch van aard. Er moest altijd wel één of ander worden geregeld.¹⁰⁶ Ook volgens Greet Roodveldt-van Kampen, dochter van Ravensbrückster An van Kampen en zelf sinds 2000 voorzitter van het CVR, werd er binnen het comité ‘nauwelijks gesproken over persoonlijke herinneringen. Alleen maar de zakelijke dingen waar het comité zich mee bezig hield. (...) Ze houden zich alleen maar bezig met wat er nog te doen is.’¹⁰⁷ Dat lijkt ook binnen het Internationale Ravensbrück Comité het geval te zijn geweest. Daar werd volgens Roodveldt ‘incidenteel, in een persoonlijk gesprek’ wel eens gesproken over ervaringen in het kamp, maar:

‘in wezen is het gedurende de conferenties geen onderwerp van gesprek. Ik heb het idee, maar dat is puur persoonlijk, dat ze eigenlijk vinden dat ze met belangrijker zaken bezig zijn dan dat datgene wat in het verleden met ze is gebeurd.’¹⁰⁸

In het Duitse Ravensbrückcomité lijken praktische zaken soms eveneens de overhand te hebben gehad, zo blijkt uit een passage van het overlijdensbericht van Käthe Jonas in het *Mededelingenblad* van maart 1977:

‘Zo vaak als we samen waren en hebben vergaderd, nooit zijn we ertoe gekomen onze kampherinneringen uit te wisselen. Altijd stonden onze opgaven op de voorgrond. En zo weten wij nu relatief weinig over haar kamptijd.’¹⁰⁹

Volgens overlevenden Irma Trksak uit Oostenrijk en Simone DeGuedre uit België werd er in hun organisaties juist wel met enige regelmaat over de kampherinneringen gesproken.¹¹⁰ Trksak:

De omgeving was erg vijandig tegenover overlevenden en verzetsmensen. Het hielp ons om elkaar regelmatig te zien en ervaringen uit te wisselen, ons uit te kunnen spreken.’¹¹¹

Enkele betrokkenen gaven echter aan dat juist het niet te hoeven spreken voor hen van belang was. Volgens de Oostenrijkse Helga Amesberger was er

106 Interview An Berentsen-Droog, Heiloo, 15.5.2009.

107 Correspondentie Greet Roodveldt-van Kampen, 17.6.2009.

108 Ibidem.

109 So oft wir zusammen waren und beraten haben, nie sind wir dazu gekommen, unsere Lagererinnerungen auszutauschen. Immer standen unsere Aufgaben im Vordergrund. Und so wissen wir jetzt Verhältnismäßig wenig von ihrer Lagerzeit, zie Studienkreis Deutscher Widerstand (SDW), *Mitteilungsblatt Lagergemeinschaft Ravensbrück* 3 (Maart 1977) 6.

110 Interview Simone DeGuedre, Oostende, 6.7.2006; Een oproep in het mededelingenblad van het Belgische comité maakt melding van het feit dat betrokkenen onderling over de herinneringen spraken, zie SOMA R 2672 Vriendenkring Ravensbrück ed., ‘Uw herinneringen’, *Ravensbrück* 2 (1974) 7.

111 Interview Irma Trksak, Wenen, 21.5.2008.

Hier fotokatern invoegen

Hier fotokatern invoegen

Hier fotokatern invoegen

Hier fotokatern invoegen

Hier fotokatern invoegen

Hier fotokatern invoegen

Hier fotokatern invoegen

Hier fotokatern invoegen

Hier fotokatern invoegen

Hier fotokatern invoegen

Hier fotokatern invoegen

Hier fotokatern invoegen

Hier fotokatern invoegen

Hier fotokatern invoegen

Hier fotokatern invoegen

Hier fotokatern invoegen

in de comités sprake van ‘wederzijdse bevestiging of erkenning. De grootste schok voor de overlevenden was misschien wel de desinteresse bij de samenleving.’ Van daaruit hebben de overlevenden zich georganiseerd als ‘een kleine actieve minderheid in een groep gelijkgestemden waar ze niets uit hoefden te leggen.’¹¹² Ravensbrücksters vonden in de comités begrip van andere overlevenden, aldus de Duitse Rosel Vadehra-Jonas. Veel overlevenden, onder wie haar moeder, leden volgens haar onder hun traumatische herinneringen. Omdat het in hun omgeving aan begrip ontbrak, hebben velen hun herinneringen jarenlang verdrongen.¹¹³ De belangstelling van hun toehoorders die comitéleden vervolgens met hun activiteiten wisten te bereiken, ‘bevrijdde hen uit hun isolement’ en ‘gaf ze een nieuw zelfbewustzijn.’¹¹⁴

Vadehra-Jonas wijst hier op de sterkende functie van het politieke comitéwerk die ook door andere betrokkenen werd benadrukt. Naast het meer gangbare lotgenotenaspect is het vooral in dit opzicht dat de comités een therapeutische functie konden vervullen. De voorlichting over het kamp en het verzet vormden een permanente, maar *indirecte* confrontatie met de eigen emoties. Het politieke herinneringswerk was in die zin een middel om met de persoonlijke kampherinneringen om te gaan, zoals Trksak benadrukte: ‘Elke publicatie helpt om te uiten wat je bedrukt. Uit naam van dierbaren die omgekomen zijn.’¹¹⁵ John Berentsen, zoon van overlevende An Berentsen-Droog en lid van het comité, drukte het als volgt uit:

‘We hebben niet bewust dingen gedaan om ons leed te verwerken, we dachten alleen: dit mag nooit meer gebeuren. Haast in radeloosheid: dit mag nooit meer gebeuren! En als dan iemand zoals Stien [overlevende Stien Spier] zegt: We moeten naar scholen gaan, dan doe je dat, omdat je denkt dat dat helpt.’¹¹⁶

Het politieke streven van de comités is niet los te zien van functie die deze organisaties voor de betrokkenen hadden als ‘zelfhulpgroepen’, ongeacht of er daadwerkelijk over de persoonlijke kampherinneringen werd gesproken. De *wederzijdse erkenning* die de betrokkenen ondervonden binnen de comités stimuleerde de betrokkenen om zich in te zetten voor *maatschappelijke erkenning* voor hun ervaringen in het verzet en in het kamp. Het gezamenlijke herinneringswerk zorgde vervolgens weer voor lotsverbondenheid en kon persoonlijke herinneringen genereren.

Deze samenhang tussen het politiek geïnspireerde herinneren en het persoonlijke herinneren blijkt uit het feit dat het werk in de comités emotioneel zwaar kon zijn, zoals Trksak benadrukte. Het vele spreken over Ravensbrück in het openbaar – en dus niet zozeer over haar persoonlijke herinneringen –

112 Gesprek met Helga Amesberger tijdens conferentie IRC, Den Haag 18.5.2009.

113 Gesprek met Rosel Vadehra-Jonas tijdens conferentie IRC, Den Haag 18.5.2009.

114 Interview Rosel Vadehra-Jonas, Essen, 9.12.2008.

115 Interview Irma Trksak, Den Haag, 19.5.2009.

116 Interview John Berentsen, Heiloo, 16.8.2006.

had haar weliswaar geholpen in het beheersen van haar gevoelens, wat ze als een positief punt beschouwde.¹¹⁷ Maar dat haar Oostenrijkse Ravensbrück-comité na 1965 nauwelijks meer activiteiten ondernam, kwam volgens haar doordat de vrouwen het niet meer konden opbrengen om nog langer zo veelvuldig met vreemden over het kamp te spreken. Ook zijzelf ondervond uiteindelijk de emotionele belasting van het publieke herinneren. Daarom trok ze zich terug als vicevoorzitter van het IRC. Toen ze in 2008 sprak tijdens een herdenking in Ravensbrück raakte ze voor het eerst sinds jaren weer geëmotioneerd. Ze zei daarover:

'Hoe ouder men wordt, hoe zwakker, hoe minder men zich kan verzetten. Ik ben zover gekomen dat ik mijn gevoel niet meer kan beheersen. Dat kan niet: in tranen uitbreken als men ergens spreekt.'¹¹⁸

De emoties van Trksak tijdens één van haar vele toespraken maken duidelijk dat het publieke herinneringswerk van de comités – hoezeer ook geabstraheerd in een politiek verhaal – een uitingsvorm was van de persoonlijke en mogelijk traumatische herinneringen aan het kamp. De politieke inkadering van de persoonlijke herinneringen bood de betrokkenen kracht en maakte pijnlijke herinneringen draaglijker.

Helga Amesberger en Brigitte Halbmayr, die onderzoek deden onder ruim honderd Oostenrijkse overlevenden van Ravensbrück, bevestigen bovengaande bevindingen. Zij stellen zelfs dat de vlucht in politiek engagement na de oorlog te beschouwen is als beschermingsmechanisme tegen een oorlogstrauma.¹¹⁹ Niettemin is ook van enkele comitéleden bekend dat zij kampten met verlate psychische oorlogsgevolgen. Zo had An Berentsen-Droog, sinds 1973 actief in het Nederlandse Comité (CVR), ondanks haar comitéwerk tweemaal een paniekaanval van een aantal maanden, waarvoor ze bij een psychiater onder behandeling was.¹²⁰ Ook de West-Duitse comitéoprichter Käthe Jonas kampte volgens haar dochter met een oorlogstrauma.¹²¹

Wel ging het hier om een uiterst specifieke vorm van omgang met mogelijk traumatische kampherinneringen door een allerminst representatieve groep overlevenden. Veruit de meeste overlevenden konden of wilden überhaupt niet meer terugdenken aan hun kampverleden. Daarnaast vormden de politieke inkadering van de herinneringen voor sommige overlevenden juist een belemmering. Zij hadden meer behoefte aan informeel samenzijn.¹²² Dit blijkt uit brieven in het archief van Ravensbrückster Brecht van den Muijzenberg die tussen 1956 en 1980 één van de twee Nederlandse Ravensbrück-

117 Interview Irma Trksak, Den Haag, 19.5.2009.

118 Ibidem. In 2009 trok Trksak zich als vice-voorzitter terug.

119 Amesberger, *Vom Leben und Überleben. Wege nach Ravensbrück* (Wenen 2001) 245.

120 Interview An Berentsen-Droog, Heiloo, 15.5.2009.

121 Gesprek met Rosel Vadehra-Jonas tijdens conferentie IRC, Den Haag 18.5.2009.

122 Een voorbeeld daarvan is het initiatief uit 1985 van enkele Ravensbrück-vrouwen om zeswekelijks bijeen te komen in Amsterdam, Zie Withuis, 'Een betwiste erfenis', 305.

comités leidde.¹²³ Ook uit interviews die Jolande Withuis in de jaren tachtig en negentig met veelal niet-communistische Ravensbrücksters uit Nederland voerde, blijkt kritiek op het politieke karakter van de georganiseerde Ravensbrücksters. Zij komt tot de conclusie dat de (beide Nederlandse) comités ‘zich meer bezighielden (...) met politiek dan met zaken als onderlinge steun’, terwijl het ‘voor de hand [had] gelegen dat het bestaan van de kampcomités, als plek waar een pijnlijk verleden kon worden gedeeld, hielp dat verleden te verwerken.’¹²⁴ Volgens haar is er geen empirische basis voor de aanname dat de comités oud-gevangenen hielpen bij de verwerking.¹²⁵

Mijn interviews met comitéleden uit Nederland en andere landen nuanceren dit beeld. De politieke inkadering van de kampherinneringen hoefde de verwerking daarvan niet in de weg te staan, en droeg daar voor sommigen zelfs aan bij. De comités buiten Nederland, zeker het Oostenrijkse, hadden een meer informeel karakter.¹²⁶ Deze organisaties wisten hun functie als politieke pressiegroep met informele bijeenkomsten te combineren. Naast herdenkingen en vergaderingen hielden ze koffieochtenden, lunches en ‘diners met muzikale omlijsting’. Daardoor voorzagen zij wellicht in meer uiteenlopende behoeften om met de kampherinneringen om te gaan en waren zij voor meer oud-gevangenen tot steun.

4.4 Nieuwe herinneringsconsumenten

Terwijl de omgang met het oorlogsverleden in sommige landen begon te veranderen, in het bijzonder ten aanzien van de herinnering aan de Jodenvervolging en (psychisch) slachtofferschap, bleven de georganiseerde Ravensbrück-overlevenden vasthouden aan de voor hen vertrouwde communistische kaders van hun kampherinneringen en zochten geen aansluiting bij de Holocaustherinnering. Toch traden in deze periode wel degelijk veranderingen op in de herinneringsculturen van Ravensbrück. Met nieuwe media werden andere herinneringsconsumenten bereikt, wat in sommige gevallen leidde tot veranderingen in de inhoud en de inkadering van collectieve herinneringen aan Ravensbrück. Om dit proces te illustreren wordt de aandacht allereerst gevestigd op de oprichting van een Ravensbrück-monument in Nederland. Vervolgens bespreek ik een persconferentie van het Belgische comité en een door West-Duitsland rondreizende tentoonstelling over Ravensbrück. Het Oostenrijkse comité blijft grotendeels buiten

123 IISG Archief Brecht van den Muijzenberg, 29/1.

124 Withuis, ‘Een betwiste erfenis’, 305, 306-307.

125 Withuis, *Na het kamp*, 425.

126 Het comité in Oost-Duitsland had evenals het IRC een sterk politiek karakter.

beschouwing omdat het in deze periode nauwelijks publieksgerichte activiteiten ondernam.¹²⁷

De kracht van een monument

In Nederland waren sinds halverwege de jaren vijftig twee Ravensbrückcomités actief: het overwegend sovjetgetrouwe Comité Vrouwen van Ravensbrück (CVR) rond Coba Veltman en het Nederlandse Ravensbrückcomité (NRC) onder leiding van Brecht van den Muijzenberg, dat wat diverser van samenstelling was. Hun onderlinge rivaliteit laaide vanaf 1970 in internationaal verband op, toen beide comités binnen het IRC namens de Nederlandse Ravensbrücksters claimden te spreken.¹²⁸

Van den Muijzenberg had vanaf de jaren vijftig enkele internationale herdenkingen bijgewoond in Ravensbrück. Tevens onderhield ze een levendige correspondentie van enkele Ravensbrücksters in het buitenland. In 1967 nam ze 'als gast' aan een IRC-vergadering deel.¹²⁹ Daarmee was ze de eerste Nederlandse Ravensbrückster bij het internationale comité. Het CVR begon zich daarentegen pas vanaf 1970 voor het IRC te interesseren. Na een periode van langdurige stilte begon dit comité toen weer enige activiteiten te ontplooiën, met het oog op het vijfentwintigjarig bevrijdingsjubileum. Kort na dit jubileum vond in Oost-Berlijn de jaarlijkse IRC-vergadering plaats en daar was Coba Veltman namens het CVR aanwezig. Tot haar grote verbazing en ontsteltenis was zij daar echter niet de enige die de Nederlandse Ravensbrücksters vertegenwoordigde, waarna een 'onaangename aanvaring' tussen haar en Van den Muijzenberg volgde, wat de aanwezigen als 'zeer pijnlijk' ervoeren.¹³⁰

De laatste kreeg de opdracht om beide groepen tot elkaar te brengen, maar dat mislukte faliekant. Het CVR liet verstek gaan op de afgesproken datum en stelde zich onverbiddelijk op: de groep-Van den Muijzenberg diende zich maar bij het CVR aan te sluiten. 'Dit laatste heeft geen zin,' aldus Van den Muijzenberg in één van haar brieven aan het IRC, 'op grond van het feit dat de Ravensbrückse vriendenkring een wel zeer smalle basis heeft van waaruit zij meent te kunnen opereren.'¹³¹ Vervolgens werd de 'kwestie Holland' afgedaan met het besluit dat 'Holland steeds twee vriendinnen van de twee bestaande groepen' kon afvaardigen.¹³² Het IRC handhaafde dus de status quo en kon ook weinig anders. Ondertussen ging in Nederland de rivaliteit door; de confrontatie in Berlijn had het alleen maar erger gemaakt. Bij de demonstraties van

127 De activiteiten van de Oostenrijkse Ravensbrücksters in deze periode bestonden uit hun maandelijks bijeenkomsten; het vieren van hun jubilea; het organiseren van een internationale reünie in 1974 en het schrijven van protestbrieven, o.a. tegen de kandidatuur van Kurt Waldheim als president in 1986.

128 Archief CVR, Brief LGR Oostenrijk/Bertha Lauscher aan CVR/Van der Sman, 12.6.1974.

129 StBG MGR RA 1-3-5-61 Protokoll über die Tagung des IRK 8.7.1967, 1.

130 Archief CVR, Brief LGR Oostenrijk/Bertha Lauscher aan CVR/Van der Sman, 12.6.1974.

131 Archief CVR, Circulaire 30.6.1971, Bijlage.

132 StBG MGR RA 1-3-5-61 Bericht von der Sitzung des Präsidiums des IRK 31.1.1970 in München.

oud-gevangenen tegen gratie voor de ‘Drie van Breda’ traden de twee comités afzonderlijk op en bij de parlementaire hoorzitting over de vrijlating van ‘de Drie’ in 1972 werd het woord gevoerd door twee Ravensbrückcomités.¹³³

Van cruciaal belang voor de toenadering tussen beide groepen die in de jaren daarna volgde – zij het tegen wil en dank – was het Ravensbrück-monument dat in 1975 in Amsterdam werd opgericht. Het monument was een uitdrukking van een veranderde Nederlandse herinneringscultuur ten aanzien van de Tweede Wereldoorlog en belichaamde tevens een verandering in de herinneringscultuur van Ravensbrück. Het voorheen gemarginaliseerde communistische Ravensbrückcomité werd nu erkend als groep van oorlogsgetroffenen die gezien en gehoord moesten worden. Er leek een breed gedeeld gevoel te bestaan dat het volstrekt terecht en vanzelfsprekend was dat de overheid na al die jaren eindelijk eens zorgde voor een monument voor verzetsvrouwen, en in het bijzonder voor de vrouwen van Ravensbrück die zich sinds jaar en dag als zodanig hadden gemanifesteerd. Waar het Ravensbrückcomité twintig jaar eerder nog werd geweerd van de herdenking voor verzetsvrouw Thea Kuipers-Rietberg (‘Tante Riek’) in Winterswijk wegens een ‘te sterk eenzijdig’, lees: communistisch karakter, kon het comité nu niet alleen profiteren van de toegenomen aandacht voor de Tweede Wereldoorlog en zijn slachtoffers, maar evenzeer van een links klimaat én van het succes van de feministische vrouwenbeweging.¹³⁴

De grootste en meest invloedrijke verandering was dat de overheid nu optrad als herinneringsconsument annex producent. De Gemeente Amsterdam stelde behalve een prominente plek op het Museumplein een bedrag van driehonderdduizend gulden beschikbaar ‘voor een monument ter herdenking van de vrouwelijke slachtoffers van het verzet en van het kamp Ravensbrück.’¹³⁵ De motivatie van het College van B&W is een treffende illustratie van de omslag in de omgang met (communistische) kampoverlevenden:

‘De argumenten van het Comité hebben ons tot de overtuiging gebracht dat er aanleiding bestaat om met dit monument getuigenis af te leggen van dankbaarheid en eerbied jegens de vrouwen die zich hebben verzet tegen een onmenselijk regime. De opzet van het ontwerp onderstreept bovendien op bijzondere wijze de actualiteit en de noodzaak van verzet, telkens wanneer situaties daarom vragen.’¹³⁶

133 Withuis, ‘Het verraad der kameraden’, *NRC Handelsblad*, 3 mei 1997.

134 Zie S. Hogervorst, *Vrouwen, verzet en vrede. Gender en de herinneringspolitiek van het Comité Vrouwen van Ravensbrück, 1945-1995* (Doctoraalscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam 2004).

135 NIOD knipselcollectie, KB II 1253, Ravensbrück, *Het Parool*, 17.11.1973. Het Museumplein als plek voor het monument was voorgesteld door het kunstenaarsdrietal dat het monument heeft ontworpen, Frank Nix, Guido Eckhardt en Joost van Santen, nadat het CVR de voorkeur had uitgesproken voor een plek ‘midden in de stad en niet op de Oosterbegraafplaats waar de andere monumenten ter herinnering aan de concentratiekampen staan’. Zie: persmap Rijksmuseum Vincent van Gogh, *1 monument en 3 ontwerpers. Het Ravensbrück monument. Een teken, een baken, privébezoek An Berentsen-Droog*.

136 Voorstel College B&W Amsterdam aan Gemeenteraad, september 1973 in *1 monument en 3 ontwerpers. Het Ravensbrück monument. Een teken, een baken*.

Ook de nationale overheid zette zich voor de verspreiding van de herinnering aan Ravensbrück in. Het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM) subsidieerde een boek met portretten van verzetsvrouwen uit Ravensbrück, Vught en andere kampen dat bij de onthulling van het monument werd gepresenteerd. 2500 exemplaren werden verspreid over middelbare scholen in heel Nederland.¹³⁷

Een tweede verandering is de terugkeer van het feminisme als perspectief op de herinnering aan Ravensbrück, zowel op het terrein van de herinneringsproductie als de -consumptie. De plannen voor een monument waren namelijk ontstaan toen de mannen van Buchenwald in 1973 voor het eerst geen eigen herdenking organiseerden.¹³⁸ De Ravensbrücksters van het CVR hadden jarenlang samen met hen hun herdenking gehouden, bij het Buchenwald-monument dat in 1952 op de Oosterbegraafplaats in Amsterdam was opgericht.¹³⁹ Nu werden de Ravensbrücksters geconfronteerd met het feit dat zij geen eigen plek hadden om te herdenken. Net als in 1965 bij de heroprichting van het internationale comité was sekse ook nu een bron van nieuw elan en een legitimering voor een eigen streven los van andere organisaties van oud-gevangenen:

'Na al die jaren [is] onze strijd nog niet afgelopen(...), het [is] nog altijd noodzakelijk (...), VOORAL VOOR ONS VROUWEN, een boodschap en een waarschuwing te geven aan de huidige en komende generatie, zodat de verschrikkingen, die wij hebben meegeemaakt, niet meer zullen plaatsvinden.'¹⁴⁰

Dit was de eerste keer sinds het wederopbouwfeminisme van de eerste naoorlogse jaren dat het Nederlandse comité de Ravensbrücksters weer *als vrouwen* aansprak. Opmerkelijk is wel dat dit eigen streven plaatsvond ten tijde van toenadering tussen de afzonderlijke oud-gevangenenorganisaties, die rond de vrijlating van de 'Drie van Breda' was ontstaan. In de jaren daarvoor hadden de verschillende groepen grotendeels apart en al dan niet onder grote rivaliteit geopereerd.¹⁴¹ Sekse lijkt hier, net als voorheen bij het IRC, een manier te zijn geweest om een eigen geluid te (blijven) laten horen.

137 Perscommuniqué Gemeente Amsterdam, privébezit An Berentsen-Droog. Het boek getiteld *Terug in de tijd* werd samengesteld door Dick Walda.

138 Archief CVR, CVR Circulaire, 7.4.1973; Rede Liesbeth van der Sman, reünie april 1973. De Buchenwald-herdenking ging niet door omdat de internationale herdenking in Buchenwald dat jaar samenviel met de geplande herdenking in Nederland.

139 Dit monument, vervaardigd door beeldhouwer Herman Schutte, bevat een urn gevuld met aarde 'uit alle martelaarsplaatsen van Europa tijdens het naziregime' zoals het monument vermeldt, bijeengebracht tijdens een herdenking in het voormalige kamp Buchenwald in 1952. Zie over het monument en de maker: Persdocumentatie Schutte, *Rijksbureau Kunsthistorische Documentatie*, Den Haag; Gemeentearchief Amsterdam, 483.a, Begraafregister van De Nieuwe Oosterbegraafplaats, inleiding. Een afbeelding van het monument is opgenomen in W. Ramaker en B. van Boemen, *Sta een ogenblik stil... Monumentenboek 1940-1945* (Kampen 1983) 132.

140 Archief CVR, Rede An van Kampen tijdens de reünie van de vrouwen van Ravensbrück van 14.4.1973 in Marcanti, Amsterdam.

141 Zie Withuis, *Na het kamp*, 419.

Hoe concreter de plannen voor het monument werden, des te groter werd de betekenis ervan. Het zou niet alleen een monument voor Ravensbrück moeten worden, maar tevens ‘voor alle vrouwen die door het verzet gevallen zijn.’¹⁴² Enige tijd later refereerde toenmalig voorzitter An van Kampen aan een monument voor alle vrouwen die op enigerlei wijze verzet hadden gepleegd:

‘Toen wij met elkaar daarover spraken, bleek dat er zover wij weten, in geheel Nederland niet één monument aanwezig is, waarin tot uitdrukking komt welke belangrijke rol de vrouwen in Nederland in de strijd tegen de bezetters vervuld hebben, zowel wat hun eigen actieve deelname betreft als wel de passieve rol, die vele vrouwen hebben vervuld door het verlenen van medewerking aan hun mannen.’¹⁴³

Van Kampen maakt blijkbaar geen onderscheid tussen ‘daadwerkelijke’ verzetsvrouwen en echtgenotes, vriendinnen of vrouwelijke familieleden van verzetsmannen die hen op één of andere wijze hebben ondersteund. Ze deelt ze weliswaar in in een ‘actieve’ en een ‘passieve’ groep, maar beide groepen worden gelijk gewaardeerd; ze verdienen immers beide hetzelfde monument. Het monument overstijgt dus Ravensbrück.¹⁴⁴

Het monument is een abstract object bestaande uit een natuurstenen plateau van 9 bij 7,5 meter met daarop een vier meter hoge zuil, die half wordt omringd door elf roestvrijstalen platen die in hoogte toenemen (zie **afb. 17 en 18**). Op twee platen is een tekst aangebracht: ‘Voor haar die tot het uiterste neen bleven zeggen tegen het fascisme’ en: ‘Vrouwen van Ravensbrück 1940-1945.’ Het woord ‘haar’ wordt in deze vorm, het vrouwelijk meervoud, nauwelijks meer gebruikt, maar is een expliciete aanwijzing dat het hier uitsluitend om vrouwen gaat. Er had immers ook ‘voor *hen* die tot het uiterste neen bleven zeggen ...’ kunnen staan, waarmee ook verzetsmannen bedoeld hadden kunnen worden. Dat was wel de door de ontwerpers voorgestelde tekst, maar de Ravensbrücksters wilden deze aangepast zien.¹⁴⁵

De zuil in het midden is een ‘levende’ zuil, die lichtflitsen en een opkomend en weer wegstervend geluid voortbrengt. Dit geluid, een soort geroffel, is door de makers bedoeld als hartslag: ‘De ingeving die leidde tot het uiteindelijke ontwerp was een klopp als een hartslag die langzaam overgaat in licht. Het licht is daarbij het symbool dat de slachtoffers van het verzet tegen het fascisme ook na hun sterven spreken om een boodschap over te brengen.

142 Archief CVR, CVR Circulaire, 19.2.1973.

143 Ibidem.

144 Overigens gaat Van Kampen voorbij aan het bestaan van het monument voor verzetsvrouw H.Th. Kuipers-Rietberg (bekend onder de verzetsnaam ‘Tante Riek’) in Winterswijk, onthuld 4.5.1955, zie §3.2.

145 In een perscommuniqué van de Gemeente Amsterdam over de onthulling wordt deze aanpassing overigens gemotiveerd als het corrigeren van een ‘grammaticale fout’. Persmap Rijksmuseum Vincent van Gogh, 1 monument en 3 ontwerpers. *Het Ravensbrück monument. Een teken, een baken*, privébezit An Berentsen-Droog.

Een boodschap die oproept om altijd en overal actie te voeren tegen concentratiekampen, waar ook ter wereld.¹⁴⁶ Als het geluid op zijn sterkst is, is er een lichtflits, die in een toespraak van de latere CVR-voorzitter Gusta Eleveld werd geduid als ‘boodschap zowel van de overlevenden als van ons allen een boodschap aan een ieder die luisteren wil, een oproep tot vernieuwing nu en in de toekomst’. En “De hartenklop” weerklinkt als symbool van leven, van kracht, van strijd, ook van warmte. Dan volgt de stilte – Bezinning? Dood?¹⁴⁷ De omgekomen Ravensbrücksters worden op deze manier in de actuele strijd betrokken. Bovendien wordt uitdrukking gegeven aan de tweeledige invulling van de sekse-identiteit van het CVR: niet zozeer vrouw (symbool van leven, warmte), maar vooral verzetsvrouw (strijd en kracht).

Op 25 april 1975 werd het monument onthuld in het bijzijn van ongeveer vierhonderd belangstellenden. Onder hen waren Ravensbrücksters uit binnen- en buitenland en de burgemeester en enkele wethouders van Amsterdam. Via hun ambassadeurs waren bovendien verschillende Oost- en West-Europese landen vertegenwoordigd, waaronder West-Duitsland en de DDR.¹⁴⁸ Het *NOS-Journaal* deed verslag. Als onderdeel van de onthulling werd in het Vincent van Gogh Museum een tentoonstelling van het CVR geopend over verzetsvrouwen. Het door de Verenigde Naties tot Internationaal Jaar van de Vrouw uitgeroepen jaar 1975 greep het CVR aan om het monument van een actuele betekenis te voorzien. Niettemin had het monument al in het najaar van 1974 moeten worden onthuld, maar door technische problemen was dat niet gelukt.¹⁴⁹ In haar toespraak bij de onthulling legde CVR-secretaris Stennie Pratomy-Gret een nadrukkelijk verband tussen het verzet van toen en de vrouwenstrijd van nu:

‘In wezen is de strijd voor de vrede, voor de vrijheid, voor de rechtvaardigheid, de strijd voor het behoud van de menselijke waardigheid. (...) De menselijke waardigheid strookt niet met discriminatie van rassen en volken, strookt niet met discriminatie van de vrouw (...).’ In dit internationale jaar van de vrouw zijn wij ons ervan bewust dat deze strijd niet voor niets is geweest, maar ook niet geëindigd is. Het is bitter te constateren, dat zelfs in 1975 nog overal ter wereld vormen van discriminatie van de vrouw voorkomen en des te bitterder is het feit, dat ook in de meest ontwikkelde landen, waaronder ons land, de vrouw haar strijd voor gelijke rechten nog steeds moet voeren. Want is het niet zo, dat aan de positie van de vrouw in een land of gebied kan worden bepaald, in hoeverre de hele bevolking ervan maatschappelijk en cultureel geëmancipeerd is?’¹⁵⁰

146 Persmap Rijksmuseum Vincent van Gogh.

147 Archief CVR, Rede Gusta Eleveld-Kuyken, uitgesproken bij de jaarlijkse herdenking bij het Ravensbrück-monument op 27.4.1979.

148 Dat waren onder meer de ambassadeurs van België, Luxemburg, West-Duitsland, Hongarije, Tsjecho-Slowakije, de Sovjet-Unie, Joegoslavië en de DDR; de consul van Frankrijk en de eerste secretaris van Polen. Gemeentearchief Amsterdam, KAB.BM 1975, 820/33.

149 Archief CVR, CVR Circulaire, mei 1974; NIOD knipselcollectie, KB II 1253, Ravensbrück, *Het Pa-rool*, 14.11.1974.

150 Archief CVR, Rede Stennie Pratomy-Gret bij de opening van de tentoonstelling *Vrouwen in het Verzet* in het Vincent van Gogh Museum, Amsterdam, 25.4.1975.

Door de definitie van verzet te verbreden kon de actuele strijd voor vrouwenemancipatie dus tot onderdeel van de strijd van de Ravensbrücksters worden gemaakt. De termen vrouwenemancipatie, vrouwendiscriminatie en gelijke rechten werden niet eerder in CVR-verband gebezigd.

Deze verbredingsstrategie van het CVR sloeg duidelijk aan. In de jaren daarop legden steeds meer mensen een verband tussen Ravensbrück en de actuele vrouwenstrijd. Het monument fungeerde als spil in het construeren en delen van identiteiten en politieke boodschappen, gebaseerd op collectieve herinneringen. In het jaarverslag van 1982 schreef voorzitter Stennie Pratomo: 'Ons monument komt meer en meer in de belangstelling van groeperingen, vooral van vrouwen, die met de strijd voor de vrede en tegen fascisme verbonden zijn. Op 8 maart legde de groep "Vrouwen voor de vrede" witte tulpen bij ons monument.'¹⁵¹ Die dag sprak Pratomo in het kader van Internationale Vrouwendag in het vrouwenhuis in Alkmaar.¹⁵² En op uitnodiging van het initiatief 'Vrouwen eisen vrede' opende CVR-bestuurslid Gusta Eleveld op 20 juli 1981 een vrouwendemonstratie voor de vrede bij het Ravensbrück-monument. Het standpunt van het Comité: 'Wij vinden het belangrijk dat ons monument bij andere groeperingen belangstelling ondervindt en als zodanig een plaats wordt waar vrouwen haar wil tot vrede en strijd tegen fascisme tot uiting kunnen brengen.'¹⁵³

Het CVR was plotseling één van de vele linkse en vrouwenorganisaties geworden die Nederland rijk was, en daarmee misschien wel een beetje *mainstream*. De ruimhartige steun van de gemeente Amsterdam en het Ministerie van CRM, de prominente plek van het monument en het feit dat het *NOS-Journaal* sinds 1975 steevast een *item* wijdde aan de jaarlijkse Ravensbrück-herdenking duiden daar op. Deze steun en aandacht gaven het comité veel zelfvertrouwen. 'Onze activiteiten nemen eerder toe dan af, ook al door de officiële en maatschappelijke erkenning die ons comité in toenemende mate van verschillende zijden te beurt is gevallen,' staat in het jaarverslag van 1981.¹⁵⁴ Het Ravensbrückcomité had zich tegen wil en dank geëmancipeerd als vrouwen en als oorlogsslachtoffers.

Ondanks de nadruk op sekse en de feministische vrouwenstrijd als actuele inkadering van het monument bleek de loyaliteit aan de Sovjet-Unie wanneer het erop aankwam onverminderd groot. Toen er in 1983 onthullingen werden gedaan over seksueel geweld in Ravensbrück, gepleegd door de Sovjetroepen die het kamp hadden bevrijd, distantieerde het Ravensbrückcomité zich nadrukkelijk van de klokkenluidster.¹⁵⁵ Eén van de getuigen 'werd het leven door

151 Archief CVR, Overzicht activiteiten CVR van april 1982 tot mei 1983.

152 Archief CVR, Overzicht activiteiten CVR van april 1981 tot mei 1982.

153 Ibidem.

154 Archief CVR, Overzicht activiteiten april 1980 tot mei 1981.

155 De redactie van de CPN-ledenkrant, waarin de onthullingen waren gedaan, moest van de partij excuses maken en de zegsvrouw werd geroyeerd. Zie Withuis, *De jurk van de kosmonaute, Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam 1995) 37.

bestuursleden van het Ravensbrückcomité dermate zuur gemaakt dat ze de jaarlijkse Ravensbrück-herdenking niet meer durfde te bezoeken,' aldus Withuis.¹⁵⁶ Voor de communistische Ravensbrücksters druisten de onthullingen over de wandaden van hun kameraden lijnrecht in tegen hun wereldvisie. Deze herinneringen werden niet geaccepteerd.

Loyaliteit aan het communisme hoeft echter niet de enige reden te zijn geweest voor het verzwijgen en ontkennen van het seksueel geweld gepleegd door het Rode Leger. Het seksueel geweld dat plaatshad in het kamp zelf, dus voordat de Russen kwamen, werd namelijk ook verzwegen door het comité (net als door de comités in de andere landen).¹⁵⁷ Afgezien van het traumatische effect van de ervaringen van seksueel geweld als reden voor het zwijgen of ontkennen, zou het kunnen zijn dat deze ervaringen, ongeacht of het seksueel geweld door de Russen, de nazi's of door medegevangenen was begaan, voor de vrouwen zelf niet verenigbaar waren met hun oorlogservaringen. De lijdende seksuele rol die ze hiermee kregen toebedeeld bestempelde hen (nog meer) tot slachtoffers en zou afbreuk doen aan hun imago van actieve verzetsvrouwen. Nadruk op het seksueel geweld in de kampen zou bovendien het gevaar met zich meebrengen dat andere oud-gevangenenorganisaties de Ravensbrücksters niet meer serieus zouden nemen als 'echte' oorlogsslachtoffers annex verzetsstrijders. Het verzwijgen of ontkennen van seksueel geweld is in dat geval een overlevingsstrategie van het comité dat zich als gelijkwaardige partner in het 'oorlogscircuit' wilde handhaven.

Net als het communistische perspectief op de eigen kampherinneringen bleef ook de inhoud van de herinnering aan Ravensbrück onveranderd; het monument verbeeldde het vrouwenverzet, geen slachtofferschap of andere categorieën gevangenen. Met een boek en een tentoonstelling werd deze koppeling tussen Ravensbrück en verzetsvrouwen nog eens onderstreept. Een nieuw medium maakte dus een oude collectieve herinnering zichtbaar, waardoor oude herinneringsproducenten hun boodschap aan nieuwe herinneringsconsumenten konden overdragen. De overheid en enkele feministische vrouwengroepen eigenden zich de herinnering aan Ravensbrück vervolgens toe om zichzelf te profileren. Onder druk van deze publieke belangstelling verdween de rivaliteit tussen de Ravensbrücksters naar de achtergrond; een derde verandering in de herinneringscultuur van Ravensbrück.

Al in de aanloop naar de onthulling hadden Ravensbrücksters uit binnen- en buitenland het comité gemaand de oprichting van het monument aan te grijpen om de strijdbijl te begraven. 'Wat moet het publiek er wel niet van denken als niet alle Ravensbrücksters daaraan deelnemen? Dat is precies

156 'Artikel over Ravensbrück schokt bestuur CPN', *Het Parool* 25.4.1983; Withuis, 'Ravensbrück en het gelijk van Bolkestein', *De Volkskrant*, 21.11.1997. Voor een beschrijving van de discussie over de verkrachtingen in Ravensbrück door het Rode Leger zie A. van Son en M. Sennef, 'Vrouwenoorlog om Ravensbrück', *Historisch Nieuwsblad* 2 (mei 1998) 24-26.

157 Zie over dit thema J. Anschütz et al., '„dieses leere Gefühl, und die Blicke der anderen...". Sexuelles Gewalt gegen Frauen', in C. Füllberg-Stollberg, *Frauen in Konzentrationslagern*, 123-133.

wat onze tegenstanders willen', schreef Doris Maase van het West-Duitse comité.¹⁵⁸ Het Oostenrijkse comité had zelfs besloten om niet naar de onthulling te komen wanneer de groep van Brecht niet zou worden uitgenodigd.¹⁵⁹ Ravensbrückster Hetty Voute uit Nederland schreef aan CVR-lid Liesbeth van der Sman:

'Eerlijk gezegd zou ik er na dertig jaar niet meer over peinzen om dit te doen. Er bestaat nu geen enkele behoefte meer om in een beeld zoiets vast te leggen, zeker niet zoiets beperkts als de vrouwen van Ravensbrück die zich nu, dertig jaar nadien, zo klein en rancuneus opstellen als ze doen! Maar ook dat terzijde. Indien inderdaad de plaatsing van dat beeld doorgaat vind ik dat we ernaar zouden moeten streven om de jaloezie en tweedracht in deze heldhaftige groep vrouwen niet inde openbaarheid te krijgen. Als ik daarbij van dienst kan zijn, zeg je het maar.'¹⁶⁰

De publieke doorbraak van het CVR leidde ertoe dat andere vrouwen zich neerlegden bij de centrale rol in de vertolking van Ravensbrück-herinneringen die het CVR voor zichzelf opeiste. Toch bleef zeker tot 1980 een groepje Ravensbrückvrouwen als vanouds bij het Buchenwald-monument herdenken omdat zij vreesden dat het Ravensbrück-monument zou worden gebruikt voor communistische propaganda.¹⁶¹

Een herinneringsoffensief in België en West-Duitsland

Waar het Ravensbrückcomité in Nederland als het ware kon meeliften op de veranderde omgang met het oorlogsverleden en met oorlogsgetroffenen, moesten comités in de andere onderzochte landen veel meer moeite doen om gehoord en gezien te worden. Toch voltrokken zich in België en West-Duitsland ook veranderingen in de herinneringsculturen van Ravensbrück. Het Oostenrijkse comité ondernam na 1965 nagenoeg geen activiteiten meer. Pas in de jaren negentig kreeg de maatschappelijke oriëntatie van het comité een nieuwe impuls door toedoen van een nieuwe generatie herinneringsproducenten (zie §5.4).

In België was het Ravensbrückcomité onderdeel van een breed scala aan organisaties en kampcomités dat nog voor 1945 was ontstaan. Hun activiteiten bestonden voornamelijk uit het herdenken van de doden samen met andere organisaties van oud-gevangenen. Erkenning als politieke gevangenen en als leden van het voormalig verzet, en meedoen met de mannen van de andere organisaties, leken de overhand te hebben boven een maatschappelijke rol voor het Ravensbrückcomité als voorlichter over oorlog en vrouwenverzet. In april

158 Archief CVR, Brief Doris Maase aan Van der Sman, 21.12.1973.

159 Archief CVR, Brief Bertha Lauscher aan Van der Sman, 12.6.1974.

160 NIOD Archief 467, 'Comité Vrouwen van Ravensbrück', doos 1, Brief Hetty Voute aan L. van der Sman, 27.1.1974.

161 Withuis, 'Een betwiste erfenis', 303.

1970 kwam hierin verandering. Deze gehele maand stond in het teken van het zilveren jubileum van de bevrijding van de concentratiekampen. Er werden diverse herdenkingen gehouden en in de kranten en op televisie werd aandacht aan de kampen besteed. Tot grote onvrede van de Ravensbrücksters was in een serie over de concentratiekampen van de Franstalige omroep RTBF alleen een getuigenis over Buchenwald opgenomen en niet over Ravensbrück. Dat sterkte het comité in zijn idee dat er in de media een ‘tendens [bestond] om de rol van vrouwen in het verzet te verduisteren’ en daarom organiseerde het een persconferentie.¹⁶² Via journalisten zou het comité het publiek informeren over Ravensbrück en de rol van vrouwen in het verzet.

Voorzitter Claire van den Boom voerde er het woord en stelde dat de vrouwelijke politieke gevangenen zeer verheugd waren met alle media-aandacht voor de oorlog, maar dat zij ‘bitter bedroefd’ waren dat er nauwelijks over *hen* wordt gesproken, noch over de belangrijke plaats die vrouwen innamen in het verzet. ‘Het is een niet te ontkennen feit dat veel volwassenen de rol die vrouwen speelden in de oorlog van 1940-1945 negeren. De jongere generatie wordt zo in onwetendheid gelaten van deze feiten over de Tweede Wereldoorlog.’ Ze noemde enkele belangrijke in Ravensbrück omgekomen verzetsvrouwen uit verschillende Belgische plaatsen bij naam en memoreerde ‘de 92.000 vrouwen en kinderen van alle nationaliteiten die door het vuur van het crematorium in Ravensbrück zijn verbrand.’¹⁶³

Na de toespraak kregen de verzamelde journalisten twee teksten uitgeleend die door het comité waren opgesteld: één over ‘Belgische vrouwen in Ravensbrück’ en één over ‘Belgische vrouwen in het verzet en in de concentratiekampen’. Hierin worden de ontstaansgeschiedenis van het kamp, het kampleven en de verzets- en solidariteitsacties in het kamp zelf beschreven. ‘Al deze voorbeelden getuigen van de moedige deelname van vrouwen aan het verzet, van hun heldhaftige strijd tot in de concentratiekampen. Net zoals de mannen hebben zij het beste van zichzelf gegeven om een einde te maken aan het nazisme, om de vrijheid en de onafhankelijkheid van ons land te heroveren.’¹⁶⁴ De gevangenen van Ravensbrück werden gepresenteerd als gesneuvelden in een strijd voor idealen en niet als willoze slachtoffers. De enige vorm van slachtofferschap die deze vrouwen volgens het stuk zou hebben getroffen, was het feit dat zij samen met (hun) kinderen zaten opgesloten en dat zij het lijden en sterven van deze kinderen moesten aanzien.¹⁶⁵

Er konden slechts enkele krantenberichten worden getraceerd waarin van deze persconferentie verslag werd gedaan. In *Le Soir* stond een bericht met

162 SOMA AA 936-10 Archief Claire van den Boom-Martchouk. Toespraak Van den Boom tijdens persconferentie Bussel, 9.4.1970.

163 Ibidem.

164 SOMA AA 936-10 Archief Claire van den Boom-Martchouk, Claire van den Boom en Marie Mahieu, ‘Les femmes Belges dans la Résistance et dans les camps de concentration’, 9.

165 SOMA AA 936-10 Archief Claire van den Boom-Martchouk, Claire van den Boom en Marie Mahieu, ‘Les femmes Belges a Ravensbrück’, 3.

een kop die de teneur van de persconferentie goed samenvat: 'Il y a eu aussi Ravensbrück.'¹⁶⁶ Op de vraag waarom de vrouwen niet eerder naar buiten waren getreden met hun pleidooi voor erkenning, gaf Van den Boom een opmerkelijk antwoord: 'De overlevenden hebben hun herinneringen niet openbaar gemaakt vanuit de solidariteit die in het kamp geboren is en nog steeds leeft.'¹⁶⁷ Waarschijnlijk doelde ze hiermee op de onderlinge solidariteit binnen de gemeenschap van (mannelijke en vrouwelijke) oud-gevangenen waarin het comité al die jaren had geopereerd. In andere landen, waar de Ravensbrückcomités eveneens samenwerkten met andere oud-gevangenenorganisaties, maakten de Ravensbrücksters hun herinneringen echter wel openbaar.

Het effect van dit bescheiden herinneringsoffensief was uiterst gering. Er volgden geen tentoonstellingen, publicaties of monumenten over Ravensbrück zoals in Nederland. Het offensief werd in feite alleen binnen de gemeenschap van oud-gevangenen opgepikt; de Vriendenkring van oud-gevangenen van de Centrale Gevangenis van Leuven hield tijdens haar jaarlijkse vergadering in 1974 een eerbetoon aan de vrouwelijke politieke gevangenen.¹⁶⁸ Dat de Ravensbrücksters hun herinneringen niet eerder openbaar hadden gemaakt en dat zij dit ook na 1970 lange tijd niet deden, had behalve met de ambities en mogelijkheden van het comité evenzeer te maken met de nationale context waarin zij opereerden. Anders dan in Nederland was er in België weinig belangstelling voor hun herinneringen vanuit politiek en samenleving.

In West-Duitsland hadden de Ravensbrücksters sinds de Duitse deling geen eigen comité meer. Lokale en regionale verbanden tussen Ravensbrücksters waren opgegaan in afdelingen van de landelijke, communistisch georiënteerde *Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes* (VVN). Desondanks had de Bondsrepubliek twee vertegenwoordigers in het IRC: Käthe Jonas en Doris Maase. In de DDR was het Ravensbrückcomité vanaf 1959 een werkgroep geworden binnen het landelijke *Komitee der Antifaschistischen Widerstandskämpfer* (KdAW) en als zodanig volledig ingekapseld in de communistische bureaucratie. Het enige officiële contact tussen Ravensbrücksters uit Oost en West-Duitsland vond plaats via het IRC.

Na de heroprlichting van het IRC in 1965 begonnen Jonas en Maase werk te maken van het West-Duitse Ravensbrückcomité. 'Op aanbeveling van het IRC' bracht Maase de Ravensbrückvrouwen in de Bondsrepubliek in kaart en organiseerde ze bijeenkomsten in Frankfurt en München.¹⁶⁹ Hoeveel

166 'Le XXVe anniversaire de la libération des camps de concentration nazis', *Le Soir*, 12.4.1970, 5.

167 Ibidem.

168 SOMA R 2672 Vriendenkring Ravensbrück ed., 'A la cellule 304, a Louvain', *Ravensbrück 2* (1974) 3.

169 MRG RA 1-3-5-61 Bericht IRK Tagung Praag 21.5.1966, 5; SDW GMuel 27, krantenbericht 'Lagergemeinschaft Ravensbrück gebildet', *Die Tat*, 5.11.1966; SDW GMuel 22, Interview met Gertrud Müller door Fritz Schwark, gehouden op 25 en 26.7.2003 in Stuttgart en geautoriseerd op 1.8.2003.

vrouwen daarop afkwamen is niet bekend, noch het aantal overlevenden dat Maase en Jonas wisten op te sporen. In een interview met de *Frankfurter Rundschau* uit 1976 spreekt Maase evenwel van 150 nog levende Ravensbrücksters in de Bondsrepubliek op dat moment, tegen 220 in de DDR.¹⁷⁰ De doelstellingen van de *Sektion Ravensbrücker KZ-Häftlinge* zoals Maase haar organisatie noemde, waren de strijd tegen het neofascisme en het voorlichtingswerk onder de bevolking, vooral onder jongeren. Daartoe wilde ze 'vrouwelijke gevangenen van alle concentratiekampen in Duitsland' verenigen.¹⁷¹

Tegen 1970 was er ook in West-Berlijn een Ravensbrück-groep gevormd en vier jaar later hielden de Ravensbrücksters voor het eerst een landelijke bijeenkomst in Hanau in de deelstaat Hessen in aanwezigheid van 31 Ravensbrücksters.¹⁷² Daar werd een bestuur gekozen dat door Gertrud Müller werd geleid. Zij nam tevens de redactie van een mededelingenblad op zich.¹⁷³ In 1977 sloot het comité zich aan bij de overkoepelende organisatie van oud-gevangenen VVN.¹⁷⁴

Zoals Maase zich in 1966 al had voorgesteld breidde de achterban van het comité zich in de loop der tijd inderdaad uit naar overlevende vrouwen van andere concentratiekampen. Om precies te zijn kwamen er overlevenden van andere vrouwenkampen bij: Moringen en Lichtenburg, de 'voorlopers' van Ravensbrück. Veel, maar zeker niet alle vrouwen die daar gevangen zaten, werden later naar Ravensbrück gedeporteerd. Doris Maase was één van hen; zij werd in 1936 tot drie jaar tuchthuis veroordeeld wegens voorbereiding van hoogverraad en kwam aansluitend in Lichtenburg en daarna in Ravensbrück terecht.¹⁷⁵ In mei 1979 vond de eerste gezamenlijke bijeenkomst plaats van vrouwen uit Ravensbrück, Moringen en Lichtenburg 'en iedereen die ons mededelingenblad ontvangt'. Besloten werd om voortaan jaarlijks zo'n gezamenlijke bijeenkomst te organiseren.¹⁷⁶

Als actieve communistes waren de mogelijkheden voor de Ravensbrücksters om hun herinneringen publiek te maken tamelijk beperkt. Enkel en hadden te lijden onder de beroepsverboden die in West-Duitsland tegen verdachte communisten waren ingesteld. Toch deed zich begin jaren tachtig een gelegenheid voor om met de herinnering aan Ravensbrück en de andere vrouwenkampen naar buiten te treden. In juni 1983 werd een herdenking ge-

170 SDW Bestand Ravensbrück, J. Nottrott, 'Frauen die den Faschismus bekämpfen,' *Frankfurter Rundschau* 29.11.1976.

171 SDW GMuel 27, krantenbericht 'Lagergemeinschaft Ravensbrück gebildet', *Die Tat*, 5.11.1966.

172 MGR RA 1-3-5-61 Bericht von der Jahrestagung des IRK 5 en 6.5.1971 in Warschau; Gertrud Müller, 'Unsere Zeitung im 25. Jahrgang', *Ravensbrückblätter* 98 (maart 1999) 14.

173 SDW Bestand Ravensbrück, *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 1 (Jan. 1975).

174 Idem, 13 (Jan. 1978), 2. Op lokaal en regionaal niveau bleven kleinere Ravensbrück-groepen bestaan die opereerden binnen de kaders van de regionale/provinciale afdelingen van de VVN, zoals de 'Kameradinnen der Lagergemeinschaft aus Südbayern', rond Ravensbrückster Lina Haag (18.1.1907), zie idem, 18 (April 1979) 3.

175 Idem, 20 (Sept. 1979) 3.

176 SDW Bestand Ravensbrück, *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 19 (Juli. 1979) 3.

houden in het voormalige kamp Moringen, destijds gebruikt als gesloten psychiatisch ziekenhuis. Deze werd georganiseerd door het provinciale bestuur van de VVN, de districtsbesturen in Göttingen en Nordheim en een lokale antifascistische groep. Aanleiding was de hongerstaking van de mannelijke gevangenen van Moringen, toen vijftig jaar geleden. Bij een gedenksteen voor de slachtoffers op het plaatselijke kerkhof, die er enkele jaren eerder ondanks veel vijandigheid van de bevolking was gekomen, werd een krans neergelegd.¹⁷⁷ Ook de deelnemers aan deze herdenking, onder wie enkele vrouwen van Ravensbrück, werden ronduit vijandig bejegend door omwonenden. Ze werden nageroepen, strooibiljetten voor de herdenking werden demonstratief verscheurd en bij aankomst bleken hotelreserveringen ongedaan gemaakt. De Moringers wilden niet worden herinnerd aan het naziverleden. Dat lieten de vrouwen van Ravensbrück echter niet gebeuren. Ze vatten het plan op in Moringen een tentoonstelling te maken over de vrouwenkampen in Moringen, Lichtenburg en Ravensbrück, zodat de plaatselijke bevolking de geschiedenis niet langer kon ontkennen.¹⁷⁸ Het comité besloot de volgende jaarlijkse bijeenkomst in Moringen te houden en deze te koppelen aan de richting en opening van de tentoonstelling.¹⁷⁹

Deze tentoonstelling, 'Frauen im Konzentrationslager 1933-1945. Moringen, Lichtenburg, Ravensbrück',¹⁸⁰ gaf net als het Ravensbrück-monument in Nederland een sterke impuls aan de herinneringscultuur van Ravensbrück. Volgens het mededelingenblad namen meer dan driehonderd mensen uit Moringen en omgeving aan de openingsplechtigheid deel en nog voor de officiële opening zouden vijfhonderd mensen de tentoonstelling hebben bezocht. Een Ravensbrückster schreef: 'De interesse van de bevolking overtreft alle verwachtingen. De aanwezigheid van de vrouwen van de afgelopen dagen, hun discussies met de bevolking en de tentoonstellingen hebben iets in beweging gezet. Vooroordelen werden afgebroken. Vooral de interesse van de jeugd is groot.'¹⁸¹

Het geslaagde herinneringsoffensief in Moringen smaakte naar meer. Voortaan reisde de tentoonstelling het comité achterna naar de plaatsen waar zij haar jaarvergadering hield. Zo bereikte de herinnering aan Ravensbrück telkens een nieuw publiek. Voor de opening werden steeds sprekers aangezocht uit de lokale of regionale politiek; er werd gezorgd voor een cultureel programma met muziek, toneel of dans; er was ruimte voor publieksdiscussies met overlevenden en de lokale en regionale pers en televisie werden uit-

177 SDW Bestand Ravensbrück *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 35 (juli 1983) 7; zie ook: Dietmar Sedlaczek, "Wir haben keine KZ-Opfer zu bedauern oder zu beklagen." Die Auseinandersetzungen um die Moringen Konzentrationslager und der Beginn einer lokalen Erinnerungsbewegung (1980-1989); *Dachauer Hefte* 19 (2003) 128-151.

178 Interview Ursula Krause-Schmidt, Studienkreis Deutscher Widerstand, Frankfurt, 10.12.2008.

179 SDW Bestand Ravensbrück *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 36 (okt. 1983) 6.

180 Voor deze tentoonstelling, die daarna nog twee keer is vernieuwd, circuleert behalve deze naam ook de naam 'Schwestern, vergesst uns nicht', naar een gedicht van de Oostenrijkse schrijfster Auguste Lazar.

181 SDW Bestand Ravensbrück *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 39 (juli 1984) 3.

genodigd. Zo leverde het comité telkens stof voor de media om over Ravensbrück te berichten en deze succesformule wordt tot op heden gevolgd. Anders dan in België resulteerde de actie van de Duitse Ravensbrücksters dus wel in blijvende aandacht voor het kamp en voor de vrouwen in het verzet.

Via de tentoonstelling wisten de Ravensbrücksters bovendien telkens weer nieuwe groepen aan zich te binden die op hun beurt als herinneringsproducent fungeerden. Zo maakte een groepje scholieren en vakbondsmensen uit Raumheim begin jaren tachtig filmportretten van voormalig verzetsmensen uit de buurt, onder wie Ravensbrückster Luise Mauer. De filmpjes werden in scholen en in het plaatselijke museum vertoond.¹⁸² Net als in Nederland vond een toe-eigening van Ravensbrück plaats door feministische herinneringsconsumenten, die vervolgens -producenten werden. Filmmaker Loretta Walz was als 'geëngageerde linkse vrouw' via de tentoonstelling in aanraking gekomen met 'Ravensbrück als onderwerp' en zette zich vervolgens in om de herinneringen van de Ravensbrücksters openbaar te maken.¹⁸³ In 1984 begon ze met het maken van documentaires over Duitse Ravensbrücksters, later betrok ze ook buitenlandse Ravensbrück-overlevenden in haar werk.¹⁸⁴ Tot op heden worden de documentaires van Walz in herinneringscentrum Ravensbrück als voorlichtingsfilm gebruikt. Via haar films, die op enkele vrouwenfilmfestivals werden vertoond, raakten weer andere, voornamelijk feministische vrouwen in Ravensbrück geïnteresseerd die zich bij het comité aansloten.¹⁸⁵

Meer dan het Nederlandse Ravensbrück-monument maakte deze tentoonstelling veranderingen mogelijk in de inhoud van de herinneringen. In 1984 bevatte de tentoonstelling gegevens over de drie kampen, foto's en biografieën van overwegend communistische Ravensbrücksters.¹⁸⁶ De openingsplechtigheid was echter opvallend gemengd. Behalve Gertrud Müller en iemand van de VVN spraken vertegenwoordigers van alle politieke partijen. Overlevende van Auschwitz en Ravensbrück Esther Berajano zong Jiddische liederen. Tentoonstellingsmaker Ursula Krause-Schmidt verwees in haar openingstoespraak naar de joodse afkomst van Ravensbrückster Doris Maase. Voorheen was dit nooit geëxpliciteerd.¹⁸⁷ Bovendien oefenden de personen en organisaties die bij de rondreizende tentoonstelling en de openingsprogramma's werden betrokken invloed uit op het beeld dat van het kamp werd geschetst. Zo was de tentoonstelling in 1987 te gast in een consultatiebureau in Essen, waar het randprogramma werd georganiseerd door de *Gedenkstät-*

182 Ibidem.

183 Blijkens mijn correspondentie met haar via e-mail, dd. 24.3.2009. Zie ook: Loretta Walz, *Und dann kommst du dahin an einem schönen Sommertag. Die Frauen von Ravensbrück* (München 2005) 17.

184 SDW Bestand Ravensbrück, *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 35 (Juli 1983) 5.

185 Correspondentie Loretta Walz 24.3.2009; Interview Rosel Vadehra-Jonas, Essen, 9.12.2008.

186 Ongeveer 16 van de 22 geportretteerde vrouwen waren communistisch blijkens mijn interview met maker Ursula Krause-Schmidt, Studienkreis Deutscher Widerstand, Frankfurt, 10.12.2008.

187 Ook in het in memoriam dat bij haar dood in 1979 in het Mededelingenblad was verschenen bleef dit feit onvermeld.

te *Alte Synagoge*. Deze organisatie vulde de tentoonstelling aan met ‘enkele wandborden over uit raciale, religieuze en politieke gronden vervolgte vrouwen uit Essen’.¹⁸⁸ Via deze gezamenlijke tentoonstelling werd de herinnering aan het verzet en de consequenties daarvan dus letterlijk aangevuld met de herinnering aan de Jodenvervolging en aan andere groepen vervolgd. Door toedoen van andere herinneringsproducenten werd een verbinding gemaakt met de Holocaustherinnering. In deze uitgebreide versie, en onder de nieuwe naam ‘Schwestern, vergesst uns nicht’, reisde de tentoonstelling tot 1997 het comité achterna.¹⁸⁹

Desondanks bleef het communistische kader van grote betekenis; niet alleen voor de overlevenden, maar ook voor veel van de herinneringsconsumenten die zich bij het comité aansloten. Zij identificeerden zich met het antifascistische verzet en zetten zich via Ravensbrück af tegen de gevestigde wijze van omgang met de oorlog. Er werd een analogie gezien tussen de marginalisering van sociale groepen door de nazi’s en de huidige uitsluiting van onder meer communisten en vrouwen, op grond waarvan deze herinneringsconsumenten met de Ravensbrücksters sympathiseerden.

Dat bleek toen comitévoorzitter Gertrud Müller in 1987 voor de rechter moest verschijnen. Ze had geweigerd een boete te betalen die haar was opgelegd omdat ze tegen de plaatsing van kruisraketten had gedemonstreerd. In gestreept kampuniform verscheen ze in de rechtszaal, waar zich een grote groep jonge vrouwen had verzameld die ook daarna bij het Ravensbrückcomité betrokken bleef.¹⁹⁰ Haar uiteindelijke vrijspraak was gebaseerd op tegenstrijdige getuigenverslagen en niet, tot haar grote teleurstelling, op haar achtergrond als verzetsvrouw en kampoverlevende en op het motief voor haar daad, dat ze als ‘verzet tegen een derde wereldoorlog’ omschreef.¹⁹¹ Te midden van de veranderende maatschappelijke omgang met de oorlog bleef zij net als veel andere Ravensbrücksters op een traditionele manier betekenis geven aan het verleden.

4.4 Conclusie

De activiteiten van de Ravensbrückcomités in de periode 1965-1989 laten een grote mate van continuïteit zien te midden van grote sociale en politieke veranderingen. De algemeen maatschappelijke impact van de Holocausthe-

188 SDW Bestand Ravensbrück *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 51 (juli 1987) 1.

189 Daarna werd de tentoonstelling voor de derde keer aangevuld, dit keer met portretten van vrouwen die omwille van hun leefwijze waren vervolgd Interview Ursula Krause-Schmidt, Studienkreis Deutscher Widerstand, Frankfurt a.M., 10.12.2008.

190 Interview Rosel Vadehra-Jonas, Essen, 9.12.2008.

191 ‘Protest gegen Verurteilung von Antifaschisten wegen Blockade vor dem Raketenzustützpunkt Mutlangen,’ *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 51 (juli 1987); diverse krantenberichten afgedrukt in *Lagergemeinschaft Ravensbrück* (oktober 1987).

rinnering veranderde de perceptie van de collectieve herinneringen aan Ravensbrück en hun vertolkers. Deze herinnering genereerde belangstelling voor Ravensbrück waardoor de comités aansluiting vonden bij publiek en overheid. Hoe sterker de Holocaustherinnering in een land ingang vond, hoe nationaler de herinnering aan Ravensbrück werd (zie bijlage 3 voor een overzicht van deze tendens in de vier onderzoekslanden).

In Nederland werd Ravensbrück in deze periode onderdeel van de nationale oorlogsherinnering. De omslag in de omgang met de oorlog en oorlogsgetroffenen in 1972 was vooral gelegen in het feit dat de overheid uitgroeide tot belangrijke consument en vervolgens producent van oorlogsherinneringen. Daarmee werden de voorwaarden gecreëerd voor de oprichting van een Ravensbrück-monument in 1975, dat blijvende publieke en politieke belangstelling en erkenning voor de Ravensbrücksters teweeg bracht. De heropleving van het feminisme en het linkse politieke klimaat droegen aan deze ontwikkeling bij. Het monument fungeerde als medium aan de hand waarvan de herinnering aan Ravensbrück zichtbaar en herkenbaar werd, waardoor nieuwe groepen in de herinneringscultuur van Ravensbrück konden participeren.

In West-Duitsland drong de herinnering aan Ravensbrück in deze periode eveneens door tot een breder, nationaal publiek, hoewel de overheid hier niet als herinneringsconsument fungeerde. Ravensbrück werd geïncorporeerd in een geschiedenis-van-onderop-beweging waarin de geschiedenis van het nationaalsocialisme tot onderdeel van de nationale geschiedenis werd gemaakt als middel in een strijd tegen de gevestigde orde. Hier fungeerde een rondreizende tentoonstelling als medium dat de herinnering aan Ravensbrück en twee andere vrouwenkampen zichtbaar maakte. Door de inbedding van de herinneringsproductie in een groter geheel van sociale en politieke groeperingen veranderde de inhoud van de herinnering aan Ravensbrück. Herinneringsconsumenten van Ravensbrück groeiden uit tot herinneringsproducenten en sloten vervolgingsslachtoffers in de herinnering aan Ravensbrück in.

In België en Oostenrijk vond de Holocaustherinnering nauwelijks of pas in een laat stadium ingang. De Ravensbrückcomités in beide landen ondernamen dan ook nauwelijks publieksgerichte activiteiten. De kleine nationale tentoonstellingen in het gevangenisgebouw in Ravensbrück lieten echter zien dat de Ravensbrücksters toch enige aandacht wisten te genereren, en dat de Oostenrijkse regering zich zelfs als herinneringsconsument manifesteerde.

De veranderingen in de herinneringsculturen van Ravensbrück die in deze periode optraden, waren vooral het gevolg van nieuwe herinneringsconsumenten en nieuwe contexten waarin de herinnering aan Ravensbrück betekenis kreeg. De georganiseerde overlevenden bleven in deze onderzoeksperiode echter vasthouden aan de concentratiekampherinnering zoals die door een Europees netwerk van communistisch geïntendeerd oud-gevangenenorganisaties werd belichaamd. Ook toen de voordien vanzelfsprekende loy-

aliteit aan de Sovjet-Unie in 1968 tot het uiterste op de proef werd gesteld, bleven de Ravensbrücksters zich als vanouds op het communisme oriënteren om hun herinneringen uit te dragen en van een betekenis te voorzien. Dit was hun milieu, de traditie waarmee ze bekend waren. De productie van collectieve herinneringen door georganiseerde overlevenden veranderde in deze onderzoeksperiode dan ook nauwelijks. Ze bleven het herinneren verbinden met een actuele strijd.

Deze onwrikbaarheid kan deels worden verklaard vanuit het feit dat zij zich als actieve slachtoffers van een zinvolle opofferingsstrijd nauwelijks konden identificeren met de passieve slachtoffers van raciale vervolging. Waar 'victima' continuïteit tussen verleden en heden construeerden door te benadrukken dat ze nog steeds leden, construeerden de Ravensbrücksters continuïteit door hun nog altijd voortdurende politieke strijd te benadrukken. Dat dit lijd en strijden niettemin verband met elkaar konden houden, bleek uit de therapeutische functie die juist de politieke inkadering van het herinneren voor de betrokkenen kon hebben. Dit is een tweede verklaring voor de onwrikbaarheid van de herinnering van de Ravensbrücksters. Het vasthouden aan de politieke kaders betekende tegelijkertijd het vasthouden aan een specifieke manier van zingeving van (traumatische) kampervaringen die de betrokkenen kon helpen bij het hanteerbaar maken of verwerken van hun herinneringen.

Na de val van de Muur ging het communisme als internationale beweging ten onder en won de Holocaustherinnering in steeds meer landen aan betekenis. De Ravensbrück-overlevenden kregen te maken met weer nieuwe herinneringsconsumenten, media en contexten. Als gevolg van ouderdom en overlijden werd hun aantal steeds kleiner. Tegelijkertijd werd de druk steeds groter om de collectieve herinnering aan Ravensbrück bij te stellen. In het volgende hoofdstuk bespreek ik in hoeverre de Ravensbrückcomités ook na 1989 immuun bleven voor de veranderingen om hen heen.

5 Diversiteit en overdracht, 1989-2010

Met het einde van de Koude Oorlog kwam er ook een geleidelijk einde aan de Europese concentratiekamp-herinnering: het discours waarin communisten en niet-communisten aan de hand van collectief verzet, opoffering en strijd binnen nationale kaders betekenis hadden gegeven aan de oorlog. De Holocaustherinnering groeide uit tot het nieuwe Europese – of zelfs universele – kader waarbinnen de oorlog betekenis kreeg. De herinnering aan de Jodenvervolging en de concentratiekampen werd het fundament van een democratische Europese identiteit die via gedenkdagen, lesprogramma's, onderzoekssubsidies en een inventarisatie van Europese herinneringsplaatsen gestalte kreeg.¹ Er was kortom sprake van een Europeanisering van oorlogsherinneringen. Tegelijkertijd voltrok zich een democratisering van oorlogsherinneringen waarbij meerdere groepen zich – soms in onderlinge competitie – als vertolkers daarvan opwierpen.² Dit proces, in de jaren zestig op gang gekomen, kan volgens Ian Buruma worden gezien als gevolg van de nadruk op slachtofferschap die in het kielzooi van de Holocaustherinnering is ontstaan.³

De Europeanisering en democratisering van oorlogsherinneringen worden gezien als oorzaak en uitdrukking van de erosie van de natiestaat als overkoepelend narratief waarbinnen het verleden betekenis krijgt. Volgens François Hartog is er na de val van de Muur een nieuw soort historisch besef ontstaan waarin niet langer het verleden of de toekomst bepalend en richtinggevend zijn, maar het *heden*. Hartog noemt dit het presentistisch regime van historiciteit.⁴ De overgang van het moderne naar het presentistische regime na 1989 blijkt uit de veranderde positie van (nationale) geschiedenis en de huidige 'memory boom'. De natiestaat is niet langer de centrale produ-

1 Eckel und Moisel eds., *Universalisierung des Holocaust?*

2 J. Gillis, 'Memory and identity. The history of a relationship' in idem ed., *Commemorations. The politics of national identity* (Princeton 1994) 3-26; P. Nora, *Realms of memory III. Symbols: the construction of the French past* (New York 1998); Young, *The texture of memory*, 17-49.

3 I. Buruma, NIOD workshop 'Trauma – historisch en comparatief', Koninklijk Nederlands Instituut Rome, 2005, opgenomen in Withuis, *Na het kamp*, 422. Zie ook Gillis, 'Memory and identity', 17; Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma tot klaagcultuur* (Amsterdam 2002).

4 F. Hartog, 'Time, History and the Writing of History: the Order of Time' in R. Thorstendahl and I. Veit-Brause eds., *History-Making. The Intellectual and Social Formation of a Discipline* (Stockholm 1996) 85-113, 109.

cent van herinneringen, en nationale herinneringen worden uitgedaagd door nieuwe groepen en gemeenschappen die specifieke herinneringen produceren en met succes legitimeren.⁵ De vraag is of en hoe de Europeanisering en de democratisering van oorlogsherinneringen in de herinneringsculturen van Ravensbrück hebben doorgewerkt.

Een derde ontwikkeling die deze periode kenmerkt, is een geïntensiveerde pedagogisering van oorlogsherinneringen. Onder pedagogisering versta ik de combinatie van herdenken en leren die het collectief herinneren van de concentratiekampen kenmerkt, geconcretiseerd in het adresseren van jongeren als doelgroep. Ook deze pedagogisering van oorlogsherinneringen moet in het licht van de Holocaustherinnering worden gezien. Het Eichmann-proces markeerde de opkomst van de pedagogische benadering van het oorlogsverleden.⁶ Met het uitgroeien van de Holocaust tot universeel symbool van het ultieme kwaad werden herinneringen van kampoverlevenden in toenemende mate geïnterpreteerd en gebruikt als ethische lessen over menselijkheid, tolerantie en waakzaamheid. Het besef dat de kampherinneringen binnen afzienbare tijd niet meer door overlevenden zelf kunnen worden overgedragen – een kwestie die juist in deze onderzoeksperiode speelde – heeft de pedagogisering van kampherinneringen nog eens versterkt. Volgens Harald Schmid is dit besef oorzaak en uitdrukking van een nieuwe fase in de (Duitse) herinneringscultuur.⁷

In dit hoofdstuk belicht ik naast de Europeanisering en de democratisering ook de pedagogisering van oorlogsherinneringen tegen de achtergrond van het veranderd historisch besef. De aandacht wordt allereerst gevestigd op het herinneringscentrum bij het voormalige kamp dat vanaf 1993 ingrijpend werd veranderd. Daarbij waren zowel Ravensbrückcomités, overheidsinstanties als historici betrokken. Daarna wordt aan de hand van de vormgeving van Ravensbrück-herdenkingen de veranderende inhoud besproken van de kampherinneringen en van de contexten waarbinnen deze werden geproduceerd. Vervolgens behandel ik de pedagogisering van Ravensbrückherinneringen door niet-overlevenden, waarbij ook de functie van het kamp als erfgoedlocatie in de overdracht van kampherinneringen aan de orde komt. Tot slot bespreek ik de toekomst van de Ravensbrückcomités. De laatste jaren hebben zich in diverse landen jongeren bij de comités aangesloten. Hun betrokkenheid bracht veranderingen teweeg in de herinneringsculturen van Ravensbrück en maakte verschillen duidelijk in de omgang met het verleden door overlevenden en anderen.

5 Hartog, 'Time and Heritage', *Museum International* 227 (2005) 7-18, 14.

6 A. Wieviorka, 'From survivor to witness' in J. Winter en E. Sivan, *War and remembrance in the 20th century* (Cambridge 1999) 125-141, 134.

7 H. Schmid, 'Immer wieder "Nie wieder!" Begründungsprobleme, Mythen und Perspektiven der deutschen Erinnerungskultur', *Dachauer Hefte* 25 (november 2009) 17-35, 30.

5.1 Eenwording van herinneringen? Herinrichting van het voormalige kamp

Het herinneringscentrum Ravensbrück had na de val van de Muur en de ineenstorting van de Sovjet-Unie een onzekere toekomst. Alle krachten waren nu gericht op toetreding van de DDR bij de Bondsrepubliek Duitsland. Daarmee zou ook het kader wegvallen waarbinnen de nationale *Mahn- und Gedenkstätte* Ravensbrück ruim veertig jaar daarvoor was gecreëerd en dat de toekomst zou kunnen waarborgen van deze voor de oud-gevangenen zeer belangrijke plek. Weliswaar was het grootste gedeelte van het voormalige kamp nog in gebruik door Sovjetroepen, maar hoelang zouden die daar nog blijven? Het voortbestaan van de DDR werd immers niet langer gegarandeerd door de Sovjet-Unie en er was geen reden meer voor de aanwezigheid van Sovjetmilitairen. Wat zou er met het terrein gebeuren na hun eventuele aftocht? Er was de Ravensbrücksters alles aan gelegen om het herinneringscentrum in stand te houden. Bovendien probeerden ze invloed uit te oefenen op de inhoud en de vormgeving van de herinneringen aan Ravensbrück zoals die ter plaatse werden uitgedragen. Over dit streven, en over de botsing tussen de herinneringsculturen die dit streven aan het licht bracht, gaat deze paragraaf.

De toekomst van het herinneringscentrum werd al snel veiliggesteld. In november 1990 werden het beheer en de (financiële) verantwoordelijkheid voor de drie bestaande herinneringscentra uit de DDR – Ravensbrück, Sachsenhausen en Brandenburg – aan de deelstaat Brandenburg overgedragen. Het jaar daarna werd een stichting opgericht die deze centra zou gaan beheeren, de *Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten* (StBG). De kosten voor het beheer werden gedeeld tussen deelstaat en Bondsregering en na het besluit van het Europees Parlement in 1993 om ‘elk initiatief tot behoud van de betekenis van de nazistische concentratiekampen te ondersteunen, ook financieel, en deze onder Europese en internationale bescherming te stellen’, kwam daar Europese steun bij.⁸ Toen voorjaar 1991 duidelijk werd dat de Sovjetroepen zich binnen afzienbare tijd van het voormalige kampterrein zouden terugtrekken, diende zich een nieuwe kwestie aan: wat zou er met het vrijkomende terrein gaan gebeuren en wie bepaalde dat? Het ging om circa tweehonderd hectaren – zouden die allemaal bij het herinneringscentrum kunnen en moeten gaan horen?

Tegen deze achtergrond besloten de vrouwen van Ravensbrück uit Oost- en West-Duitsland hun organisaties samen te voegen. In mei 1991 vond de eerste gezamenlijke vergadering plaats, waarmee de Ravensbrückcomités één van de eerste antifascistische verenigingen in Duitsland waren die tot een fusie besloten, zoals met enige trots werd opgemerkt.⁹ Als voorzitter werd

8 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 75 (juli 1993) 6.

9 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 76 (oktober 1993) 5.

Gertrud Müller gekozen, die deze functie al vervulde voor het West-Duitse comité. Vice-voorzitter werd Lisl Jäger, de voormalige voorzitter van het comité in Oost-Duitsland.¹⁰ Opvallend is dat het samengaan voor beide partijen volkomen vanzelfsprekend leek. Als Duitse vrouwen hadden ze zich destijds voor dezelfde idealen ingezet en nu, na het opheffen van de barrière die de Duitse tweedeling al die jaren had gevormd, gingen ze daar op dezelfde manier mee verder. Dat de Ravensbrücksters aan weerskanten van de grens tot dezelfde politieke stroming behoorden, speelde waarschijnlijk ook een rol in de vanzelfsprekendheid waarmee beide comités fuseerden.

Het herenigde Duitse Ravensbrückcomité zag in de herinrichting van het herinneringscentrum een belangrijke taak voor zichzelf weggelegd. In het voormalige kamp in Duitsland was (is) de herinnering aan Ravensbrück letterlijk nog tastbaar. Ingrijpen in de vormgeving van het voormalige kamp was voor het Duitse comité eveneens ingrijpen in de wijze waarop in Duitsland met het oorlogsverleden werd omgegaan. Het was bovendien niet alleen een nationale, maar ook een internationale herinneringsplaats. Mede namens en ten overstaan van buitenlandse Ravensbrücksters wilde het Duitse comité zijn stempel op het voormalige kamp drukken.

Dit streven van de Duitse Ravensbrücksters werd extra urgent toen in de zomer van 1991 duidelijk werd dat er aan de toegangsweg naar het herinneringscentrum, weliswaar op enkele honderden meters afstand van het voormalige kamp, was begonnen met de bouw van een supermarkt (zie afb. 19). Een luid protest volgde van oud-gevangenen, de directie van het herinneringscentrum en allerlei belangenorganisaties. Daarbij kwam een conflict aan de oppervlakte dat in feite niet om de supermarkt ging, maar over de omgang met de geschiedenis van deze beladen plek. Mocht dit gebied na veertig jaar communistische planeconomie economisch ontwikkeld worden, zoals de burgemeester wilde? Werd met deze economische ontwikkeling (er waren ook nog andere bouwprojecten voorzien) het naziverleden onder tafel geveegd, zoals de binnen- en buitenlandse pers suggereerde? Of werd er juist afgerekend met de lokale geschiedenis van na 1945, die grotendeels door de inperkende aanwezigheid van dertigduizend Sovjetofficieren en hun gezinnen was bepaald? De omwonenden vroegen zich vooral af waarom er wél jarenlang schietoefeningen mochten worden gehouden op en bij het voormalige kampterrein, terwijl zij er nu geen inkopen mochten doen.¹¹

Het Ravensbrückcomité hield met enkele protestgroepen een demonstratie voor het supermarktgebouw en de gehele maand juli verschenen bijna elke dag artikelen over de kwestie in binnen- en buitenlandse dag- en weekbladen. Volgens Katharina Barnstedt, die de supermarktcontroverse onderzocht, leidde deze media-aandacht ertoe dat de deuren van de supermarkt ge-

¹⁰ *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 69 (januari 1992) 2.

¹¹ K. Barnstedt, 'Der Supermarkt in Ravensbrück', in Eschebach, *Die Sprache des Gedenkens*, 309-323.

sloten bleven.¹² Volgens de Ravensbrücksters was het juist het internationale protest van oud-gevangenen geweest dat tot dit succes had geleid.¹³ Het IRC had verschillende protestbrieven gestuurd, oud-Ravensbrücksters stonden journalisten te woord, en ter plaatse had een aantal Duitse Ravensbrücksters tegen de bouw geprotesteerd en met bestuurders onderhandeld.¹⁴

Hoewel van de oud-gevangenen zeker een bepaalde druk uitging, had de aandacht van de internationale media waarschijnlijk een groter effect. In de precare overgangsfase naar een nieuwe nationale herinneringscultuur, waarin zowel het naziverleden als het DDR-verleden moest worden geïntegreerd, kon Duitsland in het buitenland niet de indruk wekken dat het onzorgvuldig met haar belaste verleden zou omgaan. De Brandenburgse minister-president werd ingezet om de zaak, die na een poging tot brandstichting in het supermarktgebouw en een demonstratie van boze Fürstenbergers danig uit te hand dreigde te lopen, tot een goed einde te brengen. In een bijeenkomst met betrokken partijen werd overeengekomen dat er geen supermarkt in de buurt van het herinneringscentrum zou komen en dat er voor het gebouw een andere bestemming zou worden gezocht.¹⁵

De supermarktcontroverse had de oud-gevangenen ervan doordrongen dat het *gehele* terrein – alle tweehonderd hectaren, inclusief de toegangsweg, maar ook het mannenkamp, jeugdkamp Uckermark en diverse fabriekshallen – in het herinneringscentrum zouden moeten worden opgenomen. Bovendien wilden ze dat het terrein zoveel mogelijk in de staat van april 1945 werd teruggebracht. In september 1991 reisde een IRC-delegatie af naar het voormalige kamp om een indruk te krijgen van het gebied dat na de aftocht van de militairen vrij zou komen. Het was een gezamenlijk bezoek met vertegenwoordigers van de deelstaat Brandenburg, aan wie de Sovjet-autoriteiten toestemming hadden verleend om het militaire terrein te bezoeken. Voor de overlevenden was het zeer indrukwekkend om na al die jaren voor het eerst weer voet te zetten op dit terrein. De grootste schok was wellicht dat het er zo anders uit was komen te zien. Stennie Pratomo, secretaris van het Nederlandse comité, schreef:

‘Groot was onze verwondering toen wij door de poort het kampterrein opliepen. Prachtige hoge bomen sierden de voormalige appelplaats! Terwijl wij daar tijdens ons verblijf nooit een boom hadden gezien. Alle oude barakken, behalve de drie industriebarakken, waren verdwenen. Nieuwe barakken voor de soldaten waren er hier en daar voor in de plaats gekomen.’¹⁶

¹² Ibidem.

¹³ Gertud Müller in *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 71 (juli 1992) 1; Archief CVR, toespraak Stennie Pratomo, Amsterdam, 24.4.1992.

¹⁴ *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 67 (juli 1991) 2; Idem, 68 (oktober 1991) 15.

¹⁵ In 2007 werd op het hek om het tot op heden leegstaande supermarktgebouw een informatiebord aangebracht, waarmee de supermarkt officieel tot onderdeel werd gemaakt van de ‘herinneringsgeschiedenis’ van Ravensbrück.

¹⁶ Archief CVR, Overzicht activiteiten 1991, 15.12.1991, 3.

Op basis van dit bezoek kwam het IRC met de volgende aanbevelingen:

- Verwijdering van alle gebouwen, muren en bomen die er ten tijde van de bevrijding niet waren.
- Zichtbaar maken van de plaats van de barakken, van de tent waar de vrouwen uit Auschwitz werden ondergebracht en van ‘andere belangrijke plaatsen’.
- Behoud gebouwen in het Industriebhof om voorzien van tekst en beeldmateriaal te getuigen van de dwangarbeid.
- Verleggen van kamppoort naar de oorspronkelijke plaats en wanneer mogelijk reconstructie van een barak.
- Bekijken wat er moet gebeuren met Uckermark, Siemens, mannenkamp en spoorweg, evenals met de SS-woningen.¹⁷

Uit deze rapportage blijkt dat de reconstructie van het ‘authentieke’ verleden op basis van de eigen herinnering voorop stond. Dit was nodig om ‘de nu levenden de gruwelen die de gevangenen moesten ondergaan voor ogen te kunnen voeren’.¹⁸ In de ogen van deze overlevenden fungeerde het voormalige kamp dus als een *lieu de mémoire* die herinneringen belichaamde en genereerde die aan anderen konden worden overgedragen. Door het terrein te reconstrueren volgens de status quo van april 1945 zouden bezoekers emotioneel worden geraakt, waarna ze beter in staat zouden zijn om te leren: ‘De bezoeker moet bij binnenkomst in het kamp van zijn grootte en troosteloosheid onder de indruk raken, zoals ook in Birkenau het geval is,’ aldus het IRC. Het verwijderen van alle bomen diende om de bezoekers te doordringen van de desolaatheid van de plek, zodat ze ‘onder de indruk zouden raken’ en ‘meer ontvankelijk zouden zijn’ voor de aangereikte informatie.¹⁹ Het terrein diende dus niet zozeer als *decor* voor herdenkingen of andere manifestaties van herinneringen. Het was voor georganiseerde overlevenden een *middel* voor de overdracht van hun herinneringen aan een publiek, net als tot 1989 het geval was geweest.

Communisme als herinneringswijze en herinneringsobject

In het herenigde Duitsland moest niet alleen een manier worden gevonden om met het gezamenlijke naziverleden om te gaan, ook het DDR-verleden moest in de nationale geschiedenis worden ingepast. Dit historiseren van het DDR-verleden ging gepaard met een tendens om beide Duitse dictaturen op bepaalde punten gelijk te schakelen.²⁰ Tussen 1992 en 1998 verkenden twee

¹⁷ Puntenlijst opgesteld door IRC, opgenomen in *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 69 (januari 1992) 8.

¹⁸ StBG MGR, Map Lagergemeinschaft, zonder signatuur (sept. 2009) Verslag vergadering Arbeitsgruppe Baracke; *Ravensbrückblätter* 103 (juni 2000) 1.

¹⁹ Puntenlijst opgesteld door IRC, opgenomen in *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 69 (januari 1992) 8.

²⁰ P. Maser, ‘Die parlamentarische Aufarbeitung von Diktaturgeschichte’ in P. Maerz und J. Veen eds., *Woran erinnern? Der Kommunismus in der Deutschen Erinnerungskultur* (Keulen e.a. 2006) 133-145.

enquêtecommissies van de Bondsdag de mogelijkheden voor ‘gemeenschappelijke vormen van herinneren van de beide Duitse dictaturen en hun slachtoffers’.²¹ In tientallen plenaire sessies en publieke hoorzittingen door het hele land werden historici en tijdgenoten uit alle lagen van de bevolking gehoord, onder wie slachtoffers van het naziregime én van de SED-vervolging. Eén van de uitkomsten van het onderzoek was dat de herinneringscentra bij de voormalige concentratiekampen de aangewezen plekken zouden zijn om beide dictaturen te thematiseren.²² Er werd met andere woorden gestreefd naar – in termen van Zerubavel – een ‘symbolische compressie’ van verschillende historische gebeurtenissen, die als het ware in elkaar werden geschoven.²³ De vraag is op welke wijze de integratie van het DDR-verleden in de geschiedenis van Ravensbrück ter plaatse gestalte kreeg.

De symbolische compressie van de SED-dictatuur en de nazidictatuur was voor de Ravensbrücksters moeilijk te verteren, vooral omdat daarmee afstand werd genomen van de wijze waarop het SED-regime met het naziverleden was omgegaan.²⁴ Vice-voorzitter Lisl Jäger van het Ravensbrückcomité verwoordde haar onvrede als volgt:

‘Moeilijkheden heb ik met de teksten van het herinneringscentrum als ik een vocabulaire tegenkom als: “De omgang met de geschiedenis van de DDR...” Hoezo moet ons herinneringscentrum daar onderzoek naar doen?’ (...) ‘Wij willen minder algemene geschiedenis en meer Ravensbrück.’²⁵

‘Meer Ravensbrück’ betekende meer aandacht voor de overlevenden en hun perspectief op het verleden. Voor een kritisch perspectief op de ‘algemene’ geschiedenis van de DDR was in Ravensbrück volgens hen geen plaats.

De StBG, de stichting die de herinneringscentra in Ravensbrück en Sachsenhausen beheerde, volgde het advies van de enquêtecommissie op. In Sachsenhausen waren nog enkele gebouwen voorhanden uit de tijd dat dit kamp in gebruik was als gevangenis voor politieke tegenstanders van het SED-regime. Daar wilde de StBG de geschiedenis van de DDR-dictatuur voor de bezoekers inzichtelijk maken; hier vond dus daadwerkelijk symbolische compressie plaats. In Ravensbrück werden de gebouwen die er na 1945 door het Sovjetleger waren neergezet uiteindelijk afgebroken, maar ook hier werd het DDR-verleden middels tijdelijke tentoonstellingen en studiedagen gethe-

142. De Duitse Bondsdag maakte de verslagen van de vergaderingen, hoorzittingen en wetenschappelijke bijdragen openbaar en gaf daarmee een zeer belangrijke impuls aan het onderzoek naar de DDR-geschiedenis en de omgang daarmee, zie: Deutsche Bundestag ed., *Materialien der Enquete-Kommission ‘Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland’*, (Baden-Baden e.a. 1995) en idem ed., *Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit: Materialien der Enquete-Kommission* (Frankfurt a.M. 2000).

21 Maser, ‘Die parlamentarische Aufarbeitung’, 143.

22 Ibidem.

23 Zerubavel, *Time maps*.

24 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 73 (januari 1993) 5.

25 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 71 (juli 1992) 11.

matiseerd. De bomen die er sinds 1945 waren gegroeid, en die de overlevenden verwijderd wilden zien, bleven onaangeroerd.

Daarnaast werden herinneringstradities uit de DDR-tijd aangepast aan de huidige ideeën over wat herinnerd moest worden. In Ravensbrück concreetiseerde dit proces zich in het zogenaamde cellencomplex, het gebouw dat in de nazitijd als gevangenis diende. Zoals in voorgaande hoofdstukken besproken waren eind jaren vijftig nationale gedenk- annex tentoonstellingsruimtes gecreëerd die door georganiseerde overlevenden waren ingericht.²⁶ Volgens de officiële richtlijnen van destijds werd in deze ruimtes de verzetsstrijd van de Ravensbrücksters voor, tijdens en na de oorlog uitgebeeld.²⁷ In Sachsenhausen, waar in de jaren vijftig eveneens zulke nationale gedenkrumtes waren gecreëerd, werden deze na de omwenteling ontruimd.²⁸ Een door de overheid ingestelde expertisecommissie besloot begin jaren negentig dat deze ruimtes in Ravensbrück voorlopig intact gelaten moesten worden, maar de commissie streefde ook naar een ‘behoedzame herinrichting’ ervan.²⁹ In 1991 werd een cel toegevoegd ter nagedachtenis aan ‘de twintigste juli’ – de dag van de mislukte aanslag op Hitler in 1944, waarna vergeldingsmaatregelen volgden die vele slachtoffers eisten – en in 1992 en 1994 kwamen daar cellen voor de Joodse gevangenen en de Sinti en Roma in Ravensbrück bij, hoewel er al een ‘internationale cel’ was die slachtoffers van raciale vervolging expliciet memoreerde.³⁰ De communistische herinneringstraditie werd dus aangevuld met herinneringen aan niet-communistisch verzet en aan slachtoffergroepen die in de DDR-tijd buiten beschouwing waren gebleven.

In de loop van de jaren negentig veranderde het denken over het cellencomplex. Niet langer werd geprobeerd om de oude traditie aan te passen, maar het idee groeide dat deze herinneringstraditie uit de DDR als zodanig moest worden gehistoriseerd en geconserveerd. Er verschenen bordjes bij de

26 Zie §3.3. Slechts achttien landen hebben in dit complex een eigen gedenkrimte kunnen inrichten. Vermoedelijk was het politieke engagement van de overlevenden uit het betreffende land destijds doorslaggevend voor het al dan niet toekennen van een eigen cel. Ook buitenlandse politieke betrekkingen van de DDR zullen een rol hebben gespeeld.

27 StBG MGR, RA 1-3-5-4, Verslag algemene vergadering van de Oostenrijkse Lagergemeinschaft Ravensbrück van 18.5.1963 in Wenen, 14.

MGR, ‘Nutzungskonzeption Zellengebaude’, 31.1.1984, zonder signatuur, 2. Deze richtlijnen zijn in 1984 opgesteld, maar onduidelijk is door wie. Mogelijk zijn ze afkomstig van de FIR die ook in de Gedenkstätte Sachsenhausen verantwoordelijk was voor de inrichting van nationale gedenktekens, zie S. zur Nieden, ‘Das Museum des Widerstandskampfes und das Leiden des jüdischen Volkes’ in G. Morsch ed., *Von der Erinnerung zum Monument. Zur Geschichte der Gedenkstätte Sachsenhausen* (Berlijn 1996) 272-278. Volgens Eschebach zijn er aanwijzingen dat deze richtlijnen uit 1984 overeenkomen met de richtlijnen uit de vijftiger jaren, zie idem, ‘Die nationalen Gedenkräume’, 80.

28 Eschebach, ‘Die nationalen Gedenkräume’, 74.

29 ‘Empfehlungen der Expertenkommission zur Neukonzeption der brandenburgischen Gedenkstätten. Januar 1992’ in Ministerium für Wissenschaft, Forschung und Kultur des Landes Brandenburg ed., *Brandenburgische Gedenkstätten für die Verfolgten des NS-Regimes* (Brandenburg 1992) 215-270, 248.

30 B. Faulenbach, ‘Fragen der Gedenkstätten-Gestaltung heute. Der Zellenbau in Ravensbrück als Beispiel’ in Eschebach e.a. eds., *Die Sprache des Gedenkens*, 120-148, 122.

ingang met informatie over de totstandkoming van de cellen. In maart 1999 werd een workshop georganiseerd waar historici discussieerden over hoe er met het cellencomplex moest worden omgegaan.³¹ Daaruit ontstond het idee voor een permanente tentoonstelling in en over het cellencomplex, die in de zomer van 2006 werd geopend. Van een levende herinneringstraditie werden de cellen op deze manier tot een gestolde herinnering gemaakt. De continuïteit met het DDR-verleden werd verbroken.

Voor de georganiseerde overlevenden lag dat anders. Het cellencomplex bleef voor hen een vanzelfsprekende en relevante manier om hun herinneringen levend te houden en uit te dragen. Dat bleek onder meer toen enkele Ravensbrückcomités hun cel na het uiteenvallen van de communistische staten in Centraal en Oost-Europa aan de nieuwe politieke realiteit aanpasten. Tsjechische Ravensbrücksters splitsten de Tsjecho-Slowaakse cel in tweeën en Sloveense vrouwen vulden de Joegoslavische cel aan met portretten van Sloveense gevangenen. Door het daarna volgende besluit van de StBG dat er niets meer aan de ruimtes mocht worden veranderd, zagen de (Oost- en West-) Duitse Ravensbrücksters hun jarenlang gekoesterde hoop op een eigen cel verdampen.³² Net als de Ravensbrücksters uit Slowakije en Oekraïne eisen zij tot op heden vergeefs een eigen (gemeenschappelijke) cel.³³ Zij propageerden juist de continuïteit met het DDR-verleden en met de specifieke manier van omgang met het naziverleden die hierdoor werd belichaamd.

Strijd om de zeggenschap over het verleden

De herinrichting van het kampterrein bracht een conflict aan het licht tussen twee ideologische contexten waarbinnen het verleden betekenis kreeg: een communistische en een postcommunistische. Vanuit beide ideologische perspectieven werd echter gestreefd naar hetzelfde doel: het voorkomen dat het naziverleden in de vergetelheid zou raken. De bezorgdheid om erfgoed – ‘om wat verloren dreigt te gaan’ – en het verlangen naar herinnering, gekoppeld aan het identiteitsvraagstuk, manifesteren zich volgens Hartog vooral ten aanzien van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Beide elementen zijn uitdrukking van een presentistische fase in het historisch besef.³⁴ Het is dit specifieke historisch besef dat Jan Assmann aanduidde met het begrip herinneringscultuur, een term die volgens hem verwijst naar dat wat niet mag worden vergeten.³⁵ In dit geval vond er een botsing plaats tussen een officiële herinneringscultuur, vertolkt door de overheid en het herinneringscentrum in het herenigde Duitsland, en een communistische, vertolkt door de georganiseerde overlevenden.

31 *Ravensbrückblätter* 99 (juni 1999) 11.

32 Zie Eschebach, ‘Die nationalen Gedenkräume’, 86. Zie over de ‘Duitslandcel’ ook §4.3.

33 Faulenbach, ‘Fragen der Gedenkstätten-Gestaltung heute’, 122.

34 Hartog, ‘Time, History and the Writing of History’, 109.

35 Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis*, 30-34.

Kenmerkend voor het presentistische historisch besef is volgens Hartog een 'gemuseificeerde blik' op de omgeving, waarin alles in principe waardevol is om te bewaren.³⁶ Nora verwijst naar hetzelfde fenomeen wanneer hij spreekt van de 'obsessie met het archief' die de huidige tijd volgens hem kenmerkt, 'attempting at once the complete conservation of the present as well as the total preservation of the past'.³⁷ Zowel het herinneringscentrum en de overheid als de georganiseerde overlevenden hanteerden deze gemuseificeerde blik op het voormalige kamp. Ideologische verschillen leidden echter tot verschillende keuzen in wat en met welke reden voor de vergetelheid diende te worden behoed, en in welke strategieën daartoe werden gehanteerd.

Om de overlevenden zoveel mogelijk buiten de besluitvorming over het kampterrein houden, zocht de Brandenburgse deelstaatregering historici aan om haar over de herinrichting van het terrein te adviseren. In de zomer van 1991 stelde ze een expertisecommissie in onder leiding van Bernd Faulenbach, hoogleraar aan de Ruhr-Universität in Bochum. Hij had zich sinds begin jaren tachtig als politiek geëngageerde historicus geprofileerd.³⁸ Via historici probeerde de overheid het politieke verleden te neutraliseren. Dat in deze kwestie alleen historici als experts werden beschouwd, stak de overlevenden ten zeerste.³⁹ Voorzitter Gertrud Müller toog naar Potsdam om daar tegen de samenstelling van de commissie te protesteren, maar dat bleek tevergeefs. Het Brandenburgse Ministerie voor Wetenschap, Onderzoek en Cultuur liet weten dat het 'als onderdeel van de deelstaatregering in de eerste plaats verantwoordelijkheid aan het parlement' diende af te leggen en niet aan 'een politiek gremium waarin gevangenencomités, verenigingen en politieke organisaties vertegenwoordigd zijn'.⁴⁰ Ook in de genoemde beheerstichting StBG, die uit de expertisecommissie voortkwam, hadden de overlevenden slechts een adviserende rol.⁴¹ De Ravensbrücksters konden niets dan constateren dat 'de herinneringscentra meer en meer tot een aangelegenheid van politici, ambtenaren en deskundigen [werden] gemaakt'.⁴²

In oktober 1991 vond het eerste openbare overleg plaats tussen de expertisecommissie en allerlei belangengroepen waaronder het Duitse comité. Ondanks de eis van de overlevenden dat het gehele terrein in het herinneringscentrum zou moeten worden geïntegreerd, teruggebracht in de staat van 1945, was de slotsom van de bijeenkomst dat bij de herstructurering van het herinneringscentrum Ravensbrück de nadruk zou komen te liggen op

36 Hartog, 'Time and Heritage', 14.

37 Nora, 'Between Memory and History', 13.

38 Faulenbach adviseerde het bestuur van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) en tevens de Enquêtecommissie van de Duitse Bondsdag over de verwerking van de SED-dictatuur.

39 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 71 (juli 1992) 12.

40 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 68 (oktober 1991) 7.

41 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 74 (juli 1993) 18. Najaar 1991 is de stichting officieel opgericht, maar deze werd pas vanaf 1 januari 1993 actief.

42 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 78 (april 1994) 14.

het zogenaamde kernkamp. Daarmee werd het terrein bedoeld dat door de kamps muur werd omgeven en dat op dat moment nog in gebruik was door het Sovjetleger. Ook het hoofdgebouw, de gevangenis, het crematorium en het monument, die alle sinds 1959 tot het herinneringscentrum behoorden, vielen hieronder. Het voormalige jeugdkamp Uckermark en het Siemenskamp hoorden echter niet bij het kernkamp, evenals het voormalige mannenkamp, de woningen van de SS en de toegangsweg naar het kamp die, zo bleek bij de supermarkt-discussie, voor de oud-gevangenen van grote betekenis was.⁴³ Alleen de bestaande gebouwen in het kernkamp zouden worden gerestaureerd en toegankelijk worden gemaakt voor bezoekers.

De overlevenden uitten hun bezwaren bij de nieuwe directie van het herinneringscentrum en bij de beheerstichting StBG, maar vonden weinig gehoor.⁴⁴ Zij waren dan ook uiterst sceptisch over de vraag of zij wel serieus werden genomen.⁴⁵ De frustraties liepen zo hoog op dat overlevenden het heft in eigen hand namen en allerlei eigen herinneringsinitiatieven ontplooiden. Het IRC en het Franse Ravensbrückcomité zorgden bijvoorbeeld voor een gedenksteen op de plaats waar destijds een gaskamer had gestaan, die in 1992 werd onthuld.⁴⁶ Drie jaar later plaatste het Duitse comité bij het mannenkamp, het Siemenskamp en Uckermark een provisorisch gedenkbord met de tekst 'Jullie zijn niet vergeten'. Het wrange was echter dat de oud-gevangenen formeel geen toegang hadden tot dit gebied, en dat er ook geen bezoekers mochten komen.

In 2003 riep het IRC een 'barak-werkgroep' in het leven die ijverde voor de reconstructie van een gevangenenbarak op het terrein, wat 'dringend nodig' was 'voor het werk met de bezoekers'.⁴⁷ Twee jaar later kwam er in Uckermark een monument in de vorm van een kleine stalen piramide, voorzien van een tekening van de Nederlandse kunstenares en Ravensbrückster Aat Breur en een inscriptie in zes talen. In 2008, ten slotte, werd op initiatief van het IRC een provisorisch gedenkbord opgericht aan de oever van de Schwedtsee.⁴⁸ In dit meer, dat aan het voormalige kamp grenst, werd destijds de as uit het crematorium geworpen en vanuit het perspectief van de oud-gevangenen is de Schwedtsee een massagraf. Al deze initiatieven vonden plaats tot ongenoegen van het bestuur van het herinneringscentrum dat hieraan echter weinig kon veranderen. Verwijdering van deze herinneringsmedia zou immers negatieve publiciteit opleveren. Zo werd het terrein inzet van een jarenlange strijd tussen het herinneringscentrum en de overlevendencomités om de zeggenschap over het verleden.

In 1999 verschenen twee publicaties over het voormalige terrein die de ver-

43 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 69 (januari 1992) 5.

44 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 70 (april 1992) 3.

45 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 71 (juli 1992) 2.

46 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 73 (januari 1993) 14.

47 StBG MGR, Map Lagergemeinschaft, Verslag vergadering Arbeitsgruppe Baracke s.d.

48 Interview Rosel Vadehra-Jonas, Essen, 16.12.2008.

schillende visies op het verleden duidelijk maken. Het herinneringscentrum gaf een bundel uit over de eigen ontstaansgeschiedenis als herinneringsplaats, *Die Sprache des Gedenkens*.⁴⁹ Uitgangspunt was dat 'de geschiedenis van herinneringscentrum Ravensbrück (...) principiële vragen [oproept] naar de omgang met de geschiedenis van de concentratiekampen in beide Duitse naoorlogse samenlevingen.'⁵⁰ Zo worden onder meer de communistische kaders van de kampherinneringen bij de jaarlijkse herdenkingen kritisch onder de loep genomen. Er werd dus met (wetenschappelijke) distantie gekeken naar een verleden dat als afgesloten werd beschouwd.

Bij de presentatie van het boek uitten de georganiseerde overlevenden hun onvrede over de bundel en over de historische benadering waarvan deze uitdrukking was. Een Ravensbrückster beklagde zich over het feit dat 'tegenwoordig vele van zulke publicaties buiten de betrokkenen om ontstaan'. Een andere kritiseerde de in haar ogen tendentieuze omgang met bronnen en uit de zaal riepen enkele leden dat ze de nieuwste publicaties van het herinneringscentrum wel eens op hun wetenschappelijkheid wilden onderzoeken. De woede richtte zich tegen co-auteur van de gehekkelde bundel Sigrid Jacobeit, tevens directeur van het herinneringscentrum. In haar reactie benadrukte ze nog dat voor haar de overlevenden de echte experts waren en bleven, maar ze wist de Ravensbrücksters nauwelijks te overtuigen.⁵¹

Het Duitse Ravensbrückcomité kwam daarop met een eigen publicatie: de brochure *Mit den Augen der Überlebenden*. Het was een leidraad voor een rondleiding over het terrein langs 24 herinneringsplaatsen die in de ogen van de overlevenden van belang waren voor het verhaal dat zij over Ravensbrück publiek wilden maken. Op het moment van publicatie behoorde slechts een derde van de herinneringsplaatsen uit de brochure tot het officiële, voor het publiek toegankelijke terrein van het herinneringscentrum. De publicatie was dan ook mede bedoeld als aanklacht hier tegen. De belangrijkste reden achter de brochure was echter het anticiperen op de tijd dat er geen overlevenden meer zijn om bezoekers over het terrein rond te leiden.⁵²

Geheel in lijn met de klassieke geheugenkunst waar Nora met zijn liede-mémoirestudies aandacht voor had gevraagd, werden de herinneringsplaatsen gepresenteerd in een volgorde die overeenkwam met de route die de gevangenen destijds moesten afleggen. Op die manier kwamen de ervarin-

49 I. Eschebach, S. Jacobeit, S. Lanwerd eds., *Die Sprache des Gedenkens. Zur Geschichte der Gedenkstätte Ravensbrück 1945-1995* (Schriftenreihe der Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten, Bd. 11) (Berlin 1999).

50 Idem, 'Die Sprache des Gedenkens. Eine Einführung' in *ibidem*, 7-12, 7.

51 Ravensbrückblätter 101 (december 1999) 2. In hetzelfde nummer is een artikel afgedrukt uit het Marxistisch georiënteerde tijdschrift *Junge Welt* (23-24.10.1999) waarin het genoemde boek evenals de wetenschappelijke omgang met het kampverleden eveneens zeer kritisch worden beschreven. Er staat: 'Het schandaal van deze bundel bestaat daaruit, dat de stem van de overlevenden wordt genegeerd.'

52 Lagergemeinschaft Ravensbrück/Freundeskreis e.V. ed., *Mit den Augen der Überlebenden. Ein Rundgang durch die Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück* (Essen 1999) 5.

gen van de gevangenen nog meer centraal te staan en konden bezoekers zich meer in hun perspectief inleven. Er kwamen uitsluitend overlevenden aan het woord als informatiebron over de betreffende locaties, van wie steeds een foto was afgedrukt. Hun tekeningen en gedichten en de fragmenten uit hun dagboeken en memoires vormden het persoonlijke verhaal en het authentieke perspectief waaraan volgens het Duitse comité zoveel behoefte was. De gemuseïficeerde blik op het oorspronkelijke terrein als medium van herinneringen maakte een ingrijpende aanvulling mogelijk op de inhoud van de collectieve herinnering van de Ravensbrücksters, zoals uit de brochure blijkt. Ook het jeugdkamp Uckermark en het mannenkamp waren als *lieux de mémoire* opgenomen, terwijl deze tot dan toe geen deel hadden uit gemaakt van de collectieve herinneringen van de georganiseerde Ravensbrück-overlevenden. De authentieke locatie belichaamde en genereerde niet alleen herinneringen, maar transformeerde deze tegelijkertijd.⁵³ De herinnering aan Uckermark en het mannenkamp werden in de brochure overigens met citaten van vrouwelijke overlevenden geïllustreerd. Een andere opmerkelijke herinneringsplaats in de brochure is het monument 'Dragende' op het kampterrein, dat naar het communistische herinneren ná de oorlog verwees. Het gemeenschappelijke herinneren was kennelijk zelf onderwerp van herinnering geworden.

Het aantreden in 2005 van Insa Eschebach als nieuwe directeur van het herinneringscentrum markeerde een nieuwe periode waarin de officiële instanties en de overlevendenverbanden geleidelijk aan naar elkaar toegroeiden. Er was inmiddels wat meer afstand was gekomen tot het belaste DDR-verleden, en toegeven aan groepen die uit de communistische herinneringstradities voortkwamen werd minder als bedreiging van het nieuwe herinneringsregime gezien. Ook de tradities, herinneringsplaatsen en perspectieven van de overlevenden werden nu hoe langer hoe meer in de gemuseïficeerde blik van het herinneringscentrum geïncorporeerd.

Met een nieuwe verdeling van de geldstromen binnen de StBG – tweederde naar Ravensbrück en eenderde naar Sachsenhausen – konden vanaf 2005 diverse projecten worden gerealiseerd waarmee deels aan de wensen van de overlevenden gehoor werd gegeven. Zo werden reparatiewerkzaamheden uitgevoerd aan bestaande gebouwen, in het voormalige hoofdkamp werd de plaats van de barakken zichtbaar gemaakt door reliëf in het terrein en er verschenen informatieborden die de vele lege plekken tot herinneringsplaatsen omvormden.⁵⁴ Ook werd een meertalige *audio-guide* ontwikkeld op basis van interviews met overlevenden, zodat door de koptelefoon letterlijk de stem van de overlevenden te horen was.

53 Zie Nora, 'Between memory and history'; K. Hodgkin and S. Radstone, 'Transforming memory' in idem eds., *Contested pasts. The politics of memory* (Londen 2003); Erll and Rigney, 'Cultural memory and its dynamics', 1-15.

54 Volgens Insa Eschebach waren bij haar aantreden als directeur van het herinneringscentrum in 2005 slechts zes van de dertien historische gebouwen nog intact, de rest bevond zich in een 'treurige toestand', zie Eschebach, 'Die nationalen Gedenkkräume', 13.

Om te bewijzen dat het de wensen van de overlevenden serieus nam, stelde de StBG in 2006 een bedrag van een miljoen euro aan het IRC ter beschikking voor de herinrichting van het voormalige kamp. De onderlinge verhoudingen waren echter zo verslechterd dat het IRC dit bedrag als een afkoop som beschouwde. Pas na aandringen van Eschebach wilde het IRC het geld aannemen.⁵⁵ Over de reconstructie van een gevangenenbarak is nog geen definitief standpunt ingenomen.⁵⁶ Het zou kunnen dat ook op dit punt aan de wensen van de overlevenden tegemoet wordt gekomen.

5.2 Democratisering, nationalisering en Europeanisering

De preoccupatie met het behoud van erfgoed en herinnering werden in de vorige paragraaf beschreven als karakteristiek voor het historisch besef dat zich in deze onderzoeksperiode heeft gemanifesteerd. Na het verdwijnen van de grote ideologieën werd de toekomst als maatstaf en richtinggevend kader voor hedendaagse handelen vervangen door het heden. Hartog bracht deze verschuiving in verband met de teloorgang van de natiestaat als kader waarin het verleden betekenis krijgt.⁵⁷ John Gillis sprak zelfs van een postnationale fase in de collectieve herinnering.⁵⁸ De ‘eenduidige’ nationale visies op het verleden werden in toenemende mate als te abstract en te vervreemdend ervaren en zouden geen recht doen aan de heterogeniteit van de samenleving.⁵⁹ Ook de voortschrijdende Europeanisering en globalisering hebben de vanzelfsprekendheid van de natiestaat als dominant herinneringskader ondermijnd.⁶⁰

Insa Eschebach analyseerde herdenkingsceremonies in Ravensbrück tussen 1945 en 1995. Wijzend op een democratiseringsproces in het herdenken, waarin verschillende groepen zich met de herinnering aan het kamp identificeerden, karakteriseert zij het herinneren en herdenken van Ravensbrück na 1990 in navolging van Gillis als postnationaal.⁶¹ De vraag is in hoeverre het door Eschebach gesignaleerde democratiseringsproces inderdaad kan worden beschouwd als ondermijning van de nationale context waarin Ravensbrück betekenis kreeg, en welk effect dit proces had op de inhoud van de collectieve herinnering aan Ravensbrück. Daartoe vervolg ik de door Eschebach ingeslagen weg en analyseer ik de lustrumherdenkingen van de bevrijding van Ravensbrück die sinds 1995 in het herinneringscentrum

55 Notulen IRC-vergadering in Ljubljana, 8-12-4.2006, ter beschikking gesteld door CVR.

56 Gesprek Eschebach, Ravensbrück, 12.9.2009.

57 Hartog, ‘Time, History and the Writing of History’.

58 Gillis, *Commemorations*, 5.

59 Zie ook Young, *The texture of memory*, 17-49.

60 S. Berger and C. Lorenz, ‘National narratives and their “others”. Ethnicity, class, religion and the gendering of national histories’, *Storia della Storiografia* 50 (Milaan 2006) 59-98, 60.

61 Eschebach, ‘Jahrestage’, 69-71 en 102. Zij baseert zich op Gillis.

werden gehouden. Aan het eind van deze paragraaf bespreek ik het effect van de Europeanisering op de herinneringsculturen van Ravensbrück.

Nationale toe-eigening ten overstaan van overlevenden

Het overgrote deel van de overlevenden van Ravensbrück was op algemene, nationale herinneringsplaatsen en herdenkingsdagen aangewezen om 'hun' kamp te herdenken. Monumenten die exclusief aan de slachtoffers van Ravensbrück herinnerden, waren tot dusver alleen in Amsterdam, Antwerpen en Parijs opgericht. Daarnaast was er natuurlijk het herinneringscentrum in het voormalige kamp, dat tot 1993 echter niet zonder toestemming van de DDR-autoriteiten en uitreisvisa, en niet buiten de massale herdenkingsceremonies toegankelijk was. De herdenking van 1995 was voor veel nog in leven zijnde oud-gevangenen de eerste – en voor velen de enige – keer dat ze weer in Ravensbrück zouden komen. Naar schatting zesduizend mensen waren aanwezig bij de centrale herdenking op 23 april, onder wie een onbekend aantal overlevenden.⁶²

De herdenking en het uitgebreide randprogramma zijn uitdrukking van zowel een democratisering als van een nationalisering van de herinnering aan Ravensbrück. Ze kreeg gestalte aan de hand van nieuwe actoren, herinneringsplaatsen en vormen. Zo werden de toespraken gehouden door twee overlevenden en twee vertegenwoordigers van belangenorganisaties, naast twee sprekers van de overheid. Behalve bij het centrale monument 'Dragende' werden ook op andere plaatsen bloemen en kransen neergelegd.⁶³ Voor het eerst werd een oecumenische kerkdienst gehouden, voorgegaan door een Duitse non die Ravensbrück had overleefd.⁶⁴ Bij sommige Ravensbrücksters stuitte deze 'verkerkelijking' op weerstand – ook hier schuurden twee verschillende herinneringsculturen – maar er zouden nog vele kerkdiensten in Ravensbrück volgen.⁶⁵

De toespraken van de twee overheidsvertegenwoordigers duiden op het eerste gezicht eveneens op een onduidelijke, niet langer vanzelfsprekende positie van de natiestaat als herinneringskader. Beide sprekers, Bondsdagvoorzitter Rita Süßmuth en deelstaatspresident Manfred Stolpe, vermeden verwijzingen naar Duitsland zorgvuldig en beriepen zich in plaats daarvan op universele waarden om de wreedheid van de nazi's te onderstrepen. Het daderschap kreeg alleen gezicht door de slachtoffers als weerloze vrouwen en moeders neer te zetten, zoals ook in de DDR-tijd was gedaan, hoewel

62 *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 24.4.1995. In hetzelfde bericht wordt bij de herdenking in Sachsenhausen een bezoekersaantal van 18.000 vermeld.

63 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 84 (oktober 1995) 1.

64 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 82 (april 1995) 3.

65 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 84 (oktober 1995) 8. Opmerkelijk is dat de kritiek op de grote invloed van de kerken kracht werd bijgezet door de opmerking dat 'met gelovige joden in veel opzichten geen rekening [werd] gehouden.'

Süssmuth ook aan de vrouwelijke daders refereerde.⁶⁶ Toch werd Ravensbrück alleen al door hun aanwezigheid tot een nationale aangelegenheid gemaakt. Het was niet zozeer de nationale context die problematisch was, maar de *Duitse* context. Er moest een manier worden gevonden om aan de Duitse nationale identiteit een (positieve) invulling te geven, wat door de identificatie van beide overheidsvertegenwoordigers met universele waarden werd geprobeerd. Bovendien waren de organisatoren zich ervan bewust dat voormalige gevangenen uit binnen- en buitenland via de herdenking een positieve indruk van Duitsland konden krijgen, zo blijkt uit een terugblik van de StBG.⁶⁷ Hoewel er dus een pluralisering te zien was in de actoren, plaatsen en de tradities die in de herdenking een rol speelden, vond deze herdenking wel degelijk (ook) binnen een nationale context plaats. Politici en bestuurders fungeerden als consumenten annex producenten van de herinnering aan Ravensbrück en propageerden een bepaalde manier van omgang met die herinnering die een centraal onderdeel was geworden van de nationale identiteit.

Naar aanleiding van deze herdenking had het Duitse Ravensbrückcomité zich beklaagd over het feit dat 'eregasten, officiële vertegenwoordigers van politiek en organisaties, die niet in het kamp gezeten hebben (...) op de eerste rij zaten en bij de kransleggingen voorrang hadden op de massa van overlevenden.' 'Pijnlijk' was het woord waarmee het comité deze gang van zaken kwalificeerde.⁶⁸ Deze kritiek is opmerkelijk, gezien het feit dat overlevenden tot 1989 altijd een ondergeschikte, legitimerende rol hadden gespeeld tijdens herdenkingen. Nu konden zij zich daartegen verzetten, en dat deden ze dan ook met verve.

In de jaren daarna kwamen overlevenden steeds meer centraal te staan, hoewel de overheid een prominente rol bleef vervullen. Zo werden de officiële toespraken bij de 55-jarige bevrijdingsherdenking in april 2000 uitsluitend door overlevenden gehouden.⁶⁹ Er was dit keer geen vertegenwoordiger van de nationale overheid aanwezig en alleen de voorzitter van het deelstaatparlement en de burgemeester van Fürstenberg hielden een korte begroetings-toespraak.⁷⁰ Er was extra moeite gedaan om zoveel mogelijk overlevenden de herdenking te laten bijwonen. De deelstaatregering en de Berlijnse senaat had financiële ondersteuning geboden aan armlastige overlevenden uit

66 StBG ed., *Redetexte Ravensbrück, Sachsenhausen* 23. April 1995, 3 en 4. Harald Schmid signaleerde een tendens om via verwijzingen naar een universele of transnationale context de specifieke Duitse verantwoordelijkheid voor de Holocaust en de concentratiekampen te relativieren, zie idem, 'Europäisierung des Auschwitzgedenkens?', 201.

67 StBG MGR, LGR G.12.4.42.ff. *Jahresberichte der StBG 1993-1998*, 'Der 50. Jahrestag der Befreiung', 53.

68 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 84 (oktober 1995) 9.

69 Verslag Sigrid Jacobeit in StBG MGR, Band 55. Jahrestag der Befreiung, 36.

70 Hoewel er wel een schriftelijke bijdrage van de Bondsminister van Justitie, Herta Däubler-Gmelin, in het programmaboekje was opgenomen. Daarin sprak ze haar spijt uit over het jarenlange ontbreken van erkenning en financiële compensatie van overlevenden door de overheid, zie 'Schriftliches Grusswort Däubler-Gmelin' in StBG MGR, Band 55. Jahrestag der Befreiung, 188.

vooral Centraal en Oost-Europa, zoals de Brandenburgse parlementsvoorzitter Herbert Knoblich in zijn begroetingstoespraak benadrukte.⁷¹ Op deze manier eiste de (regionale) overheid via de overlevenden toch een belangrijke rol voor zichzelf op. Door overlevenden naar voren te schuiven en zelf een stap terug te doen, manifesteerde de overheid zich als herinneringsproducent die garant stond voor een democratische wijze van omgang met het oorlogsverleden.

Ditzelfde mechanisme is ook bij de daarna volgende internationale herdenkingen zichtbaar. Hoe zelfbewuster de natie zich als herinneringsproducent manifesteerde, hoe prominenter de aanwezigheid van overlevenden. Bij de herdenking in april 2005 bleek uit alles dat de overlevenden de hoofdgasten waren. Ze werden haast als sterren beschouwd: honderden fotografen cirkelden om de overlevenden heen, camerateams streden om de beste plekken en radiozenders bevroegen hen over hun herinneringen.⁷² De instanties namen zelfs een ondergeschikte houding aan ten aanzien van de overlevenden, zo bleek uit een verklaring van de StBG die de herdenking in 2005 organiseerde. De stichting beschouwde deze herdenking als het antwoord op het 'onbehagen (...) dat voortkwam uit een 'te gemoraliseerde, te geritualiseerde, dan wel chaotische Duitse herinneringscultuur. (...) De stem van de overlevenden dreigde in deze geschiedpolitieke onoverzichtelijkheid te worden overstemd, alsof de generatie van ooggetuigen er al niet meer was.'⁷³

Aan de hand van het emancipatieproces van de overlevenden had ook de Duitse overheid zich geëmancipeerd. In tien jaar tijd leek er een vorm te zijn gevonden waarin het beladen oorlogsverleden op een positieve en niet aanstootgevende wijze binnen Duits kader kon worden gethematiseerd. Dat bleek in 2005 uit de toespraak van Bondsminister Renate Schmidt van Gezin, senioren, vrouwen en jeugd. 'Ravensbrück is een plaats die juist ons vrouwen betreft', aldus de minister, 'omdat er vrouwen als slachtoffers, maar ook als daders waren.'⁷⁴ Net als haar voorganger in 1995 vermeldde zij dus de vrouwelijke daders, maar waar het daderschap destijds nog in een universele, niet-Duitse context werd gethematiseerd, manifesteerde Schmidt zich hier expliciet als een vertegenwoordiger van de Duitse, democratische overheid. Zij memoreerde twee Ravensbrücksters die na de oorlog politiek actief bleven en 'meehielpen aan de opbouw van de Duitse democratie'. Op die manier presenteerde Schmidt Ravensbrück als een voorgeschiedenis van het huidige

71 StBG MGR, toespraak Herbert Knoblich in Band 55. Jahrestag der Befreiung, 46. Zie ook StBG MGR Pressemappe 55, Jahrestag, '55. Befreiung, Presse-Information,' Oranienburg, 12.4.2000. 500 overlevenden is een behoorlijk aantal, maar beduidend minder dan de 2700 aanwezige overlevenden bij het vijftigjarig jubileum vijf jaar eerder, zie *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 24.4.1995.

72 *Granseer Zeitung*, 18.4.2005.

73 StBG MGR Persmap 60. Jahrestag, zonder signatuur (sept. 2009), StBG ed., 60. *Jahrestag der Befreiung der Häftlinge aus den KZ Sachsenhausen und Ravensbrück sowie aus dem Zuchthaus Brandenburg*, 9.

74 Idem, toespraak Renate Schmidt, 17.4.2005 in Ravensbrück. De vrouwen die ze noemde zijn Käthe Mangold en Jeanette Wolff-Cohen.

Duitsland en identificeerde zij zich, als Duitse politica, met de vrouwen van Ravensbrück.

Bij het 65-jarig bevrijdingsjubileum in april 2010 werd Ravensbrück eveneens als onderdeel van de Duitse geschiedenis behandeld, maar was het volgens de Bondsminister van Onderwijs en Onderzoek Annette Shavan niet zozeer de herinnering aan de gevangenen, maar vooral de ‘herinnering aan de gruweldaden van de nationaalsocialisten’ die ‘een onderdeel [was] van de Duitse identiteit’.⁷⁵ Shavan verving Bondskanselier Angela Merkel, die wegens het stilleggen van het vliegverkeer in een groot deel van het Europese luchtruim niet aanwezig kon zijn. Om dezelfde reden waren ook vele overlevende delegaties afwezig, waaronder die uit België en Oostenrijk. De toezegging van Merkel om in Ravensbrück te spreken betekende evenwel een grote erkenning voor Ravensbrück als nationale herinneringsplaats.

Ravensbrück was allang niet meer van de overlevenden alleen; het was een plek waar allerlei groepen, en niet in de laatste plaats de natie, uitdrukking gaven aan hun relatie met het verleden en met elkaar (**zie afb. 20**). De woorden van deelstaatspresident Matthias Platzeck kunnen dit niet beter illustreren: hij dankte de overlevenden dat zij ‘samen met ons’ aanwezig waren om te herdenken.⁷⁶ De overlevenden stonden weliswaar centraal, maar niet als herinneringsproducenten. Ze vormden een publiek ten overstaan waarvan Duitsland zijn verantwoordelijkheid kon tonen voor het levend houden van de herinnering.

Naast de overheid als nieuwe herinneringsproducent gaven ook overlevenden zelf binnen een nationale context uitdrukking aan hun kampherinneringen. Dit bleek al uit de roep van enkele Ravensbrückcomités om een eigen nationale ‘tentoonstellingcel’ in het voormalige gevangenisgebouw in Ravensbrück. Tot dusver zijn het uitsluitend nationale groepen die er monumenten hebben opgericht: Franse, Oekraïense en Catalaanse vrouwen.⁷⁷ De vormgeving van de herinnering aan Ravensbrück in het herinneringscentrum maakt met andere woorden duidelijk dat het ingezette democratiseringsproces een re-nationalisering van slachtoffergroepen kon bewerkstelligen.⁷⁸ Weliswaar naast andere contexten blijkt de natiestaat ook anno 2010 van belang als context waarbinnen mensen betekenis geven aan het verleden.

75 Toespraak Annette Shavan tijdens het 65-jarig bevrijdingsjubileum in Ravensbrück, 18.4.2010, bandopname (privébezit).

76 Toespraak Matthias Platzeck tijdens het 65-jarig bevrijdingsjubileum in Ravensbrück, 18.4.2010, bandopname (privébezit).

77 65. Jahrestag der Befreiung der Häftlinge des Frauen-Konzentrationslagers Ravensbrück, Programm Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück/Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten 16-19.4.2010, privébezit. Zie ook <http://www.ravensbrueck.de/mgr/neu/dl/veranstaltungen/65b.pdf> (24.6.2010).

78 Het re-nationaliseringsproces van slachtoffergroepen werd door Bertrand Perz signaleerd met betrekking tot het oprichten van nationale monumenten in herinneringscentrum Mauthausen, zie idem, *Die KZ-Gedenkstätte Mauthausen, 1945 bis zur Gegenwart* (Innsbruck e.a. 2006), 175. Daar werden in 1995 en in 2001 een Sloveens en een Oekraïens monument opgericht.

Diversiteit van herinnering

In 2000 werd op verzoek van de overlevenden ook op 'de concrete plaatsen van hun lijden' herdacht. Dat hield in dat, weliswaar niet als onderdeel van de officiële herdenking, voor het eerst werd herdacht in het mannenkamp, het jeugdkamp Uckermark en het Siemenskamp. Tijdens de officiële herdenking werden kransen gelegd bij het centrale monument; in het voormalige gevangenisgebouw; bij de gedenksteden voor Sinti en Roma en voor de Joodse gevangenen en op de plek van de tent waarin Joodse gevangenen onder erbarmelijke omstandigheden waren 'gehuisvest'.⁷⁹ In 2005 werd de toenmalige kamppoort aan de herinneringsplaatsen toegevoegd, omgedoopt in 'Plaats van de namen', waar tijdens de herdenking de namen werden opgelezen van de mensen die destijds op dodentransport waren gesteld.⁸⁰ Ook enkele voormalige buitenkampen van Ravensbrück werden vanaf nu bij de herdenkingsactiviteiten betrokken.⁸¹ Met deze grote spreiding van de herinneringsplaatsen lijkt tegemoet te zijn gekomen aan de wensen van de overlevendenorganisaties om het gehele terrein bij het herinneringscentrum te betrekken. Het is enerzijds een uiting van de democratisering van de herinnering en anderzijds een uitdrukking van de gemuseïficeerde blik op het voormalige kampterrein.

Het prominenter worden van de overlevenden ging gepaard met een toenemende tolerantie ten aanzien van hun politieke zienswijzen. In 2005 werd namelijk voor het eerst sinds de val van de Muur het Sovjetmonument in Fürstenberg weer bij de Ravensbrück-herdenking betrokken (zie **afb. 21**). Dit door het Duitse Ravensbrückcomité geïnitieerde eerbetoen aan de Sovjetmilitairen die het kamp hadden bevrijd viel weliswaar buiten het officiële programma, zoals nadrukkelijk in het programmaboekje van de herdenking stond vermeld. Maar in het kielzog van de emancipatie van voorheen onderdrukte herinneringen had ook deze communistische traditie weer een plaats in de officiële Ravensbrück-herinnering weten te verwerven. Stichtingsvoorzitter Günther Morsch had vooraf zijn ongenoegen laten blijken over deze aparte herdenking, maar verbieden zou waarschijnlijk averechts hebben gewerkt. Het Sovjetmonument als nieuwe herinneringsplaats stelde de tolerantie van het nieuwe Duitse herinneringsregime behoorlijk op de proef en maakte duidelijk dat op de ingeslagen weg van pluraliteit in herdenken ook ongewenste aspecten in herinnering konden worden geroepen. De aanwezige overlevenden blikten achteraf met tevredenheid op deze herdenking terug, hoewel de pendelbus met Russinnen per abuis naar een kerkdienst was gereden in plaats van naar het Sovjetmonument.⁸²

Vijf jaar later stond de Sovjetherdenking weer op het programma, samen

79 StBG MGR, Band 55. Jahrestag der Befreiung, 151; Rondbrief Lagergemeinschaft 7.2.2000.

80 *Mitteilungsblatt* (2005) 5.

81 *Ibidem*.

82 Beknopt verslag vergadering IRC in Ravensbrück, 18-21.4.2005, ter beschikking gesteld door CVR.

met de herdenkingen in het mannenkamp en in Uckermark als ‘decentrale herdenkingen’ gecategoriseerd. Hoewel deze nieuwe herinneringsplaatsen op deze manier ondergeschikt werden gemaakt aan de centrale herdenking, weerspiegelde de vanzelfsprekendheid waarmee deze plaatsen deel waren geworden van het raamwerk van de Ravensbrück-herdenking het naast elkaar bestaan van verschillende vertogen waarin Ravensbrück anno 2010 werd gevat. Er was een officieel, door de overheid vertolkt democratisch vertoog waarbinnen het monument ‘Dragende’ na 1989 zijn betekenis kreeg. Dit monument was net als voorheen het centrale element in de herdenking, waarmee alle gevangenen maar vooral de vrouwen als eenheid werden herdacht. Via Uckermark en het mannenkamp werden daarnaast de kinderen, de ‘asociale’, de vergasten en de mannen in de herinnering aan Ravensbrück gesloten. Deze plaatsen symboliseerden de diversiteit van de Ravensbrück-herinnering die door het democratische vertoog mogelijk werd gemaakt.

Met tentoonstellingen, kunstwerken en nieuwe tradities werd de toegenomen diversiteit van de herinnering aan Ravensbrück vervolgens verder ingevuld. Steeds vaker waren individuele oud-gevangenen subject of object van deze articulaties van herinnering. Voorbeelden daarvan zijn de tentoonstelling van schilderijen gemaakt door de Joodse Ravensbrück-overlevende Edith Kiss en het voorlezen door oud-gevangenen van gedichten die in het kamp waren verzameld. Ook de openlucht tentoonstelling *Frauenbilder* gaf de voorheen vaak als anonieme en abstracte groep gememoreerde overlevenden een eigen gezicht. Op de voormalige appelplaats stonden bij de herdenking in 2000 foto’s van tien Ravensbrücksters opgesteld, in reusachtig formaat afgedrukt.⁸³ De foto’s waren veelal genomen tijdens de herdenking van 1995 en toonden dus bejaarde Ravensbrücksters.

Een andere trend was de toenemende religieuze inkadering van de herinnering aan Ravensbrück. Deze was in 1995 ingezet met de al genoemde oecumenische kerkdienst. Vanaf 2005 werd in het voormalige gevangenisgebouw een Christelijk-Joodse woorddienst gehouden. Tussen verschillende kransneerleggingen door werd bovendien de Kaddish opgezegd, een joods gebed dat traditioneel bij begrafenissen wordt gelezen en tevens als specifiek herinneringsgebed dient voor de slachtoffers van de Shoah. Ook klonk het ‘Ravensbrücker Onze Vader’, een variant op het christelijke gebed dat in het kamp was ontstaan. Met deze religieuze tradities werden nieuwe groepen als subject en object bij het herinneren van Ravensbrück betrokken.

Met het insluiten in de Ravensbrück-herinnering van Joodse gevangenen als specifieke categorie was al in de DDR-tijd een begin gemaakt, een poging om aansluiting te zoeken bij het Westen (zie §4.3). Ook de herdenking van de *Reichspogromnacht* in Ravensbrück in 1988 moet als onderdeel van dit streven worden gezien. Samen met de inscriptie over ‘slachtoffers van de fascistische ras-

83 StBG MGR, Band 55. Jahrestag der Befreiung. Brochure ‘Frauenbilder’.

senwaan tegen Joden' in de zogenaamde 'internationale cel' uit 1986 was dit de eerste expliciete verwijzing naar de herinnering aan de Joodse gevangenen in Ravensbrück. In de vorige paragraaf werd de Joodse cel in het voormalige gevangenisgebouw al genoemd, die in 1992 werd ingericht. Vanaf 2005 werd vanuit het herinneringscentrum versterkt de nadruk gelegd op Ravensbrück als onderdeel of locatie van de Jodenvervolgung, zoals we nog zullen zien.

Als onderdeel van het democratiseringsproces werden ook de mannen van Ravensbrück in de herinnering aan Ravensbrück ingesloten. Dat gebeurde in eerste instantie door toedoen van het Duitse Ravensbrückcomité, dat het mannenkamp als *lieu de mémoire* in een brochure had opgenomen. Tevens benadrukte het comité herhaaldelijk dat het ook op plaatsen buiten het zogenaamde kernkamp wilde herdenken. Zodoende werd in 2000 voor het eerst een herdenking gehouden op het terrein van het voormalige mannenkamp, zoals hiervoor al opgemerkt. Deze herdenking werd echter niet door het comité, maar door de Berlijnse afdeling van het Duitse homo- en lesbo-verband (*Lesben- und Schwulenverband Berlin*, LSBV) georganiseerd. Deze organisatie was bij Ravensbrück betrokken geraakt via het deel van de achterban van het Ravensbrückcomité dat zich met de herinnering aan de 'asociale' gevangenen in Uckermark bezighield. Vervolgens zette de LSBV zich in als vertolkers van de herinnering aan het mannenkamp.⁸⁴

Sinds 2000 is de herdenking in het mannenkamp weliswaar een vast onderdeel van de vijfjaarlijkse internationale herdenkingen in Ravensbrück, maar het accent van de herdenking ligt zowel qua plaats als qua inhoud overduidelijk op het hoofdkamp en op de vrouwen van Ravensbrück. Nadat bij de herdenking in april 2010 ruim drieduizend mensen de centrale herdenking hadden bijgewoond, bevond zich verderop op een haast onvindbare plaats een dertigtal mensen dat aandacht aan het mannenkamp besteedde. Hier geen hoogwaardigheidsbekleders, journalisten, kampcomités of medewerkers van het herinneringscentrum, maar een groepje belangstellenden; grotendeels activisten van de LSBV die de herdenking had georganiseerd (**zie afb. 22**). Dit schrille contrast werpt een ander licht op de democratisering van het herinneren aan Ravensbrück. Sinds de jaren negentig is het verhaal over Ravensbrück weliswaar pluriformer geworden, maar deze pluriformiteit diende keer op keer te worden afdgedwongen. Ook in de voorlichtingsfilms die in het museum van Ravensbrück worden vertoond wordt tot op heden het beeld van Ravensbrück als vrouwenkamp uitgedragen.

Hetzelfde is te zien in Nederland, waar de mannelijke gevangenen eveneens onderdeel van de herinnering aan Ravensbrück zijn geworden, maar waar ze evenmin zijn doorgedrongen tot het algemene beeld over het kamp. Anders dan in het herinneringscentrum waren het hier mannelijke overlevenden zelf die zich als herinneringsproducenten opwierpen. Zij werden

84 Gesprek woordvoerder LSBV na de herdenking in het mannenkamp in Ravensbrück op 18.4.2010.

aangevoerd door Bram Grisnigt, die in 2001 voor het eerst de Ravensbrück-herdenking in Amsterdam bijwoonde. ‘Het doet pijn,’ schreef hij daarna aan het comité, ‘wanneer tijdens de Ravensbrück-herdenking de omgekomen mannen worden vergeten.’⁸⁵ Op zijn verzoek om de herinnering aan de mannen op het monument zichtbaar te maken reageerde het comité welwillend, maar vervolgens ondernam het geen actie. Een interview met Grisnigt in het contactblad van de Stichting ‘40-‘45 leverde diverse e-mails en telefoontjes op van nog in leven zijnde Nederlandse mannen en nabestaanden, die hem steunden en verheugd waren over het feit dat er eindelijk aandacht voor hen was.⁸⁶ In april 2002 woonde Grisnigt met vijf van deze mannen voor het eerst officieel een herdenking bij waarbij ze, tot ontsteltenis van het comité, toevallig op de eerste rij terechtkwamen naast de Amsterdamse burgemeester Cohen. In augustus 2002 diende het groepje een officiële aanvraag in bij CVR voor een ‘bescheiden plaquette van bijvoorbeeld veertig bij zestig centimeter’ op het monument, met daarop: ‘Ook in eerbiedige herinnering aan de mannen en jongens die voor dezelfde idealen in het mannenconcentratiekamp Ravensbrück omkwamen.’

Uiteindelijk duurde het tot 2005 tot de gedenkplaat er kwam. Het is een kleine plaat, helemaal onderaan aan de achterkant van het monument, die bovendien verkeerde informatie bevat (**zie afb. 23 en 24**). Er staat: ‘1939-1945. Ter nagedachtenis aan de 92.000 vrouwen en kinderen en de 20.000 mannen die in het concentratiekamp Ravensbrück zijn omgebracht,’ terwijl twintigduizend het *totale aantal* gevangenen van het mannenkamp is. Het aantal doden, zowel in het mannenkamp als in het vrouwenkamp, ligt beduidend lager.⁸⁷ Grisnigt is echter heel dankbaar voor deze herinneringsplek, vooral met het oog op de toekomst wanneer er geen mannelijke overlevenden meer zijn.⁸⁸

Het communicatieve geheugen van de mannelijke overlevenden werd via een gedenkplaat in een duurzaam cultureel geheugen verankerd. Niettemin had dit culturele geheugen actieve herinneringsconsumenten en -producenten nodig om daadwerkelijk duurzaam van betekenis te blijven, maar daarvan was in dit geval slechts gedeeltelijk sprake. Weliswaar werden de mannen sinds de onthulling van de gedenkplaat in 2005 steevast genoemd in herdenkingstoespraken, en sprak Grisnigt tijdens de herdenking in 2009 voor het eerst zelf als mannelijke overlevende van Ravensbrück. Maar buiten het bereik van de her-

85 Brief Bram Grisnigt aan Stien Spier, 11.6.2001, privébezit Bram Grisnigt. Na zijn pensionering in 1974 had hij zich bij de vriendenkring Neuengamme aangesloten en ook was hij in het bestuur van het genootschap Engelandvaarders gegaan. Daar had hij succesvol geijverd voor het completeren van het gedenkbord op het ereveld in Loenen, dat nog door Koningin Wilhelmina was onthuld, maar waarop destijds tachtig namen ontbraken. Hierdoor gesterkt benaderde hij het Ravensbrückcomité.

86 In totaal had Grisnigt op die manier contact gekregen met elf Nederlandse Ravensbrückers, die deels in het buitenland woonden. Tegen de tijd dat de plaquette werd onthuld waren ze nog met zijn tweeën.

87 Het aantal doden in het mannenkamp wordt op 2.550 geschat; in het vrouwenkamp zijn naar schatting 26.000 mensen omgekomen of omgebracht. Zie hoofdstuk 2.

88 Interview Bram Grisnigt, Hoogerheide, 28.2.2007.

denking had de gedenkplaat nauwelijks een doorbraak tot gevolg in de beeldvorming over Ravensbrück. Zo vertellen de korte *items* van het *NOS-Journaal* die jaarlijks aan de herdenking worden gewijd hetzelfde verhaal over Ravensbrück als vrouwenkamp als voorheen.⁸⁹ Binnen de succesvolle wisselwerking tussen productie en toe-eigening van Ravensbrück-herinneringen in Nederland die met de oprichting van het monument was ontstaan, was er voor een nieuwe, aanvullende herinnering van de mannen kennelijk geen plaats meer.

Europeanisering

Na de omwenteling van 1989-1990 trad een proces in werking dat in het wetenschappelijk onderzoek de 'Europeanisering van de oorlogsherinnering' of het ontstaan van een 'Europees geheugen' wordt genoemd. Daarmee wordt enerzijds gedoeld op de toe-eigening en productie van oorlogsherinneringen op Europees niveau om op die manier invulling te geven aan een Europese identiteit. Anderzijds wordt daarmee gerefereerd aan het gegeven dat de manieren waarop wordt herinnerd als ook de inhoud van de oorlogsherinneringen in de diverse landen steeds meer op elkaar zijn gaan lijken, bijvoorbeeld ten aanzien van de Holocaust als centraal element.⁹⁰ Ten aanzien van beide aspecten heeft de Europeanisering zich ook in de herinneringsculturen van Ravensbrück gemanifesteerd.

Bij haar aantreden in 2005 sprak de nieuwe directeur van het herinneringscentrum Ravensbrück het voornemen uit om 'de transnationale betekenis van Ravensbrück [te] versterken' en 'in Europees kader het profiel van Ravensbrück als grootste vrouwenkamp uit [te] werken'.⁹¹ De facto betekende deze Europeanisering van de Ravensbrück-herinnering dat er aansluiting werd gezocht bij de Holocaust-herinnering; voortaan zou in Ravensbrück jaarlijks op 27 januari, de dag waarop Auschwitz was bevrijd, de internationale gedenktag voor de slachtoffers van de Holocaust worden gehouden. Deze gedenktag was in 2005 door de Verenigde Naties ingevoerd en had sindsdien in steeds meer landen navolging gekregen.⁹²

Zerubavel wijst op de functie van gedenkdagen om verschillende herinneringsculturen te synchroniseren.⁹³ Zoals gezegd was eind jaren tachtig vanuit

89 Blijkens een analyse van de receptie van Ravensbrück op de Nederlandse televisie in het *Instituut voor Beeld en Geluid* in Hilversum. In de uitzending van het *8 uur Journaal* van 23.4.2005 (documentnummer 306671), de datum waarop de plaat werd onthuld, wordt geen aandacht aan de mannen besteed. In 'Heldenboek voor geheimagenten,' *De Telegraaf*, 6.5.2005 wordt vermeld dat Bram Grisnigt, aan wie het boek uit de titel van het betreffende artikel was opgedragen, onder meer in Ravensbrück gevangen heeft gezeten. De gedenkplaat wordt niet vermeld. 'Weinigen weten dat er behalve een vrouwenkamp ook een mannenkamp was in Ravensbrück. Ik ben de dames van het herdenkingscomité dankbaar dat deze misvatting nu is rechtgezet,' aldus Grisnigt in het artikel.

90 J. Kroh, 'Erinnerungskultureller Akteur und geschichtspolitisches Netzwerk' in Eckel und Moisel, *Universalisierung des Holocaust?*, 156-173.

91 Gedenkstätte-directeur Insa Eschebach in *Ravensbrückblätter* 125 (december 2005) 13.

92 Zie H. Schmid, 'Europäisierung des Auschwitzgedenkens?', 174-202.

93 Over deze 'mnemonic synchronization' zie E. Zerubavel, *Social mindscapes. An invitation to cognitive sociology* (Cambridge Mass. 1997) 97 en idem, 'Calendars and history. A comparative study of the

de DDR gestreefd naar aansluiting bij het westen door voor het eerst de Joodse gevangenen van Ravensbrück te memoreren. Met de invoering van de internationale Holocaustgedenkdag in Ravensbrück werd eveneens geprobeerd om de herinnering aan Ravensbrück via de herinnering aan de Jodenvervolgving te verbreden. Dit wijst erop dat deze gedenkdag niet alleen als uitdrukking van het synchroniseren of Europeaniseren van verschillende *nationale* herinneringsculturen moet worden gezien. Ze is eveneens uitdrukking van de eenwording (of het streven daartoe) van verschillende ideologische contexten waarbinnen het verleden betekenis krijgt. Binnen het communistische discours over de kampen was in al die jaren immers een zorgvuldige afstand gecreëerd tussen het passieve slachtofferschap van Joden en andere vervolgdengroepen en de actieve opofferingsstrijd van politieke gevangenen. Concentratiekamp Ravensbrück was in de ogen van de georganiseerde overlevenden – en tot halverwege de jaren tachtig ook van het herinneringscentrum – iets heel anders dan vernietigingskamp Auschwitz.

Hoewel Ravensbrück inderdaad geen vernietigingskamp was, en hoewel de Joodse gevangenen in Ravensbrück meestal niet vanwege hun raciale herkomst, maar vanwege hun politieke overtuiging of verzetsdaden naar het kamp waren gedeporteerd, is dit strikte onderscheid uiteindelijk echter niet houdbaar.⁹⁴ De geschiedenissen van de Jodenvervolgving en de vervolgving van andere groepen liepen in het uitgestrekte, chaotische en zich almaar uitbreidende kampstelsel immers door elkaar. Het is dan ook vooral een politiek onderscheid, dat in alle onderzoekslanden vooral door politieke gevangenen (niet alleen de communisten onder hen) werd gemaakt. Op die manier konden zij op basis van hun verzet en/of vaderlandslievendheid de herinnering aan de kampen claimen, inclusief de daarbij behorende rechten. Joodse overlevenden uit de Europese concentratiekamp-herinnering geweerd en aldus tot tweederangs slachtoffers gemaakt.

De status van de Holocaustherinnering als universeel herkenningspunt van oorlogsherinneringen had dit kader waarbinnen de overlevenden betekenis gaven aan hun ervaringen echter naar de achtergrond verdrongen. De Holocaust fungeerde als universeel herkenningspunt van oorlogsherinneringen, en de herinnering aan Ravensbrück moest daarin worden ingepast wilde het als herinnering aan een concentratiekamp worden herkend en erkend. Ook andere herinneringsconsumenten maakten in toenemende mate een verbinding tussen Ravensbrück en de Holocaust. Zo werden officiële bezoeken aan Ravensbrück regelmatig gecombineerd met een bezoek aan het Holocaust-monument of het Joods Museum in Berlijn.⁹⁵

social organization of national memory' in J. Olick, *States of memory* (Durham 2003) 315-337, 317.

94 Zie over de Joodse gevangenen in Ravensbrück: L. Apel, *Jüdische Frauen im Konzentrationslager Ravensbrück 1939-145* (Berlijn 2003) en Strelbel, *Das KZ-Ravensbrück*, 126-132 en 295-297.

95 Bijvoorbeeld als onderdeel van de herdenking in 2010, zie 65. Jahrestag der Befreiung der Häftlinge des Frauen-Konzentrationslagers Ravensbrück. Programm Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück/ Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten 16-19.4. 2010, privébezoek. Volgens Rochelle Saidel werd

Toch kan het relevant zijn om vanuit historisch oogpunt een onderscheid tussen concentratiekampen als Ravensbrück en vernietigingskampen als Auschwitz te blijven maken, een onderscheid dat recht doet aan de historische ontwikkeling van het nazistische vervolgingssysteem. De symbolische compressie die als gevolg van de Europeanisering plaats lijkt te vinden, waarbij de geschiedenis van de concentratiekampen en de vernietigingskampen op dezelfde plaats en binnen dezelfde context werden gememoreerd, kan het zicht op de historische werkelijkheid vertroebelen.⁹⁶ Een zelfde kanttekening is te maken bij de recente ontwikkeling om de slachtoffers van alle totalitaire regimes te memoreren met een Europese gedenktag en een gemeenschappelijke herinneringsplaats, zoals het Europees parlement in april 2009 heeft besloten.⁹⁷

In bovenstaand voorbeeld fungeerde Europa als context voor de herinnering aan Ravensbrück. Daarnaast heeft Europa zich ook als consument gemanifesteerd van herinneringen aan het kamp, waarbij het zich vooral op het IRC richtte. In 2003 formuleerde het Europees Parlement de wens om een samenwerkingsverband op te richten van internationale kampcomités, waarvoor het een bedrag van acht miljoen euro beschikbaar stelde. Het IRC kon echter niet aan deze wens tegemoet komen.⁹⁸ Wel bracht het comité in 2005 met Europese subsidie voor het eerst een brochure over de eigen geschiedenis uit.⁹⁹ Omdat er daarna geen andere concrete projectvoorstellen konden worden gedaan stokte de subsidiestroom en werd het IRC een ‘noodlijdend gebeuren’, aldus penningmeester Greet Roodveldt.¹⁰⁰ Het IRC was teveel naar binnen gericht om aan de Europese vraag naar kampherinneringen te kunnen en willen voldoen.

Het tweede aspect van Europeanisering – dat de herinneringsculturen in de diverse landen steeds meer op elkaar zijn gaan lijken – is eveneens zicht-

de verbinding tussen Ravensbrück en de Holocaust in Duitsland meer gemaakt dan elders, zie idem, ‘The Jewish victims of Ravensbrück camp’ in D. Herzog ed., *Lessons and legacies VII: The Holocaust in international perspective* (Evanston 2006) 201-215, 201.

96 Zerubavel, *Time maps*.

97 Deze dag zou op 23 augustus moeten plaatsvinden, de datum van de ondertekening van het Sovjet-Duitse nietaanvalsverdrag in 1939, het zogenaamde Molotov-Ribbentrop-pakt. Over de locatie is nog geen duidelijkheid. Zie persbericht Europees Parlement ‘23 augustus uitroepen tot voor slachtoffers totalitaire en autoritaire regimes’ onder <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=IM-PRESS&reference=20090401IPR53245&format=XML&language=NL> (25.7.2010). Zie ook het protestschrijven van het IRC tegen dit besluit onder <http://www.ravensbrueck.at/pdf/protestschreiben%20irk%202010.pdf> (25.7.2010). Het IRC vindt deze symbolische compressie een vorm van ‘geschiedvervalsing’. ‘De jarenlange verliesrijke strijd van het Sovjetleger en de andere geallieerden tegen de nazidictatuur wordt [op deze manier] genegeerd’. Het beschouwt deze ‘gelijkschakeling van alle totalitaire regimes’ als ‘banalisering en relativisering van het nationaalsocialisme’ en als ‘tegen-gedenktag van 27 januari, de gedenktag voor de slachtoffers van de Holocaust’. Ironisch genoeg dienen de slachtoffers van de Jodenvervolgung in deze argumentatie dus om de herinnering aan de strijd van het Sovjetleger levend te houden.

98 Beknopt verslag vergadering IRC in Ljubljana, 8-12.4.2006, beschikbaar gesteld door CVR.

99 Internationales Ravensbrück Komitee ed., *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück 1945-2005. 60 Jahre Befreiung* (Fürstenberg/Havel 2005).

100 Notulen vergadering IRC in Ljubljana, 8-12.4.2006, beschikbaar gesteld door CVR.

baar in het geval van Ravensbrück, hoewel dit zich al veel eerder voltrok. Zoals uit deze studie duidelijk werd, was er sinds 1945 een transnationaal discours waarbinnen georganiseerde overlevenden van Ravensbrück en andere kampen uitdrukking en betekenis gaven aan de kampherinneringen. Overkoepeld door deze Europese concentratiekamp-herinnering kwamen de mensen, de media, de contexten en de inhoud van de collectieve herinneringen aan Ravensbrück in heel Europa nagenoeg overeen. De opmars van de Holocaustherinnering vanaf de jaren zestig beïnvloedde de consumptie van Ravensbrück-herinneringen en de perceptie van de overlevenden. Deze tendens zette na 1989 door, zoals ik in de volgende paragraaf over de pedagogisering van de oorlogsherinnering duidelijk zal maken.

In deze paragraaf lag de focus op Duitsland, waar vanaf 1990 een nieuwe invulling moest worden gegeven aan de nationale identiteit. Zoals bleek uit de analyse van de herdenkingen in Ravensbrück werd deze nationale identiteit in de loop van de jaren negentig steeds meer gebaseerd op een bepaalde omgang met het eigen oorlogsverleden, én op een specifieke omgang met kampoverlevenden. Er kwam meer ruimte voor en erkenning van overlevenden en hun perspectieven. Naast hen stonden andere groepen op als vertolkers van herinneringen aan Ravensbrück. De productie en toe-eigening van Ravensbrück-herinneringen bleef zich echter grotendeels voltrekken binnen een nationale context. Bovendien groeide de natiestaat zelf ook uit tot belangrijke consument annex producent van herinneringen aan Ravensbrück, zowel op nationaal als op Europees niveau. De conclusie is dat als gevolg van de Holocaustherinnering een tendens van democratisering en van Europeanisering in de herinneringsculturen van Ravensbrück is waar te nemen, maar dat deze ontwikkelingen de nationale context waarin Ravensbrück betekenis kreeg niet ondermijnden.

5.3 Pedagogisering

Georganiseerde overlevenden gaven sinds 1945 mede binnen een pedagogische context betekenis aan hun kampervaringen en een zin aan hun eigen overleven, zoals enkele voorbeelden uit voorgaande hoofdstukken al illustreerden. Ravensbrückster Annette Chalut sprak zelfs van een 'plicht [van] ooggetuigen om op te voeden en te vormen'.¹⁰¹ Onder invloed van de Holocaustherinnering gaven ook herinneringsconsumenten vanaf de jaren zestig, en versterkt na 1989 steeds prominenter binnen een pedagogische context betekenis aan kampherinneringen. De geschiedenis van de kampen werd in toenemende mate verbonden met universele, ethische lessen die op de waarden van democratische samenlevingen betrekking hadden en die vooral aan

¹⁰¹ Ravensbrückblätter 122 (maart 2005) 2.

jonge burgers dienden te worden geleerd. Juist verhalen over een traumatisch verleden lijken daarvoor geschikt, zo betoogt Iwona Irwin-Zarecka, vanwege hun helderheid van moraal. De historische realiteit achter deze verhalen draagt nog eens extra bij aan hun kracht.¹⁰² Het besef van het aanstaande overlijden van kampoverlevenden bracht de pedagogische inkadering van oorlogsherinneringen in een stroomversnelling en luidde een nieuwe fase in de herinneringscultuur in.¹⁰³

In de theorievorming over herinnering bleef het pedagogische karakter van herinneringsculturen tot dusver onderbelicht. Het zijn vooral experts op het gebied van geschiedenisonderwijs die hebben gewezen op de pedagogische functie van collectieve herinneringen, of die hebben geschreven over geschiedenisonderwijs in relatie tot (nationale) identiteit en collectieve herinnering.¹⁰⁴ Een voorzichtige uitzondering vormt Nora, die in de conceptualisering van zijn *lieux de mémoire* enige ruimte inlast voor de pedagogische functie van herinneringsplaatsen.¹⁰⁵ Ook Jan Assmanns definitie van het begrip herinneringscultuur biedt een mogelijkheid om herinnering met haar pedagogische aspect te verbinden.

Herinneringscultuur 'behoort' volgens Assmann 'tot de vorming van een zins- en tijdshorizon,' omdat het daarbij gaat om de vraag: 'Wat mogen we niet vergeten?'¹⁰⁶ Deze nadruk op het ethische aspect van collectieve herinneringsprocessen is relevant en impliceert een bepaalde manier van doorgeven van het verleden aan generaties van nu en in de toekomst. Binnen herinneringsculturen bestaat volgens Assmann een fundamenteel gevoel van een breuk met het verleden en een behoefte om deze te overbruggen.¹⁰⁷ Via de overdracht van herinneringen aan een volgende generatie kan de afstand tussen verleden en heden worden verkleind en kan aan de gevoelde noodzaak tot herinneren een concrete uiting en invulling worden gegeven.

In deze paragraaf wordt de betekenis van de pedagogische context voor de herinneringsculturen van Ravensbrück geanalyseerd. De focus ligt daarbij op de consumptie annex productie van kampherinneringen door niet-overlevenden. Achtereenvolgens bespreek ik initiatieven die buiten Ravensbrück plaatsvonden en initiatieven waarbij het voormalige kamp als erfgoedlocatie

102 Irwin-Zarecka, *Frames of remembrance*, 87 en 88.

103 Schmid, 'Immer wieder "Nie wieder!"', 30.

104 Zie bijvoorbeeld R. Simon, 'The pedagogical insistence of public memory', met name 190-199; S. Wineburg et al, 'Common belief and the cultural curriculum: An intergenerational study of historical consciousness', *American Educational Research Journal* 44 (Spring 2007) 1-37, 26; M. Grever en K. Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007) 35-60; K. Barton and L. Levstik, *Teaching history for the common good* (New Jersey 2004) 75-80.

105 *Lieux de mémoire* zijn volgens Nora plaatsen van herinnering in drie opzichten: materieel, symbolisch en functioneel. Het functionele aspect varieert van "those dedicated to preserving an incommunicable experience that would disappear along with those who shared it – such as the veterans associations – to those whose purpose is pedagogical", aldus Nora. Zie idem, 'Between Memory and History', 23.

106 Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis*, 30-34.

107 Ibidem.

een belangrijke rol speelde in de overdracht van herinneringen. Al deze pedagogisch gemotiveerde uitingen van herinneringen maken de voortdurende wisselwerking inzichtelijk tussen het communicatieve geheugen van overlevenden en het culturele geheugen dat door overlevenden en anderen van maatschappelijke relevantie werd voorzien.

Onderwijs en overheid als herinneringsconsumenten

In Nederland kwamen in 1990 en 1991 circa tweeduizend docenten en tachtigduizend leerlingen van alle middelbare scholen in Nederland in aanraking met de geschiedenis van Ravensbrück en verzetsvrouwen.¹⁰⁸ Dat gebeurde in het kader van het Centraal Schriftelijk Eindexamen Geschiedenis, dat één van de twee thema's had gewijd aan het onderwerp 'Continuïteit en verandering: de positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten, 1929-1969'.¹⁰⁹ Tijdens en voorafgaand aan de examens werden allerlei initiatieven georganiseerd, zoals tentoonstellingen, congressen, docentencursussen en publicaties over belangrijke vrouwen. In een documentaire op *Schooltelevisie* kwam Ravensbrückster Tineke Wibaut-Guillonard uitgebreid aan het woord over het verzet, het kamp en haar leven daarna.¹¹⁰

Een dergelijke grootschalige receptie van de herinnering aan Ravensbrück binnen het onderwijs heeft voor zover kon worden achterhaald nergens anders plaatsgevonden. Het grote publiek dat via deze weg kan worden bereikt, duidt echter op het belang van het onderwijs als consument annex producent van collectieve herinneringen. Daarbij gaat het niet alleen om de overdracht van bepaalde historische kennis over gebeurtenissen of personen, maar ook om de lading die deze kennis meekrijgt en om bepaalde waarden die daaraan worden verbonden.¹¹¹ In dit geval werd Ravensbrück behandeld binnen een vrouwenhistorisch perspectief en werd de rol van vrouwen in het verzet uitgelicht. Op die punten kwam de inhoud van het onderwerp Ravensbrück overeen met de collectieve herinnering zoals die door de georganiseerde overlevenden was geproduceerd.

In België vond op geheel andere wijze een pedagogische inkadering van de herinnering aan Ravensbrück plaats. Onder invloed van de Holocaustherinnering en tegen de achtergrond van de verdeeldheid tussen extreemrechts en andere politieke partijen in deze periode, vond er een succesvolle uitwisseling plaats tussen de Ravensbrücksters als herinneringsproducenten en de (nationale) overheid als consumenten van de herinnering aan het kamp.

108 S. Dumont et al eds., *In haar verleden ingewijd: de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland* (Zutphen 1991) 96-124, 97.

109 Zie M. Grever, "Pivoting the center": Women's history as a compulsory examination subject in all Dutch secondary schools in 1990 and 1991', *Gender and History* 3 (Spring 1991), 63-80.

110 Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum, documentnummer 106733, C. Wijers en M. Borkus/NOT Schooltelevisie, 'De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten 1929-1969, deel 2: Oorlog en fascisme'.

111 Barton and Levstik, *Teaching history for the common good*, 75-80.

Deze uitwisseling resulteerde in een Ravensbrück-monument dat in 2000 werd opgericht in een stadspark in Brussel (zie afb. 25).¹¹² Het is een bronzen beeld van een vrouw met een kind, een traditionele weergave dus van de Ravensbrücksters als moeders. Op een gedenkplaat bij het monument wordt het in twee talen geduid als 'symbool voor de weigering van elke onderdrukking (...) de pijn, smartelijke herinnering aan een blijvend verlies (...), maar ook de strijd voor de bescherming van de jeugd, onze toekomst, onze hoop.'¹¹³

Het idee voor een monument was afkomstig van de voorzitter van het Ravensbrückcomité, Annette Eekman. Zij slaagde er echter niet in om dit idee te verwezenlijken. Na haar dood in 1997 zetten twee Ravensbrücksters, Adrienne Gommers en barones Lily de Gerlache de Gomery, haar ideeën voor een monument binnen een apart comité voort.¹¹⁴ De vrouwen zamelden geld in bij oud-gevangenen en hun verwanten en bij landelijke, regionale en lokale overheden uit het hele land.¹¹⁵ Op die manier wilden ze er een waar nationaal gedenkteken van maken en om dezelfde reden kwam het monument in de hoofdstad te staan.¹¹⁶

Het nationale karakter van het monument kwam bovendien tot uitdrukking tijdens de onthulling op 12 oktober 2000, die werd verricht door koningin Paola.¹¹⁷ Albert Flahaut, nationaal minister van defensie en oorlogsslachtoffers en Herman de Croo, voorzitter van het Huis van Afgevaardigden hielden een toespraak. De Croo memoreerde de integratie van de Belgische vrouwen in de naoorlogse maatschappij via de invoering van het stemrecht voor vrouwen in 1948.¹¹⁸ Uit zijn toespraak bleek het belang van het pedagogische kader waarbinnen de oorlogsherinnering betekenis kreeg: 'Weldra, als

112 Het Geogres-Henri park in de deelgemeente st.Lambrechts-Woluwe.

113 In het tijdschrift van de nationale vereniging van politieke gevangenen NCPGR wordt naar het monument verwezen als 'monument ter ere van de vrouwelijke politieke gevangenen en hun kinderen'. De verbinding met Ravensbrück wordt hier dus niet geëxpliciteerd, terwijl het moederschap van de vrouwen in kwestie extra benadrukt wordt. Ook in de toespraken werd een traditionele koppeling gemaakt tussen Ravensbrück en verzetsvrouwen, zie 'Le 18 octobre dernier S.M. la reine Paola a inauguré le memorial dédié aux prisonnières politiques Belges et a leurs enfants dédés dans les camps nazis', *L'Effort* 1 (januari-maart 2001) 3.

114 Comité monument Ravensbrück, *Een herinneringsplicht*, 3; brief voorzitter Simone Degueldre dd. 6.10.2009. Het materiaal betreffende de oprichting van het monument bleef in bezit van Adrienne Gommers, die in 2007 overleed. Het huidige bestuur weet niet wat er met dit materiaal is gebeurd. Secretaris Simone Roose overleed eveneens kort daarna, maar was volgens Degueldre niet in bezit van enig belangrijk materiaal.

115 Gommers (1920-2007) was na de oorlog hoogleraar aan de medische faculteit van de Katholieke Universiteit Leuven. Barones de Gerlache de Gomery kwam uit een welgestelde verzetsfamilie en had zich na de oorlog ingezet voor allerlei liefdadigheidsinitiatieven met betrekking tot oorlogsslachtoffers, zie L. De Meyer-Doyen, 'Brève biographie d'Adrienne Gommers,' december 2008 via <http://www.md.ucl.ac.be/histoire/gommers/Biographie%20A%20Gommers%20L%20Doyen.pdf> (2.11.2009) en L. de Gerlache de Gomery, *De valse stilte* (Huise-Zingem 1996).

116 Felix archief, 256 313, Oprichting en officiële inhuldiging van het monument van de vriendenkring der gewezen politieke gevangenen en rechthebbenden van het kamp Ravensbrück. Brief Lily de Gerlache de Gomery aan college Burgemeester en Schepenen 25.8.2000. In totaal droegen 45 gemeenten bij aan het monument, zie Felix Archief 256 313, Comité monument Ravensbrück, *Een herinneringsplicht*, 7.

117 Felix Archief 256 313, Comité monument Ravensbrück, *Een herinneringsplicht*, 7.

118 Ibidem.

de laatste directe getuigen er niet meer zijn, is het monument een schakel van herinnering, een eerbetoon aan de overledenen, een les uit het verleden en een boodschap van hoop voor de toekomst,' aldus De Croo.¹¹⁹

Net als met de gedenkplaat voor de mannen in Nederland werd met het Brusselse monument het communicatieve geheugen van de overlevenden in een cultureel geheugen vastgelegd. De behoefte daaraan kan worden gezien als gevolg van de Holocaust-herinnering die na 1990 ook in België ingang vond. De herinnering aan de kampen kreeg sindsdien in toenemende mate betekenis binnen zowel een nationale als een pedagogische context. Zo werden sinds de onthulling van het monument jaarlijks herdenkingen gehouden, waarbij een nabijgelegen school nauw werd betrokken. Na afloop van de herdenkingen konden scholieren en overlevenden elkaar ontmoeten.¹²⁰ Anders dan de herdenkingen bij het Ravensbrück-monument in Antwerpen uit 1952 vonden de herdenkingen bij dit nieuwe monument plaats op een nationale gedenkdag: 8 mei. Deze dag van de Duitse capitulatie wordt in België gevierd als de symbolische dag van herinnering en strijd tegen extremisme en discriminatie. Er vond met andere woorden een nationalisering plaats van de herinnering aan Ravensbrück, die een pedagogische invulling kreeg.

De authentieke locatie als medium van kampherinneringen

Veruit de meeste pedagogische projecten met Ravensbrück als onderwerp werden vanuit het herinneringscentrum bij het voormalige kamp georganiseerd. Volgens Roel Hijink zijn voormalige concentratiekampen 'transformatieve ruimtes', gericht op de verandering van de bezoeker ten gunste van een hoger doel: permanente educatie in burgerschap en democratie [of antifascisme].¹²¹ Dat waren ze al sinds hun oorsprong als erfoedlocatie, maar na 1990 is het pedagogische element van dergelijke plaatsen steeds belangrijker geworden.¹²² Aan de hand van de kampgeschiedenis werden er actuele lessen overgedragen over tolerantie en waakzaamheid. De nadruk bij de inrichting van dit soort plekken kwam steeds meer te liggen op 'het voorbereiden van een jongere generatie op een toekomst in een multiculturele samenleving,' aldus David Clarke.¹²³

Net als andere voormalige kampen werd herinneringscentrum Ravensbrück in 1996 uitgebreid met een eigen pedagogische dienst.¹²⁴ Jaarlijks wer-

119 Ibidem.

120 Zie *Wolu info* 4 (april 2009).

121 R. Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering. De monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland* (Amsterdam 2010).

122 K. Jarausch, 'Zeitgeschichte und Erinnerung' in idem e.a. eds., *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt* (Frankfurt a.M. 2002) 9-38, 17.

123 D. Clarke, 'Sites of memory or aids to multiculturalism? Conflicting uses of Jewish heritage sites', *Sociological Research Online* 12 (2007) 1-14, 1. <http://www.socresonline.org.uk/12/2/clark.html> (16.1.2010).

124 Deze ontwikkeling van voormalige kampen als educatieve instellingen is ook elders te zien, zie: T. Jorissen, 'Breendonk. De wording van een memoriaal voor de mensenrechten' in J. Tollebeek et al

den er circa 250 projecten, rondleidingen of lessen verzorgd. Sinds 2005 hebben circa zeventienduizend jongeren het herinneringscentrum bezocht, meestal in schoolverband.¹²⁵ Een project dat veel aanzien en belangstelling heeft gegenereerd is het zogenaamde ‘generatieforum’, waarbij Duitse jongeren met een klein gezelschap van Ravensbrück-overlevenden uit verschillende landen onder leiding van een pedagogisch medewerker discussieerden over het verleden.¹²⁶ Lang niet bij alle projecten waren echter overlevenden betrokken. Via documentaires waarin overlevenden werden geïnterviewd en via schriftelijke getuigenissen werd echter geprobeerd om de jongeren een andere ‘toegang tot het verleden’ te laten krijgen, hen aan te spreken en hen zich in de overlevenden te laten verplaatsen.¹²⁷

Hoewel van verschillende kanten wordt gewezen op de grote werking van de authentieke verhalen van overlevenden, wordt ook de functie van het voor-malige kamp als medium om herinneringen over te dragen onderkend, zowel door het herinneringscentrum, door overlevenden en door andere herinneringsproducenten.¹²⁸ Al dan niet gezamenlijk waren zij verantwoordelijk voor uiteenlopende initiatieven waarbij kampherinneringen binnen een pedagogische context betekenis kregen. Zo organiseerde het Nederlandse Ravensbrückcomité sinds 1996 jaarlijks jongerenreizen naar Ravensbrück. Dit was het initiatief van overlevende Stien Spier en haar man, die na het bijwonen van het vijftigjarig bevrijdingsjubileum in Ravensbrück het idee hadden opgevat om jongeren mee te nemen naar het kamp en hen uit te leggen ‘waarvan Ravensbrück destijds nu eigenlijk was bevrijd’.¹²⁹ In hun woonplaats Heerhugowaard wisten ze een scholengemeenschap voor hun project te interesseren en steun te verwerven van de gemeente en enkele particuliere sponsors. Sinds 1999 werd een Berlijnse middelbare school bij het bezoek betrokken zodat Nederlandse en Duitse leerlingen na hun bezoek aan Ravensbrück ‘gezamenlijk konden optrekken en discussiëren’.¹³⁰

eds., *België. Een parcours van herinnering. Plaatsen va tweedracht, crisis en nostalgie* (Amsterdam 2008) 220-233; B. Perz, *Die KZ-Gedenkstätte Mauthausen. 1945-bis zur Gegenwart* (Innsbruck e.a. 2006) 235. Het Oostenrijkse Ministerie van Onderwijs en Kunst stelde in 1993 een adviescommissie in om Mauthausen ‘in het bijzonder met betrekking tot de educatieve processen en doelen’ opnieuw in te richten. Het rapport van die commissie is integraal afgedrukt in G. Bisschof and A. Pelinka eds., *Austrian historical memory and national identity* (New Jersey 1997) 183-202.

125 Aldus Matthias Heyl, hoofd van de pedagogische dienst in Ravensbrück in *Ravensbrückblätter* 127 (juni 2006).

126 Zie <http://www.ravensbrueck.de/mgr/neu/index.htm> (23.2.2010). Sinds 2005 worden deze meerdaagse fora enkele malen per jaar georganiseerd.

127 S. Hinder, ‘Mit jugendlichen in Ravensbrück’, *Ravensbrückblätter* 127 (juni 2006); M. Heyl, ‘Den Ort “zum Sprechen” bringen. Pädagogische Annäherungen an die Geschichte des Frauen-Konzentrationslagers Ravensbrück’, *Ravensbrückblätter* 127 (juni 2006).

128 Zie *Ravensbrückblätter* 127 (juni 2006), een themanummer over de pedagogische arbeid in Ravensbrück met bijdragen van het Duitse Ravensbrückcomité en pedagogisch medewerkers van herinneringscentrum Ravensbrück.

129 Gesprek Jo en Stien Spier, Bergen aan Zee, 15.5.2009; Notulen CVR vergadering 16.2.2009, ter beschikking gesteld door CVR.

130 Archief CVR, overzicht activiteiten 2000-2001.

Sinds 2006 reist het comité behalve met scholieren ook met leraren in opleiding naar het voormalige kamp. Anders dan reizen voor scholieren werden reizen voor die doelgroep wel door het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) gesubsidieerd. Deze PABO-reizen waren expliciet bedoeld om de studenten te leren 'hoe zij les kunnen geven over de Tweede Wereldoorlog aan de hand van sporen van de oorlog in hun eigen omgeving en van de persoonlijke verhalen van ooggetuigen die deze periode meemaakten.'¹³¹ Vanwege hun toekomstgerichtheid en effectiviteit droegen de PABO-reizen bij aan de publieke interesse voor het comité, wat weer in diverse nieuwe initiatieven resulteerde.¹³²

Interessant is dat de herinneringsproducties van overlevenden in het kader van de studentenreizen tot onderwerp van educatieve opdrachten werden gemaakt. Zo moesten de studenten nadenken over de vraag hoe zij de Nederlandse tentoonstellingscel zouden inrichten (zie §5.1).¹³³ Veel studenten vonden het in de cel te weinig over Ravensbrück en de vrouwen zelf gaan. Ook zou er teveel tekst in de ruimte zijn, beelden waren volgens hen veel aansprekender. In 2009 formuleerde het comité de wens om de cel aan te passen volgens aanwijzingen van de studenten. Ondanks het officiële standpunt dat er niets aan de cellen mocht worden veranderd zegde het herinneringscentrum zijn medewerking vooralsnog toe.¹³⁴ Dit lijkt een accentverschuiving in het beleid van het herinneringscentrum van *historisering* naar *pedagogisering* van de herinnering aan Ravensbrück. De afstand tussen verleden en heden werd niet vergroot, zoals eerder werd gepoogd, maar juist zoveel mogelijk overbrugd, als opmaat naar de periode waarin er geen overlevenden meer zijn om hun herinneringen over te dragen.

Ook vanuit België vinden sinds 2006 jaarlijks jongerenreizen plaats naar Ravensbrück en andere kampen. Deze worden georganiseerd door de overkoepelende organisatie van oud-gevangenen NCPGR. Namens Ravensbrück worden de reizen begeleid door overlevende en comitélid Lucienne Metzeler.¹³⁵ De aanleiding voor deze jaarlijkse reizen was het 25-jarig jubileum van het Waals parlement in 2005, bij die gelegenheid organiseerde het een reis naar Ravensbrück, Sachsenhausen en het Holocaustmonument in Berlijn 'ter herinnering aan al diegenen die in het hart van de twintigste eeuw heb-

131 'Grote belangstelling PABO-studenten voor voormalig concentratiekamp Ravensbrück' <http://ravensbruck.nl/webgen.aspx?p=119&o=311> (28.10.2009).

132 Bijvoorbeeld de DVD *Na de ondergang*, waarop overlevenden van verschillende kampen vertellen over hun ervaringen en het in 2009 geopperde idee voor een reizende tentoonstelling, vermoedelijk gesubsidieerd door het Ministerie van VWS. Interview Joke van Dijk-Bording, Heerhugowaard, 13.10.2009.

133 S. van Walsum, 'Gebrek aan kennis PABO-studenten van de Tweede Wereldoorlog ruim overtroffen door enorme inzet', *De Volkskrant*, 4.5.2006.

134 Interview Joke van Dijk-Bording, Heerhugowaard, 13.10.2009.

135 Gesprek met Lucienne Metzeler tijdens de vergadering van het Internationale Ravensbrück Comité op 18.5.2009 in Den Haag. Ze heeft in 2006 haar memoires gepubliceerd, zie: J. Palange en L. Metzeler, *Rescapée des camps nazis* (La Roche-en-Ardenne 2006).

ben gestreden en geleden opdat hun kinderen vandaag de dag in vrijheid en in een democratische regio kunnen leven'.¹³⁶ De parlementariërs lieten zich vergezellen door enkele overlevenden en door 71 scholieren, allen uit verschillende regio's. De jongeren moesten bij terugkomst in hun klas verslag doen van hun reis, zodat 'de les van het verleden op jongere generaties [zou worden] overgedragen.'¹³⁷ Hetzelfde doel diende een tentoonstelling, genaamd 'Rode driehoek', die in de maand augustus in het parlamentsgebouw was te zien. Tijdens de eigenlijke jubileumdag op 16 november 2005 brachten de jongeren in het parlement verslag uit van hun ervaringen.¹³⁸

De jongerenreizen vanuit Nederland en België laten een interessante verschuiving zien van overlevenden naar jongeren als overdragers van kampherinneringen. Jongeren werden niet alleen als publiek aangezocht om op die manier de continuïteit van de kampherinneringen te waarborgen, maar werden op hun beurt tot herinneringsproducenten gemaakt. Belangrijk daarbij was de functie van het voormalige kamp als herinneringsplaats die de verhalen van de overlevenden van een authentieke, zichtbare en 'ervaarbare' basis voorzag. Waar het communicatieve geheugen van de overlevenden eerder in duurzame monumenten, documentaires en schriftelijke getuigenissen was vastgelegd, werd de herinnering nu mede via het voormalige kamp als deel van het culturele geheugen aan een volgende generatie overgedragen.

De veranderende perceptie van overlevenden

In 2007 was het IRC te gast in Oostenrijk. De Ravensbrücksters werden toegesproken door parlamentsvoorzitter Barbara Prammer, volgens wie deze vrouwen de hoogste waarden van de samenleving' vertegenwoordigden. Aan het einde van haar toespraak bedankte Prammer de Ravensbrücksters dat 'zij de jonge mensen een inkijk geven in de werkelijkheid en de emotie van de kampen, die zich niet laten uitdrukken door de getallen en de feiten in de geschiedenisboeken.'¹³⁹ De receptie van het Ravensbrück-monument in Brussel en de diverse jongerenreizen naar het kamp lieten eveneens zien hoezeer overlevenden werden beschouwd als dragers of overdragers van belangrijke historische lessen voor het heden. Deze specifieke perceptie van overlevenden heeft het aanhoren, vastleggen, uitwisselen en overdragen van kampherinneringen verregaand gestimuleerd. Het besef van het spoedig overlijden van de overlevendengeneratie verleende hieraan extra urgentie.

Historici plaatsen kanttekeningen bij deze op pedagogisch nut gerichte be-

136 '25ème anniversaire du Parlement wallon: Sous le signe des libertés...' Persbericht Waals parlement 21.6.2005, beschikbaar onder <http://parlement.wallonie.be/UserFiles/File/2005-06-21.S.I.-CDP.pdf> (22.3.2010).

137 Aldus een bericht naar aanleiding van de reis op <http://parlement.wallonie.be/content/default.php?show=13&p=n-a&t=news> (22.3.2010).

138 'Besuch des Wallonischen Parlaments in Berlin, Sachsenhausen und Ravensbrück', *La lettre de Berlin* 8 (2005) 5.

139 Ibidem.

nadering van kampoverlevenden. Volgens Peter Novick gaat een dergelijke institutionalisering van de Holocaustherinnering in tegen hun belangen. Hij ziet een 'ongemakkelijke parallel' tussen de jaren veertig en vijftig en de jaren negentig, want noch de verdringing noch de massale opslag van de herinneringen van overlevenden oriënteert zich volgens hem op hun behoeften.¹⁴⁰ Tony Kushner spreekt zelfs van een 'nieuwe vorm van misbruik' van overlevenden door hen te 'dwingen' om getuigenis af te leggen en hun leven voor en na de Holocaust te negeren. We verwachten te veel van hen, en anderzijds negeren we de complexiteit van hun bijdragen.¹⁴¹ De stem van de slachtoffers verliest op die manier haar politieke en morele kracht en haar functie als historisch bewijsmateriaal, stelt ook Amos Goldberg.¹⁴²

Deze perceptie van overlevenden en de preoccupatie met het vastleggen van hun getuigenissen kan als uitdrukking worden gezien van het hedendaagse historisch besef, of zoals Nora beschrijft, de moderne herinnering:

'What we call memory is in fact the gigantic and breathtaking storehouse of a material stock of what it would be impossible for us to remember (...), delegating to the archive the responsibility of remembering. (...) Fear of a rapid and final disappearance combines with anxiety about the meaning of the present and uncertainty about the future to give even the most humble testimony, the most modest vestige, the potential dignity of the memorable.'¹⁴³

Ingrijpende veranderingen hebben geleid tot een gevoel van 'versnelling van de geschiedenis' en aldus tot een breuk met het verleden en onzekerheid over de toekomst.¹⁴⁴ De 'versnelling van de geschiedenis' die aan de preoccupatie met herinnering ten grondslag ligt, heeft op haar beurt geleid tot een versnelling van de herinnering, signaleert Hartog:

'The past attracts more than history; the presence of the past, the evocation and the emotions win out over keeping a distance and mediation; finally, this heritage is itself influenced by acceleration: it should be done quickly before it is too late, before the night falls and today has completely disappeared.'¹⁴⁵

Deze versnelling van de herinnering, of de zichzelf bevestigende en versterkende nadruk op herinneren, is ook rond Ravensbrück waar te nemen. Anticiperend op de tijd waarin er geen overlevenden meer zijn, worden niet langer zij, maar pedagogisch medewerkers en historici als (meest) belangrijke

140 P. Novick, *Nach dem Holocaust. Der Umgang mit dem Massenmord* (München 2003) 114.

141 T. Kushner, 'Oral history at the extremes of human experience: Holocaust testimony in a museum setting', *Oral History* 29 (2001) 83-94; D. Bloxham and T. Kushner, *The Holocaust. Critical historical approaches* (Manchester 2005).

142 A. Goldberg, 'The victim's voice and melodramatic aesthetics in history', *History and theory* 48 (oktober 2009) 220-237.

143 Nora, 'Between memory and history: Les Lieux de Mémoire', *Representations* 26 (1989) 7-24, 13.

144 Ibidem, 7.

145 Hartog, 'Time and Heritage', 16.

overdragers van kamplessen beschouwd. In 2005 werden overlevenden nog bedankt dat zij naar Ravensbrück waren gekomen om ‘nog eenmaal hun herinneringen aan de volgende generatie door te geven’.¹⁴⁶ Vijf jaar later dankte Bondsminister Anette Shavan de pedagogisch medewerkers van Ravensbrück dat zij het verleden tegenwoordig maakten voor volgende generaties.¹⁴⁷ Niet langer de overlevenden, maar de professionals die herinneringen overdragen zijn nu de schakels tussen verleden en heden geworden. De overlevenden leken hun pedagogische functie al te hebben vervuld. Dit bevestigt de observatie van Konrad Jarausch dat erfgoedlocaties en het onderwijs de nieuwe pijlers zijn geworden van wat hij de ‘herinneringsindustrie’ noemt, in plaats van overlevenden.¹⁴⁸ De toekomst waarin er daadwerkelijk geen overlevenden meer zijn om kampherinneringen over te dragen lijkt het heden hier te hebben ingehaald.

Het Waalse parlamentsbezoek aan Ravensbrück en de Nederlandse PABO-reizen laten zien dat het kampbezoek op zichzelf als een authentieke ervaring werd beschouwd die kon worden overgedragen. Daarbij ging het net als voorheen om historische kennis en daaraan gekoppelde waarden, maar via het zichtbaar maken en opwekken van emoties werd het verleden direct erfahrbaar in het hier en nu. Het is dit streven naar de aanwezigheid van het verleden in het *heden* waarop Hartog doelde met zijn presentistische historisch besef. Via de authentieke historische locatie of via het contact met overlevenden werd het voorbije verleden in al deze voorbeelden naar het heden gehaald, met het oog op de onzekere toekomst.

5.4 Een nieuwe generatie herinneringsproducenten in de comités

Eén van de zaken die alle Ravensbrückcomités met elkaar gemeen hadden, was de beslissing over hun toekomst. Zouden de herinneringswerkzaamheden stoppen met het overlijden van de laatste Ravensbrückster? Moesten de werkzaamheden al eerder worden opgeheven? Of zouden ook anderen, jongeren, de herinnering aan Ravensbrück levend kunnen houden en zouden de comités daardoor kunnen voortbestaan? Veel, maar niet alle comités kozen voor het laatste. Deze laatste paragraaf gaat over de manier waarop de beslissingen over deze kwestie tot stand kwamen en over de consequenties van de participatie van niet-overlevenden in comités voor de vorm en de inhoud van de collectieve herinneringen aan Ravensbrück. De interactie tussen de verschillende generaties herinneringsproducenten biedt inzicht in de wijze

¹⁴⁶ StBG MGR, Persmap 60. Jahrestag, zonder signatuur (sept. 2009), StBG ed., *60. Jahrestag der Befreiung der Häftlinge aus den KZ Sachsenhausen und Ravensbrück sowie aus dem Zuchthaus Brandenburg*, 9.

¹⁴⁷ Toespraak Annette Shavan 18.4.2010, bandopname (privébezit).

¹⁴⁸ Jarausch, ‘Zeitgeschichte und Erinnerung’, 17.

waarop de comités dachten over zichzelf en over hun rol in de samenleving – nu en in de toekomst.

Het Nederlandse comité zag zich al halverwege de jaren tachtig geconfronteerd met een groeiende vraag naar kampherinneringen, maar wegens de ver gevorderde leeftijd van de overlevenden werd het steeds lastiger om daaraan te voldoen:

‘Met het klimmen der jaren wordt de taak die wij in ons comité op ons hebben genomen veeleisender. Deze blijkt zich uit te breiden, mede door de toegenomen activiteiten van verenigingen en comités met dezelfde doeleinden. Weliswaar verheugen wij ons over deze toegenomen activiteiten, maar wij zien de beperkingen van onze mogelijkheden ook duidelijk.’¹⁴⁹

Dat het comité door moest gaan stond voor het bestuur echter buiten kijf. Daarom werd een zoektocht gestart naar jongere vrouwen die de werkzaamheden konden overnemen, bij voorkeur familieleden van oud-gevangenen. Aangenomen werd dat kinderen van oud-gevangenen de doelstellingen van het comité automatisch zouden onderschrijven. Ook de vanzelfsprekendheid waarmee naar vrouwen werd gezocht is opmerkelijk. Het ging niet zozeer om vernieuwing, maar vooral om voortzetting van het comité.

De vrouwen uit de DDR stonden voor hetzelfde probleem, temeer omdat de werkzaamheden ‘steeds [op] dezelfde twee, drie in Berlijn, dezelfde drie, vier in Dresden’ neerkwamen, aldus voorzitter Lisl Jäger in januari 1989. Kennelijk hoefde de herinnering aan Ravensbrück volgens haar niet uitsluitend door vrouwen levend te worden gehouden; ze stelde voor om met het Sachsenhausencomité samen te werken.¹⁵⁰ Haar voorstel werd echter door de politieke realiteit ingehaald. Na 1990 sprak het tamelijk vanzelf dat de versterking uit het westen zou komen. Zoals besproken in §5.1 ging het Oost-Duitse comité in mei 1991 samen met de Ravensbrücksters uit West-Duitsland, die via haar rondreizende tentoonstelling vanaf begin jaren tachtig al enkele jonge vrouwen aan zich hadden weten te binden. Twee jaar later werd deze samenwerking tussen de generaties geformaliseerd, waarna het comité zich als vereniging registreerde en de naam *Lagergemeinschaft Ravensbrück und Freundeskreis* aannam. Er werd een nieuw statuut opgesteld en er kwam een nieuw bestuur waarin ook de jongere generatie vertegenwoordigd was: Rosel Vadehra-Jonas (1940) uit Essen als secretaris en Bärbel Schindler-Saefkow (1943) uit voormalig Oost-Berlijn als vice-voorzitter, naast voorzitter Gertrud Müller. Beide vrouwen wilden zich voor ‘de erfenis van Ravensbrück’ inzetten.¹⁵¹ Hun moeders waren na hun gevangenschap in Ravensbrück actief

149 Archief CVR, overzicht activiteiten april 1983-mei 1984.

150 StBG MGR RA 1/3-5 K, tevens P-NMG/54 LAG 1983-1989, 223. Aus dem Diskussionsbeitrag der Genossin Lisl Jäger, Lagerarbeitsgemeinschaft Ravensbrück, auf der tagung der Zentraleitung am 19.1.1989.

151 Gesprek Schindler-Saefkow, Ravensbrück, 11.9.2009; Interview Vadehra-Jonas, Essen, 16.12.2008.

geweest in het Ravensbrückcomité.¹⁵² De herinnering aan Ravensbrück ging hier dus letterlijk over van moeder op dochter.

Van de nieuwe vereniging kon iedereen lid worden die de doelstellingen onderschreef, maar in de praktijk werden ook hier in eerste instantie kinderen en kleinkinderen van nog levende en gestorven Ravensbrücksters aangeschreven om door deelname in de Vriendenkring Ravensbrück 'de nalatenschap van de vermoorde en na 1945 gestorven vriendinnen' te vervullen.¹⁵³ Ook in Duitsland ging het in eerste instantie om een voortzetting, niet om vernieuwing van het comité en van zijn werkzaamheden, waarvan politieke voorlichting aan jongeren op scholen één van de belangrijkste was. Deze maatschappelijke taak konden ook niet-overlevenden vervullen.

In Oostenrijk vonden de Ravensbrücksters aansluiting bij een groep feministische vrouwen. Tijdens een boekpresentatie in 1995 over Oostenrijkse verzetsvrouwen deden Friedl Sinclair en Hilde Zimmermann een oproep aan jonge vrouwen om samen 'de ruk naar rechts' tegen te gaan door de herinnering aan de kamptijd levend te houden. Er zaten enkele vrouwen in de zaal van een feministische actiegroep voor tolerantie ten aanzien van minderheden. Zij raakten 'gefascineerd door de levenskracht en de ongebroken wil die deze vrouwen op het podium uitstraalden', aldus één van hen.¹⁵⁴ Kort daarna werden gezamenlijk enkele bijeenkomsten met oudere Ravensbrücksters en jongere feministische vrouwen georganiseerd.¹⁵⁵ In mei 1996 reisde een aantal van deze jongere vrouwen mee naar Ravensbrück om de jaarlijkse herdenking bij te wonen en tijdens de kerstviering die het comité dat jaar organiseerde, werden in totaal vijftien jonge 'medestrijdsters' als lid opgenomen. Tijdens de IRC-vergadering in Oostenrijk dat jaar werden de jonge leden aan de buitenlandse Ravensbrücksters voorgesteld.¹⁵⁶

Uit interviews met de jonge comitéleden blijkt dat hun feministische overtuiging de reden was voor hun specifieke belangstelling voor Ravensbrück. Helga Amesberger, socioloog bij het *Institut für Konfliktforschung* in Wenen, verwoordde het als volgt:

'Als het alleen om mijn engagement tegen rechts-extremisme zou zijn gegaan, dan had ik natuurlijk ook onderzoek kunnen doen naar Buchenwald of een ander kamp, en had ik ook in een ander kampcomité actief kunnen worden.

Juist omdat in het kader van de talrijke herdenkingsmanifestaties (...)

nauwelijks sprake was van vrouwen als slachtoffer van de naziterreur, en zelfs in het

152 Communistische verzetsvrouw Aenne Saefkow uit Berlijn behoorde tot de eerste groep actieve Ravensbrücksters die vanaf 1953 opging in het KdAW. Als echtgenote van de in communistische kringen bekende verzetsstrijder Anton Saefkow, die in 1944 was geëxecuteerd, genoot Aenne Saefkow in de DDR enig aanzien. Er is onder meer een straat naar haar vernoemd in de (Oost) Berlijnse wijk Prenzlauerberg. Haar beide dochters hadden net als zij een voorbeeldfunctie. Over Anton Saefkow zie E. R. Greulich, *Keiner wird als Held geboren* (Berlijn 1961).

153 *Lagergemeinschaft Ravensbrück* 76 (oktober 1993) 1.

154 Helga Amesberger in *Mitteilungsblatt* (januari 1996) 8.

155 L. Steininger, 'Erinnern und Gedenken fuehrt zum heute', *FrauenLesbenNachrichten* 2002. Zie: http://www.ravensbrueck.at/pdf/Artikel_Steininger_02.pdf (31.8.2009).

156 *Mitteilungsblatt* (januari 1997) 11.

geheel niet van vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück, wilde ik me aan de *Lagergemeinschaft* verbinden.¹⁵⁷

Vanuit haar persoonlijke achtergrond was Amesberger al van jongs af aan in de oorlog geïnteresseerd; niet omdat haar familie was vervolgd, maar juist vanwege het feit dat haar vader in de *Wehrmacht* had gediend en daarvan naderhand in haar ogen onvoldoende afstand had genomen. Brigitte Halbmayr, een andere jongere in het Oostenrijkse comité, beschouwde ‘de persoonlijke getuigenissen van de vrouwen van Ravensbrück’ als ‘een onderdeel van vrouwen-geschiedenis, die tot op heden in de schaduw van de ‘mannelijke geschiedenis’ staat:

‘Deze vrouwen zijn voorbeelden van burgermoed, alledaags verzet, solidariteit. Hun ervaringen moeten nog op vele mensen en generaties overgedragen worden. Daarvoor wil ik me inzetten.’¹⁵⁸

Door de deelname van de jonge feministes in het comité werd de herinnering aan Ravensbrück aan een nieuw publiek overgedragen. De feministische inkadering van de Ravensbrück-herinnering resulteerde in allerlei activiteiten voor en door vrouwen: thema-avonden over verzet, symposia, een meerdaagse discussiebijeenkomst in het *autonome Lesben-Frauen-Mädchen Zentrum* en een filmweek in Wenen en Linz met films van en over vrouwen die in samenspraak met het comité waren geselecteerd.¹⁵⁹ Ook organiseerde het verjongde comité voor het eerst sinds de jaren zestig weer een rondreizende tentoonstelling, dit keer onder de titel ‘Wege nach Ravensbrück’. Met foto’s, geschreven teksten en via koptelefoons te beluisteren interviewfragmenten werden de levensverhalen van elf Ravensbrücksters geschetst. Op de openingslocatie in Wenen trok de tentoonstelling enkele honderden bezoekers, onder wie schoolklassen en studentengroepen.¹⁶⁰ Daarna reisde de tentoonstelling langs meer dan twintig Oostenrijkse steden, waar ze in totaal door naar schatting vijftienduizend mensen, hoofdzakelijk scholieren, werd bezocht.¹⁶¹

Tegen het najaar van 1995 hadden ook de Nederlandse Ravensbrücksters vier jongere vrouwen gevonden die het comité ter zijde wilden staan, weliswaar geen familieleden zoals in eerste instantie de bedoeling was. De jonge vrouwen waren onder meer afkomstig van vrouwenorganisatie NVB en van het Amsterdamse 4 en 5 mei comité. Tijdens een bespreking in november dat jaar, ‘waarbij hun bewogenheid met ons doel ons zeer ontroerde,’ werden ze in het comité opgenomen om voortaan samen met de overlevenden de herinnering aan Ravensbrück levend houden en de belangen van de overlevenden

157 Interview Helga Amesberger, Wenen 16.5.2006.

158 Toespraak Brigitte Halbmayr, 23.5.1997.

159 *Mitteilungsblatt* (januari 1997) 5-7; *Mitteilungsblatt* (1999) 11.

160 *Mitteilungsblatt* (1999) 8.

161 Van september 2007 tot april 2008 werd de tentoonstelling in herinneringscentrum Ravensbrück opgesteld en daarna was ze alleen nog virtueel te zien via de website van het Oostenrijkse Ravensbrückcomité, zie *Mitteilungsblatt* (2000) 13.

behartigen.¹⁶² Dat hield in dat ze mee vergaderden bij instanties als het 4 en 5 mei Comité en namens het CVR kransen legden en toespraken hielden bij Ravensbrück-herdenkingen en andere bijeenkomsten. Zo werden ook jongere vrouwen het gezicht van Ravensbrück. Tevens besloot het nieuwe comitébestuur zich net als de Duitse collega's om te vormen tot een stichting. Met de nieuwe naam, Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück, werd uitdrukking gegeven aan het feit dat het niet langer een comité van uitsluitend overlevenden – vrouwen van Ravensbrück – betrof. Vanaf 1998 waren er nog maar twee overlevenden actief in het bestuur, de rest bestond uit vrouwen van een jongere generatie.

In de loop van de jaren negentig werden er dus in Duitsland, Oostenrijk en Nederland jonge vrouwen actief die de werkzaamheden van de overlevenden in de comités voortzetten. Het Belgische comité is de enige van de onderzochte organisaties die geen jongeren aan zich heeft gebonden. Dat was geen bewuste keuze; volgens voorzitter Simone Degueudre is wel degelijk geprobeerd om jongeren voor het comitéwerk te interesseren. Het kleinschalige Belgische comité had echter een te klein netwerk en te weinig maatschappelijke reikwijdte om Ravensbrück actueel en relevant te maken voor nieuwe mensen die zich voor deze geschiedenis wilden inzetten. Geen feministische vrouwengroep zoals in Oostenrijk, geen tweede en derde generatie linkse en deels ook feministische vrouwen zoals in Duitsland, en geen jongeren uit aan het comité verwante organisaties zoals in Nederland. Het bevestigt het beeld van het Belgische comité als marginale organisatie die vooral in eigen kring van voormalig politieke gevangenen bekend en belangrijk was.

Moeizame samenwerking: voortzetting versus vernieuwing

De samenwerking tussen de jongere vrouwen en de overlevenden verliep niet zonder problemen. In Nederland werd de comitégeschiedenis altijd al gekenmerkt door conflicten en de toetreding van jongeren bracht daarin allerminst verandering. Volgens jongere Joke van Dijk-Bording, sinds 2003 actief in het comité, hadden deze conflicten te maken met de hiërarchische en rechtlijnige structuur waarin de overlevenden gewend waren te opereren. Ze duldden nauwelijks tegenspraak en dat botste nogal eens met de werk- en zienswijze van de jongeren.¹⁶³ De facto betekende dit dat alle vier de jongere vrouwen tegen 2000 uit het comité waren gestapt. Omdat het zoeken naar jongere leden ondertussen was doorgegaan konden kort daarna weer drie nieuwe jongeren als lid worden aangesteld, alle drie kinderen van overlevenden. Eén van hen, Greet Roodveldt- van Kampen, werd in 2000 voorzitter. In 2007 trokken de twee overlevenden in het comité zich na een nieuw conflict terug.¹⁶⁴ Sinds-

¹⁶² Archief CVR, circulaire 15.12.1995, 1.

¹⁶³ Interview Joke van Dijk-Bording, Heerhugowaard 13.10.2009.

¹⁶⁴ Brief CVR aan achterban betreffende nieuwe samenstelling CVR, 25.7.2006 en afscheidsbrief penningmeester John Berentsen aan CVR, 10.12.2007, beide ter beschikking gesteld door CVR.

dien is er dus geen enkele overlevende meer actief in het bestuur van het Nederlandse comité.¹⁶⁵

Ook bij het Duitse comité was er interne kritiek van nieuwelingen, die zich uitkristalliseerde in het mededelingenblad van de vereniging. Jarenlang had Gertrud Müller hiervan de redactie gevoerd, maar na de oprichting van de Vriendenkring in 1993 nam een jongere deze taak van haar over.¹⁶⁶ De nieuwe redactie stond een wat meer journalistieke aanpak voor waarbij thema's van zoveel mogelijk verschillende kanten werden beschreven en verdiept.¹⁶⁷ De jonge nieuwe leden gebruikten het blad bovendien in toenemende mate als forum om over politieke kwesties te discussiëren. Enkele overlevenden vroegen zich echter af 'of het zinvol was om conflicten in de *Lagergemeinschaft* op deze manier publiek te maken'.¹⁶⁸ Zij waren gewend om de rijen zoveel mogelijk te sluiten; het naast elkaar bestaan van verschillende opvattingen, zonder dat er één lijn duidelijke werd getrokken, was maar verwarrend. Waarschijnlijk vanwege het grotere aantal leden en de inbedding van het comité in allerlei andere groeperingen kwam het hier echter niet tot een breuk zoals bij het Nederlandse comité, waarin een klein groepje vrouwen uitsluitend op elkaar was aangewezen.

Bij het IRC waren sinds begin jaren negentig via de nationale comités enkele jongeren gekomen. Tegen 2005 waren de comités in Oostenrijk, Nederland, Spanje en Slovenië geheel of gedeeltelijk door jongere vrouwen overgenomen die hun land ook in het IRC vertegenwoordigden. Later stuurde ook het Italiaanse comité alleen nog een jonge afvaardiging. Deze jonge vrouwen wilden hun eigen rol graag bevestigd zien, maar bovenal wilden ze vastgelegd hebben dat er officieel jongeren binnen het IRC actief konden zijn zodat het voortbestaan in elk geval op papier was geregeld.¹⁶⁹ IRC-leden reageerden soms echter uiterst geprikkeld wanneer het ging over de toekomst van het IRC.¹⁷⁰ Hoewel het voortbestaan van de organisatie alom van belang werd gevonden, gingen de overlevenden (i.e. voorzitter Chalut) de toekomst-kwestie herhaaldelijk uit de weg.¹⁷¹ Na lang aandringen van de jongeren duurde het uiteindelijk tot 2007 voordat de deelname van jongeren in de statuten werd vastgelegd.¹⁷²

165 Wel is er nog een klein aantal overlevenden dat naar de herdenkingen komt en dat de jongerenreizen naar Ravensbrück begeleidt. Onder hen zijn Mieke van den Burger-Steensma, Selma van der Perre en Margrit Drescher. Deze overlevenden hebben nooit deel uitgemaakt van het comité, maar zijn pas op hoge leeftijd weer bij Ravensbrück betrokken geraakt.

166 G. Müller, 'Unsere Zeitung im 25. Jahrgang' in: *Ravensbrückblätter* 98 (maart 1999) 14.

167 In 1995 was de oplage 500, in 2005 700, zie Studienkreis Deutscher Widerstand (SDW) Nachlass Gertrud Müller (Gmul) 19 Bericht des Vorstandes 10 September 1995; *Ravensbrückblätter* 122 (maart 2005) 3.

168 SDW GMul 21, Notulen bestuursvergadering 11-12.4.2003 in Ravensbrück.

169 Interview Joke van Dijk-Bording, Heerhugowaard 13.10.2009.

170 Beknopt verslag vergadering IRC in Ljubljana, 8-12.4.2006, beschikbaar gesteld door CVR.

171 Ibidem. Een stuk over de toekomst van het IRC dat door 'jongere' Bärbel Schindler-Saefkow van het Duitse comité was opgesteld werd, hoewel het met veel moeite op de agenda was gekomen, na veel 'nauwelijks te volgen gekibbel' uitdrukkelijk genegeerd door IRC-voorzitter Chalut.

172 Verklaring IRC, 20.5.2007, opgenomen in *Mitteilungsblatt* (januari 2008) 16, 17.

De terughoudende opstelling van het IRC ten aanzien van de participatie van jongeren kan vanuit de functie van het IRC voor de betrokkenen worden verklaard. Anders dan de nationale comités was het IRC nauwelijks naar buiten toe gericht. Met de jaarlijkse vergaderingen werd een oude herinneringstraditie levend gehouden; de vergaderingen waren dan ook ‘een echt weerzien’, zoals Van Dijk omschreef.¹⁷³ Dit betrof niet zozeer een weerzien van kampvriendinnen, hoewel sommige IRC-leden elkaar wel degelijk uit Ravensbrück kenden. Veel meer was het een weerzien van IRC-vriendinnen die elkaar al sinds 1956, weliswaar in wisselende samenstelling, steeds in een ander land hebben getroffen en samen het communistische kader bewaakten waarbinnen de herinnering aan Ravensbrück in de diverse landen werd uitgedragen. Daarbij opereerden ze in een tamelijk geïsoleerde kring, wat de onderlinge relaties mogelijk nog heeft versterkt. Het is daarom niet verwonderlijk dat buitenstaanders maar moeizaam werden geaccepteerd en dat er ook geen nieuwe leden werden aangezocht. De traditie werd gekoesterd ten koste van het voortbestaan in de toekomst.

Wat was nu de invloed van de jongere generatie op de herinneringsculturen van Ravensbrück? De jongeren fungeerden als intermediairs tussen de overlevenden en de hedendaagse samenleving. Via hun contacten kon de herinnering aan Ravensbrück op nieuwe manieren en binnen nieuwe kaders worden verbreid. Binnen het IRC slaagde deze vernieuwing echter maar gedeeltelijk. Op initiatief van ‘jongere’ Bärbel Schindler-Saefkow bracht het IRC in 2005 weliswaar voor het eerst een eigen publicatie uit.¹⁷⁴ Andere pogingen van de jongere leden om met concrete projectvoorstellen Europese subsidie te genereren strandden echter op de starre opstelling van de voorzitter en enkele andere leden. Het ontbrak de organisatie aan de kracht – en de overlevenden vooral aan de wil – om met de tijd mee te gaan.

In de nationale comités konden de jongere leden hun functie van intermediairs beter vervullen. Ravensbrückster Gertrud Müller stelde in 1999 vast dat ‘de samenwerking tussen oud en jong (...) onze *Lagergemeinschaft* [heeft] verstevigd en ervoor [heeft] gezorgd dat ons streven beter in de openbaarheid wordt gebracht.’¹⁷⁵ Daarvan getuigen bijvoorbeeld de websites van de diverse Ravensbrückcomités. In 2001 was het Nederlandse comité het eerste met een eigen website over Ravensbrück en de comités in Duitsland en Oostenrijk volgden daarna al snel. Het Belgische comité heeft geen eigen site, vermoedelijk omdat het geen jongere leden aan zich heeft weten te binden. Ook het benaderen van mogelijke subsidiegevers kreeg door toedoen van de jongeren

173 Interview Joke van Dijk-Bording, Heerhugowaard 13.10.2009.

174 Internationales Ravensbrück Komitee ed., *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück 1945-2005. 60 Jahre Befreiung* (Fürstenberg/Havel 2005). Deze publicatie werd geïnitieerd en samengesteld door Bärbel Schindler-Saefkow, tweedegeneratie-bestuurslid in het Duitse comité.

175 G. Müller, ‘Voorwoord’ in *Lagergemeinschaft Ravensbrück* ed., *Sie überstanden die KZ Moringen, Lichtenburg und Ravensbrück* (Stuttgart 1999) 4.

een professionele impuls, waardoor meer activiteiten konden worden ondernomen.

De focus op de toetreding van jongere leden maakt enkele belangrijke verschillen duidelijk tussen de comités. In het Duitse en in het Oostenrijkse comité vond een dialoog plaats tussen de generaties, als gevolg waarvan het verhaal over Ravensbrück werd aangepast en aangevuld. Waar het comité in Duitsland aansluiting vond binnen een brede, politiek geëngageerde geschiedenis-van-onderop beweging, vonden de Oostenrijkse Ravensbrücksters gehoor bij een klein clubje academisch geschoolde feministes. Deze activistische respectievelijk academische inkadering beïnvloedde de manieren waarop de herinnering aan Ravensbrück publiek werd gemaakt, maar in beide gevallen was er sprake van een daadwerkelijke vernieuwing in plaats van voortzetting van de collectieve herinnering aan Ravensbrück.

In het Nederlandse comité heeft daarentegen nauwelijks een dialoog tussen de generaties plaatsgevonden. De bijdrage van de jongeren aan het herinneringswerk bestond vooral uit het voortzetten, uitwerken en ondersteunen van de ideeën van de overlevenden. Wel is sinds halverwege de jaren negentig een opvallende verandering in het Nederlandse comité waar te nemen. Meer dan tevoren, en anders dan in de andere onderzoekslanden, kwam het accent van de werkzaamheden te liggen op de overdracht van de herinnering aan jongeren. De in de vorige paragraaf genoemde jongerenreizen naar Ravensbrück vormden daarvan slechts één voorbeeld. In Duitsland gaven overlevenden en jongere comitéleden weliswaar voorlichting op scholen, maar het pedagogische werk werd er grotendeels door het herinneringscentrum Ravensbrück ondernomen. In Oostenrijk richtten de overlevenden zich alleen in de jaren zestig exclusief op scholieren, via een rondreizende tentoonstelling en een brochure.

Deze onderlinge verschillen doen vermoeden dat de pedagogisering van de kampherinneringen in deze onderzoeksperiode juist voor de georganiseerde *overlevenden* een belangrijke functie vervulde, al dan niet als onderdeel of voortzetting van de jarenlange politieke instrumentalisering van de herinneringen aan het kamp. Om deze hypothese te toetsen zal hieronder allereerst de vernieuwing door toedoen van de jongeren in het Duitse en het Oostenrijkse comité nader worden beschouwd. Vervolgens zal aan de hand van enkele voorbeelden en terugkoppelend naar §5.3 worden gereflecteerd over de betekenis van het pedagogische kader waarin overlevenden betekenis gaven aan hun kampherinneringen.

Diversiteit in de herinneringsproductie

In Duitsland concretiseerde de vernieuwing van de herinneringscultuur van Ravensbrück zich in twee zaken: de rondreizende tentoonstelling 'Schwestern, vergesst uns nicht' en jeugdkamp Uckermark. De tentoonstelling over de drie Duitse vrouwenkampen was in 1983 in samenwerking met jongere

vrouwen tot stand gekomen. Doordat deze jongeren zich steeds verder in de geschiedenis gingen verdiepen en de ouderen confronteerden met wat ze vonden, werd de tentoonstelling steeds diverser: in 1997 werden de portretten van de politieke gevangenen aangevuld met enkele levensverhalen van vrouwen die vanwege hun etnische oorsprong waren vervolgd en in 2003 kwamen er portretten bij van vrouwen die omwille van hun leefwijze of sociale afkomst in Ravensbrück gevangen waren genomen.¹⁷⁶

Mede door deze rondreizende tentoonstelling sloten zich in de loop der tijd steeds meer lokale en regionale linkse groeperingen bij het Ravensbrückcomité aan. Daaronder waren ook organisaties van lesbische vrouwen en *transgenders*, die zich in het bijzonder met de als asociaal gestigmatiseerde en vervolgte vrouwen en meisjes in Ravensbrück en Uckermark identificeerden. De specifieke achterban van feministen, lesbische vrouwen en transgenders heeft, volgens comitélid Rosel Vadehra-Jonas, ‘feministische ideeën in het comité ingebracht.’¹⁷⁷ Zij gaven de herinnering aan de als asociaal gestigmatiseerde gevangenen bovendien een nieuwe impuls, zoals duidelijk wordt aan de hand van de omgang met het Uckermark-terrein bij het herinneringscentrum.

Dit terrein representeert zowel de herinnering aan het meisjeskamp dat daar was gevestigd als die aan het vernietigingskamp in de laatste maanden van de oorlog. Aldus hebben beide generaties een gezamenlijk belang bij het streven om dit terrein bij het herinneringscentrum te betrekken. Dit gezamenlijk belang resulteerde in een bijzonder en sinds 1997 jaarlijks terugkerend initiatief: de zogenaamde *Baucamps* op het voormalige kampterrein. Gedurende een of meer weken trokken groepen Duitse maar soms ook buitenlandse vrouwen er met gereedschap op uit om sporen van het verleden letterlijk zichtbaar te maken. Van vele gebouwen werden de fundamenten vrij gelegd, waaronder die van een kampbarak, die evenwel direct weer moesten worden toegedekt omdat er geen mogelijkheden waren om de resten te conserveren. Hun standplaats werd gemarkeerd en de resten werden gedocumenteerd, wat tot nieuw wetenschappelijk onderzoek heeft geleid over de architectuur, de omvang en de geschiedenis van het kamp. Ook werd bewegwijzering aangebracht van het hoofdterrein naar Uckermark om bezoekers over het bestaan van dat kamp te informeren. Uit de *Baucamps* zijn vervolgens weer studiedagen, lezingen en een rondreizende tentoonstelling voortgekomen.

De jongere leden van de Vriendenkring Ravensbrück hebben via bestaande en nieuwe activiteiten de herinnering aan de politieke gevangenen en ver-

¹⁷⁶ Interview tentoonstellingsmaker Ursula Krause-Schmidt, Frankfurt, 10.12.2008. Van de 22 portretten uit de eerste tentoonstelling in Moringen waren er volgens Krause-Schmidt ongeveer zestien van communistische vrouwen; bij de derde versie van de tentoonstelling nog slechts 25 van de 51. De middelen voor de tentoonstelling werden bijeengebracht door giften van particulieren, stichtingen en de *Bundeszentrale für politische Bildung*.

¹⁷⁷ Interview Rosel Vadehra-Jonas, Essen, 16.12.2008.

zetsvrouwen van Ravensbrück dus letterlijk aangevuld met de herinnering aan andere categorieën gevangenen, wat een breuk met het verleden betekende. Het oude verhaal over heroïsch verzet, collectieve opoffering, solidariteit en strijd werd genuanceerd door persoonlijke portretten waarin slachtofferchap en niet-politiek gemotiveerd verzet naar voren werden gebracht.

Een vergelijkbaar proces voltrok zich binnen het Oostenrijkse comité, waar door de samenwerking met de jongere vrouwen bij zowel de nieuwelingen als de Ravensbrücksters de behoefte ontstond om meer over de geschiedenis van Ravensbrück te weten te komen.¹⁷⁸ Amesberger en Halbmayr initieerden vanaf 1997 een interviewproject met Oostenrijkse Ravensbrück-overlevenden, waarbij met hulp van de overlevenden in het comité in totaal honderd vrouwen werden opgespoord. Uiteindelijk vonden met 52 van hen interviews plaats en een groot deel daarvan kon op video worden vastgelegd. Niet eerder werden in Oostenrijk zo systematisch video-interviews uitgevoerd met ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog.¹⁷⁹

In navolging van dit interviewproject werd ook in herinneringscentrum Ravensbrück met een dergelijk project begonnen.¹⁸⁰ Uit het project kwamen twee korte films voort evenals de genoemde rondreizende tentoonstelling 'Wege nach Ravensbrück'.¹⁸¹ Waar de Oostenrijkse Ravensbrück-tentoonstelling uit de jaren zestig nog was gericht op het verzet en de noodzaak daarvan, bevatte deze nieuwe tentoonstelling net als zijn Duitse tegenhanger portretten van vrouwen uit verschillende categorieën vervolgd.¹⁸² Ook hier resulteerde de interactie tussen de generaties dus in een aanvulling van de bestaande weergave van de geschiedenis van Ravensbrück zoals die jarenlang door de overlevenden was geproduceerd en gereproduceerd. Al deze initiatie-

178 Aldus Brigitte Halbmayr in *Mitteilungsblatt* (januari 1997) 8.

179 Over het project van Halbmayr en Amesberger: *Mitteilungsblatt* (2000) 14. De *Gedenkstätte Mauthausen* ondernam in 2002 in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken een dergelijk project dat in 800 audio- en 80 video-interviews met Oostenrijkse en buitenlandse overlevenden resulteerde, zie: http://www.mauthausen-memorial.at/index_open.php (13.10.2009). Filmmaker Ruth Deutschmann interviewde in 1999 onder het motto 'Ein Leben – ein Jahrhundert' een groot aantal Oostenrijkse mannen en vrouwen, maar in de televisiebewerking voor de ORF ontbrak genoeg de gehele oorlogperiode. Geïnspireerd door zijn succesvolle film *Schindlers List* uit 1993 richtte regisseur Steven Spielberg in 1994 de *Survivors of the Shoah Visual History Foundation* op om getuigenissen van overlevenden en omstanders voor de toekomst te bewaren. In tegenstelling tot het project van Halbmayr en Amesberger gaat het in dit omvangrijke Shoah project niet om de levensgeschiedenissen van de geïnterviewden als geheel, maar uitsluitend om de periode van hun vervolging en gevangenschap, zie: <http://college.usc.edu/vhi/> (13.10.2009). Voor de Spielberg-collectie werden ook Ravensbrück-overlevenden geïnterviewd, onder wie veel comitéleden.

180 Filmmaker Loretta Walz interviewde al sinds begin jaren tachtig vrouwen van de Duitse Lagergemeenschap, en via hen vele andere Ravensbrücksters. De collectie is uitgegroeid tot tweehonderd interviews met overlevenden uit 23 landen. Met financiële ondersteuning van het Duitse ministerie van cultuur is de collectie gedigitaliseerd en in 2010 komt de digitale database online beschikbaar, zie <http://www.loretta-walz.de/frames.html> (juli 2010).

181 <http://www.wegenachravensbrueck.net/current/vorwort.html> (31.8.2009). De films die uit het interviewproject voortkwamen waren 'Rette mich' en 'Wer werd mich helfen arbeiten' voort, over Ravensbrücksters die tot de Sloveense minderheid in de deelstaat Kärnten behoren.

182 *Mitteilungsblatt* (1999) 8.

ven werden niet gesubsidieerd of gefaciliteerd door de overheid. Anders dan in Duitsland en Nederland fungeerde de overheid in Oostenrijk niet als actie-consument van herinneringen aan Ravensbrück.

Overdracht als zingeving

In 2007 ontstond in het Nederlandse Ravensbrückcomité het idee voor een speciale website voor scholieren, waarvan ‘de belangrijkste boodschap (...) zou moeten zijn dat zwart-wit denken kan uitmonden in extreme situaties. (...) Ravensbrück was niet het vertrekpunt en eindpunt, maar slechts een voorbeeld.’¹⁸³ Het idee voor deze site was afkomstig van de drie overlevenden die in het comité actief waren. Zij wilden niet zozeer kennis overdragen over Ravensbrück, maar bepaalde ethische waarden die ertoe hadden geleid dat zij destijds werden vervolgd. Zij wilden ‘via de oorlog (...) waarschuwen.’¹⁸⁴ De meeste jongeren in het comité stonden echter een andere aanpak voor en wilden zich meer richten op de herdenkingen en op de bijeenkomsten van het Internationale Ravensbrück Comité.¹⁸⁵

Dit verschil in prioriteit tussen de overlevendengeneratie en de jongeren bevestigt het vermoeden dat de overdracht van kampherinneringen aan jongeren juist voor de overlevenden van belang was. Dienke Hondius beschreef de overdracht van herinneringen aan jongeren als welkome gelegenheid voor overlevenden om over het kampverleden te spreken voor een publiek dat niet op de hoogte is van interne discussies en conflicten. In de overdracht aan jongeren vielen de hiërarchieën weg, en dat was deel van de goede ervaring.¹⁸⁶ Tevens vervulde de overdracht aan jongeren voor overlevenden een zingevende functie. Voor hen was het voortzetten van het comité en zijn herinneringstradities niet genoeg; het waarschuwen van een nieuw en jong publiek voor de gevaren van rechts-extremisme voorzag niet alleen het comité van een maatschappelijke functie, maar verleende bovendien een doel aan hun eigen ervaringen in Ravensbrück en gaf zin aan hun overleven. De website van het Nederlandse comité illustreert hoe deze specifieke manier van zingeving gestalte kon krijgen.¹⁸⁷

¹⁸³ Correspondentie John Berentsen, 5.11.2009.

¹⁸⁴ Gesprek John Berentsen, 21.1.2010.

¹⁸⁵ Uitzondering was John Berentsen, zoon van An Berentsen-Droog, die de totstandkoming van deze nieuwe site namens het comité verzorgde. Ook de eerste Nederlandse site (www.Ravensbruck.nl) richt zich als enige (mede) jongeren. Er is een aparte *directory* voor leerlingen opgenomen waarin onder meer wordt beschreven hoe je een werkstuk of een scriptie moet maken. Als contactpersoon ‘achter’ de site heeft John Berentsen in de loop der jaren aan ruim honderd werkstukken van – voornamelijk middelbare – scholieren uit het hele land meegewerkt. Gesprek John Berentsen, 21.1.2010. De andere comités doen op hun site vooral verslag van eigen activiteiten en (wetenschappelijke) publicaties, zoals in Oostenrijk (www.ravensbrueck.at) of verkondigen standpunten in actuele politieke kwesties, zoals in Duitsland (www.lg-ravensbrueck.de). Hun websites hadden dus vooral de eigen kring van geïnteresseerden als doelgroep.

¹⁸⁶ D. Hondius, *Oorlogslessen. Onderwijs over de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2010).

¹⁸⁷ Met hulp van een websiteprogrammeur en een bureau voor educatieve communicatie werden de ideeën van het comité omgevormd tot de website die ‘geen vrede met oorlog’ ging heten. In sep-

De site geeft uiteenlopende en tamelijk diepgaande informatie over het kamp, zijn gevangenen en de geschiedenis van het nationaalsocialisme. Na een aanloop van ‘de racistische ideeën van Hitler’ en ‘van democratie naar dictatuur’ naar onder meer ‘Joden als zondebok’ en ‘verzet’ wordt informatie gegeven over de ligging, de organisatie en het dagelijks leven in Ravensbrück. Via persoonlijke portretten, tekeningen en fragmenten van documentaires wordt het verhaal verder geïllustreerd. Op bepaalde punten is het verhaal over het kamp sterk vereenvoudigd. Er valt bijvoorbeeld op geen enkele wijze te weten te komen dat er ook mannen in Ravensbrück gevangen zaten. Onder het kopje ‘Wie moesten erheen’ staat er:

‘Ravensbrück was een internationaal kamp: de vrouwen kwamen uit heel Europa. Er zaten ook Nederlandse vrouwen gevangen in het kamp, ongeveer 900. De meeste vrouwen zaten er als gevolg van verzet tegen de nationaalsocialisten. Velen hadden andere politieke ideeën, hadden zich niet aangepast aan de regels van de bezetter of wilden niet voor ze werken. Dat laatste gold vooral voor de Sinti en Roma, vroeger bekend als zigeuners. Veel vrouwen hadden geen rechtvaardig proces gehad. Aan het eind van de oorlog kwamen er ook transporten met joden naar het kamp, zoals uit Auschwitz. Ravensbrück was toen veranderd van een gevangenenkamp in een vernietigingskamp.’¹⁸⁸

Onder ‘Het eind in zicht’ staat bovendien slechts één van de vele scenario’s volgens welke het einde van de gevangenschap in Ravensbrück kon verlopen, namelijk: ‘Op 30 april 1945 werden de vrouwen eindelijk bevrijd door het Russische leger.’¹⁸⁹ Het was wellicht vanwege de doelgroep en de bondigheid die websites als medium eisen dat voor een versimpeling van het verhaal over Ravensbrück was gekozen. Deze versimpelde versie reflecteerde echter exact het verhaal over het kamp zoals dat tijdens de Koude Oorlog werd overgedragen.

John Berentsen, namens het comité coördinator van de website, achtte het selectieve gehalte van de informatie over Ravensbrück desgevraagd niet problematisch. ‘Anders zouden kinderen maar worden overstelpt met informatie’, stelde hij.¹⁹⁰ Het comité wilde dat kinderen konden leren *van* Ravensbrück, niet zozeer *over* Ravensbrück. Door de nadruk op de lessen *van* het verleden voor het heden kwam het verleden zelf op het tweede plan te staan; de informatie over Ravensbrück diende slechts als context voor de boodschap die werd overgedragen. De morele waarden waren belangrijk. Deze boodschap bevond zich in het laatste gedeelte van de website en werd overgebracht

tember 2008 vond de feestelijke opening plaats in aanwezigheid van comitéleden, sponsors, leerkrachten in opleiding en vertegenwoordigers van het Ministerie van VWS dat de ontwikkeling van de site had gefinancierd.

188 <http://www.geenvredemetoerlog.nl/webgen.aspx?p=20> (28.10.2009).

189 <http://www.geenvredemetoerlog.nl/webgen.aspx?p=24> (28.10.2009).

190 De teksten werden geschreven door het educatieve communicatiebureau, maar Berentsen leverde de informatie aan. Achteraf wist hij niet meer wie precies verantwoordelijk was voor het weglaten van de mannen of van de andere bevrijdingsscenario's. Op de eerste website, waarvoor Berentsen de inhoud had verzorgd, stond het mannenkamp wel vermeld.

via een test – ‘Wat zou jij doen?’, gekoppeld aan een vraag over een gepest schoolgenootje – en via een onderdeel ‘Toen en nu’ met vragen die ‘je aan het denken zetten over je eigen gedrag in bepaalde situaties.’¹⁹¹ Dit laatste onderdeel bestond uit vijf thema’s: ‘verboden voor’; ‘pesten’; ‘met de groep mee’; ‘anders durven zijn’ en een conclusie. Die luidde: ‘(...) door respectvol met elkaar samen te leven voorkom je geweld en onrecht.’ En: ‘Het is soms moeilijk om een afwijkende mening te hebben.’

In de pedagogische traditie van de herinneringscentra ligt de nadruk eveneens op inleving en identificatie als leerinstrumenten, en op leren *van* in plaats van leren *over* het verleden. Matthias Heyl, hoofd van de pedagogische dienst in Ravensbrück, stelt dat jongeren met empathie als belangrijkste leerinstrument ‘aan de hand van verzetsverhalen een afwijzende houding ten aanzien van de nationaalsocialistische misdaden moeten verkrijgen.’ Hij signaleert echter dat veel jongeren moeite hebben om een empathische houding in te nemen, wat hij deels wijt aan het feit dat ‘empathie in het geschiedenisonderwijs in de regel niet als kennistoegang [wordt] ingezet.’¹⁹²

Niet verwonderlijk was dan ook dat er juist vanuit het geschiedenisonderwijs kritiek kwam op de instrumentele, tamelijk vergaande presentistische omgang met het verleden waarvan de website uitdrukking was. Een geschiedenisleraar die mee ging op één van de PABO-reizen had een ‘vernietigend oordeel’ over de site; ‘het moest volgens hem gaan om de geschiedenis, maar dat was niet ons uitgangspunt,’ aldus Berentsen.¹⁹³ Vanuit het hedendaagse belang dat aan het oorlogsverleden werd toegekend, werden gebeurtenissen die niet noodzakelijk waren voor de les die uit het verleden kon worden getrokken op de website weggelaten. Daardoor leidde de les van Ravensbrück ironisch genoeg precies tot datgene waartegen ze een waarschuwing wilde zijn: uitsluiting van afwijkende groepen, ervaringen, gebeurtenissen en perspectieven. Presentisme betekent in het algemeen dat het verleden vanzelfsprekend wordt gezien en beoordeeld met hedendaagse maatstaven zonder dat enige reflectie op historische afstand en contingentie plaatsvindt.¹⁹⁴ In deze context wordt bedoeld op een te grote nadruk op het heden bij de overdracht van historische kennis, waarbij het verleden louter tot instrument wordt gereduceerd; niet op het presentistische historiciteitsregime van Hartog waarnaar eerder werd verwezen.

De oude wrijving tussen herinnering en geschiedwetenschap die de web-

191 <http://www.geenvredemetoerlog.nl/jongeren-onderwijs-tussentekst> (21.1.2010).

192 Heyl, ‘Dem Ort zum Sprechen bringen’.

193 Gesprek John Berentsen, 21.1.2010.

194 Overigens is presentisme altijd verbonden met geschiedschrijving en andere vormen van de omgang met het verleden, zie P. Blaas, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn* (Den Haag 1988) X en idem, ‘Vorm geven aan de tijd. Over periodiseren’ in M. Grever en H. Janssen eds., *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001) 35-48. Zie ook J. Tollebeek en T. Verschaffel, *De vreugden van Housaye. Een apologie van de historische interesse* (Amsterdam 1992) 34-36.

site aan het licht bracht, vestigt de aandacht op de continuïteit in de wijze waarop deze georganiseerde overlevenden het verleden benaderden. Er was sprake van een traditionele politieke inkadering en instrumentalisering van de kampherinneringen, die via een nieuw medium en binnen een voor dit comité tamelijk nieuwe, pedagogische context tot uitdrukking kwam. Andere comités hadden de herinnering aan Ravensbrück al eerder binnen een pedagogische context publiek gemaakt. In deze studie werden de voorlichting op scholen, de in de jaren zestig in Oostenrijk rondreizende tentoonstelling en de daarbij behorende brochure voor jongeren al besproken. Ook organiseerde het IRC in juli 1967 een reis naar Ravensbrück voor kinderen van overlevenden uit verschillende landen (zie afb. 26).¹⁹⁵ De op overdracht gerichte belangstelling van herinneringsconsumenten voor de kampherinneringen na 1990 vergrootte de mogelijkheden voor overlevenden om hun herinneringen binnen een pedagogisch kader publiek te maken en maakte de politieke signatuur van de herinneringsproducenten in kwestie minder belangrijk.

Buiten Nederland gaven de Ravensbrückcomités, althans daar waar de jongere generatie comitéleden weinig of geen invloed had, eveneens binnen een pedagogische context uitdrukking aan hun kampherinneringen. In België richtte één van de nog weinige actieve overlevenden zich op het werk met scholieren en begeleidde zoals gezegd jaarlijks een jongerenreis naar Ravensbrück.¹⁹⁶ Het IRC gaf in 2009 samen met andere internationale kampcomités een verklaring uit waarin het wees op het belang van overdracht van de kampherinneringen aan jonge mensen.¹⁹⁷

Zoals de politieke inkadering een zin verleende aan de eigen ervaringen, zo fungeerde ook de deels daarmee overlappende pedagogische inkadering. Het gaf een richting aan de herinneringen en voorzag het eigen overleven van een doel. Het verleden kon op die manier worden verbonden met een toekomstperspectief. Jongere comitéleden prefereerden hoofdzakelijk andere manieren en contexten om de herinnering aan Ravensbrück publiek te maken. Ook

195 StBG MRG RA 1-3-5-61 Bericht IRK Tagung in Praag 21.5.1966; DOeW 50295 Knipselmap, fragment Oostenrijks tijdschriftartikel waarin België, Denemarken, Frankrijk, Hongarije, Italië, Oostenrijk, Polen en de Sovjet-Unie als deelnemende landen worden genoemd. In de Brochure *60 Jahre Befreiung*, uitgegeven door het IRC in 2005 wordt gesproken van 350 deelnemers uit elf landen, zie Internationales Ravensbrück Komitee (ed.), *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück 1945-2005. 60 Jahre Befreiung* (Fürstenberg/Havel 2005) 18, privébezit; 'Wo ihre Mütter gefangen waren', *Neue Mahnruf* (juli 1967) 3.

196 Gesprek Lucienne Metzeler tijdens de vergadering van het IRC, Den Haag, 18.5.2009 en Ravensbrück, 18.4.2010. Ze heeft in 2006 haar memoires gepubliceerd, zie: J. Palange en L. Metzeler, *Rescapée des camps nazis* (La Roche-en-Ardenne 2006).

197 Vermächtnis der Überlebenden: Erinnerung bewahren – authentische Orte erhalten – Verantwortung übernehmen, Berlijn, 25.1.2009, beschikbaar onder www.ravensbrueck.de/mgr/neu/index.htm (13.4.2010). Daarin onder meer: 'Wij hebben ons geëngageerd om terugkeer van deze onvergelijkelijke misdaden te verhinderen. Ons hele leven hebben wij getuigenis afgelegd, ons hele leven zetten wij ons in om jonge mensen over onze belevenissen en ervaringen en hun oorzaken te informeren. (...) Wij vragen de jonge mensen onze strijd tegen de Nazi-ideologie en voor een rechtvaardige, vreedzame wereld voort te zetten (...). Dat is onze nalatenschap.'

deze jongeren deden dat vanuit een bepaalde politieke overtuiging. Het verschil met de overlevenden was dat bij hen de specifieke, vanuit de persoonlijke herinnering voortgekomen drijfveer of drang ontbrak om verleden, heden en toekomst met elkaar te verbinden.

De participatie van jongeren in de comités heeft in alle gevallen geleid tot een uitbreiding van de activiteiten waarmee een groter publiek kon worden bereikt. Hoe prominenter de positie van jongeren in de comités, hoe meer er bovendien veranderde aan de inhoud van de collectieve herinnering. In andere gevallen vergrootten de jongeren de mogelijkheden voor de overlevenden om hun 'eigen' herinneringen op een traditionele manier publiek te maken. Duidelijk is geworden dat dit vooral vanuit een pedagogische context gebeurde, waarbinnen een voor overlevenden gangbare koppeling tussen verleden, heden en toekomst kon worden gemaakt.

Conclusie

Aan de hand van de herinrichting van het voormalig kamp Ravensbrück sinds 1990 en de herdenkingen die er sindsdien plaatsvonden werd in dit hoofdstuk de invloed van de Europeanisering, democratisering en pedagogisering belicht. Duidelijk werd dat de nationale context waarbinnen de kampherinneringen betekenis kregen door deze processen allerminst werd ondermijnd. Onder invloed van de *transnationale Holocaust-herinnering* voltrok zich in de periode 1989-2010 eerder een *re-nationalisering* van de kampherinneringen die tot uitdrukking kwam in het overdragen en vastleggen van deze herinneringen voor de toekomst. Door de consensus over het belang van overdracht van kampherinneringen aan jongeren groeiden overlevenden en hun herinneringsconsumenten naar elkaar toe en raakten ideologische verschillen op de achtergrond.

De Europeanisering van de herinneringcultuur van Ravensbrück manifesteerde zich in die zin dat herinneringsconsumenten en het herinneringscentrum als producent in toenemende mate een verbinding maakten tussen Ravensbrück en de Jodenvervolgung. Dit duidt op het naderende einde van de concentratiekamp-herinnering als Europees discours; in deze onderzoeksperiode gaven uitsluitend nog overlevenden binnen dit discours uitdrukking aan de kampgeschiedenis. Bij het publiek van herinneringsconsumenten en medeproducenten domineerden echter niet langer strijd en opoffering, maar lijden en slachtofferschap als termen waarmee dit verleden werd gememoreerd.

De democratisering van de herdenkingen in Ravensbrück was een uiting van de nieuwe diversiteit in de herinneringsculturen van Ravensbrück. Feministen, transgenders, homoseksuelen, mannelijke overlevenden en anderen identificeerden zich aan de hand van de herinnering aan het kamp. Zij manifesteerden zich als nieuwe herinneringsproducenten en sloten zich bij overlevendencomités aan. De inhoud van de collectieve herinnering aan Ra-

vensbrück van de overlevenden werd op die manier aangevuld met voorheen onderdrukte herinneringen aan de raciaal vervolgd, de als ‘asociaal’ gestigmatiseerden en de mannen van Ravensbrück. Dat gebeurde aan de hand van tentoonstellingen, websites, monumenten, jongerenreizen en andere media die bestaande collectieve herinneringen belichaamden en transformeerden en tevens nieuwe herinneringen genereerden. De democratisering leidde niet altijd tot vernieuwing. Paradoxaal genoeg maakte de democratisering van het herdenken het juist mogelijk dat het oude communistische discours van de georganiseerde overlevenden opnieuw een plaats kreeg in de gediversifieerde herinneringsculturen van Ravensbrück.

De pedagogisering van de kampherinneringen was tegelijkertijd oorzaak en uitdrukking van een sterk toegenomen belangstelling voor kampherinneringen en overlevenden. Het communicatieve geheugen van de overlevenden werd in een duurzaam cultureel geheugen vastgelegd en aan nieuwe herinneringsgemeenschappen doorgegeven. De pedagogische inkadering van het kampverleden heeft de herinneringsconsumptie en -productie sterk gestimuleerd. Het is vooral in deze pedagogische context dat het presentistische historisch besef in termen van Hartog duidelijk zichtbaar werd. De authenticiteit van de historische locatie, van de overlevenden en van de emoties die met het aanhoren en overdragen van het herinnerde verleden gepaard gingen, werden ingezet om het verleden in het *heden* erfahrbaar te maken.

De reductie van herinneringen tot eenduidige lessen over goed en kwaad en de perceptie van overlevenden als morele wegwijzers doen weinig recht aan de complexiteit van het verleden, noch aan de individualiteit van overlevenden en de veelheid van ervaringen die zij belichamen. De focus op de participatie van tweedegeneratie-herinneringsproducenten in de Ravensbrückcomités maakte echter duidelijk dat overlevenden ook zélf veel belang hechtten aan de pedagogische inkadering van hun kampherinneringen, terwijl de jongere leden vooral gericht waren op voortzetting van de comités en op het levend houden van de herinnering binnen hedendaagse, soms politieke contexten. Voor de overlevenden was de overdracht van hun herinneringen en de daarmee verbonden boodschap aan jongeren een manier van zingeving aan hun ervaringen en aan hun eigen overleven. Hoewel overlevenden al sinds 1945 deels in een pedagogische context uitdrukking hadden gegeven aan hun kampherinneringen, veranderde de perceptie van de overlevenden onder invloed van de Holocaustherinnering aanzienlijk. Niet hun politieke signatuur, maar hun slachtofferschap en de overdracht van hun kampherinneringen kwamen centraal te staan. Het (pedagogische) belang dat aan de Ravensbrück-herinnering en aan overlevenden werd toegekend was voor de overlevenden een kroon op 65 jaar herinneringswerk.

6 Slotbeschouwing

Via de herinnering is Ravensbrück na 1945 deel blijven uitmaken van het heden. Voor de overlevenden die hun leven wijdden aan het overdragen van hun herinneringen was dat vanzelfsprekend en misschien wel onvermijdelijk. Mede door hun activiteiten kon de samenleving kennis nemen van de geschiedenis van het kamp. In een complex sociaal en cultureel proces van productie en toe-eigening van collectieve herinneringen identificeerden steeds nieuwe individuen, groepen en instanties zich met dat verleden. De herinnering aan Ravensbrück werd zodoende meerstemmiger.

De communicatie over het herinnerde verleden tussen overlevenden en herinneringsconsumenten vond plaats aan de hand van uiteenlopende dragers van collectieve herinneringen en binnen verschillende contexten, een fenomeen dat ik heb bestudeerd aan de hand van het concept herinneringscultuur. Dit concept maakt de wisselwerking zichtbaar tussen eigen herinneringen en die van anderen als bronnen van kennis over het verleden; tussen de individuen, groepen en instanties die zich aan de hand van dit verleden identificeren; tussen de middelen waarmee over dit verleden wordt gecommuniceerd en tussen de contexten waarbinnen dit verleden uitdrukking en betekenis krijgt.

In deze slotbeschouwing geef ik aan de hand van de drie factoren van het concept herinneringscultuur – mensen, media en contexten – een antwoord op de centrale vraag van deze studie: *hoe kregen herinneringsculturen van Ravensbrück in België, (West) Duitsland, Nederland en Oostenrijk tussen 1945 en 2010 gestalte, hoe kunnen veranderingen daarin worden verklaard, en wat waren de effecten op de collectieve herinnering aan het kamp?*

6.1 De sociale dimensie van herinneringscultuur: producenten en consumenten

De overlevenden die hun herinneringen aan Ravensbrück publiek maakten, waren op een enkele uitzondering na vrouwen, hoofdzakelijk politieke gevangenen. De meeste comitéleden waren politiek geëngageerd. Vóór de oorlog waren velen lid van een politieke partij of een antifascistische (vrouwen)organisatie, tijdens de oorlog waren de meesten op enigerlei wijze actief geweest in het verzet. Meestal waren zij communistisch of socialistisch georiënteerd. De leidende figuren in de comités waren doorgaans lid van de communistische partij in hun land.

De meeste hoofdrolspelers in de herinneringsculturen van Ravensbrück werden tussen 1900 en 1915 geboren. Zij waren dus tussen de 24 en 39 jaar toen zij in Ravensbrück gevangen zaten, en tussen de 30 en de 47 jaar toen zij een Ravensbrückcomité oprichtten of zich daarbij aansloten. Velen bleven tot het einde van hun leven of zolang als hun gezondheid het toeliet actief in hun comité. Het levend houden van de herinnering aan Ravensbrück was voor hen een levensvervulling.

De meest in het oog springende conclusie van dit onderzoek is de grote mate van continuïteit in de inhoud van de collectieve herinneringen aan Ravensbrück die deze overlevenden produceerden. Ondanks alle culturele, maatschappelijke en politieke veranderingen sinds 1945 bleef het verhaal over Ravensbrück als kamp voor verzetsvrouwen en/of vrouwelijke politieke gevangenen en hun onderlinge solidariteit gehandhaafd. Ook de daaraan verbonden boodschap van de strijd voor vrede en tegen (neo) fascisme, vreemdelingenhaat, antisemitisme en racisme bleef onveranderd. We hebben kortom te maken hebben met een ‘standaardherinnering’ aan Ravensbrück die al in een vroeg stadium door overlevenden werd geproduceerd en gereproduceerd.¹ Opvallend is dat deze onwrikbare herinnering desondanks nieuwe groepen bleef aanspreken, vooral na 1989. Telkens opnieuw wilden mensen dit verhaal horen, vastleggen of overdragen. Het is door toedoen van deze herinneringsconsumenten dat de herinneringsculturen van Ravensbrück geleidelijk aan veranderden. Bovendien zorgden zij ervoor dat de onwrikbare collectieve herinnering van de overlevenden op bepaalde punten werd aangepast en aangevuld. Zij werden herinneringsproducenten in tweede instantie.

Gedurende de hele onderzoeksperiode hebben vrouwengroepen als belangrijke herinneringsconsumenten annex producenten van Ravensbrück gefungeerd. Dat waren vanaf de tweede helft van de jaren veertig vrouwenorganisaties van de (vooroorlogse) vrouwenbeweging, waarin de Ravensbrücksters zelf ook participeerden. De verwevenheid van de Ravensbrückcomités

1 Zie ook S. Hogervorst, ‘Weiblichkeit und Widerstand; eine internationale Erinnerungskultur von Ravensbrück?’, in A. Ehresmann et al eds., *Die Erinnerung an die nationalsozialistischen Konzentrationslager: Akteure, Inhalte, Strategien* (Berlijn 2010) (ter perse).

en dit wederopbouwfeminisme viel in alle onderzochte landen waar te nemen. Vanaf de jaren zeventig ondervonden de comités eveneens belangstelling vanuit vrouwen(vredes)groepen die deel uitmaakten van de tweede feministische golf, vooral in Nederland en West-Duitsland. De wetenschappelijke interesse in Ravensbrück na 1990 kwam vrijwel uitsluitend vanuit het vakgebied vrouwengeschiedenis en dan vooral in Duitsland en Oostenrijk. Ook deze feministische historicae die zich voor Ravensbrück interesseerden, kunnen als herinneringsconsumenten worden beschouwd.

De vrouwengroepen in de herinneringsculturen van Ravensbrück hebben de door de comités geproduceerde herinnering van Ravensbrück als *vrouwenkamp* versterkt. In vrijwel alle publicaties, monumenten, herdenkingen, afbeeldingen, documentaires, toespraken en andere articulaties van kampherinneringen door overlevenden en anderen is de geschiedenis van Ravensbrück een *vrouwengeschiedenis*. Het feit dat Ravensbrück is opgericht als vrouwenkamp vormde als het ware een profiel op basis waarvan verhalen over het kamp bekendheid verkregen. Het was het criterium waarmee Ravensbrück zich kon onderscheiden van andere kampgeschiedenissen. Ondanks enkele pogingen van (doorgaans mannelijke) herinneringsconsumenten annex -producenten en historici bleef dit het profiel dat niet of nauwelijks kon worden aangevuld met de herinnering aan mannelijke gevangenen. Mannen werden als object en subject van de herinneringsculturen van Ravensbrück uitgesloten.

Een andere belangrijke groep herinneringsconsumenten vormden de nationale overheden. Zij waren vooral van invloed op de mate waarin de herinneringsproducenten hun herinnering daadwerkelijk publiek konden maken. Aanvankelijk hadden de collectieve herinneringen aan Ravensbrück in de vier onderzochte landen de potentie om tot nationale herinnering uit te groeien. De Ravensbrücksters genereerden publieke en officiële belangstelling en erkenning met hun eerste activiteiten en uitingen. Door de communistische koers die de comités vanaf circa 1947 gingen varen en vanwege het sterke anticommunisme in de betreffende landen werden de mogelijkheden daartoe echter al snel drastisch beperkt.

In de DDR vond vanaf halverwege de jaren vijftig een toe-eigening plaats van de herinnering aan Ravensbrück door de natiestaat die gestalte kreeg met de oprichting van het nationale herinneringscentrum bij het voormalige kamp in 1959. In Nederland duurde het tot begin jaren zeventig voordat de overheid zich als herinneringsconsument begon te manifesteren. Door en met het Ravensbrück-monument in Amsterdam werd Ravensbrück onderdeel van de nationale herinneringscultuur over de Tweede Wereldoorlog. De sterk toegenomen aandacht voor oorlogsslachtoffers maakte dat de Ravensbrücksters nu in de eerste plaats als kampoverlevenden in plaats van als communisten werden gezien. In België en Oostenrijk manifesteerden overheden zich pas vanaf de jaren negentig als herinneringsconsumenten. Zij faciliteer-

den initiatieven van Ravensbrücksters en droegen daarmee bij aan de verspreiding van hun herinneringen. In West-Duitsland fungeerde de overheid niet als herinneringsconsument – pas na de hereniging vond hier een nationalisering van de herinnering aan Ravensbrück plaats die gestalte kreeg in het voormalige kamp.

Een derde categorie herinneringsconsumenten die van belang is geweest voor de herinneringscultuur van Ravensbrück, zij het uitsluitend in Duitsland, wordt gevormd door een bonte groep van belangenorganisaties en individuen die zich met de geschiedenis van Ravensbrück identificeerden en zich aan de hand van de herinnering aan het kamp wilden emanciperen. In het bijzonder vond de geschiedenis van de homoseksuele en de als ‘asociaal’ gecategoriseerde gevangenen van Ravensbrück hun belangstelling, evenals de geschiedenis van de in West-Duitsland gemarginaliseerde communistische gevangenen en hun verzet. Het emancipatiestreven van deze antifascistische, homo-, transgender- en/of vrouwengroepen was mede gebaseerd op de emancipatie van gemarginaliseerde Ravensbrück-herinneringen. De participatie van deze groepen in de herinneringscultuur van Ravensbrück in Duitsland bewerkstelligde inderdaad de emancipatie van deze herinneringen. Via herdenkingen werd de herinnering aan de vrouwelijke politieke gevangenen van Ravensbrück aangevuld met die aan de mannen en de ‘asociale’ gevangenen, hoewel de verzetsvrouwen van Ravensbrück nog altijd beeldbepalend zijn.

Tot slot vormen de comitéleden van de tweede generatie een bijzondere groep herinneringsconsumenten die in hun hoedanigheid als comitélid tot belangrijke producenten van Ravensbrück-herinneringen uitgroeiden. In Nederland, Oostenrijk en Duitsland werden jongeren gevonden om de comités te versterken; alleen in België bleef de zoektocht naar jongeren tevergeefs. In Nederland bestond de tweede generatie comitéleden uit kinderen van overlevenden en vrouwen afkomstig uit het ‘oorlogscircuit’ of het onderwijs. Hier waren de werkzaamheden van de jongeren vooral gericht op voortzetting van het comité. In Oostenrijk sloot een groep politiek geëngageerde feministes zich bij het comité aan, van wie enkelen werkzaam waren bij een wetenschappelijk instituut. In Duitsland werd het comité versterkt door enkele politiek actieve dochters van Ravensbrücksters en daarnaast door mensen van de genoemde groeperingen die Ravensbrück inzetten voor hun emancipatiestrijd. Het politieke engagement en de kritische houding van de jongere comitéleden in Oostenrijk en Duitsland leidden tot intensieve discussies met de overlevenden, waardoor nieuwe vragen, ideeën en inhouden ontstonden. Anders dan in Nederland heeft de participatie van deze jonge herinneringsconsumenten annex -producenten in de Oostenrijkse en Duitse comités de collectieve herinnering aan Ravensbrück in deze landen daadwerkelijk getransformeerd.

6.2 De media van herinnering

De inhoudelijke veranderingen van de collectieve herinneringen aan kamp Ravensbrück werden ook veroorzaakt door de media aan de hand waarvan herinneringen aan het kamp werden overgedragen. Deze media maken herinneringen tot cultuur; ze kunnen herinneringen letterlijk belichamen en overdragen zodat het gerepresenteerde verleden voor mensen zonder eigen herinneringen daaraan begrijpbaar en interpreteerbaar wordt. Media zijn met andere woorden een essentieel onderdeel van het communicatieproces tussen producenten en consumenten van collectieve herinneringen.

Zoals uit deze studie bleek, kan de gerepresenteerde collectieve herinnering in tijdens de communicatie tussen herinneringsproducenten en -consumenten een andere betekenis krijgen. Zo veranderde het voormalige kamp in de loop van de jaren vijftig van gedenkplaats voor de mannelijke en vrouwelijke kampslachtoffers in een plaats van feministische en later vooral communistische herinneringspolitiek. Het Ravensbrück-monument in Amsterdam werd het startpunt van vredesdemonstraties van (tweede golf) feministische vrouwengroepen. En recentelijk lijken de nationale tentoonstellingscellen in het voormalige kamp te veranderen van onwenselijke communistische herinneringstraditie tot geschikt middel om kampherinneringen aan jongeren over te dragen.

Omdat dergelijke 'herinneringsmedia' herinneringen zichtbaar en inpasbaar maken in sociale en culturele processen, kunnen ze bovendien nieuwe herinneringen genereren. Een voorbeeld daarvan is de gedenkplaat voor de mannen van Ravensbrück op het Ravensbrück-monument in Amsterdam. Het monument dat uitsluitend de herinnering aan vrouwelijke gevangenen belichaamde, was voor enkele mannelijke overlevenden de aanleiding om ook hun herinneringen zichtbaar te maken – en met succes. De rondreizende tentoonstelling van het Ravensbrückcomité in West-Duitsland maakte dat de herinnering aan de politieke gevangenen werd aangevuld met die aan Joodse gevangenen en Sinti en Roma. Later werden eveneens de 'asociale' gevangenen via de tentoonstelling gememoreerd. En via de internationale gedenkdag voor de slachtoffers van de Holocaust werd Ravensbrück als locatie van de Jodenvervolgving geconceptualiseerd.

Het oorspronkelijke kampterrein had echter het belangrijkste aandeel in het genereren van herinneringen, zowel bij overlevenden als bij herinneringsconsumenten. Net als monumenten en tentoonstellingen kan deze *lieu de mémoire* als specifiek herinneringsmedium worden beschouwd. Maar veel meer dan andere media fungeert het voormalige kamp als authentieke herinneringsplaats waar hedendaagse bezoekers met het verleden kunnen worden geconfronteerd. Zo bracht het streven tot behoud en uitbreiding van Ravensbrück als herinneringscentrum de overlevenden ertoe om de herinnering aan de mannen, de 'asociale' en de Joden in hun collectieve herin-

nering in te sluiten. Juist de focus op de authentieke locaties van de herinnering aan deze groepen – het mannenkamp, jeugdkamp Uckermark en de standplaats van de tent voor Joodse gevangenen – maakte deze verandering mogelijk.

Naast de authentieke locatie van zes jaar nazistische vervolgingsgeschiedenis groeide Ravensbrück uit tot de plaats van 65 jaar herinneringsgeschiedenis, waarvan veertig jaar binnen een communistisch kader. Het interessante is dat dit kader na de Duitse hereniging in 1990 van een ‘levende herinnering’ tot deel van een herinneringsgeschiedenis werd gemaakt. Niettemin konden communistische herinneringstradities van veel georganiseerde overlevenden – die in de Bondsrepubliek aanvankelijk naar de achtergrond waren verdrongen – langs deze weg een nieuwe betekenis krijgen. Ook in dit geval genereerde het voormalige kamp als herinneringsmedium nieuwe, of beter gezegd andere herinneringen.

Niet altijd zorgden nieuwe media echter voor veranderingen in de inhoud van de herinneringen die werden uitgedragen. Zo bereikte het Nederlandse comité met een speciale jongerenwebsite weliswaar een nieuwe doelgroep, maar het comité bleef Ravensbrück ook met dit nieuwe medium afschilderen als kamp voor verzetsvrouwen dat door het Sovjetleger was bevrijd. Voor de overige gevangencategorieën en de andere bevrijdingsscenario's was ook in deze eigentijdse Ravensbrück-herinnering geen plaats. Een nieuw Ravensbrück-monument in Brussel in 2000 representeerde de Ravensbrücksters als collectief van vrouwelijke politieke gevangenen van wie de sekse-identiteit gestalte kreeg in de materiële verbeelding van hun symbolisch moederschap. En de gedenkplaat voor de mannen van Ravensbrück op het Amsterdamse monument heeft de beeldvorming over Ravensbrück als vrouwenkamp niet noemenswaardig kunnen bijstellen. Van doorslaggevend belang voor het doorvoeren en bestendigen van inhoudelijke veranderingen in collectieve herinneringen was de mate waarin daadwerkelijk uitwisseling plaatsvond tussen herinneringsproducenten en -consumenten.

6.3 Contexten

De herinnering aan Ravensbrück kreeg gestalte binnen uiteenlopende en deels overlappende contexten die ieder een legitimering vormden om het herinnerde verleden te verbinden met bepaalde praktijken in het heden. Uitgangspunt van dit onderzoek was dat de nationale contexten in Europa van grote invloed zouden zijn op het uitdragen en toe-eigenen van collectieve herinneringen aan Ravensbrück. Na de ingrijpende, schokkende en ontwrichtende gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog moesten Europese natiestaten zich immers opnieuw op hun positie bezinnen. Vooral Duitsland en Oostenrijk moesten bovendien hun legitimiteit zien te herwinnen. De pro-

ductie van integratieve collectieve herinneringen aan opoffering, strijd en verzet was daarvoor een belangrijk instrument.

Een tweede belangrijke context vormde de geschiedschrijving. In deze historiografie participeerden zowel overlevenden als historici die vanuit eigen standaarden en perspectieven uitdrukking gaven aan de geschiedenis van Ravensbrück, al dan niet gebaseerd op herinnering. Tijdens het onderzoek bleek bovendien dat herinneringen aan Ravensbrück voor een belangrijk deel binnen een pedagogische context uitdrukking en betekenis hebben gekregen. Daar doorheen vormden feminisme en communisme belangrijke ideologische bewegingen waarmee overlevenden en anderen betekenis gaven aan kampherinneringen. In deze paragraaf maak ik de balans op van de invloed van deze contexten op de herinneringsculturen van Ravensbrück.

De dominantie van de nationale context

Ravensbrückcomités uit vier landen werden binnen een Europees kader onderzocht. Doel van deze comparatieve opzet was inzicht te verkrijgen in het verband tussen de productie en toe-eigening van collectieve herinneringen en de nationale en transnationale context.

Samen met andere organisaties van oud-gevangenen gaven de Ravensbrückcomités in eerste instantie op nationaal niveau uitdrukking en betekenis aan hun kampherinneringen. Zij zochten en vonden aansluiting bij een nationaal publiek en bij nationale tradities, herinneringsplaatsen en gedenkdagen. In een vroeg stadium breidden de nationale verbanden van oud-gevangenen en verzetsmensen zich weliswaar uit op Europees niveau, waardoor er een transnationaal discours over de concentratiekampen werd gecreëerd. Deze Europese concentratiekampherinnering, waarvan verzet en strijd van de politieke gevangenen de hoofdbestanddelen vormden, werd echter steeds binnen nationale contexten tot uitdrukking gebracht.

Vanaf 1947, met de komst van de Koude Oorlog, verhinderde de toenemende communistische oriëntatie van de Ravensbrückcomités hun verdere integratie in de nationale herinneringsculturen van veel West-Europese landen. Alleen in de DDR kreeg de herinnering aan Ravensbrück op nationaal niveau betekenis en fungeerden (door de communistische partij gecontroleerde) overheidsinstanties als belangrijkste herinneringsconsumenten en -producenten. De communistische context viel hier met de nationale context samen. Binnen en buiten de DDR bleef het wederopbouw-feminisme als context van de Ravensbrück-herinnering tijdens de Koude Oorlog gehandhaafd, hoewel het vrijwel uitsluitend binnen de communistische context gestalte kreeg. De nadruk op sekse diende als onderscheidend element te midden van andere kampherinneringen en overlevendenorganisaties. Het feministische element bestond vooral uit het streven naar erkenning van de rol van vrouwen in het verzet. Op dit punt kregen de Ravensbrückcomités vanaf de jaren zeventig steeds meer erkenning van herinneringsconsumenten.

De opkomende Holocaustherinnering halverwege de jaren zestig zette een geleidelijke renationalisering van de herinneringsculturen van Ravensbrück in gang. Hoe sterker de Holocaustherinnering in een land ingang vond, hoe nationaler de herinnering aan Ravensbrück werd. De nadruk op slachtofferchap en (psychisch) lijden vergrootte de belangstelling voor Ravensbrück-overlevenden en hun herinneringen, en maakte dat hun politieke signatuur minder problematisch werd gevonden. In Nederland kwam dit proces als eerste op gang. De eenduidige visie op het nationale oorlogsverleden, de consensus over het belang van het herinneren van de oorlog en de centrale rol van de overheid als consument en producent van oorlogsherinneringen waren daar debet aan. De voor Nederland unieke traumacultuur die in relatie tot de Holocaustherinnering ontstond, moet daarbij eveneens in ogenschouw worden genomen.

In de andere onderzoekslanden kwam de integratie van Ravensbrück in de nationale herinneringscultuur later tot stand. In West-Duitsland werd de herinnering aan Ravensbrück vanaf de jaren tachtig onderdeel van een nationale subcultuur waarin gemarginaliseerde oorlogsherinneringen werden aangeprezen als middel in een strijd tegen de gevestigde orde. Anders dan in Nederland bleven de communistische signatuur van de georganiseerde Ravensbrücksters en hun oriëntatie op de DDR hier van doorslaggevend belang in de perceptie van deze overlevenden door de overheid. Pas na de Duitse eenwording is de herinnering aan Ravensbrück daadwerkelijk onderdeel geworden van de nationale, door de overheid gedragen herinneringscultuur, een proces dat via de herinrichting van het voormalige kamp gestalte kreeg.

In Oostenrijk speelde de op nationaal niveau geproduceerde slachtoffermythe het herinneren van het slachtofferschap of het verzet van specifieke groepen parten. In België ontbrak een eenduidige, nationale visie op het oorlogsverleden. De Tweede Wereldoorlog nam een minder grote plaats in de nationale herinneringscultuur in dan de Eerste. Voormalig politieke gevangenen organiseerden zich in een vroeg stadium en opereerden voornamelijk binnen eigen kring, hoewel soms aansluiting werd gezocht bij een breder, nationaal publiek. In beide landen is Ravensbrück, in het kielzog van de Holocaustherinnering, pas vanaf 1989 onderdeel geworden van de nationale herinneringscultuur, hoewel veel minder nadrukkelijk dan in Nederland en Duitsland.

Geconcludeerd kan worden dat de nationale context gedurende de hele onderzoeksperiode van groot belang bleef voor de productie van collectieve herinneringen aan Ravensbrück, maar dat de consumptie van Ravensbrückherinneringen op nationaal niveau vanaf begin jaren vijftig tot halverwege de jaren zeventig stagneerde, en pas vanaf de jaren negentig daadwerkelijk aantrok. Dat wordt duidelijk aan de hand de media van Ravensbrückherinneringen en het tijdstip waarop deze werden geproduceerd (zie bijlage 3). Van de veertien herinneringsacties die het resultaat waren van productie dan wel

toe-eigening op nationaal niveau kwamen er drie tot stand tussen 1945 en 1952 en acht tussen 1975 en 2010, met een concentratie in de periode 1995-2010. In de tussenliggende periode (1952-1975) was er geen uitwisseling tussen Ravensbrück-overlevenden als producenten en de overheid als consument van Ravensbrück-herinneringen, met uitzondering van de oprichting van herinneringscentrum Ravensbrück in de DDR. De geschiedschrijving over Ravensbrück hield gelijke tred met deze ontwikkeling, zoals uit hoofdstuk 2 bleek. Ook de Ravensbrück-herdenkingen hebben vanaf 1995 in toenemende mate een nationaal karakter gekregen, hoewel de herdenkingen in het voormalige kamp daarnaast aan een democratiseringsproces onderhevig waren. Deze democratisering sloot de nationalisering echter niet uit, zoals bleek uit hoofdstuk 5.

Deze ontwikkelingen in de herinneringsculturen van Ravensbrück weerspreken het idee dat de natiestaat na 1989 zijn betekenis heeft verloren als kader waarin het verleden uitdrukking en betekenis krijgt, althans wanneer het gaat om de Tweede Wereldoorlog. Vooral in Nederland en Duitsland vormt dit verleden het centrale, identiteitsvormende element in de nationale herinneringscultuur.

Uit de geschiedenis van het Internationale Ravensbrückcomité (IRC) werd de betekenis duidelijk van het transnationale niveau voor de herinneringsculturen van Ravensbrück. Het IRC werd in 1956 opgericht als instrument van communistische herinneringspolitiek, maar vervulde vanaf 1965 vooral een belangrijke interne functie voor de direct betrokkenen. Het transnationale niveau was voor de communistische Ravensbrücksters uit West-Europa een alternatief voor het nationale niveau waarbij ze vanwege hun politieke signatuur moeilijk aansluiting vonden. Ook na de integratie van de Ravensbrück-herinneringen in de nationale herinneringsculturen vanaf de jaren zeventig werd het IRC vooral gekoesterd als belichaming van een communistische herinneringstraditie, *niet* als instrument om de kampherinneringen op transnationaal niveau publiek te maken.

Pas na 2000 vonden enkele initiatieven plaats waarbij de herinnering aan het kamp op Europees niveau werd uitgedragen of toegeëigend. Deze vonden echter grotendeels plaats buiten het IRC of andere Ravensbrückcomités om. Ook deze uitkomst bevestigt de dominantie van de nationale context in de (grotendeels communistisch georiënteerde) herinneringsculturen van Ravensbrück.

Geschiedschrijving en herinneringscultuur

De productie en toe-eigening van collectieve herinneringen aan Ravensbrück voltrok zich ook binnen een historiografische context. Het verzorgen en coördineren van de geschiedschrijving over het kamp was één van de doelen van de georganiseerde overlevenden. Behalve in de theorievorming over herinnering werd de tegenstelling tussen herinnering en geschiedwetenschap ook in

de praktijk van herinneren geformuleerd; overlevenden beschouwden zichzelf als de eigenlijke experts op het gebied van de kampgeschiedenis en positioneerden zichzelf tegenover historici.

Wat de relatie tussen geschiedwetenschap en herinneringscultuur in dit geval extra gecompliceerd maakte, is het feit dat het hier om tamelijk recente historische gebeurtenissen ging. Collectieve herinneringen, getuigenissen en geschiedschrijving waren soms onontwarbaar verbonden. Zo werden de eerste wetenschappelijke studies over Ravensbrück geschreven door historicae die in Ravensbrück gevangen hadden gezeten. Tevens bleven herinneringen van overlevenden gedurende de hele onderzoeksperiode een belangrijke bron voor historisch onderzoek. In beide genres werd en wordt niet teruggekeken op een afgesloten proces, maar op een levend verleden waarvan de getuigen nog rondlopen. Historici en herinneringsproducenten verhouden zich tot hetzelfde verleden en tot elkaar, zoals uit dit onderzoek bleek. Het is daarom belangrijk om de relaties tussen herinnering en geschiedenis expliciet bij de analyse te betrekken.

Het concept herinneringscultuur impliceert een wisselwerking tussen producenten en gebruikers van collectieve herinneringen die plaatsvindt binnen een brede historische cultuur. Deze historische cultuur levert de middelen, tradities, gewoonten en de infrastructuur waarmee individuen en groepen uitdrukking en betekenis kunnen geven aan het verleden. Ook de geschiedwetenschap maakt deel uit van deze historische cultuur. De historische cultuur vormt het overkoepelende kader waarbinnen herinneringscultuur en geschiedwetenschap zich tot elkaar verhouden en elkaar soms overlappen. Beide zijn uitdrukking van het feit dat het verleden ertoe doet, en vormen een bron van historische kennis voor elkaar en voor de samenleving waarvan ze deel uitmaken.

Tot in de jaren zeventig was de kennis over Ravensbrück uitsluitend van overlevenden afkomstig. Vanaf 1945 publiceerden zij memoires; via journalisten kwamen hun getuigenissen tijdens de Ravensbrück-processen bij krantenlezers terecht; tentoonstellingen en brochures van de overlevendencomités vormden belangrijke informatiebronnen voor onder meer scholieren. Niet-overlevenden hielden zich pas vanaf de jaren zeventig, maar vooral na de val van de Muur bezig met de geschiedschrijving over Ravensbrück, hoofdzakelijk binnen het kader van vrouwengeschiedenis. Mede daardoor lag het accent in deze wetenschappelijke publicaties op de vrouwen van Ravensbrück, en dan voornamelijk op degenen onder hen die tijdens hun gevangenschap als politieke gevangenen waren gecategoriseerd. Dit is een opvallende overeenkomst met de herinneringsculturen van Ravensbrück. Vrouwen waren object en subject van zowel de herinnering als de geschiedschrijving over het kamp.

De Ravensbrücksters waren zich zeer bewust van hun maatschappelijke taak als leveranciers van historische kennis. Zij beschouwden hun eigen ge-

heugen niet alleen als bron van kennis voor de samenleving, maar ook voor historici die deze kennis zouden verwerken en doorgeven. Historici waren in hun ogen dus potentiële herinneringsconsumenten. Vandaar dat in 1966 een historische commissie werd opgericht binnen het internationale Ravensbrückcomité die de geschiedschrijving over Ravensbrück in de verschillende landen kritisch moest evalueren en stimuleren. De focus op de overlevenden als zelfbenoemde eigentijdse historici verduidelijkt hoe zij dachten over de rol die het verleden in het heden zou moeten spelen. Het is aannemelijk dat deze zelfopgelegde 'historische taak' van georganiseerde overlevenden de constructie van een overkoepelende, geïnstitutionaliseerde collectieve herinnering aan het kamp heeft bevorderd. Juist geschiedschrijving, opgevat als een voorlopige synthese van wat er precies was gebeurd en hoe we daarover kunnen oordelen, dwong hen immers tot een selectie van hun herinneringen en tot de inbedding daarvan in een narratieve structuur. Aan de hand van deze structuur werden uiteenlopende gebeurtenissen aan elkaar gerelateerd en werden oorzaken, gevolgen, doelen en motieven geformuleerd. Deze specifieke inkadering of *emplotment* verleende vervolgens stabiliteit en coherentie aan collectieve herinneringen die via andere media werden ge(re)produceerd.

Pedagogisering: de wisselwerking tussen het communicatieve en het culturele geheugen
 Vooral in Duitsland maar ook in Nederland en elders bestaat al geruime tijd een preoccupatie met het overlijden van de mensen die de concentratiekampen hebben overleefd. Wetenschappers, journalisten en anderen spreken in dat verband wel van een overgang van het communicatieve naar het culturele geheugen, een invloedrijke gedachtegang die is ontleend aan de Duitse cultuurwetenschappers Jan en Aleida Assmann. Zoals ik in hoofdstuk 1 uiteen heb gezet duidt het eerste begrip op een 'sociaal geheugen' met een levensduur van drie generaties, waarin de herinnering door intergenerationele communicatie onderdeel is van het heden. Het cultureel geheugen is een 'tijdloos' geheel van instituties, tradities, monumenten en gecanoniseerde teksten die ons handelen en ons ervaren stuurt. Volgens deze opvatting zou de verbinding tussen de verhalen van de overlevenden en de historische gebeurtenissen waarnaar deze verwijzen met het overlijden van de laatste overlevende verdwijnen. Volgens het echtpaar Assmann gaat het communicatieve geheugen dan over in een cultureel geheugen. Dat specifieke deel van het verleden is alleen nog kenbaar via haar materiële en immateriële representaties; de herinnering wordt geschiedenis.

Het idee van een overgang van het levende, communicatieve geheugen naar het materiële, culturele geheugen impliceert een eenzijdige en onomkeerbare beweging van de sociale naar de culturele dimensie van herinneringscultuur die onvoldoende recht doet aan de dynamiek van collectieve herinneringsprocessen. Zoals in deze studie duidelijk werd, is er van meet af aan sprake geweest van een wisselwerking tussen de mensen die uitdrukking en

betekenis geven aan het verleden en de media waarmee dat gebeurt. Deze wisselwerking, of wederzijdse overgang, zal dus niet pas plaatsvinden nadat de laatste overlevende is gestorven, maar heeft zich al sinds 1945 op uiteenlopende manieren voltrokken. Als er al sprake zou zijn van een overgang, dan is deze minder abrupt en ingrijpend dan wordt verondersteld.

Niettemin is dit idee van een eenmalige en definitieve overgang en de populariteit ervan interessant omdat het duidelijk maakt welke belangrijke rol het oorlogsverleden in het heden speelt, en welk belang tegenwoordig aan kampoverlevenden wordt toegekend. Deze conceptualisering zegt daarom niet zozeer iets over de overlevenden en hun herinneringen. Het is vooral het hedendaagse, door presentisme gekenmerkte historisch besef dat hiermee tot uitdrukking komt. In de herinneringsculturen van Ravensbrück manifesteerde dit presentisme zich vooral binnen een pedagogische context.

De totstandkoming in 1959 van een herinneringscentrum bij het voormalige kamp met een monument en een museum had onder meer een pedagogisch doel. Talloze volwassenen en kinderen werden op die manier in aanraking gebracht met de 'antifascistische lessen' die uit de geschiedenis van het kamp konden worden getrokken. Ook buiten de DDR werd de pedagogische functie van voormalige kampen en ander oorlogserfgoed gezien. Zowel deze authentieke plaatsen en objecten als de mensen die dit verleden aan den lijve hadden ondervonden werden vanaf de jaren vijftig in toenemende mate beschouwd als dragers van historische lessen die voor heden en toekomst van belang waren. Het Eichmann-proces vormde een katalysator in de pedagogisering van kampherinneringen. Sindsdien werd de collectieve herinnering aan de Jodenvervolging gedomineerd door de combinatie van het levend houden en het leren van het verleden. De nieuwe herinneringsproducenten (overheden, musea en scholen) richtten zich vaak op het toegankelijk en begrijpbaar maken van het verleden vanuit hedendaagse belangen. De gelaagdheid en complexiteit van dat verleden dreigden daardoor onvoldoende tot hun recht te komen.

Het herinneringswerk van de Ravensbrückcomités was op dezelfde combinatie gegrondvest. Ravensbrücksters gingen naar scholen, organiseerden tentoonstellingen en discussieavonden, maakten brochures en stonden journalisten te woord. Ook het schrijven en publiceren van memoires was deels door pedagogische motieven ingegeven. De toenemende participatie in dit overdrachtsproces door overheden en erfgoedinstellingen vanaf de jaren tachtig kan worden gezien als uitdrukking van het belang dat sindsdien aan kampoverlevenden wordt toegekend. Deze specifieke, ethisch-pedagogische inkadering van het oorlogsverleden is zowel voor de nog in leven zijnde direct betrokkenen als voor hun toehoorders een belangrijke en functionele manier van zingeving van het verleden. De betrokkenen vinden gehoor en ervaren dat het verleden mogelijk niet voor niets is geweest. Voor de omgeving is het luisteren naar en doorgeven van kampherinneringen een manier om overlevenden te erkennen en moreel stelling te nemen. Tegelijkertijd vervult

het oorlogsverleden en deze specifieke omgang daarmee zowel op nationaal als op Europees niveau een belangrijke samenbindende functie in een tijd waarin culturele en religieuze verschillen worden benadrukt. Ook dit is een belangrijke reden voor de populariteit van deze pedagogische inkadering van het oorlogsverleden.

Het besef dat de generatie kampoverlevenden spoedig zal overlijden heeft de pedagogische inkadering van kampherinneringen sterk gestimuleerd. Sinds de jaren negentig is een toename te zien van initiatieven die betrekking hebben op het vastleggen en overdragen van kampherinneringen. Ook herinneringen aan Ravensbrück krijgen sindsdien steeds vaker binnen een pedagogische context gestalte. Dit was te zien in het voormalige kamp, waar sinds halverwege de jaren negentig talloze pedagogische projecten hebben plaatsgemaakt, al dan niet in samenwerking met overlevenden.

In Nederland waren het vooral de overlevenden die de pedagogisering van de Ravensbrück-herinneringen hebben gestimuleerd. Hoewel het subsidiebeleid van een actieve overheid hierbij een niet te onderschatten rol speelde, kan deze specifieke inkadering tevens worden verklaard vanuit de zingevende functie die de overdracht van de kampherinneringen voor de overlevenden had. De invloed van de jongere generatie comitéleden op de inhoud en de inkadering van de collectieve herinnering was in Nederland relatief klein. Hierdoor werd het voor de overlevenden belangrijke pedagogische motief achter het publiek maken van de kampherinneringen gehandhaafd en versterkt.

In België, waar geen jongeren in het Ravensbrückcomité participeerden, vonden de weinige publieksgerichte activiteiten in de derde onderzoeksperiode eveneens grotendeels binnen een pedagogische context plaats. In Duitsland en Oostenrijk, waar jongere comitéleden wel grote invloed hadden, domineerden daarentegen politieke motieven bij het levend houden van de kampherinneringen. Ook hier zorgde de consensus over het belang van overdracht van kampherinneringen er niettemin voor dat overlevenden, overheden en erfgoedinstellingen naar elkaar toegroeiden en dat politieke verschillen werden overbrugd. Gezamenlijk gaven zij uiting aan een gedeeld belang, namelijk het toekomstbestendig maken van kampherinneringen door deze te verankeren in een cultureel geheugen.

Het idee van een abrupte overgang tussen het communicatieve en het culturele geheugen belichaamt de versnelling in onze ervaring van het historisch proces. Een fenomeen dat al sinds de jaren tachtig speelt – het overlijden van kampoverlevenden – wordt hiermee immers verkort tot één toekomstig, beslissend moment. Anticiperend op de onzekere toekomst wordt het verleden zoveel mogelijk tegenwoordig en ‘ervaarbaar’ gemaakt in het hier en nu, ofwel via contact met overlevenden, ofwel via de authentieke locatie als drager van herinneringen. Ook hier wordt het overgangs- of overdrachtsproces verengd tot één moment van contact met het verleden. Deze versnelling leidt er zelfs toe dat dit proces door zichzelf lijkt te worden ingehaald: niet de nog

aanwezige overlevenden, maar professionele overdragers van kampherinneringen in het onderwijs en in erfgoedinstellingen zijn tot de pijlers van de hedendaagse herinneringscultuur uitgegroeid.

Drie zaken nuanceren de aanname waarop dit zichzelf versnellende proces is gebaseerd. Ten eerste is Ravensbrück – en dit geldt voor de concentratiekampen in het algemeen – allang niet meer van de overlevenden alleen, zoals al eerder in deze studie opgemerkt. De participatie van allerlei andere herinneringsproducenten in de herinneringsculturen van Ravensbrück heeft ervoor gezorgd dat de overlevenden een groep zijn geworden ten overstaan waarvan niet-overlevenden hun verleden herinneren en herdenken, een verleden dat mede gebaseerd is op de herinneringen van overlevenden. De overlevenden zijn van herinneringsproducenten veranderd in het ‘publiek’ voor het herinneren dat in toenemende mate door anderen wordt georganiseerd. Het overlijden van de overlevenden heeft dus vooral tot gevolg dat een belangrijk, want legitimerend publiek wegvalt.

Ten tweede wordt het idee van een overgang genuanceerd door het feit dat slechts weinigen ooit daadwerkelijk contact hebben gehad met een overlevende van een concentratiekamp. De meeste volwassenen en kinderen kwamen en komen via culturele representaties van kampherinneringen in contact met het verleden dat overlevenden belichamen. Deze media van herinnering hoeven evenwel niet minder indrukwekkend of minder leerzaam te zijn.

De grootste nuance in dit idee is echter aangebracht door de overlevenden zelf. De politieke en pedagogische inkadering van hun kampherinneringen heeft ervoor gezorgd dat hun kampervaringen al lange tijd geleden op het tweede plan kwamen te staan. Uit allerlei herinneringsinitiatieven bleek immers telkens weer dat Ravensbrück slechts een middel was voor een ander, hedendaags doel. Dat gold zowel ten Oosten als ten Westen van het IJzeren Gordijn, voor en na de Koude Oorlog, voor overlevenden en voor hun publiek. De onwrikbaarheid van de herinnering aan Ravensbrück is met andere woorden mede gelegen in een instrumentele, op hedendaags effect gerichte benadering van het herinnerde verleden.

Onder invloed van het Holocaustdiscours en de val van de Muur veranderden de herinneringsculturen van Ravensbrück van communistische herinneringsgemeenschappen in bredere verbanden die in meer of mindere mate deel uitmaakten van nationale herinneringsculturen. Dat de steeds kleiner wordende groep overlevenden daarbinnen goeddeels vasthield aan de oorspronkelijke herinnering, kan worden gezien als strategie om (traumatische) kampervaringen te verwerken of hanteerbaar te maken. Door de herinneringen te verbinden met een boodschap worden deze immers van een zin voorzien, en krijgen de ervaringen en het eigen overleven een concreet doel. Bovendien kan een dergelijke boodschap of les, in tegenstelling tot een persoonlijke, gedetailleerde kampherinnering, ook door anderen worden overgedragen. Door de herinneringen toepasbaar te maken op het heden werden

ze bestendig voor de toekomst. Dat de persoonlijke herinneringen en daarmee het verleden zelf in feite op de achtergrond raakten, hebben de georganiseerde overlevenden al heel lang geleden voor lief genomen. Herinnering wordt hoe dan ook geschiedenis. Dat is het echter al sinds 1945, en niet in de laatste plaats door toedoen van de overlevenden zelf.

Bijlage I

Bestuursleden Ravensbrückcomités 1945-2010

Met een * zijn niet-overlevenden aangeduid

Internationaal Ravensbrück Comité, 1956-1959, 1965-heden

Voorzitters:

Renée Mirande-Laval	1956-1979
Rose Guerin	1979-1998
Annette Chalut	1998-

Vice-voorzitters:

Claire van den Boom (België)	1966-1991
Nina Baranova (Sovjet-Unie)	1966-2002
Emmy Handke (DDR)	1966-1973
Božena Holečková (Tsjecho-Slowakije)	1966-1968
Doris Maase (West-Duitsland)	1966-1979
Wanda Kiedrzyńska (Polen)	1966-1985
Gertrud Müller (West-Duitsland)	1979-2003
Bertha Lauscher (Oostenrijk)	1979-1984
Irma Trksak (Oostenrijk)	1984-2009
Stanislawa Bafia (Polen)	1985-1999
Mariëtte Druart (België)	1991-2007
Kristina Usarek (Polen)	1999-
Ludmilla Woloschina (Rusland)	2002-

Secretarissen-generaal:

Toni Lehr (Oostenrijk)	1966-1973
Emmy Handke (DDR)	1973-1987
Edith Sparmann (DDR/Duitsland)	1987-2000
Giovanna Massariello*	2000-2002
Bärbel Schindler-Saefkow*	2002-

Penningmeesters:

Odette Franck-Lejeune (Frankrijk)	1965-1982
Cecile Lesieur (Frankrijk)	1982-1993
Madeleine Rabitchov (Frankrijk)	1993-2000
Greet Roodveldt-Van Kampen*	2000-

NEDERLAND***Initiatiefcomité Vrouwen van Ravensbrück, 1945-1946***

Thea Boissevain
 Stennie Pratomo-Gret
 Rie Lips-Odinot

'Reünie-groep', 1947-1949

Coba Veltman, Brecht van den Muijzenberg

Verband voor oud-gevangenen van Ravensbrück en kamp Vught/Comité (van) Vrouwen van Ravensbrück, 1949-circa 1956

Brecht van den Muijzenberg-Willemse (voorzitter), Dicky Zeevat (secretaris)

Comité vrouwen uit concentratiekampen en gevangenissen, 1949-1956

Rie Lips-Odinot (voorzitter), An van Kampen-Huig (secretaris)

Nederlands Ravensbrück Comité, 1956-1980

Brecht van den Muijzenberg (voorzitter), Noen Beuzemaker, Thea Boissevain, Aat Breur-Hibma, Rie Lips-Odinot, Ilse Hekster, Geert van der Molen, Annie Pooters.

Comité Vrouwen van Ravensbrück, 1956-1995

Voorzitters:

Coba Veltman	1956-1973
An van Kampen-Huig	1973-1977
Gusta Eleveld-Kuijken	1977-1992
Stennie Pratomo-Gret	1992-1995

Secretarissen:

Coba Veltman	1970-1972
Liesbeth van der Sman	1972-1976
Stennie Pratomo-Gret	1976-1995

Co Vijlbrief, Riek Oosterhek, Annie Kogehop, Jo Willemsen-Celie, Liesbeth van der Sman-Kasulakow, An-Berentsen-Droog, Lea Voorn-Keijzer

Stichting Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück, 1995-

Voorzitters:

Stennie Pratomo-Gret	1995-1998
Marianne Aukes-Paalvast*	1998-2000
Greet Roodveldt-van Kampen*	2000-

Secretarissen:

Stien-Spier-Pullen	1995-2003
Joke van Dijk-Bording*	2003-

Lia Gorter*, Ellie Kort* en Hester de Ree-de Vos* tot 2000; Dolly van der Pligt*; An Berentsen-Droog en John Berentsen* (tot 2007), Lucie Monnee**

BELGIE*Amicale de Ravensbrück, 1946-*

Voorzitters:

Claire van den Boom-Martchouk	1945-1991
Liliane van den Boom	1991-1993
Marie Mahieu-Lucas	1993-1995
Annette Pauporté-Eekman	1995-1997
Tina Lucas	1997-2000
Simone Degueldre-Hendrix	2000-

Vice-voorzitters (en voorzitters afdeling Antwerpen):

Hilda Sevens-Danneels	1945-1952
Mariëtte Druart	1952-2007

Secretarissen:

Marie Mahieu-Lucas	1945-1993
Lucienne Metzeler	1993-

DUITSLAND*Ravensbrückverband, Berlijn, 1947-1949*

Emmy Handke (voorzitter), Erika Buchmann, Maria Wiedmaier, Aenne Saefkow

Ravensbrückverband, Dresden, 1948

Else Eisold

*Lagergemeinschaft Ravensbrück, 1948-1949*Emmy Handke (voorzitter), Erika Buchmann Maria Wiedmaier, Aenne Saefkow Else Eisold, Doris Maase, Käthe Jonas
DDR*Lagergemeinschaft Ravensbrück/Lagerarbeitsgemeinschaft Ravensbrück, 1949-1991*

Voorzitters:

Emmy Handke	1949-1979
Lisl Jäger	1979-1991

Erika Buchmann, Maria Wiedmaier, Aenne Saefkow, Edith Sparmann

BONDSREPUBLIC DUITSLAND*Sektion Ravensbrücker Häftlinge, 1966-1974*

Doris Maase, Käthe Jonas

Lagergemeinschaft Ravensbrück, 1974-1991

Gertrud Müller (voorzitter), Hildegard Hansche, Käthe Jonas, Käthe Katzenmaier, Doris Maase, Luise Mauer, Anne Meier, Anna Teschner, Hanna Elling

DUISSLAND***Lagergemeinschaft Ravensbrück, 1991- (vanaf 1993 Lagergemeinschaft Ravensbrück und Freundeskreis e.V.)***

Voorzitters:

Gertrud Müller	1991-2003
Annemarie Müller*	2003-

Vice-voorzitters:

Lisl Jäger	1991-1993
Bärbel Schinder-Saefkow*	1993-

Secretarissen:

Rosel Vadehra-Jonas*	1993-
----------------------	-------

OOSTENRIJK***Lagergemeinschaft Ravensbrück, 1947-***

Voorzitters:

Mela Ernst	1947-1949
Maria Berner	1949-1962
Anna Mistinger	1962-1970
Emma Mayerhofer	1970-1984
Rosa Jochmann	1984-1994
Friedl Sinclair	1994-2000
Erna Musik	2000-2005
Brigitte Halbmayr*	2005-

Vice-voorzitters:

Anna Mistinger	1960-1962
Emma Mayerhofer	1962-1970
Berta Lauscher	1971-1979
Erna Musik	1984-1999
Karla Glaubauf	1999-2000, 2001-2005
Lisa Steininger*	2005-

Secretarissen:

Emma Mayerhofer	1958-1977
Berta Lauscher	1977-1984
Irma Trksak	1984-2005
Ildikó Cazan*	2005-

Bijlage 2

Memoires en levensbeschrijvingen van Ravensbrück-overlevenden in België, (W-O) Duitsland, Nederland en Oostenrijk, 1945-2010

Verantwoording

Onderstaand overzicht van autobiografische publicaties is gebaseerd op Anke Krüger, *Bibliographie zur Geschichte des Frauenkonzentrationslagers Ravensbrück 1945-2003* (Norderstedt 2004) en op eigen archiefonderzoek. Daarnaast is gebruik gemaakt van de catalogi van het Studiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij (SOMA) te Brussel en van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) te Amsterdam.

Het overzicht bevat naast 76 memoires – verhandelingen over de eigen kampeervaringen van de auteur – enkele romans, dichtbundels en toneelstukken, evenals biografische portretten van gevangenen van Ravensbrück gemaakt door overlevenden. Tevens zijn publicaties opgenomen waarin kampherinneringen van één of meerdere overlevenden zijn opgetekend, door overlevenden of anderen. De (34) niet-memoires zijn met een * aangeduid. Memoires van mannelijke overlevenden zijn met een **M** gemarkeerd. In onderstaande lijst zijn ook publicaties opgenomen die oorspronkelijk buiten het betreffende onderzoeksland zijn verschenen.

1945

Bairmont, L., *Bagnes de femmes. Celles de Ravensbrück et Auschwitz* (Luik).

Boom, C. ten, *Gevangene en toch... Herinneringen uit Scheveningen, Vught en Ravensbrück* (Amsterdam, ook in het Duits, 1957, 1963).

Bruha, T. ed., *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück: Geschildert von Ravensbrücker Häftlingen* (Wenen).*

Kerchove, G. van der, *Et cependant: je veux vivre! Souvenirs de captivité de Saint-Gilles, Gommern, Ravensbrück* (Brussel).

Liégeois, C., *Calvaire de femmes* (Ciney).

Wagner, E., *Liebesmacht bricht Machliebe! Ein Erlebnisbericht der Verfasserin* (Wangen).

1946

d'Aureby, C., *Frère François* (Ixelles, ook vertaald in het Nederlands, 1947).*

Berendsen, A., *Vrouwenkamp Ravensbrück* (Utrecht).

Buchmann, E., *Frauen in Konzentrationslagern* (Stuttgart).*

Carliez-Lambert de Loulay, W., *Déportée 50-440* (Brussel).

Epker, N., *Rosa Manus* (s.l.).*

Herbermann, N., *Der geeignete Abgrund. Schutzhäftling nr. 6582 im Frauenkonzentrationslager Ravensbrück* (Neurenberg).

Vermehren, I., *Reise durch den letzten Akt: ein Bericht 10.2.44 bis 29.6.45* (Hamburg, ook 1947 en 2005).

1947

Finkelmeier, C., *Die braune Apokalypse* (Weimar). **M**
Schaefer, H., *Ostern im KZ* (Berlijn).

1948

Buber-Neumann, M., *Als Gefangene bei Stalin und Hitler* (München).
Haag, L., *Eine Handvoll Staub* (Berlijn).

1949

Prins, S., *De groene jas* (roman) (Amsterdam).^{*}
Sprenkel, R., *Im Schatten der eisernen Fersen. Aus dem Leben einer Sozialistin* (Berlijn).

1950

Pagniez, Y., *Flucht* (Frankfurt a.M., oorspr. in het Frans, 1949).
Schaefer, H., *Die letzte Freiheit* (Oost-Berlijn).

1953

Schacht, H., *76 Jahre meines Lebens* (Bad Wörishofen). **M**
Staritz, K., *Des großen Lichtes Widerschein* (Münster).

1956

Nikiforova, A., *Das darf sich nicht wiederholen* (s.l.).
Seydewitz, R., *Wo das Leben ist* (Oost-Berlijn).

1959

Buchmann, E., *Die Frauen von Ravensbrück* (Oost-Berlijn).^{*}

1960

Maurel, M., *Kein Ort für Tränen. Bericht aus einem Frauenlager* (Hamburg, oorspr. in het Frans, 1957, ook in het Nederlands, 1985).

1961

Zinner, H., *Ravensbrücker Ballade: Schauspiel in fünf Akten* (Oost-Berlijn).^{*}

1963

Buber-Neumann, M., *Kafkas Freundin Milena* (München).^{*}

1966

Botke, T.J., *Vergeet het toch maar* (Maastricht). **M**
Nikiforova, A., *Erzählungen über Kampf und Freundschaft* (s.l.).

1972

Aerts, B., *Advokaat in nacht en nevel. Herinneringen aan drie jaar gevangenis en concentratiekampen van de nazi's* (Amsterdam). **M** (Het gaat hier om een Belgische overlevende.)

1973

Kocwa, E., *Flucht aus Ravensbrück* (Oost-Berlijn, oorspr. in het Pools, 1969).

1974

Gomery, L. de Gerlache de, *Le faux silence* (Mullem).

1975

Walda, D. ed., *Terug in de tijd. Nederlandse vrouwen in de jaren 40-45* (Amsterdam).*

1976

Günzl, M., *Trost im Leid* (Stuttgart).Morton-Whitby, H.A., *Courage, mon passeport* (Kontich).Seydewitz, M., *Es hat sich gelohnt zu leben: Erkenntnisse und Bekenntnisse* (Oost-Berlijn). M

1978

Elling, H., *Frauen im deutscher Widerstand, 1933-1945* (Frankfurt a.M.).*Lier, C. van, *Schroeiplekken. Ervaringen uit Vught, Westerbork, Auschwitz, Ravensbrück en Malchow* (Amsterdam).

1979

Bielenberg, C., *Als ich Deutsche war 1934-1945. Eine Engländerin erzählt* (München).Prins, S., *Aan de verzetsvrouwen die stierven in Ravensbrück* (roman) (Amsterdam).*Prins, S., *Herinneringen aan Trude Bededic, een vrouw in verzet* (roman) (Amsterdam).*

1981

Köhler, J., *Klettern in der Großstadt. Geschichten vom Überleben zwischen 1933-1945* (West-Berlijn). MMüller, C., *Die Klempnerkolonne in Ravensbrück: Erinnerungen des Häftlings nr. 10787* (Oost-Berlijn en Frankfurt a.M.).Schmidt-Fels, L., *Deportiert nach Ravensbrück. Bericht einer Zeugin 1943-1945* (Düsseldorf).

1982

Prins, S., *Dwangarbeid en verzet in Mecklenburg 1944* (roman) (Baarle Nassau).*Sturm, H., *Die Lebensgeschichte einer Arbeiterin. Vom Burgenland nach Ravensbrück* (Wenen).

1983

Breur, D., *Een verborgen herinnering. Tekeningen van Aat Breur-Hibma uit het vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück en de gevangenis in Utrecht 1942-1945* (Amsterdam).*Husemann, M., *Mein Widerstandskampf gegen die Verbrechen der Hitlerdiktatur* (Wuppertal).Reinerova, L., *Der Ausflug zum Schwanensee* (Oost-Berlijn).*Szepansky, G., *Frauen leisteten Widerstand: 1933-1945. Lebensgeschichten nach Interviews und Dokumenten* (Frankfurt a.M.).*Wibaut-Guillonard, T., *Zo, ben je daar* (Amsterdam).

1984

- Gavric, L., *Die Strasse der Wirklichkeit. Bericht eines Lebens* (Oost-Berlijn).
Kulinski, W., *Kurze Information über das Männerkonzentrationslager Ravensbrück*
(Warschau, oorspronkelijk in het Pools, 1966; 1968 en 1973). M

1985

- Berger, K., *Der Himmel ist blau. Kann sein. Frauen im Widerstand, Österreich 1938-1945*
(Wenen).*
- Franz, P., *Zwischen Liebe und Hass* (Freiburg).
- Prins, S., *Ravensbrück: geen eind maar een beginpunt* (bloemlezing poëzie en proza) (Den
Bosch).*

1986

- Fritz, M., *Essig gegen den Durst: 565 Tage in Auschwitz-Birkenau* (Wenen).
Kammerstätter, L., *Vor den Toten hatte ich keine Angst, aber vor den Lebenden: Berichte aus*
Erlebnissen einer sehr, sehr schweren Zeit (Linz).
Knes, A., *Über den Wellen. Aus dem Leben geschrieben: ein Beitrag zur Zeitgeschichte 1938*
1945 (Klagenfurt).
Zinner, H., *Der Teufelskreis und andere Stücke* (Oost-Berlijn 1986).*

1987

- Berger, K., *Ich geb dir ein Mantel, dass du ihn noch in Freiheit tragen kannst. Widerstehen im*
KZ. Österreich. Frauen erzählen (Wenen).*
- Falise, A., *La route inconnue: Histoires vécués* (Brussel).
Jacobeit, S., *Kreuzweg Ravensbrück. Lebensbilder antifaschistischer Widerstandskämpferin-*
nen (Keulen en Leipzig).*
- Romkes, J., *Cel 383, zing nog eens: een leven met de oorlog* (Amsterdam).

1988

- Lundholm, A., *Das Höllentor. Bericht einer Überlebenden* (Reinbek bei Hamburg).
Stojka, C., *Wir leben im Verborgenen. Erinnerungen einer Rom-Zigeunerin* (Wenen).

1989

- Bejarano, E., *Man nannte mich Krümel. Eine jüdische Jugend in den Zeiten der Verfolgung*
(Hamburg).
Birenbaum, H., *Die Hoffnung stirbt zuletzt* (Hagen, oorspr. in het Pools, 1967).
Heger, W., *Jeden Freitag vor dem Tor. Rettungsaktion des Grafen Bernadotte* (München,
oorspr. in het Noors, 1984).

1991

- Busch, E., *Und trotzdem: eine Autobiographie* (München).
Hautval, A., *Medizin und Verbrechen gegen die Menschlichkeit: Erlebnisbericht einer fran-*
zösischen Ärztin, die in die KZ-Lager Auschwitz und Ravensbrück deportiert wurde und
dort Häftlingsärztin war (Arles, oorspr. in het Frans, 1987).
Verstijnen, M., *Mijn oorlogskroniek. Met de ontsnapping Buchenwald-Colditz 15-20 april*
1945 (Voorburg).

1992

Beer, R., *KZ A 5148* (Berchem).Junge, L.L. ed., *Frauen-Schicksale. Gestapo-Zuchthaus-Konzentrationslager: Lebensberichte von Frauen aus Dortmund* (Dortmund).*Stojka, C., *Reisende auf dieser Welt. Aus dem Leben einer Rom-Zigeunerin* (Wenen).Vandertaelen, L., *De laatste getuigen. Overlevenden praten over de concentratiekampen* (Antwerpen, naar de gelijknamige televisieserie).*

1993

Houskova, H., *Monolog* (Berlijn).Poltawska, W., *Und ich fürchte meine Träume* (Abensberg, oorspr. in het Pools, 1962).Wolff, R., *Wohin kein Licht dringt* (Roman) (Stuttgart).*

1994

Catala, N. ed., *In Ravensbrück ging meine Jugend zu Ende. Vierzehn spanische Frauen berichten über ihre Deportation in deutsche Konzentrationslager* (Berlijn).*Sprengel, R., *Der rote Faden: Lebenserinnerungen; Ost-preussen, Weimarer Republik, Ravensbrück, DDR, die Wende* (Berlijn).

1995

Hozakova, V., *Und es war doch...* (Berlijn).

1996

Katzenmaier, T., *Vom KZ ins Kloster: ein Stück Lebensgeschichte* (St. Ottilien).Kounio-Amariglio, E.M., *Damit es die ganze Welt erfährt: Von Saloniki nach Auschwitz und zurück* (Konstanz).Nelken, H., *Freiheit will ich noch erleben. Krakauer Tagebuch* (Gerlingen, oorspr. in het Pools, 1987).*

1998

Linker, G., *Zo kan het ook. Herinneringen van een leergierig mens* (Assen).

1999

Gaulle-Anthonioz, G. de, *Durch die Nacht* (Zürich en Hamburg, oorspr. in het Frans, 1998).

2000

Auer, K., *Wege nach Ravensbrück. Erinnerungen von österreichischen Überlebenden des Frauen-Konzentrationslagers* (Wenen).*Bernstein, S.T., *Die Näherin. Erinnerungen einer Überlebenden* (München).Levy-Rosenberg, J., *Durch die Hölle: von Holland durch Auschwitz-Birkenau, Ravensbrück, Malchow, Tuacha, zurück und nach Israel* (Konstanz).Prégardier, E. ed., *Briefe nach Radibor. Maria Glollmuss (1896-1944). Aus dem Zuchthaus Waldheim und dem Konzentrationslager Ravensbrück von 1938-1944* (Annweiler).*

2001

Grohs-Martin, S., *Sylvie* (Amsterdam, oorspr. in het Engels, 2000).Schneider, H., *Laat mij gaan moeder* (Amsterdam).

2002

Kohlbrugge, H., *Twee maal twee is vijf: Getuige in oost en west* (Kampen).

Mohr, A. ed., *Gesang aus dem Feuerofen. Frauen-KZ Ravensbrück 1939-1945, autobiographische Berichte* (Annweiler).*

Schwöbel, G. ed., *Nur die Hoffnung hielt mich. Frauen berichten aus dem KZ Ravensbrück* ((Frankfurt a.M.).*

2003

Kato, G., *Zwei Schwestern. Geschichte einer Deportation* (Berlijn).

Knapp, G., *Frauenstimmen. Musikerinnen erinnern an Ravensbrück* (Berlijn).*

2004

Lagergemeinschaft Ravensbrück/Freundeskreis e.V. ed., *Gertrud Müller. Die erste Hälfte meines Lebens. Erinnerungen 1915-1950* (Essen).

2005

Kallus, M., *Als Junge im KZ Ravensbrück* (Berlijn, oorspronkelijk in het Hebreeuws, 2002).M

Meß, K., *„...als fiel ein Sonnenschein in meine einsame Zelle“: das Tagebuch der Luxemburgerin Yvonne Useldinger aus dem Frauen-KZ- Ravensbrück* (Berlijn).*

Olivier-Vonk, G., *Haar leven was strijd. Het leven van Coba Veltman, met gebruik van haar eigen memoires* (Menaldum).

Palange, J., *Lucienne Metzeler. Rescapée des camps nazis* (La Roche en Ardenne).

Walz, L., *„Und dann kommst du dahin an einem schönen Sommertag“: die Frauen von Ravensbrück* (München 2005).*

2007

Cordon, C., *„Ich weiß, was ich wert bin!“ Irma Trksak - Ein Leben im Widerstand* (Wenen).

2008

Cernyak-Spatz, S., *Theresienstadt, Auschwitz-Birkenau, Ravensbrück. Drei Stationen meines Lebens* (Berlijn 2008).

Fritz, M., *Es lebe das Leben. Tage nach Ravensbrück* (Wenen).

2009

Brakelmann, G. ed., *H. J. Von Moltke. Im Land der Gottlosen. Tagebuch und Briefe aus der Haft 1944/45* (München).* M

Bijlage 3

Herinneringen aan Ravensbrück: initiatieven op nationaal niveau in België, (West en Oost) Duitsland, Nederland en Oostenrijk, 1945-2010

1945-	Oostenrijk: nationale herdenkingen concentratiekampen o.a. Ravensbrück op centrale begraafplaats in Wenen op nationale (katholieke) gedenkdag Allerzielen, vanaf 1948 met permanente monumenten
1947-	België: Nationaal monument kamp Breendonk, jaarlijkse herdenking concentratiekampen o.a. Ravensbrück
1952	België: Oprichting Ravensbrück-monument Antwerpen
1955	Nederland: Oprichting monument verzetsvrouw en Ravensbrückster 'tante Riek'. Ravensbrücksters werden daarna van herdenking uitgesloten
1959	DDR: Oprichting nationaal herinneringscentrum Ravensbrück
1960-1965	Oostenrijk: rondreizende tentoonstelling Ravensbrückcomité, zonder overheidssteun
1975	Nederland: Oprichting Ravensbrück-monument Amsterdam
1984-	West-Duitsland: rondreizende tentoonstelling Ravensbrückcomité, zonder overheidssteun
1995	Duitsland: eerste internationale Ravensbrück-herdenking in herenigd Duitsland
1996	Nederland: eerste jongerenreis naar Ravensbrück georganiseerd door Ravensbrückcomité, gesubsidieerd door overheid
2000	België: oprichting Ravensbrück-monument in Brussel
2003	Nederland: oprichting verzetsvrouwen/Ravensbrück-monument Heerhugowaard

- 2005 **België:** Jongerenreis naar Ravensbrück met overlevenden en Waals parlement
- 2008 **Nederland:** Jongerenwebsite Ravensbrückcomité, gesubsidieerd door overheid

Bronnen en literatuur

Archivalia

België

Felixarchief, Antwerpen

- Bezoeken, ontvangsten en manifestaties college Burgemeester en Schepenen, stukken betreffende herdenkingen Vriendenkring Ravensbrück op het Schoonselhof (1988-2006).

Studie- en documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij, Brussel

- Archief Claire Martchouk, echtg. Van den Boom betreffende politieke gevangenen en neo-fascisme (1945-1980).
- Archief Luc Somerhausen betreffende naoorlogse organisatie van politieke gevangenen/verzetsheld en communisme/socialisme (1970-1990).
- Archives relatives au Camp de Ravensbrück et aux prisonnières politiques Belges qui ont été internées (1940-1977).
- Beeldarchief.
- Coupures de presse concernant Adrienne Gommers, 1940-1945 (1920-2007).

Duitsland

Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück, Ravensbrück

- Archief Internationaal Ravensbrück Comité (IRK-Bestände) (1964-1995).
- Archief Jahrestage (1990-2008).
- Archief Lagerarbeitsgemeinschaft Ravensbrück (1946-1989).
- Bestand Geschichte der Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück (1953-1992).
- Persoonlijke archieven van IRC-leden Emmy Handke (DDR), Rosa Jochmann (Oostenrijk), Stennie Pratomo (Nederland) en Irma Trksak (Oostenrijk) (overwegend 1946-1948 en 1983-1987).
- Pressearchiv (1990-2008).

Studienkreis Deutscher Widerstand, Frankfurt a.M.

- Nachlass Gertrud Müller (1947-2003).

Nederland

Aletta Amsterdam

- Archief Mies Boissevain-van Lennep (1945-1949).
- Archief Brecht van den Muijzenberg-Willemse (1945-1984).
- Archief Tineke Wibaut-Guillonard (1945-1994).
- Knipselcollectie Ravensbrück (1990-2005).

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

- Archief Brecht van den Muijzenberg-Willemse (1945-1975).
- Archief Internationale Democratische Vrouwen Federatie (1945-1953).

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam

- Knipselcollectie Ravensbrück (overwegend 1946-1948).
- Archief Comité Vrouwen van Ravensbrück (1970-2003).

Nederlands Instituut voor Beeld en geluid, Hilversum

- Uitzendingen betreffende Ravensbrück (1959-2010).

Stadsarchief Amsterdam

- Archief van het Amsterdams 4 en 5 mei comité (1973-1975).
  - Archief van de secretarie-afdeling kabinet van de burgemeester (1973-1975).
- Privéarchief An Berentsen-Droog, Heiloo (overwegend 1970-1975).*

Oostenrijk

Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes, Wenen

- Archief Österreichische Lagergemeinschaft Ravensbrück (1947-2007).
- Beeldarchief (1945-1993).
- Documenten betreffende Mela Ernst (1945-1947).
- Documenten betreffende Rosa Jochmann (1994).
- Documenten Helene Potetz (1945-1947).
- Pressearchiv (1947-1997).

Institut für Konfliktforschung, Wenen

- Uitwerking van Gruppensessies thema I Solidarität in Ravensbrück; II Enttäuschte Hoffnungen auf eine neue Gesellschaft; III Thema Lagergemeinschaft, uitgevoerd mei en juni 1999 door H. Amesberger en B. Halbmayr.
- Uitgewerkte interviews met 34 overlevenden van Ravensbrück (1999-2001).

KZ-Verband, Wenen

- Documenten betr. Ravensbrück (1946-2000).

Kranten en tijdschriften

Bundesverbandes ehemals politisch verfolgter Antifaschisten ed., *Mahnruf für Freiheit und Menschenrecht* (Wenen 1945-1947).

Bundesverband österreichischer KZ'ler ed., *Neue Mahnruf. Zeitschrift für Freiheit, Recht und Demokratie* (Wenen 1948-1952, 1967).

Comité National Ravensbrück/Nationaal Komitee Ravensbrück, *Ravensbrück. Amicale des anciennes Prisonnières Politiques et Ayants-Droit du Camp/Vriendenkring der gewezen Politieke Gevangenen en Rechthebbenden van het Kamp* (Brussel 1974-1998)

- Confédération Nationale des Prisonniers Politiques et Ayants-Droits de Belgique/CNP-PA, *L'Effort* (Brussel 1947-2004).
- Kommunistische Partei Österreichs ed., *Volksstimme* (Wenen 1945-1991).
- Lagergemeinschaft Ravensbrück ed., *Lagergemeinschaft Ravensbrück* (Frankfurt a.M. 1975-1991).
- Lagergemeinschaft Ravensbrück und Freundeskreis e.V. ed., *Ravensbrückblätter* (Frankfurt a.M. 1991-2010).
- Nationale Confederatie van Politieke Gevangenen en Rechthebbenden van België/NCPGR, *De Kracht* (Brussel 1948-2010).
- Nederlandse Vrouwenbeweging ed., *Vrouwen* (Amsterdam 1990, 1991).
- Nieuwe Rotterdamsche Courant* (Rotterdam 1946).
- Österreichische Lagergemeinschaft Ravensbrück ed., *Mitteilungsblatt* (Wenen 1957-2010).
- Le Soir* (Brussel 1950-2000).
- De Standaard* (Antwerpen 1950-2000).
- Stichting Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück ed., *Nieuwsbrief* (Heerhugowaard 1996-2001).
- Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten ed., *Jahresberichte* (Brandenburg 1993-2010).
- Studienkreis Deutscher Widerstand ed., *Informationen* (Frankfurt a.M. 1989-2008).
- Trouw* (Amsterdam 1973, 1975).
- Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes* ed., *Die Tat* (Berlijn 1967).
- De Volkskrant* (Amsterdam 1997, 1999, 2006).
- De Waarheid* (Amsterdam 1945-46, 1973, 1975).
- Wiener Zeitung* (Wenen 1946, 1994).

Brochures

- Internationales Ravensbrück Komitee ed., *Frauenkonzentrationslager Ravensbrück 1945-2005. 60 Jahre Befreiung* (Fürstenberg/Havel 2005).
- Komitee der antifaschistische Widerstandskämpfer der DDR ed., *Ravensbrück* (Oost-Berlijn 1960).
- Lagergemeinschaft Ravensbrück/Freundeskreis e.V. ed., *Mit den Augen der Überlebenden. Ein Rundgang durch die Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück* (Essen 1999).
- Lagergemeinschaft Ravensbrück ed., *Sie überstanden die KZ Moringen, Lichtenburg und Ravensbrück* (Stuttgart 1999).
- Lagergemeinschaft Ravensbrück ed., *50 aktive Jahre. Festschrift zum 50-jährigen Bestehen der Österreichischen Lagergemeinschaft Ravensbrück* (Wenen 1998).

Interviews

- Amesberger, Helga (Wenen 16-05-2006; Den Haag 18-05-2009).
- Berentsen, John (Heiloo 16-08-2006).
- Berentsen-Droog, An (Heiloo 16-08-2006; 15-05-2009).
- Dijk-Bording, van, Joke (Heerhugowaard 13-10-2009).
- Grisnigt, Bram (Hoogerheide 28-02-2007).
- Gueldre, Simone de (Oostende 06-07-2006; 30-05-2008).

- Krause-Schmidt, Ursula (Frankfurt a.M 10-12-2008).
- Roodveldt-van Kampen, Greet (Hoofddorp 15-05-2004; 08-10-2004).
- Spier-Pullen, Stien en Jo Spier (Heerhugowaard 08-05-2004; Bergen aan zee 15-05-2009).
- Vadehra-Jonas, Rosel (Essen 09-12-2008; Den Haag 18-05-2009).
- Trksak, Irma (Wenen 21-05-2006; Den Haag 19-05-2009).

Films

Drescher, R. en J. Huisken (regie), *Frauen in Ravensbrück* (DDR 1967-68, in opdracht van DEFA-Studio für Wochenschau und Dokumentarfilme/Komitee der Antifaschistischen Widerstandskämpfer in der DDR).

Scheunert, G. (regie), *Vergesst unsere Tränen nicht!* (DDR 1989, in opdracht van DEFA/Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück).

Walz, L. (regie), *Die Frauen von Ravensbrück* (Duitsland 2005).

Literatuur

Altena, M., *Visuele strategieën. Foto's en films van fabrieksarbeiders in Nederland, 1890-1919* (Amsterdam 2003).

Amesberger, H. et al., *Vom Leben und Überleben. Wege nach Ravensbrück* (Wenen 2001).

Amesberger, H. und B. Halbmayr, 'Namentliche Erfassung der ehemals inhaftierten ÖsterreicherInnen im Konzentrationslager Ravensbrück', C. Schindler ed., *Jahrbuch Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes* (Wenen 2007).

Amesberger, H. und K. Lercher, *Lebendiges Gedächtnis. Die Geschichte der Österreichischen Lagergemeinschaft Ravensbrück* (Wenen 2008).

Ankersmit, F., *Historical representation* (Stanford 2001).

Arndt, I., 'Das Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück. Studien zur Geschichte der Konzentrationslager,' in *Sammelband des Instituts für Zeitgeschichte*, Stuttgart 1970, 93-120; 2e herz. dr. in *Dachauer Hefte* 3 (1987) 125-157.

Arendt, H., *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil* (Harmondsworth 1976).

Assmann, A., *Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung* (Frankfurt a.M. 1991).

Assmann, A., 'Funktionsgedächtnis und Speichergedächtnis. Zwei Modi der Erinnerung', in K. Platt und M. Dabag eds., *Generation und Gedächtnis. Erinnerungen und kollektive Identitäten* (Wiesbaden 1995) 169-185.

Assmann, A., *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München 1999).

Assmann, A., *Die lange Schatten der Vergangenheit* (München 2006).

Assmann, A., *Geschichte im Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung* (München 2007).

Assmann, A., 'Memory: individual and collective', in R.E. Goodin and C. Tilly eds., *The Oxford handbook of contextual political analysis* (Oxford 2008) 210-226.

- Assmann, J. und T. Hölscher, *Kultur und Gedächtnis* (Frankfurt a.M. 1988).
- Assmann, J., *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München 1992).
- Baer, E. en M. Goldenberg, *Experience and expression. Women, the Nazis and the Holocaust* (Detroit 2003).
- Bailer-Galanda, B., 'Die Opfergruppen und deren Entschädigung', in Forum Politische Bildung ed., *Wieder gut gemacht?* (Wenen 1999) 90-96.
- Bank, J., *Oorlogsverleden in Nederland* (Baarn 1983).
- Bank, J., 'De Tweede Wereldoorlog en de binnenlandse politiek', in D. Barnouw et al eds., *1940-1945: Onverwerkt verleden?* (Utrecht 1985) 27-50.
- Bartoszewski, W., 'Europäische Gedenkkultur angesichts der Erfahrung von Konzentrationslager und Völkermord', *Dachauer Hefte* 24 (november 2008) 252-257.
- Benz, W., 'Der Umgang mit Gedenktagen und Gedenkstätten in der BRD', in W. Bergmann et al eds., *Schwieriges Erbe. Der Umgang mit Nationalsozialismus und Antisemitismus in Österreich, der DDR und der Bundesrepublik Deutschland* (New York/Frankfurt a.M. 1995).
- Benz, W., 'Gedenken und Erinnerungspolitik. Vom authentischen Ort zum Monument', *Dachauer Hefte* 24 (november 2008) 258-264.
- Benz, W., 'Wenn die Zeugen schweigen. Anmerkungen zu einem seit langem aktuellen Problem', *Dachauer Hefte* 25 (november 2009) 3-16.
- Berger, K. et al eds., *Der Himmel ist blau. Kann sein. Frauen im Widerstand in Österreich 1938-1945* (Wenen 1985).
- Berger, K., *Ich geb dir ein Mantel, dass du ihn in Freiheit tragen kannst. Widerstehen im KZ. Österreichische Frauen erzählen* (Wenen 1987).
- Berger, S. and C. Lorenz, 'National narratives and their "others". Ethnicity, class, religion and the gendering of national histories', *Storia della Storiografia* 50 (Milaan 2006) 59-98.
- Berger, S. and C. Lorenz eds., *The contested nation. Ethnicity, class, religion and gender in national histories* (Basingstoke 2008).
- Bergenthum, H., 'Geschichtswissenschaft und Erinnerungskulturen. Bemerkungen zur neueren Theoriedebatte', in G. Oesterle ed., *Erinnerung, Gedächtnis, Wissen. Studien zur kulturwissenschaftlichen Gedächtnisforschung* (Göttingen 2005) 121-161.
- Berghe, G. van der, 'Geen Holocaustmuseum', *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis* 13/14 (2004) 283-305.
- Beyen, M., *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (Amsterdam 2002).
- Beyen, M., 'De kloof', *Ons erfdeel* 2 (2007) 122-129.
- Bisschop, G. and A. Pelinka eds., *Austrian historical memory and national identity* (New Jersey 1997).
- Blaas, P., *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van een Europees historisch bewustzijn* (Den Haag 1988).
- Bloch, M., *Ritual, history and power: Selected papers in anthropology* (Londen 1989).
- Blom, J.H.C., 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd', in G. Abma ed., *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945* (Franeker 1986) 30-53.
- Bloxham, D., *Genocide on trial. War crimes trials and the formation of Holocaust history and memory* (Oxford 2001).

- Bloxham, D. and T. Kushner, *The Holocaust. Critical historical approaches* (Manchester 2005).
- Bock, G., 'Die Frauen und der Nationalsozialismus. Bemerkungen zu einem Buch von Claudia Koonz', *Geschichte und Gesellschaft* 15 (1989) 563-579.
- Bossenbroek, M., *De Meelstreep* (Amsterdam 2001).
- Bracke, M. *Who's socialism, who's détente? West European communism and the Czechoslovak crisis, 1968* (Boedapest 2007).
- Breur, D., *Een verborgen herinnering* (Nijmegen 1995).
- Broszat, M. et al, *Anatomie des NS-Staates* (Mannheim 1965).
- Buber-Neumann, M., *Als Gefangene bei Stalin und Hitler* (München 1949).
- Buber-Neumann, M., *Milena, de vriendin van Kafka* (Den Haag 1985).
- Buch, E., *Moeke Eekman 1897-1960: hulde aan de nagedachtenis van een buitengewone vrouw* (Brussel 1962).
- Buchmann, E., *Die Frauen von Ravensbrück: Tatsachenbericht* (Berlijn 1959).
- Burckhardt, N. 'Externalisierung und Selbstkritik. Der Eichmann-Prozess in belgischen und niederländischen Medien', in J. Eckel und C. Moisel eds., *Universalisierung des Holocaust?* (Göttingen 2008) 26-42.
- Burke, P., 'History as social memory', in T. Butler ed., *Memory: history, culture and the mind* (New York 1989).
- Captain, E., *Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995* (Kampen 2002).
- Caruth, C., *Unclaimed Experience. Trauma, narrative and history* (Baltimore 1996).
- Clark, D., 'Sites of memory or aids to multiculturalism? Conflicting uses of Jewish heritage sites', *Sociological research online* 12 (2007) 1-14.
- Confino, A., 'Collective memory and cultural history: problems of method', *American historical review* 5 (1997) 1386-1403.
- Corbet, A., *Mark Macken* (Brussel 1959).
- Cornelißen, C., 'Was heißt Erinnerungskultur', in idem ed., *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 54 (2003) 548-563.
- Cornelißen, C., 'Zur Erforschung von Erinnerungskulturen in West- und Osteuropa. Methoden und Fragestellungen', in idem et al eds., *Diktatur, Krieg, Verteilung. Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945* (Essen 2005) 25-44.
- Crane, S., '(Not) writing history. Rethinking the intersections of personal', *History and memory* 8 (1996) 5-30.
- Crane, S., 'Writing the individual back into collective memory', *American historical review* 102 (1997) 1373-1385.
- Cruz, C., 'Identity and persuasion: how nations remember their pasts and make their futures', *World politics* 3 (2000) 275-312.
- Davies, N., *Europe, a history* (Oxford 1996).
- Demantowsky, M., 'Geschichtskultur und Erinnerungskultur – zwei Konzeptionen des einen Gegenstandes', *Geschichte, Politik und ihre Didaktik* 33 (2005) 11-20.
- Dorslaer, R. van, 'Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945-2000', in G. Deneckere en B. de Wever eds., *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar* (Gent 2003) 227-249.
- Douglass, A. en T. Vogler, *Witness and memory. The discourse of trauma* (New York / Londen 2003).
- Draaisma, D., *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt: over het autobiografische geheugen* (Amsterdam 2001).

- Dumont, S., et al eds., *In haar verleden ingewijd: de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland* (Zutphen 1991).
- Dunk, H.W. von der, 'Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955-1973', in idem et al eds., *Nederland in de jaren vijftig en zestig. Wederopbouw, welvaart en onrust* (Houten 1986).
- Eckel, J. und C. Moisel eds., *Universalisierung des Holocaust? Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in internationaler Perspektive* (Göttingen 2008).
- Eerdt, L. van, *Herinneren met een boodschap. Ravensbrück in Nederlandse memoires, 1945-2005* (Master thesis Erasmus Universiteit Rotterdam, 2009).
- Elling, H., *Frauen im Deutschen Widerstand 1933-1945* (Frankfurt a.M. 1978).
- Enning, B., *De oorlog van Bastiaans. De LSD-behandeling van het kampsyndroom* (Amsterdam 2009).
- Erpel, S., *Zwischen Vernichtung und Befreiung. Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück in der letzten Kriegsphase* (Berlijn 2005).
- Erl, A., *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung* (Stuttgart 2005).
- Erl, A. and A. Rigney, 'Cultural memory and its dynamics', in idem eds., *Mediation, re-mediation, and the dynamics of cultural memory* (Berlijn / New York 2009) 1-15.
- Eschebach, I., et al eds., *Die Sprache des Gedenkens. Zur Geschichte der Gedenkstätte Ravensbrück, 1945-1995* (Berlijn 1999).
- Eschebach, I., 'Geschlechtsspezifische Symbolisierungen im Gedenken. Zur Geschichte der Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück', *Metis* 8 (1999) 12-27.
- Eschebach, I. et al ed., *Gedächtnis und Geschlecht. Deutungsmuster in Darstellungen des nationalsozialistischen Genozids* (Frankfurt a.M. 2002).
- Eschebach, I. ed., *Ravensbrück. Der Zellenbau. Geschichte und Gedenken* (Berlijn 2008).
- Evans, R.J., Review van G. Iggers, *Historiography in the twentieth century. From scientific objectivity to the postmodern challenge in History and theory* 41 (2002) 79-87.
- Eyal, G., 'Identity and trauma. Two forms of the will to memory', *History and Memory* (2004) 5-36.
- Faulenbach, B., 'Eine Europäische Erinnerungskultur als Aufgabe? Zum Verhältnis gemeinsamer und trennender Erinnerungen', *Storia della storiografia* 46 (2004) 205-219.
- Felman, S., 'Education and crisis, or the vicissitudes of teaching', in C. Caruth ed., *Trauma. Explorations in memory* (Baltimore 1995).
- Felman, S., *The juridical unconscious. Trials and traumas in the twentieth century* (Harvard 2002).
- Fentress, J. en C. Wickham, *Social memory* (Oxford 1994).
- Foley, M. en J. Lennon, *Dark tourism. The attraction of death and disaster* (Londen 2006).
- Frei, N., 'Der Frankfurter Auschwitzprozess und die deutsche Zeitgeschichtsforschung', Fritz Bauer Institut ed., *Auschwitz: Geschichte, Rezeption, Wirkung* (Frankfurt/ New York 1996) 123-138.
- Freyberg, J. von und U. Krause-Schmidt eds., *Moringen, Lichtenburg, Ravensbrück. Frauen im Konzentrationslager* (Frankfurt a.M. 1997).
- Friedländer, S. ed., *Probing the limits of representation: Nazism and the 'Final solution'* (Cambridge, Mass. 1992).
- Friedländer, S., *Memory, history, and the extermination of the Jews of Europe* (Bloomington 1993).
- Fritz Bauer Institut ed., *Opfer als Akteure. Interventionen ehemaliger NS-Verfolgter in der Nachkriegszeit* (Frankfurt a.M./New York 2008).
- Fritzsche, P., 'The case of modern memory', *The journal of modern history* 73 (2001) 87-117.

- Fritzsche, P. en A. Confino eds., *The work of memory. New directions in the study of German society and culture* (Urbana 2002).
- Frijhoff, W., *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam 2007).
- Füllberg-Stollberg, C. et al eds., *Frauen in Konzentrationslagern. Bergen Belsen und Ravensbrück* (Bremen 1994).
- Funkenstein, A. 'Collective memory and historical consciousness', *History and memory* 1 (1989) 5-21.
- Funkenstein, A., 'History, counterhistory and narrative', in S. Friedländer ed., *Probing the limits of representation* (Cambridge 1992) 66-81.
- Furet, F., *Het verleden van een illusie. Het communisme in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1996).
- Gedi, N. en Y. Elam, 'Collective memory, what is it?', *History and memory* 8 (1996) 30-50.
- Gerhard, U., 'Fern von jeden Suffragettentum. Frauenpolitik in Deutschland nach 1945, eine Bewegung der Frauen?', in I. Bandauer-Schöffmann und C. Duchon eds., *Nach dem Krieg. Frauenleben und Geschlechterkonstruktionen in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg* (Herbolzheim 2000) 175-202.
- Gevers, A., *Façades. Oostenrijkers en het oorlogsverleden* (Amsterdam 1995).
- Gillis, J. R. ed., *Commemorations. The politics of national identity* (Princeton 1994).
- Ginzburg, C., 'Shared memories, private recollections', *History and memory* 1-2 (1997).
- Goethem, H. van, 'De historicus tussen hamer en aambeeld. Het collectieve geheugen in België anno 2001 ten aanzien van collaboratie, Nieuwe Orde en Jodenvervolging in 1940-1944', *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis* 9 (2001) 237-253.
- Goldberg, A., 'The victim's voice and melodramatic aesthetics in history', *History and theory* 48 (2009) 220-237.
- Gotovich, J. en C. Kesteloot eds., *Het gewicht van het oorlogsverleden* (Gent 2003).
- Graaff, B. de, *Op de klippen of door de vaargeul? De omgang van de historicus met (genocidaal) slachtofferschap* (Utrecht 2006).
- Grever, M. en C. Wijers eds., *Vrouwen in de twintigste eeuw. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten 1929-1969* (IJsselstein 1988).
- Grever, M., "'Pivoting the center": Women's history as a compulsory examination subject in all Dutch secondary schools in 1990 and 1991', *Gender and history* 3 (1991) 63-80.
- Grever, M., 'Feministen en het vaderland. De historische legitimatie van een vrouwelijk "wij gevoel"', in M. Bosch et al eds., *Feminisme en verbeelding. Jaarboek voor Vrouwen-geschiedenis* 14 (1994) 162-170.
- Grever, M. 'The pantheon of feminist culture: Women's movements and the organisation of memory', *Gender and history* 9 (1997) 364-374.
- Grever, M. en H. Jansen eds., *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001).
- Grever, M., 'Visualisering en collectieve herinneringen. "Volendams meisje" als icoon van de nationale identiteit', *Tijdschrift voor geschiedenis* 117 (2004) 207-229.
- Grever, M., 'Nationale identiteit en historisch besef', *Tijdschrift voor geschiedenis* 119 (2006) 160-177.
- Grever M. en K. Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam 2007).
- Grever, M., 'The gender of patrimonial pride. Changes in historical culture and the revitalization of national canons in the west', in S. Wieringa ed., *Traveling heritages. Collecting, preserving and sharing women's history* (Amsterdam 2008) 285-302.

- Grever, M., 'Fear of plurality. Historical culture and historiographical canonization in Western Europe', A. Eppele and A. Schaser eds., *Gendering historiography. Beyond national canons* (Frankfurt a.M./ New York 2009) 45-62.
- Grever, M., 'Geen identiteit zonder oriëntatie in de tijd. Over de noodzaak van chronologie', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 3 (2009) 438-451.
- Grijzenhout, F., 'Inleiding', in idem ed., *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007) 1-20.
- Haan, I. de, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolgving in Nederland 1945-1995* (Den Haag 1997).
- Halbwachs, M., *Les cadres sociaux de la mémoire* (Parijs 1925) (Vertaling L.A. Coser, 1992).
- Halbwachs, M., *La mémoire collective* (Parijs 1950) (Vertaling F.J and V.Y. Ditter, 2000).
- Hartman, G.H. ed., *Holocaust remembrance: Shapes of memory* (Oxford 1994).
- Hartog, F., 'Time, history and the writing of history: the order of time', in R. Thorstendahl and I. Veit-Brause eds., *History-Making. The intellectual and social formation of a discipline* (Stockholm 1996) 85-113.
- Hartog, F., 'Time and Heritage', *Museum international* 227 (2005) 7-18.
- Herbert, U. et al eds., *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. Entwicklung und Struktur I* (Göttingen 1998).
- Herf, J., *Divided memory. The Nazi past in the two Germanys* (Cambridge Mass. 1997).
- Heijden, C. van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2001).
- Heinsohn, K. et al, *Zwischen Karriere und Vervolgung. Handlungsräume von Frauen im nationalsozialistischen Deutschland* (Frankfurt a.M./ New York 1997).
- Herman, J., *Trauma en herstel. De gevolgen van geweld - van mishandeling thuis tot politiek geweld* (Amsterdam 1993).
- Herzog, M. and B. Strebel, 'Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück', in C. Füllberg-Stollberg et al eds., *Frauen in Konzentrationslagern, Bergen Belsen und Ravensbrück* (Bremen 1994) 16-29.
- Heyl, M., 'Duitse herinneringscultuur. Gedachten en patronen', in F. van Vree en R. van der Laarse eds., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 221-244.
- Hijink, R., *Het gedenkteken, de plek en de herinnering. De monumentaliserings van de Duitse kampen in Nederland* (Amsterdam 2010).
- Hilberg, R. *Perpetrators, victims and bystanders* (New York 1992).
- Hinchman, L.P. and Sandra K. Hinchman eds., *Memory, identity, community. The idea of narrative in the human sciences* (Albany 1997).
- Hobsbawm, E. and T. Ranger eds., *The invention of tradition* (Cambridge 1983).
- Hobsbawm, E., *Een eeuw van uitersten. De korte twintigste eeuw, 1914-1991* (Houten 1995).
- Hockerts, H. G., 'Zugänge zur Zeitgeschichte: Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft', in K. Jarausch und M. Sabrow eds., *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt* (Frankfurt a.M. 2002) 39-74.
- Hodgkin, K. and S. Radstone, 'Transforming memory', in idem eds., *Contested pasts. The politics of memory* (Londen 2003).
- Hof, J. *Vrouwen in het verzet 1940-1945. Tot iedere tegenwerking bereid* (Baarn 1995).
- Hogervorst, S., *Vrouwen, verzet en vrede. Gender en de herinneringspolitiek van het Comité Vrouwen van Ravensbrück 1945-1995* (Doctoraalscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam (2004)).

- Hogervorst, S., 'Erinnerungskulturen und Geschichtsschreibung. Das Beispiel Ravensbrück', Fritz Bauer Institut ed., *Opfer als Akteure. Interventionen ehemaliger NS-Verfolgter in der Nachkriegszeit. Jahrbuch 2008 zur Geschichte und Wirkung des Holocaust* (Frankfurt a.M. /New York 2008) 197-218.
- Hogervorst, S., 'Female resistance fighters. National memory cultures and the international Ravensbrück committee', in E. Koresaar et al eds., *The burden of remembering. Recollections and representations of the 20th century* (Helsinki 2009) 76- 92.
- Hogervorst, S., 'Weiblichkeit und Widerstand; eine internationale Erinnerungskultur von Ravensbrück?', in A. Ehresmann et al eds., *Die Erinnerung an die nationalsozialistischen Konzentrationslager: Akteure, Inhalte, Strategien* (Berlijn 2010) (ter perse).
- Hogervorst, S., 'Ravensbrück in Luxemburg: Länderübergreifendes Erinnern für die Zukunft', in S. Kmec et P. Pauporté eds., *Lieux de mémoire au Luxembourg 2: Echelles locale et transnationale* (Luxemburg 2010) (ter perse).
- Hüttenberger, P., *Bibliographie zum Nationalsozialismus* (Göttingen 1980).
- Hutton, P., *History as an art of memory* (Hanover 1993).
- Hutton, P., 'Memories of trauma: problems of interpretation', *History and theory* 43 (2004) 249-259.
- Hutton, P., 'The memory phenomenon as a never-ending story', *History and theory* 47 (2008) 584-596.
- Huyssen, A., *Twilight memories. Marking time in a culture of amnesia* (New York /Londen 1995).
- Irwin-Zarecka, I., *Frames of remembrance. The dynamics of collective memory* (New Brunswick 1994).
- Jacobeit, S., *Kreuzweg Ravensbrück. Lebensbilder antifaschistischer Widerstandskämpferinnen* (Frankfurt a.M. 1987).
- Jacobeit, S. und S. Erpel, 'Ich grüsse euch als freier Mensch' (Berlijn 1995).
- Jacobeit, S. und G. Philipp, *Forschungsschwerpunkt Ravensbrück. Beiträge zur Geschichte des Frauenkonzentrationslagers* (Berlijn 1997).
- Jansen, W. 'De vele gezichten van genus. Een agenda voor onderzoek naar de culturele constructies van vrouwelijkheid en mannelijkheid', in M. Brüggemann ed., *Vrouwen in opspraak. Vrouwenstudies als cultuurkritiek* (Nijmegen 1987) 46-62.
- Jarausch, K., 'Zeitgeschichte und Erinnerung', in idem et al eds., *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt* (Frankfurt a.M. 2002) 9-38.
- Jong, A. de, *Dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-2001* (Nijmegen 2001).
- Jonker, E., *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001).
- Jonker, E., *De geesteswetenschappelijke carrousel. Een nieuwe ronde in het debat over wetenschap, cultuur en politiek* (Amsterdam 2007).
- Jonker, E., *Ordentelijke geschiedenis. Herinnering, ethiek en geschiedwetenschap* (Utrecht 2008).
- Jorissen, T., 'Breendonk. De wording van een memoriaal voor de mensenrechten', in J. Tollebeek et al eds., *België. Een parcours van herinnering. Plaatsen van tweedracht, crisis en nostalgie* (Amsterdam 2008) 220-233.
- Judt, T., *Na de oorlog. Een geschiedenis van Europa sinds 1945* (Amsterdam 2006).
- Kaes, A., *Deutschlandbilder. Die Wiederkehr der Geschichte im Film* (München 1987).
- Kammen, M., Recensie van I. Irwin Zarecka, *Frames of remembrance. The dynamics of collective memory* in *History and theory* 34 (1995) 245-261.
- Kansteiner, W., 'Finding meaning in memory. A methodological critique of collective memory studies', *History and theory* 41 (2002) 179-197.

- Kansteiner, W., *In pursuit of German memory. History, television and politics after Auschwitz* (Athens 2006).
- Kansteiner, W., 'Losing the war, winning the memory battle. The legacy of Nazism, world war II and the Holocaust in the federal republic of Germany', in R.N. Lebow et al eds., *The politics of memory in postwar Europe* (Durham / Londen 2006) 102-146.
- Kattago, S., *Ambiguous memory. The Nazi past and German national identity* (Westport 2001).
- Klein, K. L., 'On the emergence of memory in historical discourse', *Representations* 69 (2000) 127-150.
- Knapp, S., 'Collective memory and the actual past', *Representations* 26 (1989) 123-149.
- Kocka, J., 'Comparison and beyond', *History and theory* 1 (2003) 39-44.
- Koonz, C., *Mothers in the fatherland. Women, the family and Nazi-politics* (Londen 1987).
- Koonz, C., 'A tributary and a mainstream. Gender, public memory and the historiography of Nazi Germany', in K. Hageman and J.H. Qataert eds., *Gendering modern German history: themes, debates, revisions* (Oxford/New York 2007) 147-168.
- Koselleck, R., *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt a.M. 1979).
- Kretzer, A., *NS-Täterschaft und Geschlecht: der erste britische Ravensbrück-Prozess 1946/47 in Hamburg* (Berlijn 2009).
- Kristel, C., *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog: besluitvorming* (Amsterdam 2002).
- Kroh, J., 'Erinnerungskultureller Akteur und geschichtspolitisches Netzwerk. Die Task Force for international cooperation on Holocaust education, remembrance and research', in J. Eckel und C. Moisel eds., *Universalisierung des Holocaust? (Göttingen 2008) 156-173.*
- Krüger, A., *Bibliographie zur Geschichte des Frauenkonzentrationslagers Ravensbrück 1945-2003* (Norderstedt 2004).
- Krul, W., 'Tegen het erfgoed. Over vooruitgang en vandalisme', in F. Grijzenhout ed., *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007) 265-303.
- Kushner, T., 'Oral history at the extremes of human experience: Holocaust testimony in a museum setting', *Oral history* 29 (2001) 83-94.
- Kwashik, A., 'Ravensbrück als kommunistischer Erinnerungsort. Hedda Zinners "Ravensbrucker Ballade", *Dachauer Hefte* 24 (november 2008) 153-173.
- LaCapra, D., *History and memory after Auschwitz* (Ithaca 1998).
- Lagrou, P., 'Verzet en naoorlogse politiek', in L. Huyse en K. Hoflack eds., *De democratie heruitgevonden. Oud en nieuw in politiek België, 1944-1950* (Leuven 1995).
- Lagrou, P., *The legacy of Nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge 2000).
- Laplace, J. en K. Steen, 'Het verzet gewogen Een kwantitatieve analyse van politieke aanslagen en sabotages in België, 1940-1944', *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis* 15 (2005) 244-260.
- Leerssen, J. and A. Rigney eds., *Historians and social values* (Amsterdam 2000).
- Leggewie, C. und E. Meyer, 'Ein Ort, an der man gerne geht.' *Das Holocaust Mahnmal und die deutsche Geschichtspolitik nach 1989* (München 2005).
- Leys, R., *Trauma: A Genealogy* (Chicago 2000).
- Limbächer, K. et al eds., *Das Mädchenkonzentrationslager Uckermark* (Münster 2000).
- Loewenthal, D., *Possessed by the past. The heritage crusade and the spoils of history* (New York 1996).

- Logan, W. and K. Reeves, *Places of pain and shame. Dealing with difficult heritage* (Londen / New York 2009).
- Lorenz, C. *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam 1987, 1e druk).
- Lorenz, C., 'Towards a theoretical framework for comparing historiographies: some preliminary considerations', in P. Seixas ed., *Theorizing historical consciousness* (Toronto 2004) 25-48.
- Lorenz, C., 'Twee soorten catastrofe. Over de verwevenheid van dader- en slachtofferrollen in de Duitse geschiedschrijving na 1945', in P. Dassen et al eds., *Duitsers als slachtoffers: Het einde van een taboe?* (Amsterdam 2007) 173-209.
- Mächler, S., 'Wilkomirski the victim. Individual remembering as social interaction and public event', *History and memory* 2 (2001) 59-95.
- Machtans, K., *Zwischen Wissenschaft und autobiographischem Projekt: Saul Friedländer und Ruth Kluger* (Tübingen 2009).
- Mak, G., *Mannelijke vrouwen. Over de grenzen van sekse in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1997).
- Marchetta, M., *Erinnerung und Demokratie: Holocaust-Mahnmale und ihre Erinnerungspolitik: das Beispiel Ravensbrück* (Berlijn 2001).
- Marcuse, H., *Legacies of Dachau. The uses and abuses of a concentration camp, 1933-2001* (Cambridge 2001).
- Maser, P., 'Die parlamentarische Aufarbeitung von Diktaturgeschichte', in P. Maerz und J. Veen eds., *Woran erinnern? Der Kommunismus in der Deutschen Erinnerungskultur* (Keulen 2006) 133-145.
- Megill, A., 'History, memory and identity', in idem, *Historical knowledge, historical error* (Chicago 2007) 41-59.
- Metsenaere, M. de et al, 'Gewapend met het gewicht van het verleden: enige resultaten van vrouwengeschiedenis in België', in F. Thébaud ed., *Geschiedenis van de vrouw in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1993) 523-556.
- Meijer, M., *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie* (Amsterdam 1996).
- Milton, S., 'Deutsche und deutsch-jüdische Frauen als Verfolgte des NS-Staats', *Dachauer Hefte* 3 (Oktober 1993) 3-20.
- Möller, S. et al eds., *Abgeschlossene Kapitel? Zur Geschichte der Konzentrationslager und der NS-Prozesse* (Tübingen 2002).
- Mooij, A., 'De langste schaduw Het denken over psychische oorlogsgevolgen', in C. Kristel, C. ed., *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog: besluitvorming* (Amsterdam 2002) 261-291.
- Mooij, A., *De strijd om de Februaristaking* (Amsterdam 2006).
- Morrison, J.G., *Ravensbrück: everyday life in a women's concentration camp, 1939-45* (Princeton 2000).
- Mossink, M., *De Levenbrengsters. Over vrouwen, vrede, feminisme en politiek in Nederland, 1914-1940* (Amsterdam 1995).
- Müller, J.W. ed., *Memory and power in postwar Europe. Studies in the presence of the past* (Cambridge 2002).
- Mushaben, J., 'Collective memory divided and reunited: Mothers, daughters and the fascist experience in Germany', *History and memory* 1 (1999) 7-35.
- Nijhuis, T., *Structuur en contingentie. Over de grenzen van het sociaal-wetenschappelijk verklaringsideaal in de Duitse geschiedschrijving* (Amsterdam 1995).

- Nijhuis, T. en P. Dassen eds., *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland: de Historikerstreit en het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001).
- Nora, P., 'Between memory and history. Les lieux de memoire', *Representations* 26 (1989) 7-26.
- Nora, P., *Realms of memory* (3 dl.) (New York 1996-1998).
- Novick, P., *The Holocaust in American life* (Boston 1999).
- Novick, P., *Nach dem Holocaust. Der Umgang mit dem Massenmord* (München 2003).
- Nueau-Dufour, F., *Geneviève de Gaulle –Anthoioz: l'autre De Gaulle* (Parijs 2004).
- Ofer, D. en L.J. Weitzman, *Women in the holocaust* (New haven/Londen 1998).
- Olick, J. and J. Robbins, 'Social memory studies: from "collective memory" to the historical sociology of mnemonic practices', *Annual review of sociology* 42 (1998) 105-140.
- Olick, J., 'Collective memory: the two cultures', in J.W. Mueller, ed. *Memory and power in postwar Europe* (Cambridge 2002).
- Orth, K., *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte* (Hamburg 1999).
- Pawelke, B., 'Als Häftling geboren. Kinder in Ravensbruck', in C. Füllberg-Stollberg et al eds., *Frauen in Konzentrationslagern, Bergen Belsen und Ravensbrück* (Bremen 1994) 157-166.
- Piersma, H., *De Drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap, 1945-1989* (Amsterdam 2005).
- Piersma, H., *Bevochten recht. Politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Amsterdam 2010).
- Perry, J., *Wij herdenken dus wij bestaan. Over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Nijmegen 1999).
- Perz, B., 'Berichte zur Geschichte der Erinnerung. Österreich', in V. Knigge und N. Frei eds., *Verbrechen Erinnern, Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord* (München 2002) 150-162.
- Perz, B., *Die Gedenkstätte Mauthausen. 1945 bis zur Gegenwart* (Innsbruck 2006).
- Prenninger, A., 'KZ-Erinnerung im Wandel. Rituelle Verfolgungserinnerungen, "Pilgerfahrten" und der 60. Jahrestag der Befreiung der Konzentrationslager', in S. Matl et al eds., *Krieg, Erinnerung, Geschichtswissenschaft* (Wenen 2009) 301-329.
- Prenninger, A., 'Zelfbedrog en dubbelspraak. De verbannen herinnering van de Tweede Wereldoorlog in Oostenrijk', in F. van Vree en R. van der Laarse eds., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 265-287.
- Reid, D., 'Germaine Tillion and resistance to the Vichy syndrome', *History and memory* 2 (2003) 36-63.
- Reinalda, B. en N. Verhaaren, *Vrouwenbeweging en internationale organisaties, 1868-1986* (De Knipe 1989).
- Reiter, F., *Wer war Rosa Jochmann?* (Wenen 1997).
- Reuter E. en D. Hansel, *Das kurze Leben der VVN. Die Geschichte der Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes in der Sowjetischen Besatzungszone und in der DDR* (Berlijn 1997).
- Ribbens, K. *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2000* (Hilversum 2002).
- Ricoeur, P., *Time and narrative* (dl. 1) (Chicago 1984).
- Ridder, T. de, *De geest van het verzet. Ex-politieke gevangenen uit '40-'45* (Zutphen 2009).

- Rigney, A., 'Fiction as a mediator in national remembrance', in S. Berger et al eds., *Narrating the nation. Representations in history, media and the arts* (New York 2008) 79-96.
- Riley, D., *'Am I that name?' Feminism and the category of 'women' in history* (Houndmills/Londen 1988).
- Rittner, C. and J.K. Roth, *Different voices. Women and the holocaust* (New York 1993).
- Robert, J. ed. *Schoonselhof nu. Een eigentijdse visie op de Antwerpse necropool* (Antwerpen 2005).
- Rojek, C., 'After popular culture. Hyperreality and leisure', *Leisure studies* 12 (1993) 277-289.
- Romijn, P., *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclasering van 'foute' Nederlanders* (Groningen 1987).
- Rosenzweig, R. and D. Thelen, *The presence of the past. Popular uses of history in American life* (New York 1998).
- Roth, M., *The ironist's cage. Memory, trauma and the construction of history* (New York 1995).
- Rupp, L. and V. Taylor, *Survival in the Doldrums. The American Women's Rights Movement, 1945 to the 1960s* (New York 1990). Rupp, L., *Worlds of women. The making of an international women's movement* (Princeton 1997).
- Rüsen, J., 'Was ist Geschichtskultur? Überlegungen zu einer Art, über Geschichte nachzudenken', in K. Füssmann et al eds., *Historische Faszination. Geschichtskultur heute* 3 (Keulen 1994) 3-26.
- Rüsen, J., *Geschichte im Kulturprozess* (Keulen 2002).
- Saidel, R.G., 'The Jewish victims of Ravensbrück camp', in D. Herzog ed., *Lessons and legacies VII: The Holocaust in international perspective* (Evanston 2006) 201-215.
- Samuel, R., *Theatres of memory. Past and present in contemporary culture* (dl.1) (Londen 1994).
- Sandl, M., 'Historizität der Erinnerung / Reflexivität des Historischen', in G. Oesterle ed., *Erinnerung, Gedächtnis, Wissen. Studien zur kulturwissenschaftlichen Gedächtnisforschung* (Göttingen 2005) 89-120.
- Sas, N.C.F. van, *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam 1995).
- Schikorra, C., *Kontinuitäten der Ausgrenzung. 'Asoziale' Häftlinge im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück* (Berlijn 1995).
- Schindler-Saefkow, B., *Gedenkbuch für die Opfer des Konzentrationslagers Ravensbrück 1939-1945* (Berlijn 2005).
- Schmid, H., 'Europäisierung des Auschwitzgedenkens? Zum Aufstieg des 27. Januar 1945 als Holocaustgedenktag in Europa', in J. Eckel und C. Moisel eds., *Universalisierung des Holocaust? (Göttingen 2008) 174-202*
- Schmid, H., 'Immer wieder "Nie wieder!" Begründungsprobleme, Mythen und Perspektiven der deutschen Erinnerungskultur', *Dachauer Hefte* 25 (November 2009) 17-35.
- Schmidt, U., 'The scars of Ravensbrück: Medical Experiments and British War Crimes Policy, 1945-1950', in P. Heberer and J. Matthäus eds., *Atrocities on Trial: Historical Perspectives on the Politics of Prosecuting War Crimes* (Lincoln 2008) 123-158.
- Schoppmann, C., *Ik liet mijn haar groeien en ging jurken dragen. Levensverhalen van lesbische vrouwen in het 'Derde Rijk'* (Amsterdam 1995).

- Schudson, M., 'Dynamics in distortion of collective memory', in D. Schacter ed., *Memory distortion. How minds, brains, and societies reconstruct the past* (Cambridge 1997) 346-364.
- Schwartz, G., *Die Nationalsozialistischen Lager* (Frankfurt a.M. 1996).
- Schwartz, J. et al eds., *Helen Ernst 1904-1948. Berlin, Amsterdam, Ravensbrück. Stationen einer antifascistischen Künstlerin* (Berlijn 1994).
- Schwegman, M. en J. Withuis, 'Moederschap: van springplank tot obstakel. Vrouwen, natie en burgerschap in twintigste-eeuws Nederland', in F. Thébaud ed., *Geschiedenis van de vrouw in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1993) 557-584.
- Schwegman, M., 'Oorlogsgeschiedschrijving en seksueel geweld. Het probleem van de historisering van het vrouwelijk slachtofferschap', in M. Bosch et al eds., *Sekse en oorlog. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 15 (1995) 145-152.
- Sedlaczek, D., "'Wir haben keine KZ-Opfer zu bedauern oder zu beklagen." Die Auseinandersetzungen um die Moringener Konzentrationslager und der Beginn einer lokalen Erinnerungsbewegung (1980-1989)', *Dachauer Hefte* 19 (2003), 128-151.
- Sieder, B. et al eds., *Österreich 1945-1995. Gesellschaft, Politik, Kultur* (Wenen 1995).
- Simon, R., 'The pedagogical insistence of public memory', in P. Seixas ed., *Theorizing historical consciousness* (Toronto 2004) 183-201.
- Seixas, P. ed., *Theorizing historical consciousness* (Toronto 2004).
- Siertsema, B., *Uit de diepten. Egodocumenten over de naziconcentratiekampen* (Vught 2007).
- Sofsky, W., *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager* (Frankfurt a.M. 1999).
- Snijders, K., *Schuld en sekse. Een onderzoek naar de genderbetekenissen van 'schuld' in de discussie over de oorzaken van Nationaal-Socialisme en Holocaust* (Doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1998).
- Staveren, M. van, 'Moraliteit, sekse en de natie. Een geschiedenis van het Monument op de Dam en de oorlogsherinnering, 1945-1969', M. Bosch et al eds., *Sekse en oorlog. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 15 (Amsterdam 1995).
- Strebel, B., 'Das Männerlager im KZ-Ravensbrück 1941-1945', *Dachauer Hefte* 14 (Dachau 1998) 141-174.
- Strebel, B., *Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes* (Paderborn 2003).
- Sturken, M., *Tangled memories. The Vietnam War, the AIDS epidemic, and the politics of remembering* (Berkely 1997).
- Swaan, A. de, 'Het concentratiekampsyndroom als sociaal probleem', in idem, *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981* (Amsterdam 1982) 140-150.
- Tec, N., *Resilience and courage. Women, men and the Holocaust* (New Haven 2003).
- Termeer, H., *Het geweten der natie. De voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden, september 1944-mei 1945* (Assen 1994).
- Tilmans, K. et al eds., *Performing the past. Memory, history and identity in modern Europe* (Amsterdam 2010).
- Toews, J. E., 'Manifesting, producing and mobilizing historical consciousness in the "Postmodern condition"', *History and theory* 48 (2009) 257-275. Tollebeek J. en T. Verschaffel, *De vreugden van Houssaye. Apologie van de historische interesse* (Amsterdam 1992).
- Tonkin, E., *Narrating our pasts. The social construction of oral history* (Cambridge 1992).
- Touwen-Bouwsma, E., *Op zoek naar grenzen. Toepassing en uitvoering van de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Amsterdam 2010).

- Uhl, H., 'From victim myth to co-responsibility thesis. Nazi rule, World War II and the Holocaust in Austrian memory', in R.N. Lebow et al eds., *The politics of memory in postwar Europe* (Durham 2006) 40-72.
- Urry, J., *The tourist gaze* (Londen 2002).
- Verbeeck, G., 'Getouwtrek rond een Holocaustmuseum in Vlaanderen,' *Tijdschrift voor geschiedenis* 2 (2007) 238-238.
- Vermolen, J., 'De vierde en de vijfde mei. Herinnering aan en herdenking van de Tweede Wereldoorlog' in G. Aalders ed., *Oorlogsdocumentatie '40'-45. Zesde jaarboek van het RIOD* (Zutphen 1995) 87-122. Vogelaar, J., *Over kampliteratuur* (Amsterdam 2006).
- Vos, C., *Televisie en bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Hilversum 1995).
- Vree, F. van, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Amsterdam 1995).
- Walz, L., "Und dann kommst du dahin an einem schönen Sommertag..." *Die Frauen von Ravensbrück* (München 2005).
- Weckel, U. und E. Wolfrum, "Bestien" und "Befehlsempfänger". *Frauen und Männer in NS-Prozessen seit 1945* (Göttingen 2003).
- Welzer, H. ed., *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung* (Hamburg 2001).
- Wertsch, J., *Voices of collective remembering* (Cambridge 2002).
- Wertsch, J., 'Specific narratives and schematic narrative templates', in P. Seixas ed., *Theorizing historical consciousness* (Toronto 2004) 49-62.
- Wielenga, F., *Schaduw van de Duitse geschiedenis: de omgang met het nazi- en DDR-verleden in de Bondsrepubliek Duitsland* (Amsterdam 1993).
- Wieviorka, A., 'From survivor to witness', in J. Winter and E. Sivan eds., *War and remembrance in the 20th century* (Cambridge 1999) 125-141.
- Wineburg, S., *Historical thinking and other unnatural acts* (Philadelphia 2001).
- Wineburg, S. et al, 'Common belief and the cultural curriculum: An intergenerational study of historical consciousness', *American educational research journal* 44 (2007) 1-37.
- Winter, J. and E. Sivan eds., *War and remembrance in the 20th century* (Cambridge 1999).
- Withuis, J., *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (Amsterdam 1990).
- Withuis, J. *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam 1995).
- Withuis, 'Drie vrouwen, drie levens, één oorlog,' *Icodo-info* 13 (juli 1996).
- Withuis, J., 'Een betwiste erfenis. Organisaties van ex-politieke gevangenen en de Koude Oorlog om Ravensbrück en Buchenwald', in C. Kristel ed., *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog: besluitvorming* (Amsterdam 2002) 293-324.
- Withuis, J., *Erkenning. Van oorlogstrauma tot klaagcultuur* (Amsterdam 2002).
- Withuis, J., *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005).
- Withuis, J. and A. Mooij eds., *The politics of war trauma. The aftermath of World War II in eleven European countries* (Amsterdam 2010).
- Wolfrum, E., 'Berichte zur Geschichte der Erinnerung. Die beiden Deutschland', in N. Frei und V. Knigge eds., *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord* (München 2002) 133-149.
- Wood, D., *On Paul Ricoeur. Narrative and interpretation* (Londen 1991).
- Wood, N., *Vectors of memory. Legacies of trauma in postwar Europe* (Oxford 1999).

- Wijngaert, M. van den, *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen 2004).
- Yablonka, H., *The state of Israel vs. Adolf Eichmann* (New York 2004).
- Yerushalmi, J., *Zakhor. Jewish history and Jewish memory* (Seattle 1982).
- Young, J. *The texture of memory. Holocaust memorials and meaning* (New Haven 1993).
- Young, J., 'Between history and memory. The uncanny voices of the historian and the survivor', *History and memory* 9 (1997) 47-58.
- Zemon Davis, N. en R., 'Introduction', *Representations* 26 (1989) 1-6.
- Zerubavel, E., *Social mindscapes. An invitation to cognitive sociology* (Cambridge Mass. 1997).
- Zerubavel, E., *Time maps. Collective memory and the social shape of the past* (Chicago 2003).
- Zerubavel, E., 'Calendars and history. A comparative study of the social organization of national memory', in J. Olick ed., *States of memory* (Durham 2003) 315-337.
- Zeijden, A. van der, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (Hilversum 2002).
- Zörner, G., *Frauen-KZ Ravensbrück* (Berlijn 1971).

Summary

Persistent memory. Ravensbrück memory cultures in Europe, 1945-2010

This thesis deals with the interaction between organizations of Ravensbrück survivors as producers of collective memories, their audiences that ‘consumed’, used or appropriated these memories, and the cultural artifacts and traditions which embodied, generated and transformed these collective memories over time. This ongoing social and cultural process of interaction is referred to as ‘memory culture’ of which collective memory is considered to be the (provisional) outcome. The concept of memory culture enables an integral study of material and immaterial representations of memory *and* their social environments, whereas much research on memory only focuses on either social or cultural aspects. This thesis aims at the further development of the dynamic concept of memory culture on a theoretical level by exploring its meaning, range and usability on an empirical level.

The central presentation of the question is: *how did memory cultures of Ravensbrück develop in Austria, Belgium, (Western) Germany, and the Netherlands between 1945 and 2010, how can changes be explained, and how did these affect the collective memory of the camp?* The countries have been selected because of their varying ways of dealing with the memory of the Second World War. The purpose of this transnational comparison is to explore the importance of the national context in which collective memories are being produced and consumed. To answer the central questions, three factors are being analyzed: the *people* that belong to the specific memory cultures, the *media* with which they communicate about the remembered past, and the *contexts* in which they do so.

Ravensbrück was a Nazi concentration camp located close to Berlin. It was built primarily as a camp for female political prisoners, but there was also a separate men’s camp. In total, 123,000 women and 20,000 men from all over Europe have been imprisoned there. Approximately 20 percent did not survive. Regarding the people producing and consuming collective memories of Ravensbrück – the social dimension of memory cultures – two aspects stand out. Firstly, almost exclusively women were involved in these processes. Only female survivors organized themselves in Ravensbrück committees shortly

after the war. Their organizations were part of a short wave of post war feminism that manifested itself throughout Europe, in which women wanted to inspire other women to take part in the rebuilding of peaceful societies. In all four countries the Ravensbrück committees were connected with national women's organizations founded after 1945, united by the Women International Democratic Federation (WIDF). The women involved turned Ravensbrück memory into a means for feminist ends, and sought female audiences to take part in Ravensbrück memory cultures. In this way, male prisoners of Ravensbrück were excluded from the collective memory of Ravensbrück, both as subjects and as objects.

Secondly, the Ravensbrück committees consisted almost exclusively of former political - mainly Communist - prisoners, of which the majority had been active in the resistance during the war. In this respect, the Ravensbrück committees resembled other post war prisoner associations. Out of these organizations a specific, European-wide discourse on the concentration camps evolved, with resistance, struggle and sacrifice as the main ingredients. This transnational discourse was being produced within national contexts, and was nourished by both Communism as anti-Communism during the Cold War. By 1947, the Ravensbrück committees lost their broad orientation and turned into communist organizations. Remembering Ravensbrück now became a means to commemorate Communist resistance against the Nazis, and the solidarity and heroic sacrifice of Communists in the concentration camps. Although the communist context dominated the initial feminist context in which Ravensbrück memory got its meaning, feminism did not completely disappear as a motive for producing and consuming Ravensbrück memory. By remembering Ravensbrück, the important role of women in the resistance was being stressed, both within and outside the communist context.

The specific configuration of the Ravensbrück committees as female, communist orientated memory producers strongly affected the content of the collective memory, its audience, and the contexts in which it got meaning. One of the most striking conclusions of this thesis is that the collective memory of Ravensbrück as a camp for female resistance fighters remained almost unchanged until the present day, in all of the four countries. The survivors in the committees continued to hold on to the old, communist inspired discourse on Ravensbrück, despite the increasing popularity of Holocaust memory from the 1960's onwards, the changing perception of camp survivors as victims instead of heroes, and the collapse of communism after 1989. The resistance, the continuing struggle against (neo) Nazism and injustice, and the solidarity among the female political prisoners in the camp dominated Ravensbrück memory.

The persistence of Ravensbrück memory could be explained by its function for the survivors involved as a way to deal with their personal, possibly

traumatic memories. As interviews with survivors and other committee-members showed, the political instrumentalization of Ravensbrück memory by the committees was a permanent, though indirect confrontation with the burdened past. It functioned as a way to give meaning to the personal experiences of the committee members, particularly to their own survival. The mutual recognition as heroic victims and resisters within the survivor organizations encouraged the members to strive for public recognition as well. In this way, the committees' internal function as support groups and their external function as producers of public memory are intertwined, just as collective memory and the processing of personal (traumatic) memories reinforce each other.

However, changes in the Ravensbrück memory cultures did occur. The discourse on the Holocaust, victimhood and trauma that emerged from the 1960's onwards gradually increased the public and political interest in Ravensbrück memories. Especially in Germany and Austria, politically engaged people (mainly women) identified with the suppressed memory of female resisters. They used Ravensbrück memory as a way to emancipate themselves and to challenge dominant war memories. In this process of appropriation, memory consumers adapted the persistent Ravensbrück memory to new contexts and complemented it with the memory of other camp experiences and prisoner categories like Jews, Sinti and Roma. They made Ravensbrück memory cultures polyphonous.

The second factor of analysis concerns the media of memory: the cultural traditions and artifacts that enable communication about the remembered past. The former camp site mediated memories from the period 1939-1945. It was the geographical centre of the memory cultures of Ravensbrück. During the 1950's, the area had been appropriated by the national government of the GDR for displaying a national, communist identity based on the memory of antifascism. Survivor organizations were involved to establish a museum, and an international Ravensbrück committee (IRC) was founded to attend the opening ceremony. Despite political conflicts, this organization exists until the present day, guarding the memory politics of the 17 affiliated national committees.

After the German unification, the former camp was being redesigned in a new national, democratic context. This process was characterized by a clash of an official, democratic memory culture on the one hand, represented by the authorities, and a communist one, expressed by the survivor associations on the other. From the latter perspective, the site not only mediated the memory of the Nazi period; it also represented a forty-year long history of communist memory politics. In their attempts to influence the redesign of the memorial site, and to be taken seriously as experts on Ravensbrück history, they not only applied the memory of communism, they also involved other

prisoner categories and camp experiences in their memory politics. The former camp as authentic site of memory thus facilitated a radical change in the persistent memory as produced by the survivor associations. The site both generated and transformed memory at the same time. Within the new memory regime, a democratization process occurred in which survivors and other groups made Ravensbrück memory even more diverse. In the wake of this process, formerly suppressed communist traditions of memory regained a position in the commemorations.

Like the former camp, the Ravensbrück memorial in Amsterdam showed that memory can be adjusted as a result of the communication between producers and consumers of memory. The monument represented the memory of the female resistance fighters imprisoned in Ravensbrück. It was modified in 2005 by the addition of a small memorial plate commemorating the male prisoners as well. This was the initiative of a small group of Dutch male survivors. Other media, however, like the Ravensbrück memorial founded in Brussels in 2000, or the website launched by the Dutch Ravensbrück association in 2008, display the traditional, persistent memory of the survivors. These differences show that actual exchange about the remembered past is needed to adjust collective memories, and therefore that the cultural dimension of memory culture is reinforced by its social dimension, and vice versa.

Ravensbrück memory was displayed within several, partly overlapping contexts that all legitimated the connection between the remembered past and the present. In this thesis, three contexts were being specifically highlighted: the nation state, historiography, and a pedagogical context. Intertwined with these contexts, feminism and communism formed the frames in which Ravensbrück memory got its meaning over time.

The national context strongly influenced the production and consumption of Ravensbrück memories. Because of their communist orientation, the committees were being excluded from national memory cultures, though Ravensbrück memory was initially being integrated in national traditions of commemoration. Therefore, the transnational level of memory production, embodied by the IRC, gained more importance, especially for the marginalized associations from Western Europe. In the wake of Holocaust discourse that occurred from the 1960's, the Ravensbrück associations gradually got out of their isolated positions. The popularity of Holocaust discourse in a particular country correlated proportionally to the nationalization of Ravensbrück memory.

The Dutch government turned out to be the first and most active consumer annex producer of this memory, by actively taking care of the survivors and their wishes from the 1970's onwards. In West-Germany, the nationalization of Ravensbrück memory took place from below, starting in the 1980's. Only after the German unification, the government manifested itself as an

active memory consumer/producer by claiming an increasing role in the annual commemorations at the former camp site. In Belgium and Austria, the nationalization of Ravensbrück memory has manifested itself from the 1990's onwards, although, like Holocaust memory, less pronounced as in Germany and the Netherlands. This was due to the lack of a consensual, national perspective on war history. These findings contradict the assumption that the nation state has lost its importance as context in which the past gets meaning – at least with respect to the history of the Second World War. Especially in Germany and the Netherlands, this specific part of the past is the central, identity-generating element of national memory cultures.

The production and consumption of Ravensbrück memory took place within a historiographical context as well. Collective memory and (academic) history writing were sometimes inseparably connected. Survivors produced the first academic research on Ravensbrück; writing the history of the camp was one of the goals of the survivor organizations. Survivors' memories were an important source for historians. Both groups were actors in the historiographical process, producing historical knowledge. They related to the same past, to the same present in which the past was made meaningful, and to each other. Hence, it is necessary to explicitly involve the relations between memory and history in the analysis. In theory of memory however, the notion that both are two separate, even oppositional phenomena is still remarkably influential.

During the first post war decades, historical knowledge about Ravensbrück solely came from survivors. They testified during trials against Ravensbrück personnel, they were interviewed by journalists, many wrote their camp memoirs and the survivor associations produced brochures and exhibitions about the camp history. From the 1970's onwards, non-survivors started to participate in the history writing about the camp, mainly within the field of women's studies. Both in memory-cultures as in historiography, women were the objects *and* subjects of the Ravensbrück story.

The survivors were highly conscious of their societal role as suppliers of historical knowledge about Ravensbrück, and regarded historians as consumers of their memories. In 1966 the IRC founded a historical commission to coordinate and to stimulate Ravensbrück historiography. It is likely that the survivors' 'historical task' has contributed to the construction of a grand narrative about the camp. Precisely historiography, as the making of a provisional synthesis of what happened and how to judge that, forced them to make a selection of their memories and to integrate them into a narrative structure. Following this structure, different events were being connected, and causes, consequences, goals and motives were being formulated. This specific framing or emplotment subsequently offered stability and coherence to the collective memories produced and reproduced by other media.

Finally, this thesis focused on a pedagogical context. Since 1945, survivors

and others have given meaning to the memory of the concentration camps by transmitting it to younger generations, and by connecting these memories with specific ethical lessons for the future. The solid combination of commemorating and learning, which has dominated the memory of the Holocaust since the Eichmann trial, was also applied to the memory of Ravensbrück. The transmission of memories and certain values (tolerance, resistance against injustice, solidarity) was an important motive for the survivors' memory work. For memory consumers like governments, schools and heritage institutions, this specific framing of the history of the camps served as an answer to the problems of the multicultural societies and the rise of rightwing movements. The consensus about the importance of the recording and transmission of camp memories stimulated the interaction between survivors and memory consumers, and bridged political differences between communist survivors and non-communist audiences.

In the 1980's and 1990's, younger people joined the survivor associations to secure the organizations' future. The focus on their participation in the production of Ravensbrück memories showed different motives behind the memory work of both generations. For the survivors, it was exactly the pedagogical framing of the camp memories that served as a way of giving meaning to their experiences and to their own survival. The more influential the survivors' role in the associations, like in Belgium and the Netherlands, the more prominent their activities took place within a pedagogical context. The memory work of the younger members on the other hand was more politically motivated, as the Austrian and the German situation showed.

The increasing participation of new memory consumers in the transmission process from the 1980's onwards expresses the importance and estimation that is bestowed on survivors. The consciousness of the coming decease of the survivor generation intensified this process even more. Inside and outside the field of theory of history, the passing away of the last survivor is being conceptualized as 'the transition of communicative to cultural memory', a phrase derived from Jan and Aleida Assmann. This notion of an abrupt transition embodies a specific, presentist historical consciousness that characterizes current western society. It expresses the quest for authenticity, the need to experience the past, and the insecurity about the future. This conceptualization needs to be revised, however, for several reasons.

As the concept of memory culture clarifies, transitions from the social and cultural dimension of collective memory take place continuously, and also in the opposite direction. This transition is thus not a future moment, but an ongoing process. Secondly, the prominent position of survivors as highly estimated providers of ethical lessons has paradoxically made them lose the authority over their memories. They increasingly became a legitimizing audience of commemorations of the past performed by others. For quite some time already, they are no longer the only memory producers. If there

would be a transition, it would thus be less intense and abrupt than is often assumed. Lastly, most people have not ever been in direct contact with a camp survivor. Their knowledge about the camps is derived from cultural artifacts and traditions that embody and transmit the memories of the survivors. Since 1945, survivors have been constantly turning their memories into history, making them persistent for the future.

Herkomst van illustraties

1. Beeldbank WO2 – Verzetsmuseum Amsterdam
2. B. Strebel, *Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes* (Paderborn 2003).
3. Beeldbank WO2 – Verzetsmuseum Amsterdam
4. Foto: Annemie Havermans, augustus 2006
5. Foto: Annemie Havermans, augustus 2006
6. Foto: Donath, Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten/Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück (StBG/MGR)
7. Foto: Tschuschke, StBG/MGR
8. Foto: S. Hogervorst, september 2009
9. Beeldbank WO2 – Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen
10. Foto: S. Hogervorst, april 2010
11. Foto: Karras, StBG/MGR
12. Foto: onbekend. Privébezit Stien Spier-Pullen
13. Beeldbank WO2 – Verzetsmuseum Amsterdam
14. Foto: onbekend. Privébezit Stien Spier-Pullen
15. Foto: S. Hogervorst, september 2009
16. Foto: S. Hogervorst, september 2009
17. Foto: S. Hogervorst, april 2005
18. Foto: S. Hogervorst, april 2005
19. Foto: S. Hogervorst, september 2009
20. Foto: S. Hogervorst, april 2010
21. Foto: S. Hogervorst, april 2010
22. Foto: S. Hogervorst, april 2010
23. Foto: S. Hogervorst, april 2005
24. Foto: S. Hogervorst, april 2005
25. Foto: S. Hogervorst, november 2007
26. Foto: onbekend, StBG/MGR

Over de auteur

Susan Hogervorst (1982) deed in 1999 eindexamen aan het Fioretti College te Lisse. Naast haar studie Maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam studeerde ze Vrouwenstudies aan de Universiteit van Amsterdam en aan de Humboldt Universität in Berlijn. In 2004 studeerde ze af met een onderzoek naar gender en de herinnering aan concentratiekamp Ravensbrück in Nederland. Vanaf 2005 werkte ze als promovendus aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit en deed onderzoek naar herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa. De Erasmus Universiteit onderscheidde haar in 2008 met het dr. W.H. Posthumus-Van der Goot Stipendium waarmee ze een studieverblijf aan het Center for de Study of Historical Consciousness in Vancouver bekostigde. Over haar onderzoek gaf ze lezingen in binnen- en buitenland en tevens publiceerde ze in verschillende buitenlandse wetenschappelijke bundels. Momenteel werkt ze als freelance onderzoeker voor de Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück en is ze tijdelijk als docent verbonden aan de Erasmus Universiteit.

